

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

HIDIR BİN ABDURRAHMAN EL-EZDÎ VE ET-
TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN ADLI
TEFSİRİNDEKİ METODU

Esat ÖZCAN

2502150294

İSTANBUL 2019

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

HIDIR BİN ABDURRAHMAN EL-EZDÎ VE ET-
TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN ADLI
TEFSİRİNDEKİ METODU

Esat ÖZCAN

2502150294

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

İSTANBUL 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ESAT ÖZCAN Numarası : 2502150294
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Danışmanı : PROF. DR. HİDAYET AYDAR
Tez Savunma Tarihi : 27.05.2019 Saati : 15:00
Tez Başlığı : "HİDİR BİN ABDURRAHMAN EL-EZDİ VE ET-TİBYAN Fİ TEFSİRİ'L-KUR'AN ADLI
TEFSİRİNDEKİ METODU"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HİDAYET AYDAR		Kabul
2- PROF. DR. YAŞAR DÜZENLİ		Kabul
3- PROF. DR. ADNAN DEMİRCAN		Kabul
4- PROF. DR. ÖMER ÇELİK		Kabul
5- DOÇ. DR. MUHAMMED ABAY		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MUSTAFA ÖZTÜRK		
2- DOÇ. DR. ÜYESİ ŞEVKET KOTAN		

ÖZ

Hıdır Bin Abdurrahman el-Ezdî ve et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsirindeki Metodu

Esat ÖZCAN

Hıdır Bin Abdurrahman el-Ezdî ve et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsirindeki Metodu başlıklı çalışmada, Haçlı ve Moğol saldırı/işgalleri ile Müslüman devlet ve hükümdarların kavgaları sonucu son derece çalkantılı bir dönem ve coğrafyada yaşamış olan bir müfessir ve tefsirindeki metodu incelenmiştir. Bu çalışmada, önce h. VII./m. XIII. asır ele alınarak Ezdî'nin yaşadığı ortamın panoraması çekilmeye çalışılmış; ardından müfessirin hayatı, söz konusu tefsiri kaleme alma amacı, vermek istediği mesaj ve doldurmak istediği boşluk belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra tefsire geçilmiş, tefsir ve tefsirin metodu tetkik edilmeye çalışılmıştır.

Çalışma; bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte, çalışmanın konusu, önemi, amacı ve yöntemi ele alınmıştır. Birinci bölümde, Ezdî'nin yaşadığı asır siyasî, sosyal, dinî ve kültürel bakımdan incelendikten sonra müfessirin hayatı, eğitimi, eserleri ve çalışma alanları araştırılmıştır. İkinci bölümde, tefsirin mahtût nüshaları, üslup özellikleri ile tefsir üzerinde yapılan çalışmalar incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca tefsir, diğer tefsirlerle karşılaştırılarak kaynakları ve kaynaklardan yararlanma yöntemi ile Ezdî'nin tefsirinden etkilenen müfessir ve tefsirler de belirlenmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, tefsirde kullanılan tefsir metotları, söz konusu metotların ne tarzda uygulandıkları incelenmiş; konu, örnekler üzerinde somutlaştırılmıştır. Sonuçta ise **et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**'ın tefsir geleneği içindeki konumu tespit edilmeye çaba gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Rivayet, Dirayet, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî, **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**

ABSTRACT

Hidir b. Abd al-Rahman al-Azdi and Methodology in His Exegesis Titled al-Tibyan fi Tafsir al-Quran

Esat Özcan

This thesis is concerned with Hidir b. Abd al-Rahman al-Azdi and the methodology he followed in his exegesis titled “al-Tibyan fi Tafsir al-Quran”. He lived in a turbulent place and time due to the attacks/invasions of Crusaders and Mongols. In this thesis, we first investigate the environment where he lived in XIII. BC (VII. Hijri century) and study his life, why he penned his exegesis, what message he aimed to convey in his work, and which missing parts in the exegesis tradition he would like to complete. We examine al-Azdi’s exegesis and his methodology.

The thesis consists of an introduction, three chapters, and conclusion. The introduction deals with the thesis’ subject, importance, aim, and methodology. In the first chapter, after examining al-Azdi’s time from the political, social, religious and cultural point of view, we study his life, education, and works. In the second chapter, we analyze the existing manuscripts of the exegesis and its properties in terms of writing style and interpretation along with the related studies focusing on the exegesis. We also determine al-Azdi’s sources and his way of using these sources, and commentators affected by al-Azdi’s exegesis by comparing his exegesis and others’. In the third chapter, we investigate the exegetical methods used in his exegesis and their way of application by providing examples from the exegesis. In the conclusion, we locate al-Tibyan fi Tafsir al-Quran within the exegetical tradition.

Keywords: Tafsir (Quranic exegesis), Riwaya (transmission), Diraya (critical reflection), Hidir b. Abd al-Rahman al-Azdi, **al-Tibyan fi Tafsir al-Quran**

ÖNSÖZ

Yüce Allah'ın tarihe son sözlü müdahalesi olan Kur'ân, Hz. Muhammed'in vasıtasıyla insanlığa ulaştırılmıştır. Kur'ân'ın nüzul sürecini takip eden sahabe, kendi dilleriyle inen ve kendilerine hitap eden Kur'ân'ı anlama hususunda herhangi bir sorun yaşamamıştır. Sahabe, Hz. Peygamber'in vefatı üzerine Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışmış, doğru tefsir yöntemi konusunda sonraki nesillere yol göstermiştir. Sahabeden sonra tâbiîn ve diğer âlimler de Kur'ân'a gereken hassasiyeti göstermiştir. Nitekim bu dönemde yanlış okumaların önüne geçmek için Kur'ân noktalanıp harekelenmiş, onun doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için dil kurallarını ihtiva eden ilimler oluşturulmuştur. Sahabe ile başlayan tefsir faaliyeti, tâbiîn ve diğer âlimler ile devam etmiştir. İlk başta şifahî rivayetler şeklinde nakledilen tefsir faaliyetleri, zamanla yazıya geçirilmiş ve bu şekilde birçok tefsir meydana gelmiştir.

İslam tarihi boyunca Kur'ân, değişik metotlarla tefsir edilmeye çalışılmıştır. Kimisi ayetlerin tefsiriyle ilgili Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve diğer müfessirlerden gelen rivayetleri toplamak suretiyle tefsir ilmine katkıda bulunmuş, kimisi de dil ilimlerinden istifade ederek kendi içtihadıyla tefsir yapmaya çalışmıştır. Kur'ân tefsir edilirken irili ufaklı birçok eser meydana gelmiştir. Bunların bir kısmı, fazla uzun olmuş, bir kısmı ise çok kısa tutulmuştur. Ayrıca bir kısmı rivayetlere ağırlık vererek dile gereken önemi vermemiş, bir kısmı ise rivayetleri göz ardı etmiştir. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî (v. 700/1301), hem dile önem veren hem de rivayetleri dikkate alan, ne okunamayacak kadar uzun ne de yetersiz kalacak kadar kısa bir tefsir kaleme almak istemiş ve bunun için Kur'ân ile meşgul olan herkesin mutlaka bilmesi gereken açıklamaları bir araya getirerek **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** adlı tefsirini meydana getirmiştir.

Kur'ân'a ve tefsire hizmet etmenin yollarından birisi de söz konusu sahada telif edilen eserleri tanıtmak ve ilim camiasının bunlardan istifade etmesini sağlamaktır. Çünkü araştırmacıların doğru kaynakları hızlı bir şekilde tespit etmeleri, ancak bu çalışmalar sayesinde mümkün olabilecektir. Bunun için kütüphanelerin tozlu raflarında kalmış ve yeteri kadar bilinmeyen bu tefsiri çalışmayı uygun gördük. Bu gayeye matuf olarak önce müfessirin tefsirini yazma amacını ve vermek istediği mesajı

belirlemeye, ardından tefsiri detaylı bir şekilde tahlil ederek bunun olumlu ve olumsuz yönlerini tespit etmeye çalıştık.

Tez konusunun seçiminde bana yol gösteren, tez danışmanlığımı kabul ederek ilmî birikiminden istifade etmeme imkân tanıyan ve yoğun mesaisine rağmen yazdıklarımı okuyup gerekli tashihleri yapan kıymetli hocam Prof. Dr. Hidayet AYDAR'a; doktora ders döneminden itibaren Kur'ân'ın üslubu ve anlama kriterleri konusunda ufkumu açan, tez çalışmam boyunca kıymetli fikirlerini benimle paylaşmaya devam eden değerli hocam Prof. Dr. Yaşar DÜZENLİ'ye; çalışmam boyunca engin bilgi ve tecrübesinden istifade etmeme imkân sağlayan, tarihin nasıl okunması gerektiği konusunda hem telkinleriyle hem de kitaplarıyla bana yol göstererek Ezdî'yi ve dönemini anlamama yardım eden ve yoğun çalışma temposuna rağmen yazdıklarımı okuyup gerekli düzeltmeleri yapan değerli hocam Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN'a; savunma jürisinde yer almayı kabul eden kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ömer Çelik ve Doç. Dr. Muhammed ABAY'a sonsuz teşekkürlerimi arz ederim.

Ayrıca ders döneminden itibaren geniş bilgi ve deneyimiyle bana yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Hüseyin HANSU'ya; kendilerinden ders alarak ilimlerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. Necmettin GÖKKIR, Doç. Dr. Şevket KOTAN, Doç. Dr. Cemal Abdullah AYDIN ve Doç. Dr. Mahmud AY'a; yazdıklarımı okuyan, gerekli düzeltmeleri yapan ve yazma tekniği konusunda ciddi katkılar sağlayan arkadaşlarım Dr. Abdullah ÖZCAN, Dr. Mehmet Macit SEVGİLİ ve Dr. Hamit SEVGİLİ'ye; Farsça ibareleri Türkçe'ye tercüme eden Dr. İbrahim BARCA'ya; tezin özetini İngilizce'ye tercüme eden ve akademik katkılarda bulunan Dr. Haluk BAYRAM'a; ihtiyaç duyduğum kaynakları temin eden, bana ulaştıran ve hiçbir zaman yardımını esirgemeyen Sevim GELGEÇ'e; Arapça kaynakların bulunması ve ibarelerinin anlaşılması mevzuunda çokça destek gördüğüm Dr. Husam ANIS ve Dr. Khaled KHALED'e; tefsir üzerinde yapılan tahkik çalışmalarını bana ulaştıran Dr. Saleh Suleyman Hamad Al-HOVAİS'e; teknik konularda her daim katkı sunan Ahmet AKTAŞ'a ve yardımlarını gördüğüm; ancak yer darlığından dolayı isimlerini yazamadığım diğer arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir vecibe addederim.

Aynı şekilde yetişmem için hiçbir fedakarlıktan kaçınmayan rahmetli anneme; beni okutan, bana ilmî birikimini aktaran, Kur'ân'ı ve İslam dinini sevdiren babama; ilminden ve eserlerinden istifade ettiğim bütün hocalarıma; kendilerine ayırmam gereken zamanı tez çalışmasına vermemi anlayışla karşılayan ve desteklerini esirgemeyen sevgili eşim ve çocuklarıma teşekkür ederim.

Esat ÖZCAN

İstanbul 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
TRANSKRİPSİYON.....	xiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HIDIR B. ABDURRAHMAN EL-EZDÎ

1. HIDIR B. ABDURRAHMAN EL-EZDÎ'NİN YAŞADIĞI ASIR	7
1.1. Siyasî Durum.....	7
1.1.1. Eyyûbîler Dönemi.....	8
1.1.2. Memlûkler Dönemi.....	21
1.2. Sosyal ve Dinî Durum.....	29
1.3. İlmî ve Kültürel Durum.....	33
2. HIDIR B. ABDURRAHMAN EL-EZDÎ'NİN HAYATI, EĞİTİMİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	40
2.1. Adı, Künyesi ve Lakabı.....	40
2.2. Doğum Yeri ve Tarihi.....	41
2.3. Nesebi ve Ailesi.....	42
2.4. İtikâdî ve Amelî Mezhebi.....	43
2.5. Çalışma Hayatı.....	44
2.6. İlmî Kişiliği.....	45
2.7. Hocaları.....	47
2.8. Talebeleri.....	55
2.9. Eserleri.....	57
2.9.1. Enîsü'l-münkâtü'în.....	58
2.9.2. et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân.....	58
2.10. Vefat Yeri ve Tarihi.....	59

İKİNCİ BÖLÜM

ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN

1. TEFSİRİN İSMİ VE EZDÎ'YE AİDİYETİ.....	60
2. TEFSİRİN YAZILIŞ TARİHİ.....	62
3. TEFSİRİN YAZILIŞ GAYESİ.....	63
4. TEFSİRİN MAHTÛT NÜSHASI	63
5. TEFSİRİN MUKADDİMESİ.....	70
6. EZDÎ'NİN ÜSLUP ÖZELLİKLERİ	77
6.1. Tekrarlardan Kaçınması	78
6.2. Önceki İzahlara Atıf Yapması.....	80
6.3. Bağlama Önem Vermesi	82
6.4. Kur'ân'ın İç Bütünlüğüne Dikkat Etmesi	83
6.5. Rivayetleri Tenkit ve Tercih Etmesi	83
6.6. Soru-Cevap Yöntemini Kullanması	85
6.7. Lafzın Umumiliğine Göre Tefsir Yapması	87
7. EZDÎ'NİN KAYNAKLARI	90
7.1. Tefsir Kaynakları.....	91
7.2. Kıraat Kaynakları	101
7.3. Surelerin Ayet Sayılarıyla İlgili Kaynakları.....	103
7.4. Tarih ve Siyer Kaynakları	104
7.5. Dil İlimleri Kaynakları	105
7.6. Esmâ-i Hüsnâyla İlgili Kaynakları	106
8. EZDÎ'NİN KAYNAKLARDAN YARARLANMA YÖNTEMİ.....	108
8.1. Kaynak Eserin Müellifine Atıf Yapması.....	109
8.2. Kaynak Eserin Müellifine Atıf Yapmaması.....	110
9. EZDÎ'DEN ETKİLENEN MÜFESSİRLER	112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN METODOLOJİSİ

1. ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN RİVAYET

METODOLOJİSİ.....	125
1.1. Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in Sözleriyle Tefsiri	127
1.2. Kur'ân'ın Sahabe Sözleriyle Tefsiri.....	131
1.3. Kur'ân'ın Tâbiîn Sözleriyle Tefsiri.....	136
1.4. Kur'ân'ın Kıssa ve İsrâiliyat'la Tefsiri	139
1.5. Kur'ân'ın Nüzul Sebepleriyle Tefsiri.....	142
1.6. Kur'ân'ın Kıraatlerle Tefsiri	145
1.6.1. Kıraatleri Verme Anlayışı.....	147
1.6.2. Kıraatlere Göre Ayetleri Tefsir Etmesi	148
1.6.3. Kıraatlere Göre Ayetleri İ'râb Etmesi.....	149
1.6.4. Kıraatlere Göre Değişen Fıkhî Hükümleri Beyan Etmesi.....	151

2. ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN DİRAYET

METODOLOJİSİ.....	151
2.1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri.....	152
2.2. Kur'ân'ın Sünnetle Tefsiri.....	171
2.2.1. Sünneti Ele Almadaki Metodu.....	171
2.2.1.1. Hadisin Mefhumuyla Tefsir Yapması.....	172
2.2.1.2. Hadislere Atıf Yaparak Tefsir Yapması	174
2.2.2. Sünnete Başvurma Amacı.....	178
2.3. Kur'ân'ın Kur'ân İlimleriyle Tefsiri	186
2.4. Kur'ân'ın Kelâm İlmiyle Tefsiri	193
2.4.1. Müfessirin Kelâmî Görüşleri.....	194
2.5. Kur'ân'ın Fıkıh ve Fıkıh Usulü İlimleriyle Tefsiri	206
2.5.1. Müfessirin Fıkhî Görüşleri.....	208
2.6. Kur'ân'ın Tarih ve Siyer İlmiyle Tefsiri	218
2.7. Kur'ân'ın Tasavvuf İlmiyle Tefsiri	219
2.8. Kur'ân'ın Ahlak İlmiyle Tefsiri	221
2.9. Kur'ân'ın Lügat İlmiyle Tefsiri.....	222

2.10. Kur'ân'ın İştikâk İlmiyle Tefsiri	227
2.11. Kur'ân'ın Sarf İlmiyle Tefsiri	229
2.12. Kur'ân'ın Nahiv İlmiyle Tefsiri	234
2.13. Kur'ân'ın Belâgat İlimleriyle Tefsiri	254
2.13.1. Bedî İlminin Konusuna Giren Tefsirleri	254
2.13.2. Beyân İlminin Konusuna Giren Tefsirleri.....	256
2.13.3. Me'ânî İlminin Konusuna Giren Tefsirleri.....	258
SONUÇ.....	260
KAYNAKÇA	264
EKLER.....	285
ÖZGEÇMİŞ.....	289

KISALTMALAR LİSTESİ

a	: Varağın sağ sayfası
A.e.	: Aynı eser
b	: Varağın sol sayfası
b.	: Bin/İbn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.	: Miladi
No:	: Numara
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
t.y.	: Tarih yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
v.	: Vefat tarihi

- v.d.** : Ve diğerleri
vb. : Ve benzeri
vr. : Varak
y.y. : Yayım yeri yok

TRANSKRİPSİYON

ء		‘
ث		Ş
ح		H
خ		Ĥ
ذ		Z
ص		Ş
ض		D
ط		T
ظ		Ż
ع		‘
غ		Ĝ
ق		K
Uzatma Harfleri	ا	Â
	و	Û
	ي	Î

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Kıyamete kadar gelecek bütün insanlar için son ilahi hitap olan Kur'ân, birçok ayette beyan edildiği gibi anlaşılması ve kendisiyle amel edilmesi için indirilmiştir.¹ Kur'ân, aslında açık ve anlaşılır bir hitaptır. Bunun için Müslümanların ilk nesli sahabe, kendi dilleriyle inen ve doğrudan kendilerine hitap eden Kur'ân'ı anlama konusunda bir problemle karşılaşmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber'e çok az soru sormaları ve Kur'ân'ın siyasî, sosyal, dinî, ekonomik vb. alanlardaki emirlerini hemen yapmaya çalışmaları bunu göstermektedir. Sahabe, sünnet/siret çerçevesinde Kur'ân'ı anlamaya çalışmış ve onu bu şekilde tefsir ederek sonraki nesillere yol göstermişlerdir.² Sahabeden sonra tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn döneminde tefsir faaliyeti bir hayli genişlemiş, dirayet yorumları çoğalmış ve lügavî açıklamalarla zenginlik kazanmıştır. Onları takip eden asırlarda Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîn'in koyduğu prensiplerden hareket edilerek bazı yeni metotlar geliştirilmiş, Kur'ân'ın yorumlama işi daha sistemli bir hale getirilmiş ve tefsirde tedvin hareketi başlatılmıştır.³ Her asırdaki âlimler, Kur'ân'ı tefsir etmeye ve kendi zamanlarındaki ihtiyaçlara göre anlamlar çıkarmaya çalışmışlardır. Âlimler, Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışırken dil bilgisine önem vermiş; bununla beraber daha önce yapılan tefsirleri, özellikle sahabenin tefsirlerini ihmal etmemişlerdir. Bundan dolayı her müfessir, yeni bir tefsir ortaya koyarken daha önce yapılan çalışmaları gözden geçirmiştir.

Kur'ân, muhtelif yöntemlerle tefsir edilmiştir. Kimisi Hz. Peygamber, sahabe ve daha sonraki âlimlerden gelen rivayetlere ağırlık vererek rivayet yolunu seçmiş, kimisi de bu rivayetlere bilgisini katarak dirayet yolu ile tefsir yapmıştır. Dil yönüne,

¹ Bkz. Nisâ, 4/105; Mâide, 5/48, 49; En'âm, 6/155; A'râf, 7/3; Sâd, 38/29.

² Bkz. Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, **Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber**, thk. Halil Şehhâde, 8 c., Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1981, C: I, s. 553-554; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-müfessirîn**, 3 c., Kahire, Mektebetu Vehbe, t.y., C: I, s. 29-31; İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, 8. bs., Ankara, Fecr Yayınları, 2017, s. 58-61; Hidayet Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 1, 1999, s. 163; Yaşar Düzenli, "Siyerin Hakemliğinde Tefsirin Varoluş Mücadelesi", **Siyer Araştırmaları Dergisi**, No: 5, Ocak-Haziran 2019, s. 238.

³ Bkz. İbn Haldûn, **Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber**, C: I, s. 554; Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, s. 90-91; Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", s. 165; Abdülhamit Birışık, "Tefsir", **DİA**, Ankara, 2011, C: XL, s. 284.

ahkâm yönüne ve tasavvufî yönüne ağırlık vererek Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışanlar da olmuştur. Ayrıca bu sistemler, belli bir ölçüde kullanılarak karma yöntemle de tefsirler kaleme alınmıştır.⁴

Tefsir faaliyeti, zamanla artmış ve yüzlerce tefsirin meydana gelmesine vesile olmuştur. Tefsirler çoğalırken yazılan bütün tefsirlere ulaşmak imkânsız hale gelmiştir. Bu bakımdan tefsirlerin tanıtılması ve içlerinde bulunan bilgi türleri ile tefsir metotlarının ortaya çıkarılması önem arz etmiştir. Nitekim bu doğrultuda İslam âleminde ve ülkemizde önemli ilmî çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.

Tanıtılmayı ve araştırmacıların hizmetine sunulmayı bekleyen tefsirlerden biri de, h. VII./m. XIII. asırda yaşayan Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** adlı tefsiridir. Ezdî de diğer müfessirler gibi bir tefsir yazma gereği duymuş, kendi bilgisine göre bir tefsir kaleme almış ve hata yapmamak için birçok tefsire müracaat etmiştir. Ezdî, daha önce başkası tarafından yapılan ve beğendiği, doğru bulduğu tefsirleri aktarırken katılmadığı tefsirleri de belirtmeye çalışmıştır.

Filoloji, kelâm, fıkıh ve siyer alanlarında da uzman olduğu anlaşılan Ezdî, bütün bu birikimiyle Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışmış ve ilâhî hitabın anlaşılması için gayret sarf etmiştir. Bundan ötürü onun söz konusu eseri, muhtelif tefsir yöntemleriyle Kur'ân'ın tefsir edildiği bir çalışma olmuştur.

Ezdî'nin **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'ı, Ayıntâbî Mehmed Efendî (v. 1111/1699) tarafından **Tercüme-i Tibyân Tefsîri** adıyla Türkçe olarak yazılan tefsirin aslı olarak kabul edilmiş; Ayıntâbî'nin **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'ı tercüme ettiği veya onu esas almak suretiyle diğer tefsirlerden de yararlanarak bu tefsirini meydana getirdiği ifade edilmiştir.⁵ Kütüphanelerde **Tercümetü't-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**,

⁴ M. Hüseyin ez-Zehbî, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, C: II, s. 363; Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, s. 523-524; Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", 165; Birişik, "Tefsir", C: XL, s. 287.

⁵ Bkz. Muhammed Hamidullah, **Kur'an-ı Kerim Tarihi**, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmud Kanık, ed. Ahmet Baydar, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016, s. 203; Düccane Cündioğlu, "Matbu Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu", **2. Kur'ân Sempozyumu**, Ankara, Bilgi Vakfı Yayınları, 1996, s. 167; Murat Kaya, "Tanzimât'tan II. Mesrûtiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, s. 62; Abdülhamit Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye'si", **İslami Araştırmalar Dergisi**, C: XVII, No: 1, 2004, s. 60; Recep Arpa,

Tercüme-i Tibyân, Tefsîr-i Tibyân adlarıyla pek çok nüshası bulunan bu eser, ilk basılan Türkçe tefsirdir. Çok sayıda basılan eser, Süleyman Fâhir tarafından özetlenip sadeleştirilmiş ve **Kur'ân Meali ve Tefsiri: Tibyân Tefsiri** adıyla yayımlanmıştır. Süleyman Fahir'in bu çalışması, daha sonra Ahmet Davutoğlu tarafından yeniden düzenlenerek dört cilt halinde basılmıştır.⁶ Bu durum, **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'ın hem Osmanlı toplumunda hem de günümüzde çok duyulmasına ve konuşulmasına vesile olmuştur.

Ülkemizde Ezdî ve tefsiri ile ilgili müstakil bir çalışma yapılmadığı gibi tespit edebildiğimiz kadarıyla Hidayet Aydar dışında onu ele alan ve hakkında bilgi veren bir araştırmacı de olmamıştır. Aydar, **Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri 2** adlı eserinde, Ezdî ve tefsiri ile alakalı birtakım bilgiler aktarmıştır.⁷ Buna mukabil bazı araştırmacılar, **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'ın tercümesi olduğu belirtilen⁸ Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin yazdığı **Tercüme-i Tibyân Tefsîri** adlı eserden bahsederken, Ezdî ve tefsiriyle alakalı bazı malumatlar aktarmışlardır.⁹ Tefsir, Nisâ ve Mâide sureleri hariç, Suudi Arabistan Ümmülkurâ Üniversitesi Külliyyetü'l-Benât öğrencileri tarafından dört doktora ve iki yüksek lisans tezi kapsamında tahkik ve tahlil edilmiş; ancak tahkiklerin tahlil kısımları çok yetersiz kalmış, söz konusu çalışmalarda Ezdî ve tefsiri ile ilgili birçok hatalı bilgi yer almıştır.

“Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2005, s. 26; İsmail Çalışkan, “Tefsîrî Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı”, **Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları**, ed. Bilal Gökçir v.d., 2 c., Ankara, Özkan Matbaacılık, 2011, C: I, s. 224; Hidayet Aydar, **Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi**, 2. bs., İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2014, s. 110; Hidayet Aydar, **Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri 2**, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2014, s. 113-117.

⁶ Bkz. Kaya, “Tanzimât'tan II. Mesrûtiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri”, s. 65; Abdülhamit Birişik, “Osmanlıca Tefsir Tercümleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, s. 60; Arpa, “Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri”, 33; Aydar, **Örnek Tefsir Metinleri 2**, s. 117.

⁷ Aydar, **Örnek Tefsir Metinleri 2**, s. 113-117.

⁸ Söz konusu eserin Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olup olmadığı konusu, “Ezdî'den Etkilenen Müfessirler” başlığı altında ele alınacak, bu konudaki iddialara ve ulaşılan sonuçlara yer verilecektir.

⁹ Bkz. Cündioğlu, “Matbu Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu”, s. 167; Kaya, “Tanzimât'tan II. Mesrûtiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri”, s. 62; Abdülhamit Birişik, “Osmanlıca Tefsir Tercümleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, s. 60; Arpa, “Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri”, s. 26; Çalışkan, “Tefsîrî Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı”, C: I, s. 224.

Tahkiki yapan öğrenciler ve bunların tahkik çalışmaları şunlardır:

1) Neclâ bint Selim es-Sâ'idî, et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti Sûreti Âl-i İmrân

Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî'nin danışmanlığında yapılan ve 1428/2007 tarihinde kabul edilen çalışma, bir doktora tezidir. 1492 sayfadan oluşan tezin tahlil kısmı, 242 sayfadır.

2) Semîre bint İdris Fellâte, et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-En'âm ilâ nihâyeti Sûreti'l-Enfâl

Abdurrahman b. Cemil Kassâs danışmanlığında yapılan ve 1430/2008-2009 tarihinde kabul edilen çalışma, bir yüksek lisans tezidir. 669 sayfadan oluşan tezin tahlil kısmı, 108 sayfadır.

3) Sâmiye er-Redâdî, et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti't-Tevbe hattâ âhiri Sûreti Meryem

Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî'nin danışmanlığında yapılan ve 1429/2008 tarihinde kabul edilen çalışma, bir doktora tezidir. 988 sayfadan oluşan tezin tahlil kısmı, 46 sayfadır.

4) Vefâ bint Dahilullah el-Hattâbî, et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti Tâhâ ilâ nihâyeti Sûreti Sebe

Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî'nin danışmanlığında yapılan ve 1429/2008 tarihinde kabul edilen çalışma, bir doktora tezidir. 892 sayfadan oluşan tezin tahlil kısmı, 61 sayfadır.

5) Nevâl bint Muhammed Ahmed Ebû Süleyman, et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti Fâtır ilâ âhiri Sûreti'r-Rahmân

Muhammed Veled Sîdî Veled Habib danışmanlığında yapılan ve 1432/2010-2011 tarihinde kabul edilen çalışma, bir doktora tezidir. 635 sayfadan oluşan tezin tahlil kısmı, 71 sayfadır.

6) Bedriye Halef Ahmed el-Hârisî, et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-Vâkı'a ilâ nihâyeti Sûreti'n-Nâs

Abdurrahman b. Cemil Kassâs danışmanlığında yapılan ve 1432/2010-2011 tarihinde kabul edilen çalışma, bir yüksek lisans tezidir. 689 sayfadan oluşan tezin tahlil kısmı, 76 sayfadır.

Ezdî ve tefsiri ile alakalı ülkemizde müstakil bir çalışmanın olmaması ve bu konuda birçok hatalı bilginin bulunması sebebiyle, sözü edilen müfessir ve tefsiri doktora tezi çerçevesinde çalışmayı uygun gördük. Bu sayede bir taraftan müfessir ve tefsirini tanıtmaya bir yandan da kendisi ve tefsiri hakkında verilen hatalı bilgileri düzeltme imkânı elde etmiş olacağız.

Her eser, onu meydana getiren müellifin şahsiyetiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Dolayısıyla bir eser ele alınmadan önce, onu meydana getiren kişi farklı boyutlarıyla ele alınmalıdır. Çünkü her insan kendine özgü bir psikolojiye sahiptir ve farklı bir siyasî, sosyal, dinî, ilmî ve kültürel çevrede yaşamaktadır. Bunun için biz de **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** tefsirini tanıtmaya geçmeden önce müfessiri ve yaşadığı çevreyi siyasî, sosyal, dinî vb. açılardan tahlil etmeye çalışarak onun hangi saiklerle tefsirini yazdığını ortaya koymaya çaba göstereceğiz.

2. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Tezimiz, üç ana bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde, müfessir Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ve yaşadığı çevre, çeşitli yönleriyle ele alınacaktır. Bunun için ilk olarak, müfessirin yaşamış olduğu Dımaşk (Şam) bölgesinin h. VII./m. XIII. asırdaki siyasî, sosyal, dinî, ilmî ve kültürel durumu araştırılacaktır. Bu kapsamda, ilgili asırda Müslüman devletlerin kendi aralarında yaptıkları güç mücadeleleri ile, Haçlı ve Moğol saldırıları/işgalleri incelenecek ve mezkûr bölgede egemen olan devlet ve hükümdarlar tanıtılacaktır. Ardından İslam âleminde meydana gelen bu iç çekişmelerin/mücadelelerin, Haçlı ve Moğol saldırılarının/işgallerinin neden olduğu sosyal kırılmalar, savaşlar, ittifaklar ve etkileşimler sonucu İslam dünyasında meydana gelen köklü değişimler karşısında müfessirin duruşu tespit edilmeye çalışılacaktır. Daha sonra müfessirin kişiliğinin oluşmasına etki eden sosyal çevresi; ders aldığı, sohbetine katıldığı ve bir şekilde ilişkili olduğu önemli kişiler tespit edilerek bunların müfessir üzerindeki muhtemel etkileri ve bununla bağlantılı olarak onun itikâdî-amelî

mezhebi belirlenmeye çaba gösterilecektir. Ayrıca tasavvufun yaygın olduğu bir dönemde ve muhitte yaşamış olan müfessirin bu atmosferden etkilenme durumu ve - varsa- bağlı bulunduğu tasavvuf akımları tespit edilip incelenecektir.

İkinci bölümde, Ezdî'nin **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** adlı eseri ele alınacaktır. Bu bölümde evvelâ eserin ismi, müfessire aidiyeti, telif tarihi ve mahtût nüshaları ele alınacak; ardından muhtevası ve özelliği açısından tefsirin mukaddimesine temas edilecektir. Ayrıca eserin yazılmasına vesile olan amiller ve bunların tefsire olan etkileri araştırılacaktır. Daha sonra tefsirin orijinal olup olmadığı konusu da dâhil olmak üzere eserin üslup özellikleri ele alınacaktır. Akabinde eserin kaynakları ve müfessirin kaynaklardan yararlanma yöntemleri belirlenmeye çalışılacaktır. Son olarak bu eserin tercümesi olduğu öne sürülen Ayıntâbî'nin **Tercüme-i Tefsîri Tibyân** adlı eseri üzerinde durulacak ve bu iki tefsir karşılaştırılarak, aralarındaki ilişki belirlenmeye gayret gösterilecektir.

Üçüncü bölümde ise, tefsirin metodu detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bu kapsamda eserin hangi tefsir kategorisine dâhil olduğu, hangi tefsir yöntemlerine göre kaleme alındığı, ilgili yöntemlerin başarılı bir şekilde uygulanıp uygulanmadığı konuları ele alınıp tartışılacaktır. Ardından tefsirin metodu, örnekler üzerinde detaylı bir şekilde incelenecektir.

Tezimizin adını teşkil eden ve ana kaynağımız, Ezdî'nin **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** adlı eseridir. Bunun dışında tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân alanında yazılan eserler başta olmak üzere tarih, tabakat, siyer, fıkıh, kelâm ve dil sahalarında yazılmış çalışmalar da başvuracağımız temel kaynaklarımız olacaktır. Ayrıca Yukarıda belirttiğimiz gibi h. VII./m. XIII. asrın panoramasını ortaya koyabilmek için bu asrı konu alan diğer ilmî çalışmalar da istifade edeceğimiz kaynaklar arasında yer alacaktır. Tezde başvurulan ayetlerin mealleri, başta DİB'in meali olmak üzere diğer meallerden yararlanılarak verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HIDIR B. ABDURRAHMAN EL-EZDÎ

1. HIDIR B. ABDURRAHMAN EL-EZDÎ'NİN YAŞADIĞI ASIR

İnsan bir çevrede, siyasî ve sosyal bir ortamda dünyaya gelir ve hayatını sürdürür. Doğup büyüdüğü ve hayatını sürdürdüğü çevrenin ürünü olan insan, az çok söz konusu çevrenin etkisinde kalır ve ürettiği ürünlerde bu etkiler ortaya çıkar.¹ Bunun için bir insanı, o insanın yaptığı işleri ve ortaya koyduğu eserleri anlamak, her şeyden önce onun doğup büyüdüğü çevreyi; siyasî, sosyal, dinî, ilmî ve kültürel bakımlardan iyi tahlil etmekle mümkündür. Bundan dolayı müfessirin hayatına geçmeden önce, onun yaşadığı ve kişiliği üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu düşündüğümüz dönemi, söz konusu açılardan ana hatlarıyla irdeleyeceğiz.

1.1. Siyasî Durum

Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin yaşadığı h. VII./m. XIII. asır, siyasî açıdan oldukça çalkantılı bir asırdır. Çünkü bölgede hüküm süren Eyyûbî devleti, bu asrın ortalarında yıkılmış; yerine yeni bir devlet, Memlûk devleti kurulmuştur. Bir devletin yıkılıp yerine yeni bir siyasî yapının oluşmasının sancılı olması kaçınılmazdır. Söz konusu süreç, Haçlı ve Moğol saldırılarının/işgallerinin gerçekleştiği bir zaman dilimine tekabül etmiş ve bu durum, sıkıntının vahametinin artmasına sebebiyet vermiştir. Dımaşk şehri, Müfessir kırklı yaşlarında iken Moğollar tarafından işgal edilmiş ve ancak 7 ay 10 gün sonra kurtarılabilmektedir. Müfessir vefat etmeden 1 sene önce Dımaşk, 100 gün sürecek ikinci bir Moğol işgaline maruz kalmıştır.²

¹ Bkz. Muhammed Tahir et-Tûnisî İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30 c., Tunus, ed-Dârü't-Tûnisiyye, 1984, C: XIX, s. 114; Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, 7. bs., İstanbul, Şule Yayınları, 2015, s. 19.

² Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, 52 c., 3. bs., Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2000, C: LII, s. 95; İsmail Yiğit, *Memlûkler*, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1991, s. 73.

Müfessir, 617-700/1220-1301 seneleri arasında Dımaşk'ta yaşamıştır.³ Bu dönemde Dımaşk'ta, 658/1260 senesine kadar Eyyûbîler; daha sonra ise Memlûkler hâkim olmuştur. Ezdî'nin yaşadığı zaman dilimleri olması hasebiyle Eyyûbî ile Memlûk dönemlerini ele alıp değerlendirmeye çalışacağız.

1.1.1. Eyyûbîler Dönemi

Kürt Hezbânî aşiretinin Revâdiyye kolundan olan Eyyûbî hanedanı, Eyyûbî devletinin kurucusu Selahaddin'in babası Eyyûb (v. 568/1173) ve amcası Şirkûh'un (v. 564/1169) başkanlığında, Azerbaycan'ın Duvîn şehrinden gelerek Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olan Bağdat'a; daha sonra oradan da Tıkrît şehrine yerleşti.⁴ Eyyûbî hanedanı, Selçuklu Devleti'yle arasının bozulmasıyla İmâdüddin Zengî'nin (v. 541/1146) hakimiyetinde bulunan Musul'a, daha sonra Ba'lebek şehrine geçti.⁵

İmâdüddin Zengî'nin öldürülmesi⁶ üzerine Dımaşk'a yerleşen Eyyûbî kardeşlerden Şirkûh, Zengî'nin oğlu Nureddin Mahmud'un (v. 569/1173) hizmetine girdi; onun Halep ve civarını almasına yardım etti ve böylece onun en önemli komutanlarından biri oldu.⁷ 549/1154 senesinde Nureddin Mahmud'un Dımaşk'ı Eyyûbî kardeşlerin yardımıyla ele geçirmesi, onların Zengîlerin en önemli emîrlerinden olmalarına vesile oldu.⁸

Haçlıların Mısır'a saldırması, Fâtımî devletinin halifesi el-Âdid'in (v. 567/1171) Nureddin Mahmud'dan Şirkûh'u Mısır'a göndermesini istemesine neden

³ Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: LII, s. 474; Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd v.d., 5 c., Beyrut, Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1998, C: II, s. 313-314; Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Mustafa et-Türkî, 29 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâs, 2000, C: XIII, s. 210; Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin, Said Abdülfettâh 'Âşûr, 13 c., Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, t.y., C: V, s. 224; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 2*, s. 113.

⁴ Ramazan Şeşen, *Selahattin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, İstanbul, İsar Yayınları, 2007, s. 8; Ayrıca bkz. İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 5 c., 3. bs., İstanbul, Beyan Yayınları, 2017, C: IV, s. 361.

⁵ Cemâleddin Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fi ahhâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin Şeyyâl, Hasaneyn Muhammed Rebî', Said Abdülfettâh 'Âşûr, 5 c., Kahire, Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1957, C: I, s. 3-7, 8-9.

⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XXXVII, s. 62.

⁷ Bedrettin Basuğuy, *Eyyûbîler*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2017, s. 26.

⁸ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, C: I, s. 10, 126; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 9.

oldu. Şirkûh, 564/1169 senesinde Nureddin Mahmud'un emri üzerine yeğeni Selahaddin'le (v. 589/1193) birlikte Mısır'a gitti ve Mısır'daki Haçlı tehlikesini bertaraf etti. Haçlılara karşı büyük bir başarı gösteren Şirkûh, Âdîd tarafından vezirliğe ve başkomutanlığa getirildi. Fiilen Mısır'ın hâkimi olan Şirkûh, kısa bir süre içinde vefat etti; yerine yeğeni Selahaddin getirildi.⁹ Mısır'da iyice güçlenen Selahaddin, Nureddin Mahmud'un isteği üzerine 567/1171 senesinde hutbeyi Abbasî halifesinin adına okutarak iyice zayıflayan Fâtîmî devletine resmen son verdi.¹⁰

569/1173 senesinde Nureddin Mahmud öldü, yerine 11 yaşındaki oğlu Salih İsmail (v. 577/1181) geçti.¹¹ Bu durum, Mısır'da yarı bağımsız bir devlet kuran Selahaddin'in, Zengîlere son verip yerine Eyyûbîleri ikame etmesine fırsat oldu. Selahaddin, bunun için 570/1175 senesinde Suriye'ye doğru harekete geçti. Önce Dımaşk'ı;¹² daha sonra Halep hariç, Zengîlere bağlı olan Suriye'nin diğer şehirlerini teslim aldı. 571/1176 senesinde ise hutbeyi kendi adına okutarak bağımsızlığını ilan etti ve Abbasî halifesinden, kendisinin sultan olarak kabul edilmesini istedi. Abbasî halifesi onu sultan ilan edince Eyyûbî devleti resmen kurulmuş oldu.¹³ Mısır ve Suriye merkezli olarak kurulan ve yaklaşık 150 sene hüküm süren Eyyûbî devleti, ismini Selahaddin'in babasının isminden almaktadır.¹⁴

Eyyûbî devleti kurulduğu zaman bölgenin birçok yeri, Haçlı işgali altındaydı. Çünkü Hıristiyan Avrupa devletleri, Müslümanların elinde bulunan ve kendilerince kutsal sayılan Kudüs şehri ile diğer yerleri geri alma bahanesiyle 490/1096 senesinde Haçlı seferlerini başlatmışlardı.¹⁵ Müslümanlar, Haçlı seferleri öncesinde iki kutba ayrılmış; Bağdat'taki Sünnî Abbasî hilafetine karşılık Mısır'da Şîî Fâtîmî hilafeti kurulmuştu. Ayrıca Sünnî dünyayı temsil eden Abbasî hilafeti zayıflamış; Abbasîlerin yönetimi altındaki topraklarda birçok devletçik ortaya çıkmış ve bunlar birbirleriyle

⁹ İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb**, C: I, s. 159, 168. Ayrıca bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 9; Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 364-367.

¹⁰ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XXXIX, s. 40; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 10. Ayrıca bkz. Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 369-370.

¹¹ İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb**, C: I, s. 262, C: II, s. 1.

¹² **A.e.**, C: II, s. 19.

¹³ **A.e.**, C: II, s. 32-34; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 10.

¹⁴ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 7.

¹⁵ Bkz. Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 284, 294.

sürekli mücadele etmişlerdi.¹⁶ İlki 490/1096 senesinde hareket eden Haçlı ordusu, Fâtımî devletinin elinde bulunan Kudüs dahil Müslümanların birçok şehrini işgal etti.¹⁷ İmâdüddin Zengî'nin Urfa'yı ele geçirerek Haçlıların Urfa kontluğuna son vermesi üzerine 541/1147 senesinde başlayan ve amacı Suriye'yi ele geçirmek olan 2. Haçlı seferi, başta Zengî'nin oğlu Nureddin Mahmud olmak üzere diğer Müslüman yöneticilerin etkili mücadeleleri sonucu başarısızlıkla sonuçlandı.¹⁸

Eyyübî devleti kurulurken İslam beldelerine yönelik olan bu Haçlı saldırı ve işgalleri, şiddetli bir şekilde devam etmekteydi. Aynı zamanda Müslümanlar için kutsal üç mescitten birisine ev sahipliği yapan Kudüs, hâlâ Haçlı işgali altındaydı. Selahaddin, Haçlılara karşı çok büyük ve etkili bir mücadele verdi ve 583/1187 senesinde önce Hittîn savaşında onları büyük bir hezimete uğrattı, ardından Kudüs'ü ellerinden aldı.¹⁹ Selahaddin'in Hittîn savaşında Haçlıları bozguna uğratması ve akabinde Kudüs'ü kurtarması, yeni bir Haçlı ordusunun yola çıkmasına neden oldu.²⁰ 585/1189 senesinde yola çıkan 3. Haçlı ordusu, Akkâ'yı işgal etti ve Kudüs'ü almak için saldırılara başladı. Ancak Selahaddin'in başarılı taktikleri, Kudüs'ün işgalini ve 3. Haçlı ordusunun amacına ulaşmasını engelledi.²¹

Eyyübî devletini kuran ve Haçlılara karşı büyük başarılar imza atan Selahaddin, geride büyük ve güçlü bir devlet bırakarak 589/1193 senesinde vefat etti.²² Selahaddin, vefat etmeden önce ülkesini kardeşleri ve oğulları arasında paylaşmış ve bu yolla hanedan üyelerinin birbirleriyle kavga edip devleti zayıflatmalarının önüne geçmek istemişti. Ne var ki bu durum, ters bir etki yaptı ve hanedan üyelerinin sürekli birbirleriyle didişmelerine neden oldu. Nitekim Selahaddin'in vefatının üzerinden bir sene geçmeden, hanedan üyeleri birbirleriyle kavga etmeye başladılar.²³

¹⁶ Bkz. A.e., C: IV, s. 277.

¹⁷ Bkz. A.e., C: IV, s. 305-345.

¹⁸ A.e., C: IV, s. 358-361.

¹⁹ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 14.

²⁰ Bkz. Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 376-386.

²¹ Bkz. A.e., C: IV, s. 389-393.

²² Bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLI, s. 90; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 15; Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 394.

²³ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLI, s. 95-96; Kasım Abduh Kasım, Ali es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk**, y.y., 'Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İslamiyye ve'l-İctimâ'iyye, t.y., s. 83.

Selahaddin'in halefleri arasındaki kavga, İslam âleminde tekrar başıboşluğa ve zayıflamaya neden oldu. Ancak Selahaddin'in kardeşi Âdil (v. 615/1218), yaklaşık 6 sene içinde bu başıboşluğa ve parçalanmışlığa son verdi; Halep hariç bütün ülkeyi eline geçirerek devletin birliğini ve istikrarını sağladı. Âdil'in dirayetli davranması ve ipleri eline alması, ülkeyi parçalanmaktan kurtarmış ve Haçlılara karşı devletin caydırıcılığını korumuştur. Ancak o, Selahaddin'in aksine Haçlılarla iyi geçinmeyi ve onlar saldırmadıkça saldırıya geçmemeyi tercih etmişti. Âdil'in Haçlılara karşı benimsediği bu politika, Eyyûbî devletinin sonuna kadar devam etti.²⁴

Âdil son demlerini yaşarken, Dimyat'ın sahiline inen 5. Haçlı ordusu, Âdil'in vefat etmesi ve yerine geçen oğlu Kâmil'in (v. 635/1238) çıkan karışıklıkları bertaraf etmek için cepheden ayrılması üzerine Dimyat'ı işgal etti.²⁵ Dimyat'ın işgal edilmesi, Eyyûbîleri kendine getirmiş ve güçlerini birleştirmelerini sağlamıştı.²⁶ Nitekim Dımaşk meliki Muazzam'ın (v. 624/1227), kardeşi Kâmil'e yardım etmesi, 618/1221 senesinde Dimyat'ın kurtarılmasına ve 5. Haçlı ordusunun eli boş dönmesine vesile olmuştu.²⁷

Haçlılardan sonra İslam âlemi için ikinci büyük tehlike olan Moğollar, müfessirin doğduğu sıralarda İslam âlemine yönelik olan saldırı ve işgallerine başlamışlardı. Moğollar; müfessirin doğduğu 617/1220 senesinde Semerkant, Buhara ve Hârizm şehirlerini ele geçirmiş; 622/1225 senesinde dirayetli Abbasî halifesi Nâsır'ın ölmesi ve onun yerine gelen halifelerin dirayetsiz olmaları nedeniyle daha rahat hareket etmeye başlamışlardı.²⁸ Söz konusu dönemde Moğolları durdurabilecek tek güç, Hârizmşahlar idi. Ne var ki Hârizmşahların sultanı Celâleddin'in (v. 628/1231), hem bölge devletleriyle hem de halifeyle didişmesi, İslam âleminin

²⁴ Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik**, s. 84-85.

²⁵ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, **el-İber fî haberi men gaber**, thk. Ebû Hâcer Muhammed Said b. Besyûni Zağlûl, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., C: III, s. 168; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 86. Ayrıca bkz. Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 401.

²⁶ Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik**, s. 96-97.

²⁷ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 90-91. Ayrıca bkz. Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik**, s. 95-98.

²⁸ P. M. Holt, A. K. S. Lambton, Bernard Lewis, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev. Hamdi Aktaş v.d., 4 c., 2. bs., İstanbul, Hikmet Yayınları, 1988, C: I, s. 169-170.

Moğollara karşı birlikte hareket etmesini engelledi. Bu durum, kendisinin sonunu getirdiği gibi İslam âleminin tarumar edilmesine de neden oldu.²⁹

592/1196 senesinde babası tarafından Dımaşk'ın başına getirilen ve 22 senesi babasının, kalan kısmını kardeşi Kâmil'in döneminde olmak üzere toplam 32 sene şehri idare eden Âdil'in oğlu Muazzam, 624/1227 senesinde vefat etti; yerine oğlu Nâsır Davud (v. 659/1261) geçti.³⁰ Muazzam; akıllı, âlim ve Haçlılarla mücadele etmeyi tercih eden bir idareci idi. Onun döneminde ilim için özgür bir ortam oluşturuldu; ilme ve âlimlere büyük bir değer verildi. Muazzam'ın dönemi, Dımaşk için en huzurlu dönemlerdendi.³¹

Müfessir, böyle âlim bir yöneticinin döneminde dünyaya geldi ve çocukluğunu huzurlu bir ortamda geçirdi. Ne var ki Muazzam'ın ölmesi, parçalanmış olan Eyyübî devletinin daha da zayıflamasına, hanedan üyelerinin birbirleriyle kavga etmelerine ve düşmanlarıyla ittifak kurmalarına neden oldu.³² Nitekim Kâmil'in; Dımaşk'ın meliki yeğeni Nâsır Davud'a karşı Haçlılarla ittifak kurması, Nâsır Davud'un da Hârizmşahlarla birlikte hareket etmesine ve onlara bağlı olduğunu bildirmesine neden oldu.³³ Bunun sonucu olarak Selahaddin'in binbir zorlukla ve büyük bedeller ödeyerek kurtardığı Kudüs, 626/1229 senesinde Kâmil tarafından Haçlılara peşkeş çekildi.³⁴

Kâmil, Kudüs'ü Haçlılara verdikten ve onlarla 10 senelik bir antlaşma yaptıktan sonra³⁵ kardeşi Eşref'le bir olup Dımaşk'ı muhasara etti. Yaklaşık 4 ay süren kuşatma esnasında bahçeler talan edilerek, birçok yer yakılarak şehre büyük zararlar verildi ve birçok insan öldürüldü. Sonunda barış yapıldı ve Kâmil, Kerek ve Nablus karşılığında Dımaşk'ı yeğeni Nâsır Davud'dan aldı ve bir ay sonra birkaç yer

²⁹ Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik**, s. 36.

³⁰ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLV, s. 23.

³¹ Bkz. İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb**, C: IV, s. 210, 402.

³² Bkz. Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 402.

³³ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 153; Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik**, s. 98.

³⁴ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, **es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk**, thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, 8 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, C: I, s. 353-354; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 216.

³⁵ İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb**, C: IV, s. 206; Hamdi Abdülmün'im Muhammed Hüseyin, **Dirâsât fi târihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, İskenderiye, Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 2000, s. 119-120; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 156. Ayrıca bkz. Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 402.

karşılığında Eşref'e (v. 635/1237) teslim etti.³⁶ Dımaşk, böylelikle Eşref'in yönetimine geçmiş oldu (626/1229). Şehrin Eşref'e teslim edilmesi, 8 sene süren huzurlu bir ortamın daha başlamasına vesile oldu. Bu durum, müfessirin gençlik yıllarını huzurlu ve ilim tahsili için elverişli bir ortamda geçirmesine vesile oldu.

Dımaşk'ı elinde bulunduran Eşref, oğlu olmadığı için veliaht olarak Busrâ ve Ba'lebek meliki olan kardeşi Salih İsmail'i (v. 647/1250) tayin etmişti. Eşref'in 635/1237 senesinde, 55 yaşında vefat etmesi üzerine Salih İsmail, Dımaşk'ı teslim aldı.³⁷ Ne var ki Eyyübî devleti sultanı Kâmil, Dımaşk'ın kardeşi Salih İsmail'e geçmesini kabul etmedi, Mısır'dan gelerek Dımaşk'ı kuşattı ve şehrin sularını keserek kardeşini teslim olmaya zorladı. Şehirde fiyatlar artıp kıtlık baş göstermeye başlayınca Salih İsmail, şehri birkaç yer karşılığında kardeşi Kâmil'e teslim etmek zorunda kaldı.³⁸ Kâmil, böylece Mısır'dan sonra Eyyübî devletinin ikinci büyük bölgesi olan Dımaşk'ı da hakimiyetine geçirdi ve devlette büyük ölçüde birlik sağladı.

20 senesini babasının hayatında ve 20 senesini de vefatından sonra olmak üzere toplam 40 sene Mısır'ı yöneten Eyyübî devletinin sultanı Kâmil 635/1238 tarihinde öldü, yerine oğlu II. Âdil (v. 645/1248) geçti. Dımaşk ise Kâmil'in yeğeni Yunus b. Mevdûd b. Âdil el-Cevvâd'a (v. 641/1243) verildi.³⁹

Kâmil, babasının başlattığı Haçlılarla iyi geçinme politikalarını devam ettirdi. Nitekim babasının zamanında başlayan 5. Haçlı seferini püskürttüktan sonra Haçlılarla 8 senelik bir anlaşma yaptı. Aynı şekilde 6. Haçlı ordusu komutanı II. Friedrich (v. 648/1250) ile de 10 senelik bir anlaşma yaptı ve bazı küçük problemler hariç, ölümüne kadar Haçlılarla önemli bir sorun yaşanmadı.⁴⁰ Kâmil, Muazzam'ın ölümünden sonra devlette birlik sağlamaya çalıştı ve bir nebze olsun bunu başardı. Ancak onun vefat etmesi ve veliaht tayin ettiği büyük oğlu Salih Eyyüb'un (v. 648/1250) yerine diğer

³⁶ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLV, s. 32-33; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 197; Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb**, thk. Abdülkadir el-Arnaût, Mahmud el-Arnaût, 11 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1986, C: VII, s. 208. Ayrıca bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 112-114.

³⁷ İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 309.

³⁸ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVI, s. 23; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 146.

³⁹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVI, s. 24; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 222; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 169.

⁴⁰ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 151-152, 159.

oğlu II. Âdil'in emîrlere tarafından tahta geçirilmesi, Eyyûbî devletinde tekrar karışıklığın baş göstermesine neden oldu.⁴¹ Nitekim bunun üzerine harekete geçen Salih Eyyûb, 636/1239 senesinde Cevvâd'la anlaştı ve Sencer ile 'Âne karşılığında Dımaşk'ı alarak⁴² sultanlığını ilan edip hutbeyi kendi adına okuttu.⁴³

Sultanlığını ilan eden Salih Eyyûb, Mısır'ı ele geçirmek için harekete geçti. Ürdün meliki Nâsır Davud'un elindeki yerleri alan Salih Eyyûb, Nablus'a geçerek hazırlık yapmaya ve uygun fırsatları kollamaya başladı.⁴⁴ Ancak onun Dımaşk'tan ayrılmasını fırsat bilen amcası Salih İsmail, Humus meliki Muhammed b. Şirkûh'un (v. 637/1240) yardımıyla Dımaşk'ı ele geçirdi (637/1240).⁴⁵ Dımaşk'ı kaybeden ve askerleri tarafından terk edilen Salih Eyyûb, Mısır'a sığınan Nâsır Davud tarafından ele geçirilerek tutuklandı ve 7 ay boyunca Ürdün'de hapsedildi. 7 ay sonra serbest bırakılan Salih Eyyûb,⁴⁶ kardeşi II. Âdil'i azleden emîrlere tarafından Mısır'a çağrılarak tahta geçirildi (637/1240).⁴⁷

Öte yandan 636/1239 senesinde Kâmil ile II. Friedrich arasında yapılan 10 senelik ateşkes antlaşmasının sona ermesi üzerine bölgeye gönderilen yeni Haçlı ordusu, Eyyûbî melikleri arasındaki kavgalardan istifade ederek Mısır ve Suriye topraklarına saldırmaya başladı.⁴⁸ Ne var ki yapılan savaşlarda hiçbir başarı elde edemediği geri dönmek zorunda kaldı (637/1240).⁴⁹

Diğer taraftan Moğol tehlikesi giderek büyüyor ve saldırılarından korunmak için kendilerine haraç bile veriliyordu. Söz gelimi 642/1244 senesinde, Musul

⁴¹ A.e., s. 166.

⁴² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVI, s. 25; Zehebî, *el-İber*, C: III, s. 226. Ayrıca bkz. Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 110.

⁴³ Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 170; Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk*, s. 101.

⁴⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVI, s. 31.

⁴⁵ A.e., C: XLVI, s. 32; Zehebî, *el-İber*, C: III, s. 229; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, C: VII, s. 320.

⁴⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVI, s. 33; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, C: VII, s. 320.

⁴⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVI, s. 33; Zehebî, *el-İber*, C: III, s. 229; Makrîzî, *es-Sülûk*, C: I, s. 402; Muhammed Hüseyin, *Dirâsât fi târihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk*, s. 122; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 185; Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk*, s. 101.

⁴⁸ Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 213.

⁴⁹ Bkz. Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C: IV, s. 404; Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk*, s. 102;

melikinın Moğollar adına gönderdiği mektup üzerine Dımaşk'ta zenginlerden on, orta hallilerden beş, fakirlerden de birer dirhem Moğol haracı toplandı.⁵⁰

Bu arada Dımaşk meliki Salih İsmail, Humus meliki Mansûr İbrahim b. Şirkûh (v. 644/1246) ve Ürdün meliki Nâsır Davud, Salih Eyyûb'u Mısır'dan atmak için Haçlılarla ittifak kurdular.⁵¹ Buna karşı Salih Eyyûb, Hârizmşahlardan yardım talep etti. İki kuvvet arasında Gazze yakınında yapılan savaşta, Mısır-Hârizmşah ittifakı büyük bir zafer kazandı (642/1244)⁵² ve Dımaşk'ı kuşatmaya başladı. Bunun üzerine Salih İsmail, bazı yerler karşılığında şehri teslim etmek zorunda kaldı.⁵³ Dımaşk'ı amcasından geri alan Salih Eyyûb, şehre Muînüddin b. Şeyhuşşuyûh'u (v. 643/1246) naip olarak tayin etti. Onun hastalanmasıyla yerine Şihâbeddin Reşîd el-Kebîr'i (v. 677/1278-1279) görevlendirdi (643/1245).⁵⁴ Ancak Salih Eyyûb'dan umduklarını bulamayan Hârizmşahlar, bu defa onun düşmanının tarafına geçip Dımaşk'ı kuşatmaya başladılar. 3 ay süren bu kuşatmada, şehre gıda maddelerinin girişine izin verilmediği için fiyatlar arttı ve büyük bir kıtlık oluştu.⁵⁵ Ancak Humus ve Halep meliklerini kendi tarafına çekmeyi başaran Salih Eyyûb; Salih İsmail, Nâsır Davud ve Hârizmşah ittifakını hezimete uğrattığı gibi, Nâsır Davud'un elindeki bütün yerleri de ele geçirerek⁵⁶ Eyyûbî devletinin birliğini büyük oranda sağlamayı başardı.⁵⁷ 644/1246 senesinde Dımaşk'a gelen Salih Eyyûb, Dımaşk'ın naipliğine Şihâbeddin Reşîd el-Kebîr ile birlikte şair Cemâleddin İbn Matrûh'u (v. 649/1251-1252) da tayin etti.⁵⁸ Kâmil'den sonra Dımaşk'ta yaklaşık 11 yıl boyunca istikrar sağlanamadı, kargaşa ve kavgalar hiç eksik olmadı. Müfessirin gençlik yıllarını yaşadığı ve sıkıntılarla geçen

⁵⁰ Sârimüddin İbrahim b. Muhammed İbn Dokmâk, *Nüzhetü'l-enâm fi târihi'l-İslâm*, thk. Semir Tabâra, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999, s. 155; Makrîzî, *es-Sülûk*, C: I, s. 419.

⁵¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVII, s. 8; Muhammed Hüseyin, *Dirâsât fi târihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, s. 123.

⁵² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVII, s. 11; Makrîzî, *es-Sülûk*, C: I, s. 336; Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 16 c., Kahire, Dârü'l-Kütüb, t.y., C: VI, s. 323. Ayrıca bkz. Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 200; Kasım Abduh, *es-Seyyid Ali, el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik*, s. 103.

⁵³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVII, s. 19; Zehebî, *el-İber*, C: III, s. 242; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 202.

⁵⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVII, s. 18; el-Mekîn Cercis İbnü'l-'Amîd, *Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn*, Kahire, Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, t.y., s. 36.

⁵⁵ İbn Dokmâk, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 162.

⁵⁶ Muhammed Hüseyin, *Dirâsât fi târihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, s. 123-124.

⁵⁷ Zehebî, *el-İber*, C: III, s. 248-249; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 204-206.

⁵⁸ İbn Dokmâk, *Nüzhetü'l-enâm*, s. 169.

bu dönemden sonra Dımaşk'ın Salih Eyyûb'un eline geçmesi, şehirde 4 sene sürecek yeni bir huzurlu ortamın oluşmasına vesile oldu.

Salih Eyyûb, Haçlıları Suriye sahilinden temizlemek için 645/1247 senesinde Emîr Fahreddin İbn eş-Şeyh (v. 647/1250) komutasında bir ordu hazırladı. Önce Askalan'ı, daha sonra Taberiyye'yi ele geçiren Fahreddin, Dımaşk'ı Halep melikinin muhtemel saldırılarına karşı korumak için Salih Eyyûb'un emriyle ilerlemeyi bırakıp geri döndü.⁵⁹ 646/1248 senesinde tekrar Dımaşk'a gelen Salih Eyyûb, şehrin naipliğine bu sefer Cemâleddin İbn Yağmur'u (v. 663/1264-1265) getirdi.⁶⁰ 647/1249 senesine kadar Dımaşk'ta kalan Salih Eyyûb, Dimyat'a yönelik Haçlı tehlikesinin baş göstermesi üzerine hasta olmasına rağmen Mısır'a geri döndü.⁶¹

Bu arada Kudüs'ün 642/1244 senesinde Müslümanlarca geri alınması üzerine hazırlanan 7. Haçlı ordusu,⁶² Fransız kral IX. Louis (v. 669/1270) komutasında Dimyat'ın sahiline varmıştı. Haçlılar, yapılan şiddetli bir çatışmada Müslümanlara büyük kayıp verdirerek karaya çıktılar ve ardından Dimyat'ı ele geçirdiler.⁶³ Hasta olan Salih Eyyûb, Dimyat'ın işgalinden birkaç ay sonra vefat etti,⁶⁴ yerine oğlu Turan Şah (v. 648/1250) geçti.⁶⁵

Turan Şah, tahta geçer geçmez savaş hazırlıklarına başladı ve 648/1250 senesinde gerçekleşen Faraskur savaşında Haçlıları hezimete uğratarak kral IX. Louis dâhil olmak üzere binlerce Haçlıyı esir aldı.⁶⁶ Zaferden sonra Kahire'ye dönme kararı alan Turan Şah, babasının memlûkleri tarafından öldürüldü.⁶⁷ Turan Şah'ı öldüren Memlûkler, Salih Eyyûb'un cariyesi Şeceretüddür'ü (v. 655/1257) sultan, İzzeddin Aybek et-Türkmânî'yi (v. 655/1257) ise atabek ilan ettiler. Şeceretüddür, başa geçtikten sonra esir Fransız kral IX. Louis ile 10 senelik bir ateşkes antlaşması yaparak

⁵⁹ İbn Dokmâk, **Nüzhëtü'l-enâm**, s. 173.

⁶⁰ İbnü'l-Amîd, **Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn**, s. 38.

⁶¹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVII, s. 26, 40; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 250, 256; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 210.

⁶² Bkz. Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 405; Yiğit, **Memlûkler**, s. 16.

⁶³ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 216-217; Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 406; Yiğit, **Memlûkler**, s. 16.

⁶⁴ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 256; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 411.

⁶⁵ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 257; İbn Dokmâk, **Nüzhëtü'l-enâm**, s. 186.

⁶⁶ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 225.

⁶⁷ Bkz. İbn Dokmâk, **Nüzhëtü'l-enâm**, s. 191-193; Muhammed Hüseyin, **Dirâsât fî târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, s. 142-145; Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik**, s. 12; Yiğit, **Memlûkler**, s. 17-18.

Dimyat'ı geri aldı.⁶⁸ Müslümanların henüz bir kadının hakimiyetine hazır olmayışları Şeceretüddürr'ün işini zorlaştırmakta idi. Bu arada Abbasî halifesinin duruma tepki göstermesi, Şeceretüddürr'ün tahttan feragat etmesine ve Aybek ile evlenip onu tahta çıkarmasına neden oldu.⁶⁹ Aybek'in tahta geçmesi, Mısır'daki Eyyûbî hakimiyetini fiilen sona erdirdi.⁷⁰

Turan Şah'ın öldürülmesi ve ardından Eyyûbî hanedanına mensup olmayan birisinin tahta geçirilmesi, Dımaşk'taki Eyyûbî emîrlerini harekete geçirdi.⁷¹ Bunun için Halep meliki Nâsır Yusuf (v. 658/1260), şehre davet edildi ve kendisine biat edilerek sultan ilan edildi.⁷² Buna mukabil halkın Eyyûbî devletinin devamını isteyeceğini bilen Aybek, Eyyûbî hanedanına mensup 6 yaşındaki bir çocuğu el-Melikü'l-Eşref lakabıyla sultan, kendisini atabek ilan ederek⁷³ Nâsır Yusuf'un Mısır üzerine yürümesine engel olmak istedi.⁷⁴ Eyyûbîleri bu şekilde durduramayan Aybek, bu sefer Mısır'ı Abbasî halifesi adına yönettiğini ilan ederek halkı kendi tarafına çekmeye çalıştı. Diğer taraftan henüz Akkâ'da bulunan Fransız kral IX. Louis'le anlaşarak oradan gelebilecek saldırıları bertaraf etti ve hazırladığı orduyla Mısır'a doğru harekete geçen Eyyûbî ordusunu karşılamaya çıktı.⁷⁵ Memlûkler ile Eyyûbîler arasında yapılan savaşın başlarında Eyyûbî ordusu galip geldi; ancak Eyyûbî ordusundaki Memlûk askerlerin karşı tarafa geçmesi, Eyyûbî ordusunun mağlup olmasına ve Dımaşk'a geri çekilmek zorunda kalmasına neden oldu (648/1251).⁷⁶

Bu durum, Nâsır Yusuf'u Mısır'dan vazgeçirmedi ve o, hazırladığı ikinci bir orduyla tekrar Mısır'ın üzerine yürümeye başladı. Fakat giderek tehlike arz eden Moğollara karşı birlik oluşturmak isteyen Abbasî halifesinin talebi üzerine Memlûkler ile Eyyûbîler arasında barış yapıldı ve Mısır Memlûklere bırakıldı. Memlûkler, bu

⁶⁸ İbn Dokmâk, *Nüzhëtü'l-enâm*, s. 193-194; Muhammed Hüseyin, *Dirâsât fi târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, s. 149-150; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 230. Ayrıca bkz. Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C: IV, s. 406; Yiğit, *Memlûkler*, s. 19.

⁶⁹ Zehebî, *el-İber*, C: III, s. 259, Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 235; Yiğit, *Memlûkler*, s. 19-20.

⁷⁰ Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 231.

⁷¹ Yiğit, *Memlûkler*, s. 20.

⁷² Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 233.

⁷³ İbn Dokmâk, *Nüzhëtü'l-enâm*, s. 194.

⁷⁴ Muhammed Hüseyin, *Dirâsât fi târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, s. 157-158.

⁷⁵ Said Abdülfettâh 'Âşûr, *Mısır ve's-Şâm fi asrı'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Beyrut, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1972, s. 161-162; Yiğit, *Memlûkler*, s. 24.

⁷⁶ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, C: III, s. 184; İbn Dokmâk, *Nüzhëtü'l-enâm*, s. 198. Ayrıca bkz. 'Âşûr, *Mısır ve's-Şâm*, s. 299; Yiğit, *Memlûkler*, s. 24.

antlaşma ile hem Abbasî halifesi hem de Eyyübîler tarafından resmen tanınmış oldular.⁷⁷ 652/1254 senesinde, Aktay'ın Aybek tarafından öldürülmesi üzerine Dımaşk'a kaçan bazı Memlûk emîrlerin teşvikiyle Nâsır Yusuf, Suriye sahillerini ellerinde bulunduran Haçlılarla 10 senelik bir ateşkes antlaşması yaptı; ardından hazırladığı bir orduyu Mısır üzerine gönderdi. Ancak halifenin araya girmesiyle tekrar barış yapıldı ve Eyyübî ordusu hiçbir başarı elde edemeden geri dönmek zorunda kaldı (654/1256).⁷⁸

655/1257 senesinde Aybek'in, karısı Şeceretüddür tarafından öldürülmesi üzerine yerine 15 yaşındaki oğlu Nureddin Ali (v. 657/1259) tahta geçirildi ve naipliğine de Kutuz (v. 658/1260) tayin edildi.⁷⁹ Ne var ki iyice yaklaşan Moğol tehlikesine karşı güçlü bir hükümdara ihtiyaç vardı. Bunun için Mısır ümerası, Nureddin Ali'yi azledip yerine atabeyi, Kutuz'u geçirdi.⁸⁰

654/1256 senesinde İran'ı işgal eden ve batıya doğru hızla ilerleyen Moğollar, 656/1258'de Bağdat'ı işgal edip, Müslümanlara ve İslam kültürüne büyük bir darbe vurdular.⁸¹ Böylece 132/750 senesinde kurulan Abbasî devleti, fiilen sona ermiş oldu.⁸² Moğollar, 658/1260 senesinde Halep'i de işgal ettiler ve Bağdat'ta yaptıklarını burada da devam ettirdiler. Bunun üzerine Nâsır Yusuf, İbn Yağmur ile Zeyneddin el-Hafızî'yi (v. 662/1263-1264) Dımaşk'a naip bıraktı ve diğer emîrleriyle şehirden ayrılıp Berze köyünde ordugâh kurdu. Nâsır Yusuf'un Dımaşk'tan ayrılması, ardından Hülâgû'nun (v. 663/1265) gönderdiği tehdit dolu mektubun şehre ulaşması, Dımaşk'ın ileri gelenlerini tedirgin etti. Bu durum, şehrin Ketboğâ (v. 658/1260) komutasındaki Moğol askerlere teslim edilmesine neden oldu (658/1260).⁸³

⁷⁷ İbn Dokmâk, **Nüzhetu'l-enâm**, s. 212; 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 299-300; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 247; İbrahim Ze'rûr, "el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye fi bilâdi's-Şâm fi'l-asreyni'l-Eyyübî ve'l-Memlûkî", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dımaşk, 1990, s. 71; Yiğit, **Memlûkler**, s. 25.

⁷⁸ İbn Dokmâk, **Nüzhetu'l-enâm**, s. 218-226.

⁷⁹ İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 462; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 250; Yiğit, **Memlûkler**, s. 27-28.

⁸⁰ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 259; Yiğit, **Memlûkler**, s. 32.

⁸¹ Bkz. Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 420.

⁸² Bkz. Zehebî, **el-İber**, C: I, s. 134, C: III, s. 278; P. M. Holt, A. K. S. Lambton, Bernard Lewis, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, C: I, s. 171; Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyübiyyûn ve'l-Memâlîk**, s. 138.

⁸³ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 262-263; Yiğit, **Memlûkler**, s. 33.

Dımaşk ve ardından Hamâ'nın Moğollara teslim edilmesi, Nâsır Yusuf'u iyice zora soktu. Moğollara karşı savaşa karar veren ve yaklaşık yüz bin asker toplayan Nâsır Yusuf, Mısır ve Ürdün meliklerinden istediği yardımın gelmemesi, topladığı askerlerin büyük bir kısmının kendisini terk etmesi ve emîrleri tarafından öldürüleceği söylentilerinin yayılması üzerine korkuya kapılarak kaçtı.⁸⁴

Buna mukabil Memlûklerin Mısır sultanı Kutuz; Suriye'nin Dımaşk, Halep, Hamâ ve Nablus gibi şehirlerini birer birer işgal eden ve Gazze kapısına dayanan Moğollara karşı savaşımaya karar verdi. Bu arada Moğol hükümdarının ölmesi ve Hülâgû'nun sadece on bin kişilik bir ordu bırakarak memleketine dönmesi, Memlûklerin işini kolaylaştırdı.⁸⁵ Kutuz, Moğollarla savaşmak için Eyyûbîler dahil bölgedeki bütün Müslüman emîrlerin katıldığı ordunun başında harekete geçti.⁸⁶ 658/1260 senesinde yapılan Aynicâlût savaşında Müslümanlar, Moğollara karşı büyük bir zafer kazandılar.⁸⁷

Zafer haberi Dımaşk'a ulaşınca, Moğollar şehri terk etti. Böylece Dımaşk, 7 ay 10 gün sonra özgürlüğüne kavuşmuş oldu. Bu zafer ile Kerek hariç, Mısır'dan Fırat'a kadar bütün bölgeler Kutuz'un hâkimiyetine girdi. Aynicâlût savaşı ile Eyyûbî devleti tamamen yıkılırken Memlûk devleti sağlamlaşmış oldu.⁸⁸ Savaşın ardından Dımaşk'ın naipliğine Alemüddin Sencer el-Halebî (v. 692/1292-1293) getirildi.⁸⁹ Bu hezimetten sonra bölgeden çekilmek zorunda kalan Moğolların tehlikesini büyük ölçüde bertaraf eden Memlûkler, Haçlıların saldırılarını da püskürtmeyi başardılar.⁹⁰ Böylece Müfessir, 42 yaşında iken önce Moğolların istilasını, ardından Memlûklerin hâkimiyetini görmüş oldu.

Eyyûbî devleti, en güçlü ve prestijli dönemini Selahaddin'in iktidarında geçirdi. Devlet, Selahaddin ve Âdil'in dönemlerinde birliğini büyük oranda sağlamış

⁸⁴ Yiğit, **Memlûkler**, s. 34.

⁸⁵ **A.e.**, s. 35.

⁸⁶ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 266.

⁸⁷ Bkz. **A.e.**, s. 266-268; Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik**, s. 135; Yiğit, **Memlûkler**, s. 37.

⁸⁸ Bkz. 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 302-303; Muhammed Hüseyin, **Dirâsât fi târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, s. 164; Yiğit, **Memlûkler**, s. 38.

⁸⁹ Bkz. Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed el-Yûnînî, **Zeylû Mir'âti'z-Zemân**, 4 c., 2. bs., Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1992, C: I, s. 370; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 269.

⁹⁰ P. M. Holt, A. K. S. Lambton, Bernard Lewis, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, C: I, s. 171-172.

ve Müslümanların en güçlü devletlerinden birisi olmuştu. Ancak diğer hükümdarlar döneminde, devletin birliği sağlanamamış ve her bölgenin yöneticisi, bağımsız hareket etmişti. Hatta kendi devletinden ayrıлып başka devletlere bağlılığını ilan eden melikler de çıkmıştı.⁹¹

Eyyübî devletinin kurucusu Selahaddin, Haçlılarla mücadele etmeyi ve onları bölgeden atmayı hedeflemişti. Bundan dolayı ilk günden itibaren Haçlılarla büyük mücadeleler yapmış ve bunun sonucunda Kudüs dahil birçok yeri Haçlı işgalinden kurtarmıştı. Selahaddin'in kardeşi Âdil'in döneminden itibaren Haçlılara karşı mücadele politikaları terk edilerek, barış politikaları takip edilmişti.⁹² Bu durum, Eyyübîlerin düşman yerine birbirleriyle mücadele etmelerine ve zayıflayıp parçalanmalarına neden olmuştu.

Eyyübîlerde devletin başı, genellikle Mısır'da bulunur ve sultan olarak adlandırıldı. Diğer bölgelerin yöneticileri için melik unvanı kullanılırdı. Bazen de merkezde bulunana büyük sultan, diğerlerine sultan denilirdi. Melikler, iç işlerinde bağımsız olur, askerlerine komutanlık ederlerdi. Hutbe, büyük sultanın adına okunmakta idi; ancak Muazzam ve Eşref gibi büyük melikler, tam bağımsız hareket eder, hutbede kendi isimlerini okutur ve kendi isimlerine para basarlardı.⁹³ Daha önceki devletlerde sultanlık, meliklik ve emîrlik, genellikle babadan oğula geçerken; Eyyübîlerde bu kural bozuldu ve hanedanın güçlü kişileri, yönetimi ele geçirdiler.⁹⁴

Eyyübîler, her fırsatı değerlendiren ve özellikle sultanların/meliklerin ölümlerinde Müslümanların yerleşim alanlarına saldırılar düzenleyen Haçlılara karşılık verdiler ve onların saldırılarını püskürtmeyi başardılar. Ancak birlik olup onları bölgeden tamamen atma başarısını gösteremediler.⁹⁵

Askeri bir devlet olan Eyyübî devleti; Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin, Hicaz, Yemen, Libya, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dan oluşmaktaydı. Libya, erken dönemde elden çıktı. 627/1230 senesine doğru Yemen⁹⁶ ve Hicaz; 637/1240 senesine

⁹¹ Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVI, s. 37; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 278.

⁹² Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik*, s. 87.

⁹³ Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 277.

⁹⁴ Bkz. Muhammed Hüseyin, *Dirâsât fî târihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, s. 96-98; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 278.

⁹⁵ Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, s. 160.

⁹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XLVI, s. 38.

doğru ise Doğu Anadolu kaybedildi. 637/1240 senesinden sonra Halep emîrliği, kuzey Suriye ve Cezire bölgesinde müstakil olarak hareket etti ve devletten ayrıldı. 648/1250 senesinde Mısır; 658/1260 senesinde ise Dımaşk dahil bütün topraklar kaybedildi ve devlet resmen sona erdi.⁹⁷

Eyyûbîler döneminde geniş yetkilere sahip olan melikler arasında kavgalar eksik olmamış, bunun için defalarca Dımaşk kuşatılmıştır. Ancak Eyyûbîlerde müsamaha kültürü çok yaygın olduğundan, büyük cezalar söz konusu olmamıştır.⁹⁸

1.1.2. Memlûkler Dönemi

Memlûk kelimesi; daha önce tıpkı abd, rakık gibi köle anlamında kullanılmaktaydı. Zamanla kölelerden oluşturulan askerler için kullanılmaya başlandı.⁹⁹ Memlûk denilen bu askerler, genellikle küçük yaşta satın alınan ve asker olarak yetiştirilen Türk kölelerden oluşmaktaydı. Bu köleler, asker statüsü kazanınca hür olur ve bütün imkânlardan yararlanırlardı.¹⁰⁰

Memlûk devleti, iki kısma ayrılır. 648-784/1250-1382 seneleri arasında Bahri Memlûkleri hüküm sürerken; 784/1382 senesinden itibaren Çerkes Memlûkler yönetime gelmişlerdir. Bahri Memlûkleri kuran, Eyyûbîlerin son dan ikinci sultanı Salih Eyyûb'dur. Sultan olmadan önce çok sayıda memlûk edinen, onları asker olarak yetiştiren ve onların vasıtasıyla saltanatı kardeşi II. Âdil'den alan Salih Eyyûb, 637/1240 senesinde tahta çıktıktan sonra da çok sayıda memlûk satın aldı ve askerlerinin çoğunu onlardan oluşturdu.¹⁰¹

Salih Eyyûb'un iktidara gelmesi ve Eyyûbî devletine hizmet eden idarecileri görevden alıp yerlerini memlûkleriyle doldurması, memlûklerin hem nüfuzunu hem de sayılarını arttırdı. Çünkü önemli görevlere gelen Memlûk komutanlar da birçok memlûk satın almakta ve böylece memlûklerin sayılarının çoğalmasına katkıda bulunmaktaydılar.¹⁰²

⁹⁷ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 413.

⁹⁸ **A.e.**, s. 415.

⁹⁹ Yiğit, **Memlûkler**, s. 9.

¹⁰⁰ Bkz. İbn Vâsil, **Müferricü'l-kürûb**, C: V, s. 190; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 8.

¹⁰¹ Yiğit, **Memlûkler**, s. 9.

¹⁰² **A.e.**, s. 16.

Memlûklerin ilk hükümdarı, İzzeddin Aybek et-Türkmânî'dir. Daha önce belirtildiği gibi Eyyûbîlerin son sultanı Turan Şah'ın Memlûkler tarafından öldürülmesi üzerine Şeceretüddür sultan, Aybek ise atabek ilan edilmişti. Ancak halifenin ve halkın bir kadını sultan olarak kabul etmemesi üzerine Aybek, Şeceretüddür'le evlenmiş ve tahta çıkmıştı. Aybek'ten sonra oğlu Mansûr Ali, başa geçmiş; ancak kısa bir süre sonra tahttan indirilmiş yerine Kutuz tahta geçirilmişti.

Moğollara büyük bir hezimet tattıran ve onların Suriye ve Mısır üzerindeki emellerine büyük ölçüde son veren Kutuz, daha Mısır'a varmadan Baybars (v. 676/1277) tarafından öldürüldü.¹⁰³ Baybars'ın Kutuz'u öldürerek tahta geçmesi, 658/1260 senesinde Kutuz tarafından Dımaşk'a naip tayin edilen Alemüddin Sencer el-Halebî'nin bağımsızlığını ilan etmesine neden oldu.¹⁰⁴ Hutbede Baybars'ın adıyla birlikte kendi adını okutan Halebî,¹⁰⁵ 659/1261 senesinde gelen Mısır askerlerinin karşısına çıkma cesaretini göstermeyerek şehirden kaçtı.¹⁰⁶ Şehri kurtaran Alâeddin Aytekin el-Bundukdârî (v. 684/1285) ise Dımaşk'ın yeni naibi oldu.¹⁰⁷ Aynı sene içinde Halep'in naipliğine kaydırılan Aytekin'in yerine Alâeddin Taybars el-Vezîrî (v. 672/1273-1274) göreve getirildi.¹⁰⁸ Bir sene sonra azledilen ve tutuklanan el-Vezîrî'nin yerine ise bu defa Cemâleddin Akkuş en-Necîbî (v. 677/1278-1279) görevlendirildi.¹⁰⁹

Abbasî halifesi Müsta'sım'ın (v. 656/1258) Moğollar tarafından öldürülmesinden beri İslam âlemi, yaklaşık üç buçuk sene halifesiz kalmıştı. Baybars, Moğol katliamından kurtulmayı başaran ve Dımaşk'a gelen Abbasî halifelerinden Zahir'in (v. 623/1226) oğlu Ahmed'i (v. 659/1261) Mısır'a davet etti ve el-Müstansır lakabıyla halife olarak seçti.¹¹⁰ Ardından Bağdat'ı kurtarması ve orada ikamet etmesi için onu bir orduyla Bağdat'a doğru yola çıkardı. Kendisi de Dımaşk'a kadar

¹⁰³ Bkz. Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 288; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 502-504; Yiğit, **Memlûkler**, s. 39.

¹⁰⁴ Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ali el-Melikü'l-Müeyyed, **el-Muhtasar fi ahhârî'l-beşer**, 4 c., Kahire, el-Mektebetü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısriyye, t.y., C: III, s. 207-208; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVIII, s. 66.

¹⁰⁵ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 288.

¹⁰⁶ **A.e.**, C: III, s. 294.

¹⁰⁷ Yûnînî, **Zeylû Mir'âti'z-Zemân**, C: II, s. 92, 118; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: III, s. 210.

¹⁰⁸ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: III, s. 214.

¹⁰⁹ Yûnînî, **Zeylû Mir'âti'z-Zemân**, C: II, s. 155; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: III, s. 214.

¹¹⁰ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: III, s. 212-213.

ona eşlik etti.¹¹¹ Ne var ki Halife, Moğollarla girdiği savaşta mağlup oldu ve şehit edildi.¹¹² Bunun üzerine daha önce Halep'te halife ilan edilen, ancak Müstansır'ın Mısır'da halife olmasıyla ona tabi olan, Abbasî halifesi Müsterşid'in (v. 529/1135) torunlarından Ahmed (v. 701/1302); Baybars tarafından Mısır'a çağrılarak el-Hâkim lakabıyla halife tayin edildi.¹¹³ 40 sene halifelik yapan el-Hâkim'in çocukları ve torunları, 923/1517 senesine kadar halifelik yaptılar.¹¹⁴

668/1269 senesinde Haçlılarla anlaşılan Moğollar, Suriye topraklarına saldırmaya başladılar. Ancak yapılan savaşta yenildiler ve geri çekilmek zorunda kaldılar. 670/1271 senesinde Moğollar tekrar Suriye'ye girdiler ve Halep topraklarına saldırılar düzenlediler. Baybars'ın üzerlerine geldiğini öğrenen Moğollar, bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. Bu arada Filistin'deki bazı kaleleri kuşatan Haçlılar da Baybars'ın gelişi üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar.¹¹⁵

670/1271 senesinde Dımaşk'a gelen Sultan Baybars, Dımaşk naibi Necîbî'yi azletti, onun yerine İzzeddin Aydemir'i (v. 679/1280-1281) görevlendirdi.¹¹⁶ 676/1277 senesinde Anadolu Selçuklu ve İlhanlı ordularıyla giriştiği savaşta büyük bir zafer kazanan Baybars, Mısır'a geçmek için uğradığı Dımaşk'ta öldü.¹¹⁷

Baybars, iktidarda bulunduğu süre zarfında Haçlılarla mücadele etti ve onların ellerinde bulunan birçok kaleyi ve şehri kurtarmayı başardı.¹¹⁸ Ayrıca Bâtınîlerle de mücadele etti ve sonunda, onları silip süpürerek tehlikelerini ortadan kaldırdı.¹¹⁹ Müfessirin orta yaşlarını geçirdiği Baybars döneminde Dımaşk'ta, siyasî olarak sakin bir ortam söz konusuydu.¹²⁰ Ancak Baybars'ın vefatı, Dımaşk'ta 3 yıl sürecek huzursuz bir ortamın oluşmasına neden oldu.

Baybars'ın vefatı üzerine 18 yaşındaki veliaht oğlu Said Bereke (v. 678/1280) tahta geçti.¹²¹ 2 sene tahtta kalabilen Saîd Bereke, 678/1279 senesinde azledildi ve

¹¹¹ A.e., C: II, s. 213. Ayrıca bkz. Yiğit, **Memlûkler**, s. 43.

¹¹² Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: III, s. 213.

¹¹³ Bkz. A.e., C: III, s. 215; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVIII, s. 81.

¹¹⁴ Yiğit, **Memlûkler**, s. 44.

¹¹⁵ A.e., s. 50-51.

¹¹⁶ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLIX, s. 61; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 320.

¹¹⁷ Yiğit, **Memlûkler**, s. 53-54.

¹¹⁸ Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 407.

¹¹⁹ 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 183.

¹²⁰ Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk**, s. 169.

¹²¹ Bkz. Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 330; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 610; Yiğit, **Memlûkler**, s. 57.

onun yerine 7 yaşındaki kardeşi Sülemiş (v. 690/1291) tahta geçirildi.¹²² Bu arada 670/1271 senesinden beri Dımaşk naipliği yapan İzzeddin Aydemir tutuklandı, yerine Sungur el-Eşkar (v. 691/1291-1292) göreve getirildi.¹²³

Sülemiş'in tahta geçmesiyle fiili olarak sultan olan Kalâvûn (v. 689/1290), bir müddet sonra Sülemiş'i azlederek tahta çıktı (678/1279).¹²⁴ Kalâvûn'un Sülemiş'i azledip tahta çıkması, Dımaşk naibi Sungur el-Eşkar'ın kendisini sultan ilan etmesine neden oldu.¹²⁵ Eşkar'ın 679/1280 senesinde Mısır üzerine bir ordu göndermesi, Kalâvûn'u harekete geçirdi. Karşı taarruza geçen Mısır ordusu, Suriye ordusuyla yaptığı iki savaşı kazandı ve Dımaşk ele geçirilerek Kalâvûn'a bağlandı;¹²⁶ şehrin naipliğine de Hüsâmeddin Lâçin (v. 698/1299) tayin edildi.¹²⁷

Moğollar, 679/1280 senesinde Haçlıların desteğiyle Halep'e girdiler ve şehri tahrip ettiler; ancak Kalâvûn'un üzerlerine geldiğini duyunca şehirden ayrılmak zorunda kaldılar.¹²⁸ 680/1281 senesinde tekrar Suriye topraklarına giren Moğollara karşı yapılan savaş, zaferle sonuçlandı ve Moğolların tehlikesi bir kez daha bertaraf edildi.¹²⁹

Suriye sahillerinin büyük bir kısmını ellerinde tutan Haçlılar, hem İslam beldelerine saldırıyor hem de Moğollara yardımcı oluyorlardı. Buna bir son vermek isteyen Kalâvûn, 679/1281 senesinde sefere çıktı. Haçlıların barış tekliflerini kabul eden Kalâvûn, 11 senelik bir antlaşma yaptı ve Dımaşk'a geçti.¹³⁰ Ancak Haçlılar, 688/1289 senesinde antlaşmayı bozdular ve Müslümanların yerleşim yerlerine saldırmaya başladılar. Bunun üzerine harekete geçen Kalâvûn, Trablusşam'ı ele geçirdi¹³¹ ve Suriye'deki Haçlı varlığını bitme durumuna getirdi. Böylelikle Haçlıların elinde sadece Akkâ, Sayda, Sûr ve Aslis şehirleri kaldı.¹³² Trablusşam'ın alınmasından

¹²² Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 337.

¹²³ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 12; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: L, s. 40.

¹²⁴ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: L, s. 40; Yiğit, **Memlûkler**, s. 58.

¹²⁵ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: L, s. 42.

¹²⁶ **A.e.**, C: L, s. 45. Ayrıca bkz. Yiğit, **Memlûkler**, s. 59.

¹²⁷ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 13; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: L, s. 47.

¹²⁸ Bkz. Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 14; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 340; Yiğit, **Memlûkler**, s. 60.

¹²⁹ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 14-15; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 342; Yiğit, **Memlûkler**, s. 60.

¹³⁰ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: L, s. 52-54; Yiğit, **Memlûkler**, s. 60.

¹³¹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LI, s. 26.

¹³² Yiğit, **Memlûkler**, s. 62.

bir sene sonra Kalâvûn vefat etti,¹³³ onun yerine oğlu Eşref Halil (v. 693/1293) getirildi (689/1290).¹³⁴

Eşref Halil, Haçlıların elinde bulunan Akkâ şehri ile Sûr, Hayfa, Sayda, Antartus ve Aslis kalelerini alarak Suriye'deki Haçlı varlığına ve 200 seneden beri devam eden Haçlı seferlerine son verdi.¹³⁵

690/1291 senesinde Dımaşk naibi Hüsâmeddin Lâçin tutuklandı; yerine Alemüddin Sencer eş-Şücâ'î (v. 693/1293) getirildi.¹³⁶ 691/1292 senesinde Alemüddin eş-Şücâ'î azledilerek yerine İzzeddin Aybek el-Hamevî (v. 703/1303-1304) getirildi.¹³⁷

693/1293 senesinde Eşref Halil öldürülerek yerine Baydar (v. 693/1293) tahta geçirildi. Ancak o da öldürüldü ve Eşref Halil'in 9 yaşındaki kardeşi Nâsır Muhammed (v. 741/1341) tahta geçirildi.¹³⁸ Bu, üç defa tahta çıkacak ve iki defa azledilecek olan Nâsır Muhammed'in ilk tahta çıkışıdır. Ne var ki bu ilk iktidarı fazla sürmedi ve 694/1294 senesinde azledilerek yerine Âdil Zeyneddin Ketboğâ (v. 702/1303) geçirildi.¹³⁹ Ketboğâ, tahta geçtikten 1 sene sonra Seyfeddin Gurlu el-Âdilî'yi (v. 695/1295-1296) Dımaşk'a naip olarak tayin etti (695/1295).¹⁴⁰

Moğol asıllı olan Ketboğâ'nın, gayri Müslim Moğol mültecilerini kabul etmesi ve emîrlerini devletin önemli kademelerinde görevlendirmesi, hoşnutsuzluğa neden oldu.¹⁴¹ Bu arada ülkede kıtlık baş gösterince rahatsızlık daha da arttı.¹⁴² Ketboğâ, 696/1296 senesinde Dımaşk'tan Mısır'a dönerken, Hüsâmeddin Lâçin (v. 698/1299) ve emîrler tarafından öldürülmek istendi. Ancak durumu fark etti ve son anda kurtulmayı başararak Dımaşk'a geri döndü. Bunun üzerine Hüsâmeddin Lâçin, Mısır'a

¹³³ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 370; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 715; Yiğit, **Memlûkler**, s. 62.

¹³⁴ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 380.

¹³⁵ İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 718. Ayrıca bkz. Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 408; Yiğit, **Memlûkler**, s. 64.

¹³⁶ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 26; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LI, s. 45-46

¹³⁷ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 27; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 16.

¹³⁸ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 27; 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 202-203; Yiğit, **Memlûkler**, s. 65.

¹³⁹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 34; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 381.

¹⁴⁰ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 33; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 46; Zehebî, **el-İber**, C: IV, s. 54; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 21 c., y.y., Dâru Hecer, 2003, C: XVII, s. 686; İbn Tağrıberdî, **en-Nücümü'z-zâhire**, C: VIII, s. 61.

¹⁴¹ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 33; Yiğit, **Memlûkler**, s. 67.

¹⁴² Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 39-40; Yiğit, **Memlûkler**, s. 68.

girdi ve kendisini sultan ilan etti.¹⁴³ Lâçin, tahta çıkınca Dımaşk naipliğine Seyfeddin Kıpçak el-Mansûri'yi (v. 710/1310-1311) getirdi.¹⁴⁴

Memlûk devleti, Kalâvûn ve oğlu Eşref'in döneminde birliğini ve gücünü muhafaza ederken, Dımaşk'ta istikrarlı bir durum söz konusuydu; ancak Eşref'in ölümü, sıkıntılı günlerin başlangıcı oldu. Bunun için müfessir, son yıllarını son derece çalkantılı bir dönemde geçirmek zorunda kaldı.

Tutuklanıp öldürülmekten korkan Dımaşk naibi Kıpçak, 698/1299 senesinde, İslam'a giren Moğol kralının yanına kaçtı. Bu arada Hüsâmeddin Lâçin öldürüldü, yerine Nâsır Muhammed ikinci defa tahta geçirildi.¹⁴⁵ Hatırlanacağı üzere Nâsır Muhammed, daha önce 9 yaşındayken sultan ilan edilmiş; ancak bir sene geçmeden azledilmişti. Nâsır Muhammed, Dımaşk'ın naipliğine Cemâleddin Akkuş el-Efrem'i (v. 716/1316-1317) getirdi.¹⁴⁶

Humus'a yakın Haznedar vadisinde Moğollar ile Memlûkler arasında 699/1300 senesinde yapılan savaşta Moğolların galip gelmeleri ve Dımaşk'a doğru harekete geçmeleri, şehirde büyük bir paniğin yaşanmasına ve insanların Mısır'a kaçmalarına neden oldu.¹⁴⁷ Memlûk askerlerini dağıtan Moğollar, Dımaşk'a girerek şehri talan edip insanların ellerindekine el koymaya başladılar.¹⁴⁸ Ayrıca içlerinde yüzden fazla muhaddisin bulunduğu çok sayıda insanı öldürdüler ve birçok kişiyi esir ettiler.¹⁴⁹ Dımaşk'ı işgal eden Moğol kralı Gazan Han (v. 703/1304), ülkesinde çıkan karışıklıklardan dolayı şehirde altmış bin kişilik bir ordu bırakarak memleketine geri döndü.¹⁵⁰ Gazan Han'ın dönmesinden istifade eden Nâsır Muhammed, ordusuyla Dımaşk'a doğru yola çıktı.¹⁵¹ Mısır askerlerinin Dımaşk'a doğru harekete geçmesi, şehirde kalan Moğolların şehri terk edip doğuya doğru çekilmelerine vesile oldu. Böylece Dımaşk, 100 gün sonra tekrar Memlûklerin hâkimiyetine girdi ve naip olarak

¹⁴³ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 34; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 758; Muhammed Hüseyin, **Dirâsât fi târihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk**, s. 192.

¹⁴⁴ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 34.

¹⁴⁵ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 62-64; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 391; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 769; Yiğit, **Memlûkler**, s. 77.

¹⁴⁶ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 40; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 391.

¹⁴⁷ Bkz. Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 43; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 70-71.

¹⁴⁸ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 73-84; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 395; Yiğit, **Memlûkler**, s. 72.

¹⁴⁹ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 395; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 775.

¹⁵⁰ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 87.

¹⁵¹ Yiğit, **Memlûkler**, s. 72.

tekrar Cemâleddin Akkuş el-Efrem tayin edildi.¹⁵² 700/1300 senesinde, Moğolların Dımaşk'a tekrar saldıracakları haberleri yayılınca şehirde büyük bir panik yaşandı. Ancak kışın bastırmasından dolayı Moğolların geri çekilmesi, halka derin bir nefes aldırdı.¹⁵³ Müfessir, Moğol tehlikesinin had safhada olduğu ve son derece sıkıntılı bir durumun bulunduğu bu senede vefat etti.

Memlûkler, 648/1250 senesinde Turan Şah'ı öldürerek Eyyûbî devletinin Mısır varlığına son verdiler. 658/1260'ta ise Dımaşk'ı ilhak ederek ve diğer bölgelerin Eyyûbî meliklerini kendilerine bağlayarak Eyyûbî devletinin sonunu getirdiler.

Memlûkler devletini Aybek kurdu, Kutuz genişletti, Baybars ise hilafeti Mısır'a taşıyarak ve kendisini halifeye onaylatarak meşru hale getirdi ve sağlamlaştırdı.

Memlûkler, Eyyûbîlerin devamı gibiydi. Eyyûbîler zamanındaki kavgalar ve istikrarsızlık, Memlûklerde de devam etti. Dımaşk, Eyyûbîlerde bağımsız bir devlet gibiydi; ancak Memlûklerde bu durum değişti ve bir nevi eyalet statüsüne girdi.¹⁵⁴ Memlûklerde Dımaşk naipliği, Mısır'dan Beyrut sahillerine kadar uzanmakta ve içinde yirmi dokuz şehir barındırmaktaydı. Dımaşk naipliği, Memlûk siyasetinde atabeylikten sonra en büyük görevdi. Memlûklerde sultanlar, Dımaşk'la irtibat halindeydiler ve bazen orada ikamet etmekteydiler.¹⁵⁵

Memlûklerde hükümlerlik, babadan oğula değil; en güçlünün ve galip gelenin hakkı olarak kabul edilmiş; bundan ötürü genelde babadan oğula geçmediği görülmüştür. Bunun için vefat eden sultanın küçük yaştaki çocukları, sultan olarak tayin edilmiş; emîrlerin içinde gücü ele geçiren, çocuk sultanı azledip sultanlığa geçmiştir.¹⁵⁶

Memlûkler dönemi, bazen sakin geçmekte; bazen de sultanın bir yakını ya da komutanı başkaldırıp onu indirmeye çalışmaktaydı. Genellikle düşmanın bulunmadığı,

¹⁵² Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 43-44; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 95.

¹⁵³ İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 794; Yiğit, **Memlûkler**, s. 73.

¹⁵⁴ Ze'rûr, "el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye", s. 131.

¹⁵⁵ **A.e.**, s. 103-104.

¹⁵⁶ 'Âşûr, **Mısır ve'ş-Şâm**, s. 280-281; Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk**, s. 135.

dışta emniyetin var olduğu zamanlarda, emîrlerin birbiriyle mücadeleleri eksik olmazken dış emniyetin olmadığı durumlarda ise nispeten daha sakin geçmekteydi.¹⁵⁷

Eyyûbîlerin aksine Memlûk devletinin hem Moğollara hem de Haçlılara karşı saldırı politikası izlemesi, emîrleri ortak düşmanla mücadele etmeye sevk etmiş, devletin bir bütün olarak kalmasına katkıda bulunmuş; bu durum da haliyle düşmana karşı üstünlük sağlamaya da vesile olmuştur.

Müfessirin yaşadığı h. VII./m. XIII. asır, Müslümanlar için en sıkıntılı asırların başında gelmektedir. Bu asır, İslam âleminin doğuda Moğolların, batıda Haçlıların saldırıları altında kaldığı,¹⁵⁸ azınlıkların düşmana yardım ettikleri ve içte de Müslüman yöneticilerin ve grupların birbirleriyle sürekli didiştikleri ve kavga ettikleri bir asır olmuştur.

Müfessirin yaşadığı dönemde Muazzam'ın (617-624/1220-1227); Eşref'in (626-635/1227-1229); Salih İsmail'in (637-643/1229-1237); Salih Eyyûb'un naipleri Şihâbeddin Reşîd el-Kebîr, şair Yahya b. Matrûh ve Cemâleddin İbn Yağmur'un (643-648/1245-1250); Nâsır Yusuf'un (648-658/1250-1260); Baybars'ın naipleri Necîbî ve Aydemir'in (660-678/1262-1279); Kalâvûn'un naibi Hüsâmeddin Lâçin'in (679-690/1280-1291); Eşref Halil'in naibi Hamevî'nin (691-693/1292-1295) yönetiminde Dımaşk'ta nispeten sakin bir hayat söz konusuydu. Diğer zamanlarda ise tamamen bir kargaşa hâkimdi.

Müfessirin yaşadığı asırda, özellikle Memlûk yöneticilerin döneminde, âlimlerin siyasî konularda fikir belirtmelerinden hoşlanılmazdı. Nitekim birtakım siyasî olaylar karşısında düşüncesini söyleyen, yazan veya yöneticileri uyarmaya çalışan âlimler, söz konusu yöneticilerden sert tepki görmüş, bazılarının şehirden uzaklaşması istenmiş, bazıları hapse atılmıştır.¹⁵⁹ Bu durum, ilim adamlarının kendi kabuklarına çekilmelerine ve siyasî olaylar karşısında görüş belirtmekten çekinmelerine neden olmuştur. Bu dönemde, cereyan eden siyasî olaylar karşısında rengini belli etmeyen ve düşüncelerini paylaşmayan âlimlerden biri de Ezdî'dir.

¹⁵⁷ Muhammed b. Ahmed Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1991, s. 120.

¹⁵⁸ Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C: IV, s. 276.

¹⁵⁹ Bkz. Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, **Hüsni'l-muhâdara fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire**, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 2 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1967, C: II, s. 105.

Nitekim elimizde bulunan tek eseri olan **et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân** adlı tefsirinde, siyasî olaylar hakkında herhangi bir yorumda bulunmamakta; öyle ki sanki söz konusu dönemde yaşamıyor ve cereyan eden olaylarla karşılaşmıyor gibi bir izlenim vermektedir.

1.2. Sosyal ve Dinî Durum

Müfessirin yaşadığı asırda Dımaşk'ın merkezinde, etrafında dâireler şeklinde ticaret/sanat çarşılarının yer aldığı büyük bir cami vardı. Çarşılar, kıymetlerine göre camiye yakın ya da uzak olurdu. Çarşılar; kısımlara ayrılır, her işin/sanatın belli bir çarşısı bulunurdu. Bu durum, topluma yansır ve her grup sadece kendi sanatıyla ilgilenirdi. Bunun için yardımlaşma ve dayanışma, sadece çarşının içinde olur ve etrafa pek yayılmazdı. Bundan dolayı mahallelerin sorun ve aktiviteleri, çarşılarınkinden farklı olurdu.¹⁶⁰

Şehirde oyun ve aktiviteler için özel alanlar ve binalar bulunmadığı için şehir halkı, camilerde ve büyük caminin etrafında kümelenen çarşılarda buluşup sorunlarını görüşür ve sosyal aktivitelerinin çoğunu buralarda gerçekleştirirdi. Camilerde, sabah ve ikinci namazlarından sonra aşırılar okunur ve insanlar bunları dinlemek için toplanırdı.¹⁶¹ Ayrıca kandillerde, camilerde programlar düzenlenir; bu programlara kadın-erkek herkes katılırdı.¹⁶² Aynı şekilde Hıristiyanlar da kiliselerde toplanır ve hem ibadet yeri hem de birer sosyal mekân olarak buraları kullanırlardı.¹⁶³

Dımaşk'ta yetim ve kimsesizlerin kalacağı ve ihtiyaçlarını giderecekleri mekânlar de bulunmaktaydı.¹⁶⁴ Bu mekânların ve buralarda kalanların ihtiyaçları, bu tür hizmetler için kurulan vakıflardan giderilirdi. Ayrıca misafirlere, ihtiyaç sahibi

¹⁶⁰ Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, **er-Rihle**, Beyrut, Dâru Sâdır, t.y., s. 244; Ze'rûr, "el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye", s. 117-118, 121.

¹⁶¹ İbn Cübeyr, **er-Rihle**, s. 239; Ze'rûr, "el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye", s. 118, 157, 165.

¹⁶² Şihâbeddîn Abdurrahman b. İsmail Ebû Şâme, **el-Bâ'is 'alâ inkâri'l-bide'i ve'l-havâdis**, 2. bs., Mekke, Mektebetü'n-Nehdati'l-Hadîse, 1981, s. 32-33 Nâsır Muhammed Ali el-Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Dımaşk fi'l-asri'l-Eyyûbî", 2 c., (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke, 1421/2000-2001, C: I, s. 50.

¹⁶³ İbn Cübeyr, **er-Rihle**, s. 255-269; Ze'rûr, "el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye", s. 158.

¹⁶⁴ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 415; Ze'rûr, "el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye", s. 157.

kızların çeyizine, fakirlerin hac masraflarına, esirlerin kurtarılmasına, hatta yolların yapımına yönelik vakıflar da bulunurdu.¹⁶⁵

Dımaşk'ta hacılar büyük merasimlerle karşılanırdı. Cenazeler de hakeza büyük kalabalıklarla uğurlanır ve cenazenin önünde güzel sesli hafızlar yanık sesleriyle Kur'ân okurlardı. İleri gelenlerden biri vefat ettiği zaman camide taziye kurulur ve taziyeye gelenlerin isimleri anons edilirdi.¹⁶⁶

Bu dönemde cumartesi günü tatil yapılır, kadın-çocuk herkes nehir kenarlarına ve bahçelere çıkıp eğlenirdi. O gün köleler de serbest kalır; harçlıklarını alarak arkadaşlarıyla eğlenmeye çıkarlardı.¹⁶⁷

Müfessirin yaşadığı dönemde Dımaşk'ta çok sayıda etnik ve dinî grup bulunurdu.¹⁶⁸ Halkın büyük çoğunluğunu Araplar, Türkler ve Kürtler oluşturur; Süryani, Ermeni, Frenk ve Yahudiler de azınlık olarak yer alırdı.¹⁶⁹ Söz konusu dönemde Dımaşk'ta yaşayanların çoğu, Müslüman idi. Ancak zimmi denilen çok sayıda Hıristiyan ve az sayıda Yahudi bulunmaktaydı.¹⁷⁰ Müslümanlar Sünnî-Alevî olmak üzere iki gruba bölünürken, Sünnîler kendi içlerinde dört mezhebe ayrılırdı. Sünnîlerin en büyük grubunu Şâfiîler, ardından Hanefîler oluştururdu.¹⁷¹

Hıristiyanlar hem şehirde hem de kırsalda, Müslümanlarla birlikte ya da kendilerine özel mahallelerde yaşarlardı. Sayıları çok az olan Yahudiler de aynı şekilde farklı farklı yerlerde oturlardı. Yahudilerin nüfusu, Memlûkler döneminde Portekiz ve İspanya'dan göç edenlerle birlikte artmaya başladı.¹⁷² Sosyal ve mali durumları iyi olan azınlıkların birçoğu sanatkâr, tüccar, tabip ve bürokrattı.¹⁷³

¹⁶⁵ İbn Cübeyr, **er-Rihle**, s. 246; Ze'rûr, "el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye", s. 161.

¹⁶⁶ İbn Cübeyr, **er-Rihle**, s. 259; Ze'rûr, "el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye", s. 158; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 51.

¹⁶⁷ Muhammed Yasin el-Hamevî, **Dımaşk fi'l-asri'l-Eyyûbî**, Dımaşk, el-Matbaatü'l-Hâşîmiyye, 1942, s. 36; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 52.

¹⁶⁸ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 283.

¹⁶⁹ **A.e.**, 7, 413; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 44.

¹⁷⁰ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 413; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 47.

¹⁷¹ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 283, 286.

¹⁷² Mücürüddin Abdurrahman b. Muhammed el-'Uleymî, **el-Ünsü'l-celîl**, thk. Mahmud 'Avde el-Kaâbine, 2 c., Amman, Mektebetü Dendîs, 1999, C: II, s. 105-111; Müntasır Mahmud Şatnâvî, "et-Terbiye ve't-ta'lîm fi bilâdi's-Şâm fi devleti'l-Memâlikî'l-Bahriyye", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kerek, 2008, s. 95. Ayrıca bkz. Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 46.

¹⁷³ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 7.

Söz konusu dönemde toplum, tabakalara ayrılmıştı. En üst tabakada yönetici çevreleri ile satın alınan veya iltica eden Türk ve Moğol kölelerden oluşan askerler yer alırdı.¹⁷⁴ Valiler, komutanlar ve yüksek idarî görevliler bunlardan oluşurdu.¹⁷⁵ Yönetici tabakasından sonra halk tabakası gelmekteydi. Halk tabakalarının en üst katmanında âlimler; onlardan sonra diğer meslek sahipleri gelmekteydi.¹⁷⁶

Ezdi'nin yaşadığı dönemde devlet işleri âlimler vasıtasıyla yürütülür; çeşitli kademe ve işlerde çalışanlar, âlimlerden oluşurdu.¹⁷⁷ Din işleri,¹⁷⁸ Adliye ve eğitim de âlimlerin elinde idi.¹⁷⁹ Bunun için yönetim tabakasından sonra arazilerden en fazla istifade eden kesim, âlimler olurdu.¹⁸⁰

Adli teşkilatın başında, kâdilkudât vardı. Vakıflar, medreseler, mirasçı bırakmadan ölen kişilerin tereke/malvarlığı (el-mevârîsü'l-haşviyye) yönetimi de bu teşkilatın elinde idi. Ayrıca mezalim mahkemeleri (dârü'l-adl) de bulunur; büyük davalara sultan veya naibi bakardı.¹⁸¹ Memlûk döneminde devlet işlerinde kadıya gidilmez; bunun yerine “hacib” adı verilen hâkimlere gidilirdi. Bu hâkimlerin/haciblerin kararları, şer'î esaslardan uzaktı ve bunların verdiği cezaların çoğu, idam şeklindeydi.¹⁸²

Bu dönemde âlimler, sadece eğitim-öğretim ve telifle meşgul olmadılar. Bununla birlikte hem yöneticileri hem de halkı bilinçlendirip cihada teşvik ettiler ve Müslümanların birliği konusunda çaba gösterdiler. Çünkü yukarıda de ifade edildiği gibi bu dönem, Haçlı ve Moğol saldırı ve işgallerinden ötürü son derece sancılı geçmekteydi. Âlimler, yöneticiler arasında ortaya çıkan çatışmalar konusunda da devreye girdi ve Müslümanları parçalamaya neden olabilecek olayları bertaraf etmeye çalıştılar.¹⁸³

Âlimlerden sonra diğer halk tabakaları gelmekteydi. Bunların içinde tüccarlar, sanatkârlar ve çiftçiler bulunmaktaydı. Ne var ki çok zengin olan tüccarlar, yönetici

¹⁷⁴ Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 127.

¹⁷⁵ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 8.

¹⁷⁶ Ze'rûr, “el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye”, s. 118-119; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 44.

¹⁷⁷ Ze'rûr, “el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye”, s. 120.

¹⁷⁸ Bkz. Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 128.

¹⁷⁹ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 8.

¹⁸⁰ Ze'rûr, “el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye”, s. 120.

¹⁸¹ **A.e.**, s. 293, 295.

¹⁸² Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 127.

¹⁸³ **A.e.**, s. 33-36; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 91, 112.

tabakasında olur ve davalarını kadınlara değil; haciblere götürürlerdi. Söz konusu dönemde tüccarlar, çok büyük bir mevki elde etmişlerdi. Çünkü askeri iktâ sisteminden dolayı askerler, büyük ve verimli arazilere sahiptiler ve ürünlerini nakde çevirmek için tüccarların arabuluculuğuna ihtiyaç duymaktaydılar. Ayrıca tüccarlar, askeri alanda ihtiyaç duyulan köleleri temin etmekteydiler ve dış ticaret işiyle uğraşip elde edilen ürünleri halka ulaştırmaktaydılar. Âlimler ve tüccarlar, toplumda her zaman orta tabakanın üstünde yer almaya devam ettiler. Nitekim ekonomiden nemalanan kesimler, söz konusu iki tabakaydı; zarar eden ise geniş halk kitleleriydi. Halk tabakalarının en zor durumda olanı ise çiftçilerdi. Çünkü toprak, yönetici grubun mülkündeydi ve çiftçi emeğinin karşılığını bile alamazdı.¹⁸⁴

Halkın, sultan seçiminde ve devlet işlerinde hiçbir dahli söz konusu değildi. Yine de halkın bir gücü vardı. Bu nedenle âlimler, halkı ayağa kaldırarak sultanları kötü davranışlardan vazgeçirmeye çalışırlardı.¹⁸⁵

Toplumdaki gruplar arasında, bazen sürtüşmeler olurdu. Bu sürtüşmeler, Müslümanlar ile diğer din mensupları arasında olduğu gibi; Sünnîler ile Şîîler arasında da olmaktaydı. Bunun yanında farklı Sünnî mezhep mensupları arasında da söz konusuydu.¹⁸⁶ Ancak Sünnî mezhep mensupları arasındaki sürtüşmeler, Sünnîler ile Şîîler veya Müslümanlar ile diğer din mensupları arasındakiler kadar fazla ve sert değildi. Aynı şekilde farklı etnik kökene mensup insanlar arasındaki anlaşmazlıklar, farklı dine veya mezhebe mensup insanlar arasındakiler kadar fazla değildi.¹⁸⁷ Hıristiyan azınlık, Haçlı ve Moğol tarafını tutup onların zaferleriyle sevinirken; Müslümanların zaferleriyle üzülmekteydiler.¹⁸⁸ Bundan dolayı Haçlı seferleri ve Moğol saldırıları esnasında Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında çatışmalar olur ve büyük sorunlar yaşanırdı. Buna mukabil Yahudiler daha ihtiyatlı davranır ve bundan ötürü kendileriyle Müslümanlar arasında ciddi bir sıkıntı meydana gelmezdi. Nitekim Aynicâlût (658/1260) savaşının getirdiği hezimetten sonra Moğol ve yandaş emîrlere Dımaşk'tan kaçınca öfkelenen halk; Hıristiyanların evlerini, dükkânlarını ve kiliseleri

¹⁸⁴ Bkz. Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 129; Ze'rûr, "el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye", s. 118-119; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 44.

¹⁸⁵ Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 124.

¹⁸⁶ Bkz. Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 113.

¹⁸⁷ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 283.

¹⁸⁸ A.e., s. 287; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 48.

yağmaladılar. Moğol yönetiminde dahi ihtiyatlı davranan Yahudiler ise bu durumdan fazla zarar görmediler.¹⁸⁹

Söz konusu dönemde çeşitli sosyal gruplar vardı. Bu grupların bir kısmı, silahlı örgütler şeklinde idi. Hem şehirlerde hem kırsal kesimde bulunan bu örgütlerin bir kısmının amacı, halkı savunmak ve zalimlere engel olmaktı. Bir kısmının amacı ise silah zoruyla başkalarının mallarına el koymak ve kendilerine çıkar sağlamaktı. Bunun için zaman zaman bu örgütler arasında çatışmalar olurdu.¹⁹⁰

Bu dönemde, tarikatlar önem kazanmaya başladı. Her bir tarikatın başında bir şeyh; bütün tarikatların başında ise “şeyhuşşuyûh” olarak adlandırılan, devletin atadığı bir görevli bulunurdu.¹⁹¹ Her tarikatın kendine ait tekkeleri olmakta ve o tarikata mensup müritler, bu tekkelerde barınmaktaydı. Bu tekkelere vakfedilen çeşitli akarlar bulunmakta ve tekkeler, ihtiyaçlarını bu akarlardan temin etmekteydi. Bu dönemde tarikatın başındaki şeyhler, hem yöneticiler hem de halk nezdinde büyük bir değere ve saygınlığa sahiptiler. Tekkeler, müritlerin toplanma yeri olduğu gibi fakirlerin ve garibanların sığındığı ve aş bulduğu merkezlerdi.¹⁹²

Önemli sosyal gruplardan birisi de fütüvvet teşkilatına mensup olan kişilerden oluşmaktaydı. Bu teşkilat, Abbasîlerin güçlü halifelerinden olan Nâsır tarafından kuruldu ve sosyal bir güç haline getirildi. Dımaşk dâhil birçok şehirde, bu teşkilat yaygınlık kazandı ve birçok mensubu oldu.¹⁹³

1.3. İlmî ve Kültürel Durum

Müfessir, büyük âlimlerin yetiştiği; her konuda çok sayıda kitabın telif edildiği ve ilme ulaşmanın son derece kolaylaştığı bir dönemde yaşamıştır.¹⁹⁴ Zengîlerle başlayan ilmî hareket, Eyyûbîlerle devam etmiş; bu sayede çok sayıda cami ve medrese yapılmıştır. Nitekim Eyyûbî yöneticileri ve hanedan üyeleri, cami ile medrese

¹⁸⁹ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 29, 283.

¹⁹⁰ Ze'rûr, “el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye”, s. 138, 141, 144.

¹⁹¹ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 283, 298; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 62.

¹⁹² İbn Cübeyr, **er-Rihle**, s. 250, 256-257; Ze'rûr, “el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye”, s. 144-145, 150; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 62.

¹⁹³ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 100, 287.

¹⁹⁴ Bkz. Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 132-133; Aydar, **Örnek Tefsir Metinleri 2**, s. 113.

yaptırmaya ve var olanları tamir ettirmeye büyük gayret gösterdi; hanedan mensubu kadınlar da bu gayretlere iştirak etti. Eyyûbîlerin çoğu Şâfiî olduklarından bu mezhep mensupları için birçok medrese yaptılar. Ancak Şâfiîler kadar olmasa da Hanefîler için de medreseler yapıldı. Hanbelî mezhebi ise Dımaşk'ta Eyyûbîlerin son dönemlerinde yayıldığı için bu mezhebin fazla medreseleri olmadı.¹⁹⁵

Eyyûbîler, cami ve medreselerle birlikte tasavvuf erbabı için tekkeler de yaptırıldılar.¹⁹⁶ Cami, medrese ve tekkelere büyük gelirleri olan vakıflar tahsis ettiler ve böylece âlimlerin ilmî araştırmalarını rahat bir şekilde ve maddi sıkıntı çekmeden yapmalarını ve ibadetlerini huzur içinde ifa etmelerini sağladılar.¹⁹⁷

Aynı şekilde yükseköğretim öncesi eğitim görevini yapan okullar da oluşturuldu. Bunlara hocalar ve vakıflar tahsis edildi ve özellikle yetim çocukların eğitimine önem verildi. Buralara “müeddib” ve “arîf” adında görevliler tayin edildi¹⁹⁸ ve bunların akıllı, dindar, güzel ahlak sahibi ve şiddetten uzak kişiler olmasına özen gösterildi.¹⁹⁹

Zengîler ve Eyyûbîler döneminde başlayan cami, medrese, okul ve tekke inşası Memlûkler döneminde de devam etti. Bu dönemde Âlimler, Eyyûbî döneminden daha fazla, cami ve medrese yaptıрма faaliyetine katıldılar.²⁰⁰

Söz konusu dönemde eğitim, birkaç aşamadan oluşmaktaydı. Başlangıç düzeyinde eğitim, “mekteb” adı verilen kurumlarda yapılırdı. Mekteplerde Kur’ân, hadisler ve okuma yazma öğretilirdi. Mektepler, ya caminin içinde veya cami ile medreselerin bitişiğinde ya da bağımsız bir mekânda bulunurdu. Söz konusu eğitim, bazen öğretmenlerin evlerinde de yapılırdı.²⁰¹

Çocuklar, genellikle 4 yaşından itibaren mektebe gönderilir ve 10 yaşında mezun olurlardı. Zorunlu olmayan bu ilk mekteplere sadece erkek çocuklar

¹⁹⁵ Hamevî, **Dımaşk fi'l-asri'l-Eyyûbî**, s. 52-53; Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 119. Ayrıca bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 219, 327; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 159, 161, 163; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 55-57, 73.

¹⁹⁶ Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 117.

¹⁹⁷ A.e., s. 117, 282; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 159, 163. Ayrıca bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 8.

¹⁹⁸ Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 122-123; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 52.

¹⁹⁹ Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 280; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 260.

²⁰⁰ Bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 331; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 59, 69.

²⁰¹ Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 122; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 220-221; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 50-51, 172.

gönderilirdi. Bu eğitim aşamasında çocuklar, sadece tek bir öğretmenden ders alırlardı. Ancak hafızlık yapmak isteyen çocuklara, hafızlık eğitimi veren bir öğretmen de bulundurulurdu. Öte yandan sadece Kur'ân'ın öğretildiği ve hafızlığın yapıldığı özel mektebler de vardı. Bu ilk mekteplerde sınıf geçme, tamamen öğretmenlerin inisiyatifinde olur, okulu bitirenlere icazet verilirdi.²⁰²

Öğretmenlerin maaşları, devlet ya da çocukların velileri tarafından ödenirdi. Öğretmen maaşları, oldukça az olurdu. Bunun için bazı öğretmenler, ek işler yapmak zorunda kalırlardı.²⁰³

İlk aşama olan mektebi başarıyla bitirenler; öğrencinin hoca, ders seçebildiği ve kolay kitapların okutulduğu cami halkalarına katılır; buradan da başarılı olanlar, bir sonraki aşama olan büyük âlimlerin ders halkalarına iştirak ederlerdi. Bu aşamayı başarıyla geçen ve kendisini geliştirmek isteyenler ise son aşama olan Dımaşk ve diğer şehirlerdeki medreselere girerlerdi.²⁰⁴

Söz konusu dönemdeki medreseler, yüksek eğitim-öğretimin yapıldığı kurumlardı. Her mezhebin (dört fıkıh mezhebi) ayrı bir medresesi vardı. Bazen bir medresede mezhepler için farklı bölümler söz konusuydu. Ayrıca Kur'ân, hadis medreseleri ile tıp ilminin öğretildiği medreseler de bulunurdu.²⁰⁵

Medreselerde hem idarî hem de ilmî görevliler bulunur; “şeyh” ve “müderris”, ilmî görevlilerin başında gelirdi. Her medresede bazen bir, çoğu zaman birden fazla olan müderrisler, en büyük âlimlerden seçilirdi.²⁰⁶ Eyyûbî döneminden itibaren medreselerde müderristen başka “mu'îd” denilen, görevi müderrisin okuttuğu dersleri öğrencilere tekrar etmek ve öğrencilerin sorularına cevap vermek olan resmi bir görevli daha bulunurdu. Vakıf şartnamesi izin verdiği durumlarda, medresenin büyüklüğüne göre birden fazla mu'îd istihdam edilebilirdi. Eyyûbî döneminden önce bu görevi, en bilgili talebe yapardı.²⁰⁷ Ayrıca talebelerden seçilen ve görevi dersin

²⁰² Bkz. Ze'rûr, “el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye”, s. 173; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 228; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 50-52.

²⁰³ Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 52.

²⁰⁴ A.e., s. 52, 173-174.

²⁰⁵ 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 120, 122; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 267; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 75, 80, 82, 87.

²⁰⁶ 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 121; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 149.

²⁰⁷ 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 121; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 260-262; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 152.

özetini çıkarıp talebelere bildirmek olan “müfîd” adında bir görevli daha bulunurdu. Medreselerin öğrencilerine ise “fukahâ” ismi verilirdi. Medreselerin öğrenci sayısı, vakfın büyüklüğüne ve gelirine göre belirlenir; bazı medreseler, sadece yatılı öğrenci kabul ederdi.²⁰⁸

Medreselerde dersler; genelde hoca, bazen mu‘îd, kimi zaman ise öğrenciler tarafından okunurdu. Öğrenciler ders esnasında hocayı dinler, anlamadıkları yerleri sorar ve hocanın aktardığı bilgileri not ederlerdi. Derslerde zaman zaman hoca ile talebeler arasında ilmî tartışmalar olurdu.²⁰⁹

Başta “nâzır” olmak üzere medreselerin idarî işleriyle uğraşan görevliler de vardı. Nâzır, hem vakfın hem medresenin idaresini üstlenirdi. Nâzırın yaptıklarını denetleyen “şâhid”, medresenin temizliğini kontrol eden “müşârif” ve derse katılmayan öğrencilerin isimlerini yazan görevliler de bulunurdu. Ayrıca “imam”, “hatip”, “vaiz”, “müezzin”, “hâzin”, “kayyım”, “ferrâş”, “bevâb”, “vekkâd”, “sekkâ” da medreselerin idarî görevlileri arasındaydı.²¹⁰

Medreselerde İslamî ilimlere özel önem verilirdi; öğretilen bu ilimlerin başında tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve fıkıh usulü gelmekteydi. İslamî ilimlerin anlaşılmasını sağlayan lügat, nahiv, sarf, belagat gibi Arap dili kapsamındaki ilimlere de önem verilirdi.²¹¹ Söz konusu önemden ötürü bu alanda büyük âlimler yetişmiş ve çok sayıda eser telif edilmişti.²¹² Ayrıca tıp, eczacılık, kimya, fizik, matematik, geometri, aritmetik, cebir, mühendislik, astronomi, edebiyat, tarih ve coğrafya da önem verilerek öğretilen ilimlendendi.²¹³ Felsefe, mantık, kelâm ve cedel gibi aklî ilimlere karşı olumsuz bir tavır hâkim olduğundan, bu ilimleri öğretmek ve öğrenmeye çalışmak, hiç kolay değildi. Bazı âlimler, yöneticileri arkalarına alarak felsefe ve filozoflara karşı

²⁰⁸ Tâceddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin es-Sübki, **Mu‘îdü’n-ni‘am**, Beyrut, Müessesetü’l-Kütübi’s-Sikâfiyye, 1986, s. 85; Hâzimi, “el-Hayâtü’l-ilmıyye”, C: I, s. 262-264; Şatnâvî, “et-Terbiye ve’t-ta‘lîm”, s. 153.

²⁰⁹ ‘Âşûr, **Mısır ve’ş-Şâm**, s. 121.

²¹⁰ Bkz. Tâceddin es-Sübki, **Mu‘îdü’n-ni‘am**, s. 85-86; Şatnâvî, “et-Terbiye ve’t-ta‘lîm”, s. 154-159.

²¹¹ ‘Âşûr, **Mısır ve’ş-Şâm**, s. 121; Şatnâvî, “et-Terbiye ve’t-ta‘lîm”, s. 101, 113, 174.

²¹² Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 130. Ayrıca bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 342-358; Şatnâvî, “et-Terbiye ve’t-ta‘lîm”, s. 101-117.

²¹³ ‘Âşûr, **Mısır ve’ş-Şâm**, s. 119. Ayrıca Bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 331; Şatnâvî, “et-Terbiye ve’t-ta‘lîm”, s. 117-118, 121, 174.

mücadele eder ve bu ilimlerin öğretilmesine engel olmaya çalışırlardı. Buna rağmen söz konusu ilimlerle uğraşan ve bunları öğreten âlimler de vardı.²¹⁴

Medreselerde cuma günü hariç her gün ders yapılırdı. Bazı medreselerde cuma günü ile birlikte salı günü de tatil olurdu. Öte yandan Şaban ve Ramazan ayları ile Şevvâl ve Zilhicce aylarının ilk on günleri de tatildi.²¹⁵

Cami, İslam ilim tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Ancak söz konusu dönemde Dımaşk'ta camilerin sayısı fazla olmasına rağmen ilim tahsili için kullanılan cami sayısı azdı. Zira ilim faaliyetlerini yürüten çok sayıda medrese bulunmaktaydı.²¹⁶

Dımaşk'ın en büyük camii, Dımaşk Camii olarak da adlandırılan Emevî Camii'ydi. Bu camide hem sultanların Kur'ân okuyacakları, derslere katılacakları hem de âlimlerin ders halkaları oluşturacakları odalar bulunmaktaydı.²¹⁷ Dımaşk'taki camiler; çarşı, mahalle ve kalelerde yer aldığı gibi medrese ve tekkelerin içinde de bulunurdu. Bazı camilerde ilim halkaları oluşturulur ve çeşitli mezhep ve ilimlerde dersler yapılırdı.²¹⁸

Söz konusu dönemin eğitim kurumlarından birisi olan tekkelerde, iki tür eğitim yapılırdı. Birinde katılım zorunlu idi, Arapça ve dinî ilimler öğretilirdi. Diğeri ise zorunlu olmayıp sûfîlerin kendi kabiliyetlerine göre kendilerinin seçtikleri eğitimdi.²¹⁹

Öte yandan “zimmi” denilen gayri Müslimlerin de birtakım eğitim kurumları vardı. Hıristiyanlar, kendi okulları yanında kiliselerde de talim yaparlardı. Hıristiyanların eğitim dili, genellikle Arapça idi. Ancak bazı Hıristiyan mezhep mensupları, eğitimlerini Süryanice yapmaktaydı. Yahudiler ise çocuklarının eğitimine önem verir ve bunun için okullar açarlardı. Yahudi okullarında, okuma-yazma öğretilir; dinî ve matematik dersleri verilirdi. Bu okullarda öğrencilere özel ve güzel

²¹⁴ Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 130; Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 121; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 77, 79. Ayrıca bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 331; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 120-121.

²¹⁵ Bkz. Hamevî, **Dımaşk fi'l-asri'l-Eyyûbî**, s. 36-37; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 178, 180.

²¹⁶ Bkz. Said Abdülfettâh 'Âşûr, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memalîk**, Kahire, Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1996, s. 142; Hâzîmî, “el-Hayâtü'l-ilmîyye”, C: I, s. 200-202.

²¹⁷ Bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 333; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 64.

²¹⁸ Bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 333; Ze'rûr, “el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye”, s. 157; Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 63, 147-148.

²¹⁹ Şatnâvî, “et-Terbiye ve't-ta'lim”, s. 89, 159-160.

elbiseler giydirilir, özellikle din derslerinde kıyafete ayrı bir önem verilirdi. Yahudilerde çocuklar, 5 ya da 7 yaşında iken okula başlardı.²²⁰

Eyyûbîler, kütüphane kurmaya da büyük önem verdiler. Memlûkler, kütüphane kurma konusunda da Eyyûbîlerin yolunu takip ettiler. Bunun için birçok kütüphane oluşturuldu. Kütüphaneler; cami, medrese, tekke içinde ve bu kurumlara bağlı olabileceği gibi, bağımsız bir mekânda da bulunabilmekteydi.²²¹ Kütüphaneler; sultan, diğer yöneticiler ve âlimlerin vakfettikleri kitaplardan oluşurdu.²²² Kütüphanelerde mevcut bulunan eserlerle ilgili kitap listeleri söz konusuydu. Bu listeler vasıtasıyla aranan eserlerin yerleri, kolayca tespit edilebilirdi. Kitapların ödünç verilmesinin belli şartları vardı. Bu şartların en önemlisi, kitaba karşılık maddi değeri olan bir malı rehin olarak vermektir. Ne var ki bu şart, fakir olup rehin verecek bir malı bulunmayan kişiler için söz konusu değildi.²²³ Tıp ilmine dâir eserlerin konulduğu özel kütüphaneler de vardı.²²⁴

Kütüphanelerde; kitapları istinsah eden, ciltleyen, koruyan ve araştırmacıların hizmetine sunan birtakım görevliler bulunurdu.²²⁵ Bu görevlilerin maaşları vakfın gelirinden temin edilirdi.²²⁶

Eğitim kurumlarının çokluğu, söz konusu dönemde ilmin gelişmesine ve yayılmasına vesile oldu.²²⁷ Bundan yöneticiler de nasipsiz kalmadı. Nitekim birçok Eyyûbî ve Memlûk yönetici âlim idi.²²⁸

Dımaşk'ta ilmin gelişmesine vesile olan amillerden birisi de şehre hicret eden âlimlerdi. Çünkü İslam âleminin hem doğusundan hem de batısından Dımaşk'a hicret eden birçok âlim bulunmaktaydı.²²⁹ Moğol istila ve Haçlı seferleri gibi olaylar yanısıra iç siyasi istikrarsızlık da insanların hicret etmelerinin sebeplerindendi.

²²⁰ Şatnâvî, "et-Terbiye ve't-ta'lim", s. 94-96.

²²¹ Bkz. 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 118; Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 335-338; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 186-187.

²²² Bkz. Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 335-338; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 181.

²²³ Bkz. Şihâbeddin Abdurrahman b. İsmail Ebû Şâme, **ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn**, 2. bs., Beyrut, Dârü'l-Cil, 1974, s. 98; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 181, 184-185.

²²⁴ Muhammed b. Abdürrezzâk Kürd Ali, **Hutatu's-Şâm**, 6 c., 3. bs., Dımaşk, Mektebetü'n-Nûrî, 1983, C: VI, s. 187-188; Şatnâvî, "et-Terbiye ve't-ta'lim", s. 99.

²²⁵ 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 122.

²²⁶ Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmîyye", C: I, s. 182.

²²⁷ Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 133; Şatnâvî, "et-Terbiye ve't-ta'lim", s. 147.

²²⁸ 'Âşûr, **Mısır ve's-Şâm**, s. 118; Şatnâvî, "et-Terbiye ve't-ta'lim", s. 123.

²²⁹ Şatnâvî, "et-Terbiye ve't-ta'lim", s. 137.

Kitapları yazıp çoğaltan müstensihlerin, ilmin yayılması konusunda büyük katkıları olmuştu.²³⁰ Çünkü günümüzün matbaa görevi yapan bu kişiler, kitapların daha büyük bir kitleye ulaşmasına vesile oldular.

Dımaşk'ta eğitim ve öğretimin yayılmasında kadınların da payı vardı. Eğitimlerini bitirdikten sonra hoca olup talebe yetiştiren kadın âlimlerin yanısıra, sadece hadis rivayetiyle meşgul olan, hatta bu konuda icazet alan kadınlar da vardı. Bu dönemde kadınlar, en fazla hadise ilgi duyar ve hadis meclislerine katılmaya çalışırlardı. Söz konusu dönemde bazı âlimler, kızlarının ve eşlerinin eğitim almalarına önem verir; özellikle hadis rivayet etmelerini sağlamaya çalışırlardı.²³¹

Dımaşk'ta ilmin yaygınlaşması, sadece ilimle iştigal eden bazı aileleri ortaya çıkardı. İlimle tanınmış ailelerin bir kısmı, muayyen bazı ilim dallarıyla meşhur oldular. Bu aile fertleri, söz konusu ilimleri babadan oğula aktarmak suretiyle ailedeki ilmî geleneği devam ettirdiler. Bu ailelerden birisi de müfessirin ailesi idi. Bu aile, hadis ilmiyle iştigal etmiş ve kuşaktan kuşağa hadisleri nakletmiştir.²³²

Söz konusu dönem; ilmin çok canlı olduğu, ülkenin her tarafında medreselerin yapıldığı ve talebelerin yetiştirildiği bir dönem olmuştur. Âlimler, talebe yetiştirerek ve kitap telif ederek ilmin yayılması konusunda kendilerine düşen görevleri layıkıyla yaptılar.²³³

Ebû Zehre, bu dönemde ilmin çok geliştiğini ve her alanda büyük âlimlerin yetiştiğini; ne var ki âlimlerin, öncekileri taklit etmekten öteye gitmediklerini ve yeni bir yorum ortaya koymadıklarını kaydetmektedir. Ona göre bu dönem, taklidin

²³⁰ Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmiyye", C: I, s. 172.

²³¹ Bkz. Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, thk. Şuayb el-Arnaût v.d., 25 c., 3. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1988, C: XXII, s. 274, 363; Şatnâvî, "et-Terbiye ve't-ta'lim", s. 124-127.

²³² Bkz. Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan İbn 'Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, thk. Amr b. Garâme, 80 c., Beyrut, Dârü'l-Fikr, 2000, C: I, s. 95, 252, 272, 273, C: XXXIV, s. 309; Kemâleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-'Adîm, **Buğyetü't-taleb fi târîhi Haleb**, thk. Süheyl Zekkâr, 12 c., Beyrut, Dârü'l-Fikr, t.y., C: VI, s. 2943; Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Merâkeşî, **ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla**, thk. İhsan Abbas, Muhammed b. Şerîfe, Beşşâr 'Avvâd Maruf, 6 c., Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012, C: III, s. 505; Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, **Muhtasarü Târîhi Dımaşk**, thk. Rûhiye en-Nehâs, Riyad Abdülhamid Murad, Muhammed Mutî', 29 c., Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1984, C: VI, s. 346, C: VII, s. 105, 108, C: VIII, s. 75; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XXVI, s. 183, C: XXXVI, s. 539, C: XXXIX, s. 189, C: XLI, s. 185, C: XLIII, s. 76, C: XLIV, s. 287, C: XLV, s. 170, C: XLVII, s. 317, C: LII, s. 474; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: I, s. 74, 472; Şatnâvî, "et-Terbiye ve't-ta'lim", s. 129-137.

²³³ Şeşen, **Eyyubiler-Memlûkler**, s. 107; Hâzîmî, "el-Hayâtü'l-ilmiyye", C: I, s. 127.

yaygın/revaçta olduğu, yeni bir fikir geliştirmenin zor olduğu ve âlimlerin bu konuda çaba göstermediği/gösteremediği bir dönem olmuştur. Ebû Zehre, zaman zaman âlimler arasında tartışmaların olduğunu ve karşılıklı delillerin ileri sürüldüğünü; lakin genellikle bu tartışmaların mezhep taassubundan kaynaklandığını; herkesin kendi mezhebini savunmaya çalıştığını ve hakkı bulmak için çaba göstermediğini belirtmektedir.²³⁴

2. HIDIR B. ABDURRAHMAN EL-EZDÎ'NİN HAYATI, EĞİTİMİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Müfessir meşhur, nam yapmış ve çok eser kaleme almış bir âlim olmadığı için kaynaklarda onun hayatı, eğitimi ve ilmî kişiliğiyle alakalı çok az bilgi yer almaktadır. Ulaşabildiğimiz bilgileri başlıklar altında aktarmaya çalışacağız.²³⁵

2.1. Adı, Künyesi ve Lakabı

Müfessirin adı tam olarak, Hıdır b. Abdurrahman b. Hıdır b. Hüseyin b. Hıdır b. Hüseyin b. Abdullah b. 'Abdân el-Ezdî ed-Dımaşkî'dir.²³⁶ Müfessirin dedesinin nesebi, bazı eserlerde şu şekilde verilmektedir: Hıdır b. Hüseyin b. Hıdır b. Hüseyin b. Abdullah b. Hüseyin b. Hıdır b. Hüseyin b. Ubeydullah b. Ahmed b. 'Abdân b. Ahmed b. Ziyâd b. Verdâzâd b. Gund b. Şebbeh b. Ahmed b. Abdullah.²³⁷ Künyesi

²³⁴ Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 131-132.

²³⁵ Ezdî ile ilgili bilgi için bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, **Mu'cemü's-Şüyûhi'l-kebîr**, thk. Muhammed Habîb el-Heyle, 2 c., Tâif, Mektebetü's-Sadîk, 1988, C: I, s. 221; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 313-314; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrîberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224; Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf İbn Tağrîberdî, **ed-Delîlü's-şâfi ale'l-Menheli's-Sâfi**, thk. Fehim Muhammed Şeltût, 2 c., 2. bs., Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1998, C: I, s. 316; İbn Tağrîberdî, **en-Nücümü'z-zâhire**, C: VIII, s. 197; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 797.

²³⁶ Bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 406-407; Zehebî, **Mu'cemü's-Şüyûh**, C: I, s. 221; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 313; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrîberdî, **en-Nücümü'z-zâhire**, C: VIII, s. 197; İbn Tağrîberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 797.

²³⁷ Bkz. Muînüddin Muhammed b. Abdülgani İbn Nokta, **Tekmiletü'l-İkmâl**, thk. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, 5 c., Mekke, Câmîatü Ümmülkurâ, 1418/1997-1998, C: IV, s. 117-118; İbn Manzûr, **Muhtasarü Târîhi Dımaşk**, C: VIII, s. 71; Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Nâsirüddin, **Tevzîhu'l-müştebeh**, thk. Muhammed Naim el-Araksûsî, 10 c., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993, C: VI, s. 99.

Ebü'l-Kasım ve İbn 'Abdân olan müfessir, devlette kâtip olarak çalıştığı için el-Kâtip; hadisleri senet zinciriyle rivayet eden âlimlerden olduğundan dolayı el-Müsnid lakapları ile anılmıştır. Bunlardan başka Şemseddin ve eş-Şeyhu'l-Asîl de müfessirin lakaplarıdır.²³⁸

2.2. Doğum Yeri ve Tarihi

Müfessirle ilgili bilgi veren temel kaynaklar, onun Dimaşklı olduğunu²³⁹ ve orada vefat edip defnedildiğini belirtmekte; ancak doğum yeriyle ilgili açık bir bilgi vermemektedir.²⁴⁰ Bununla birlikte müfessirin Dimaşklı olduğunun bildirilmesi, Dimaşk dışında başka bir yere nispet edilmemesi ve son olarak orada vefat edip defnedildiğinin belirtilmesi, onun Dimaşk'ta doğduğuna delalet etmektedir. Nitekim müfessirle alakalı bilgi verenler, muhtemelen bu bilgilere dayanarak onun Dimaşk'ta doğduğunu ifade etmişlerdir.²⁴¹

Müfessirin doğum tarihiyle ilgili olarak, temel kaynaklarda sadece h. 617 senesi verilmektedir. Söz konusu kaynaklara göre müfessir, 617²⁴² senesinin Rebûlevvel ayında (Mayıs 1220) dünyaya gelmiştir.²⁴³ Bazı araştırmacılar, müfessirin doğum tarihi için h. 616 senesini de vermektedir.²⁴⁴ Ne var ki temel kaynakların

²³⁸ Bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 313; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224; İbn Tağrıberdî, **ed-Deflü's-şâfi**, C: I, s. 316; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 797.

²³⁹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; Zehebî, **Mu'cemü's-şüüh**, C: I, s. 221; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 313; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 797; İsmail Paşa el-Bağdâdî, **Hediyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin**, 2 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., C: I, s. 345.

²⁴⁰ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474.

²⁴¹ Neclâ bint Selim es-Sâ'idî, "et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti Sûreti Âl-i İmrân", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Riyad, 2007, s. 27; Vefâ bint Dahilullah el-Hattâbî, "et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti Tâhâ ilâ nihâyeti Sûreti Sebe", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke, 2008, s. 16; Nevâl bint Muhammed Ahmed Ebû Süleyman, "et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti Fâtır ilâ âhiri Sûreti'r-Rahmân", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke, 1432/2010-2011, s. 16; Bedriye Halef el-Hârisî, "et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-Vâkı'a ilâ nihâyeti Sûreti'n-Nâs", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke, 1432/2010-2011, s. 24; Aydar, **Örnek Tefsir Metinleri 2**, s. 113.

²⁴² Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 314; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224.

²⁴³ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLIV, s. 387, C: LII, s. 474.

²⁴⁴ Sâ'idî, "et-Tibyân: Fâtiha-Âl-i İmrân", s. 27; Semîre bint İdris b. İsa Fellâte, "et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-En'âm ilâ âhiri Sûreti'l-Enfâl", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),

hiçbirisinde böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen kaynaklarda müfessirin, h. 700 senesinde ve 84 yaşında iken vefat ettiğinin belirtilmesi,²⁴⁵ onları 616 tarihini vermeye götürmüştür.

2.3. Nesebi ve Ailesi

Kaynaklarda müfessirin nesebine dâir bir kayıt bulamadık. Ezdî nisbesi, onun Ezd-i Şenûe kabilesine²⁴⁶ veya bu kabilenin mevlâsı²⁴⁷ olan bir aileye mensup olduğunu göstermektedir. Çünkü “mevlâ”, bağlı bulunduğu kabileden sayılmakta ve ona nispet edilmektedir.²⁴⁸ Müfessirin Verdâzâd, Gund ve Şebbeh isimli atalarının olması, onun Ezd-i Şenûe kabilesinin mevlâsı olan bir aileye mensup olduğuna delalet eder; çünkü atalarının isimlerinin Arapça olmaması, onların daha sonra Müslüman olan yabancılar olduğuna işaret etmektedir.

Müfessir, ilim ve irfan sahibi bir aileye mensuptur. Nitekim tarih ve tabakat eserleri, onun babası Abdurrahman ve atalarıyla ilgili bilgi vermekte ve onları, hadis rivayet eden ve ilimle uğraşan âlimler olarak tanıtmaktadır.²⁴⁹ Söz konusu ailede ilim geleneği kuşaktan kuşağa aktarılmış; müfessir de oğlu Abdurrahman'ı yetiştirmekle ilmî geleneği sonraki kuşaklara aktarma konusunda üzerine düşen görevi yerine getirmiştir.²⁵⁰

Mekke, 1430/2008-2009, s. 36; Hattâbî, “et-Tibyân: Tâhâ-Sebe”, s. 16; Ahmed Ebû Süleyman, “et-Tibyân: Fâtır-Rahmân”, s. 16; Hârisî, “et-Tibyân: Vâkı‘a-Nâs”, s. 24; Aydar, **Örnek Tefsir Metinleri 2**, s. 313.

²⁴⁵ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; İbnü'l-‘Îmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 797.

²⁴⁶ Bkz. Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed es-Sem‘ânî, **el-Ensâb**, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî v.d., 13 c., Haydarabad, Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmaniye, 1962, s. 180-181; İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, **el-Lübâb fî tehzîbü'l-ensâb**, 3 c., Bağdat, Mektebetü'l-Müsennâ, t.y., C: I, s. 46.

²⁴⁷ “Mevlâ”, herhangi bir kişi ya da kabileye bağlı olan kişi demektir. Bu bağlılık; âzat etme/edilme yoluyla olabildiği gibi akrabalık, antlaşma, komşuluk ve evlilik gibi yollarla da olabilmektedir. Bkz. Adnan Demircan, **Arap-Mevâlî İlişkisi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996, s. 25-45.

²⁴⁸ Bkz. Ebû Zekerîya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, **Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât**, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., C: I, s. 14, 304; Demircan, **Arap-Mevâlî İlişkisi**, s. 30.

²⁴⁹ Bkz. İbn ‘Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, C: I, s. 95, 252, 272, 273, C: XXXIV, s. 309; İbnü'l-‘Adîm, **Buğyetü't-taleb**, C: VI, s. 2943; Merâkeşî, **ez-Zeyl ve't-tekmile**, C: III, s. 505; İbn Manzûr, **Muhtasarü Târîhi Dimaşk**, C: VI, s. 346, C: VII, s. 105, 108, C: VIII, s. 75; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XXVI, s. 183, C: XXXVI, s. 539, C: XXXIX, s. 189, C: XLVII, s. 317, C: XLI, s. 185, C: XLIII, s. 76, C: XLIV, s. 287, C: XLV, s.170; Zehebî, **Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ**, C: I, s. 74, 472.

²⁵⁰ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474.

2.4. İtikâdî ve Amelî Mezhebi

Kaynaklarda, müfessirin itikâdî mezhebiyle ilgili herhangi bir bilgi bulamadık. Müfessirin itikâdî mezhebini, tefsirinde yapmış olduğu yorumlardan çıkarmak da mümkün değildir. Çünkü itikâdî konularda hem selevin görüşlerini aktarmış; hem de Eş'arî ve Mâtürîdîlere uygun yorumlar yapmıştır.²⁵¹ Bazı araştırmacılar, müfessirin, kaynaklarda geçen yorumları olduğu gibi aktardığını, bu nedenle itikâdî konularda farklı mezheplere uygun görüşlerin tefsirine yansıdığını söylemektedirler.²⁵² Kanaatimizce bu değerlendirme sağlıklı değildir. Bize göre müfessir, kendi düşüncesine göre tefsir yapmaktadır. Nitekim tefsirinin mukaddimesinde bunu açıkça ifade etmektedir.²⁵³

Müfessirin Mutezile'ye reddiyeler yapması²⁵⁴ ve Allah'ın bazı sıfatlarını tevîl etmesi, onun Mutezile'nin ve tevellere şiddetle karşı çıkan selev âlimlerinin düşüncelerini benimsemediği yönünde bir fikir vermektedir. Müfessirin kelâmî yorumlarının büyük bir kısmı, söz konusu dönemde ve bölgede yaygın olan²⁵⁵ Eş'arî mezhebine uygundur. Bu durum, onun mezkûr mezhebe bağlı olabileceğini; ancak tamamen taklit yapmadığını ve bağlı bulunduğu mezhebin dışına çıkabildiğini göstermektedir.

Müfessirin amelî mezhebi konusunda da kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Onun amelî mezhebini, tefsirindeki yorumlarından çıkarsamak da mümkün değildir. Çünkü ahkâm ayetlerini tefsir ederken geliştirdiği yorumlar, bazen Şâfîîlere uygun düşmekte,²⁵⁶ bazen de Hanefilerin görüşlerine paralel olmaktadır.²⁵⁷ Ahkâm ayetlerinin tefsirinde bazen mezhep ya da görüş sahiplerinin isimlerini vermekte; ancak söz konusu görüşleri tercih ettiğine dâir herhangi bir ifade kullanmamaktadır. Müfessirin ahkâm ayetlerindeki yorumlarının büyük bir kısmının

²⁵¹ Bkz. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî, **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**, Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, No: 34 NK 244, Varak adedi: 363, vr. 8^a, 77^b, 296^b.

²⁵² Fellâte, "et-Tibyân: En'âm-Enfâl", s. 44.

²⁵³ Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 2^a.

²⁵⁴ Bkz. **A.e.**, vr. 76^b, 303^b.

²⁵⁵ Abdurrahman b. Salih el-Mahmud, **Mevkîfü İbn Teymiyye mine'l-Eşâ'ire**, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1995, s. 149.

²⁵⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 41^a, 185^b.

²⁵⁷ **A.e.**, vr. 34^b.

Şâfiî mezhebine uygun olması, onun söz konusu dönemde Dımaşk'ta yaygın olan Şâfiî mezhebine bağlı olabileceğini; ancak itikâdî konularda olduğu gibi amelî konularda da körü körüne taklit yapmadığını göstermektedir.²⁵⁸

Daha önce de belirtildiği gibi söz konusu dönemde İslam âlemi, Haçlı ve Moğol saldırılarına maruz kalmış ve birçok şehir işgal edilmişti. Ayrıca düşmana karşı birlikte hareket etmesi gereken Müslüman yöneticiler, birbirleriyle mücadele etmiş ve hatta bunun için zaman zaman düşmanla ittifak yapmışlardı. Bunlara ilaveten farklı mezheplere mensup Müslümanların birbiriyle sürtüşmeleri de devam etmekteydi. Böyle bir ortamda yaşayan müfessir, muhtemelen Müslümanlara bir mesaj vermek amacıyla farklı mezheplere göre yorumlar yaparak her mezhebin doğru yönlerinin bulunduğunu göstermeye çalışmıştır. Nitekim varlıklarını büyük ölçüde kaybeden Mutezile, Müşebbihe ve Mücessime mezheplerine karşı reddiyelerde bulunmakta, buna karşı ilgili dönemde ve bölgede mensubu bulunan Şîlik konusunda herhangi bir söz söylememektedir.

2.5. Çalışma Hayatı

Kaynakların verdiği bilgilere göre müfessir, hadis dersleri vermiştir.²⁵⁹ Müfessirin hadis dışındaki ilim dallarında ders verip vermediği konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak değişik ilim dallarında âlim olan bir kişinin, tedris faaliyetlerinden uzak kalması ve zamanın medreselerinde görev alıp ders vermemesi, zayıf bir ihtimaldir. Muhtemelen zamanın âlimleri gibi o da tedris faaliyetinde bulunmuş ve medreselerde görev alıp ders vermiştir.

Müfessir, hocalıkla birlikte başka değişik işlerle de uğraşmıştır. Nitekim tercemesini veren kaynaklar, onun kamuda çalıştığını ve birçok görev üslendiğini

²⁵⁸ Söz konusu dönemde âlimler, genellikle hem itikâdî hem de amelî olarak bir mezhebi taklit eder, bağlı oldukları mezhep çerçevesinde kendilerini geliştirir ve her halükârda kendi mezheplerini savunmaya çalışırlardı. Âlimlerin çoğu, mensup oldukları mezhebin görüşlerini doğru, karşı tarafın görüşlerinin tamamını yanlış kabul ederlerdi. Bazı âlimler ise kendi mezhebinin görüşlerinin doğru olduğunu; ancak yanlış olma ihtimalinin de bulunduğunu, karşı tarafın görüşlerinin ise bunun tersi olduğunu ileri sürerek cüzi de olsa karşı tarafa haklılık payı tanıyorlardı. Bkz. Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 131.

²⁵⁹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; Zehebî, **Mu'cemü's-şüüh**, C: I, s. 221; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 313-314; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 313.; İbn Tağrîberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224.

belirtmektedir.²⁶⁰ Müfessir, vergi memurluğu (kâtipliği) yanında başka birçok görevde bulunmuş,²⁶¹ en son kâtiplik yapmış²⁶² ve bu görevine son verildikten sonra bir daha devlette görev almamıştır.²⁶³ Bazı kaynaklara göre müfessir, kendisi istifa ederek devlet görevini bırakmıştır.²⁶⁴

2.6. İlmî Kişiliği

Ezdî; âlimlerin, eğitim kurumlarının, kitapların çok olduğu ve bilgi kaynaklarına ulaşmanın kolaylaştığı bir dönemde yaşamıştır.²⁶⁵ Ayrıca doğup büyüdüğü ailesi de ilim ehli bir aile idi.²⁶⁶ Müfessir, ilim ehli bir ailede doğup yetişmesinin etkisiyle çok erken yaşta ilim öğrenmeye ve hadis rivayet etmeye başlamıştır. Nitekim daha 5-6 yaşlarında iken babası tarafından âlimlerin hadis derslerine götürülmüş ve onlardan hadis rivayet etmesi sağlanmıştır.²⁶⁷ Müfessirin İbn Bun isimli hocasından rivayet ettiği hadislerin kaynaklarda yer alması, bunu göstermektedir. Çünkü İbn Bun, vefat ettiğinde müfessir daha 8 yaşında idi.²⁶⁸ Buna göre müfessir, 5-6 yaşlarından itibaren ilim meclislerine katılmış ve hadisleri dinleyip ezberlemiştir.

Müfessirin ilk mektebden itibaren nerede okuduğu ve kimden ders aldığıyla ilgili bilgi yoktur. Anlaşıldığı kadarıyla müfessir, çocukluğundan itibaren hadis

²⁶⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: LII, s. 474; Zehebî, *el-İber*, C: III, s. 407; Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûh*, C: I, s. 221; Safedî, *A'yânü'l-asr*, C: II, s. 313-314; Safedî, *el-Vâfi*, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, C: V, s. 224.

²⁶¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: LII, s. 474; Safedî, *A'yânü'l-asr*, C: II, s. 313-314; Safedî, *el-Vâfi*, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, C: V, s. 224.

²⁶² Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûh*, C: I, s. 221.

²⁶³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: LII, s. 474; Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûh*, C: I, s. 221.

²⁶⁴ Safedî, *A'yânü'l-asr*, C: II, s. 314.

²⁶⁵ Bkz. Ebû Zehre, *İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh*, s. 132-133; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 2*, s. 113.

²⁶⁶ Bkz. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, C: I, s. 95, 252, 272, 273, C: XXXIV, s. 309; İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-taleb*, C: VI, s. 2943; Merâkeşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, C: III, s. 505; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*, C: VI, s. 346, C: VII, s. 105, 108, C: VIII, s. 75; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: XXVI, s. 183, C: XXXVI, s. 539, C: XXXIX, s. 189, C: XLI, s. 185, C: XLIII, s. 76, C: XLIV, s. 287, C: XLV, s.170, C: XLVII, s. 317, C: LII, s. 474; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C: I, s. 74, 472.

²⁶⁷ Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûh*, C: I, s. 221.

²⁶⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: I, s. 292, 569; C: XI, s. 82; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mecma'u'l-müessis li'l-Mu'cemi'l-Müfehri*, thk. Yusuf Abdurrahman, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1992-1994, C: II, s. 236.

rivayetiyle uğraşmış, bununla birlikte diğer alanlarda da kendisini geliştirmeye çalışmıştır. Çünkü müfessirin **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** adlı tefsiri; onun tefsir, fıkıh, siyer, lügat, iştikâk, sarf, nahiv, beyân, bedî ve me'ânî dallarında hayli bilgili olduğunu göstermektedir.

Müfessirin yaşadığı dönemde âlimlerin, hem kıyafetlerinde hem diğer davranışlarında normal insanlardan farklı olmaları gerektiği düşünülür ve böyle davranmayan âlimler, görgü (mürüvvet) kurallarına aykırı davrandıkları gerekçesiyle eleştirilir ve hadis rivayeti konusunda zayıf kabul edilirlerdi.²⁶⁹ Normal insanlar gibi giyinen ve halktan biri olmaya çalışan müfessir, muhtemelen bu sebeple bazı âlimlerin eleştirilerine maruz kalmıştır. Söz gelimi müfessirin tercemesini veren Zehebî (v. 748/1347); **Târîhu'l-İslâm**, **İber** ve **Mu'cemü's-şüyûh** adlı eserlerinde onun sıradan bir âlim ve zayıf bir muhaddis olduğunu söylemektedir.²⁷⁰ Keza Safedî (v. 764/1363) ve İbn Tağrıberdî (v. 874/1470) de müfessirin zayıf olduğunu ifade etmektedirler.²⁷¹

Yukarıda adı geçen âlimler, müfessirin ilmî kişiliği hakkında olumsuz ifadeler sarf etmelerine rağmen, onun hakkında olumlu sözler de söylemektedirler. Nitekim Zehebî söz konusu eserlerinde, onun için eş-Şeyhu'l-Asîl lakabını kullanmayı tercih etmekte, onun müsnidlerin sonlarından, birçok insanın ders halkasına katıldığı sevilen bir âlim olduğunu ifade etmektedir.²⁷² Zehebî'yi takiben Safedî ve İbn Tağrıberdî de aynı ifadeleri kullanmaktadırlar.²⁷³ Buna mukabil Edirnevî, müfessir hakkında herhangi bir olumsuz ifade kullanmamakta ve kendisini âlim, fazilet sahibi bir araştırmacı ve müfessir şeklinde nitelemektedir.²⁷⁴ İbn Nokta ise müfessirin sıkı ve salih olduğunu belirtmektedir.²⁷⁵

²⁶⁹ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, **Nüzhetu'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fikr fî mustalahi ehli'l-eser**, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî, Riyad, Matbaatü Sefîr, 2001, s. 69.

²⁷⁰ Bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; Zehebî, **Mu'cemü's-şüyûh**, C: I, s. 221.

²⁷¹ Bkz. Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 313-314; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224.

²⁷² Bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474.

²⁷³ Bkz. Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 313-314; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224.

²⁷⁴ Bkz. Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, Medine, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997, s. 296.

²⁷⁵ İbn Nokta, **Tekmiletü'l-İkmâl**, C: IV, s. 118.

Kaynakların bir kısmı, sadece onun hadis ilmiyle olan meşguliyetinden bahsetmekte; meşgul olduğu diğer ilim dalları ile telif ettiği eserler hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.²⁷⁶ Bazı kaynaklar ise onun tefsir ve bazı ilimler konusunda bilgi sahibi olduğunu ve bir tefsir yazdığını belirtmektedir.²⁷⁷

2.7. Hocaları

Tarih ve tabakat kaynakları, müfessirin ders aldığı veya hadis rivayet ettiği hocalarından bazılarının isimlerini zikretmekte, ancak buna dâir başka herhangi bir bilgi vermemektedir.²⁷⁸ Aşağıda müfessirin ders aldığı hocalarını kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1) Ebü'l-Mecd Mecdüddin Muhammed b. Hüseyin el-Kazvînî (v. 622/1225)

Hadis rivayeti başta olmak üzere ilimle meşgul olan bir ailenin ferdi olarak Kazvîn'de dünyaya geldi. Güzel yüzlü, güzel bir ahlaka sahip, zeki, sabırlı ve salih bir âlim olarak vasıflandırılmaktadır. Kazvînî, büyük bir ilmî şöhrete nail oldu. Birçok yer gezen; gittiği yerlerde talebe yetiştiren ve hadis dersleri veren Kazvînî, ömrünün sonlarına doğru Musul'a geçti ve orada vefat etti.²⁷⁹

Zehebî'nin **Mu'cemü's-şüyûh** adlı eserinde verdiği bilgilere göre Ezdî'nin babası; Ezdî'yi Kazvînî, İbn Ebû Lokma, İbn Bun, İbn Sasrâ ve Zeynülümenâ'nın hadis derslerine götürmüş ve onlardan hadis rivayet etmesini sağlamıştır.²⁸⁰ Ancak müfessirin Kazvînî'den naklettiği herhangi bir rivayete, ne hadis kaynaklarında ne de diğer eserlerde rastladık.

²⁷⁶ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; Zehebî, **Mu'cemü's-şüyûh**, C: I, s. 221; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 313-314; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224; İbn Tağrıberdî, **ed-Delîlü's-şâfi**, C: I, s. 316; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 797.

²⁷⁷ Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, s. 296; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifîn**, C: I, s. 671.

²⁷⁸ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: V, s. 224; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 797.

²⁷⁹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLV, s. 131-132; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 179.

²⁸⁰ Zehebî, **Mu'cemü's-şüyûh**, C: I, s. 221.

2) Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. es-Seyyid İbn Ebû Lokma (v. 623/1226)

Salih, sürekli zikirle meşgul olan ve çokça Kur'ân okuyan bir âlim olarak tanıtılan İbn Ebû Lokma'nın; çok hayır yaptığı, fakir ve öğrencilere çokça yardımlarda bulunduğu belirtilmektedir. İbn Ebû Lokma, müfessirin dedesi Hıdır b. Hüseyin el-Ezdî'nin öğrencilerindedir.²⁸¹

Daha önce de belirttiğimiz gibi Zehebî, **Mu'cemü's-şüyûh** adlı eserinde müfessirin, babası tarafından İbn Ebû Lokma'nın hadis derslerine götürüldüğünü bildirmektedir.²⁸² Bundan farklı olarak Zehebî, **Târîhu'l-İslâm** ve **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ** adlı eserlerinde ise müfessirin, İbn Ebû Lokma'dan hadis dinlediğini bilmediğini; daha sonra hadis rivayetlerinden buna vakıf olduğunu belirtmektedir.²⁸³ Kaynaklarda, müfessirin İbn Ebû Lokma'dan naklettiği herhangi bir rivayetle karşılaşmadık.

3) Ebü'l-Ferec Amîdüddin el-Feth b. Ebi'l-Mansûr İbn Abdüsselâm (v. 624/1226-1227)

Muhaddis bir ailede yetişen İbn Abdüsselâm, kendisi de selefleri gibi bir muhaddisti. Hadis rivayeti konusunda çok dikkatli olan, rivayet metinlerinin hiçbir harfini kaçırmayan ve şıka olan âlimimiz; şiir ve edebiyatla da ilgilenirdi. Akıllı ve saygın bir kişiliğe sahip olan İbn Abdüsselâm, güzel ahlak sahibi, doğru sözlü, güvenilir ve fazilet ehliydi. Çok sayıda talebe yetiştiren âlimimiz, Ehlibeyt sevgisinden dolayı Şîî olmakla itham edilirdi.²⁸⁴

Kaynaklar, müfessirin İbn Abdüsselâm'ın hadis derslerine katıldığını bildirmekte,²⁸⁵ ancak söz konusu âlimden naklettiği herhangi bir rivayete yer vermemektedir.

²⁸¹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLV, s. 169-170; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: XXII, s. 298-299.

²⁸² Zehebî, **Mu'cemü's-şüyûh**, C: I, s. 221.

²⁸³ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLV, s. 170; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: XXII, s. 299.

²⁸⁴ Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: XXII, s. 272-274; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 203.

²⁸⁵ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474.

4) Ebû Muhammed Hasan b. Ali İbn Bun (v. 625/1227-1228)

Az konuşan, mâlâyâni ile uğraşmayan ve şıka bir muhaddis olarak tanıtılan İbn Bun, iyilik yapmayı ve sadaka vermeyi seven bir karaktere sahipti. Saygın bir kişiliği olan âlimimiz, aynı zamanda salih bir insandı.²⁸⁶

5) Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Hibetullah İbn Sasrâ (v. 626/1228-1229)

Saygın bir aileye mensup olan İbn Sasrâ; güzel ahlak sahibi, salih, fazilet ehli bir âlimdi. Şıka bir muhaddis olan âlimimiz, fıkıh konusunda da bilgi sahibiydi.²⁸⁷

6) Ebü'l-Berekât Hasan b. Muhammed Zeynümenâ (v. 627/1229-1230)

Tabakat kitaplarında Zeynümenâ; saygın, hayır sever, mütevazı, güzel ahlak ve fazilet sahibi, salih, çokça ibadet eden biri olarak betimlenmektedir. Dımaşk'ın ileri gelenlerinden olan âlimimiz, devlette bazı görevlerde bulundu; daha sonra devlet işlerini bırakarak zühd hayatı yaşamaya ve es-Seccâd lakabı verilecek kadar ibadet etmeye başladı.²⁸⁸

Kaynaklarda, müfessirin İbn Bun, İbn Sasrâ ve Zeynümenâ'dan rivayet ettiği hadisler mevcuttur.²⁸⁹ Şunu kaydedelim ki müfessirin rivayet ettiği hadisler, hadis kaynaklarında yer almamakta; aksine tarih, siyer ve tabakat eserlerinde bulunmaktadır.

7) Ebû Muhammed Abdüllatif b. Yusuf el-Muvaffak (v. 629/1231-1232)

Muvaffak lakabı ve İbn el-Lebbâd künyesiyle meşhur olmuştur. Felsefe, kelâm, fıkıh, lügat, edebiyat ve nahiv alanlarında uzmandı. Büyük bir ilmî birikime

²⁸⁶ A.e., C: XLV, s. 226-227; Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, **Zeylû't-Takyîd fî Ruvâti's-Süneni ve'l-Esânîd**, thk. Kemal Yusuf el-Hût, 2 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, C: I, s. 505.

²⁸⁷ Ebü'l-Muzaffar Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân**, thk. Muhammed Berekât v.d., 23 c., Dımaşk, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013, C: XXII, s. 302-303; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLV, s. 248-249.

²⁸⁸ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 199; İbn Tağrıberdî, **en-Nücümü'z-zâhire**, C: VI, s. 273; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 217.

²⁸⁹ Kasım b. Yusuf et-Tüceybî, **Bernâmecü't-Tüceybî**, thk. Abdülhâfiz Mansûr, Tunus, ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981, s. 220; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: I, s. 292, 569, C: XI, s. 82; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: II, 47; İbn Hacer el-Askalânî, **el-Mecma'u'l-müessis**, C: II, s. 236;

sahipti ve oldukça zekiydi. Allâme şeklinde tanımlanan Muvaffak, aynı zamanda tabip idi. Dimaşk, Mısır, Kudüs, Halep, Harran ve Bağdat'ta hocalık yapan ve çok güçlü bir kaleme sahip olan âlimimiz; lügat, tarih, tıp ve daha birçok dalda çok sayıda esere imza attı.²⁹⁰

Kaynaklar, müfessirin Muvaffak'tan hadis rivayet etme iznini (icazetini) aldığını belirtmekte;²⁹¹ ancak mezkûr âlimden naklettiği herhangi bir rivayete yer vermemektedir.

8) Ebû Muhammed Cemâleddin el-Mu'âfi b. İsmail (v. 630/1232-1233)

Müfessir, muhaddis ve edebiyatçı olan Mu'âfi, Şâfiî mezhebinde çok mahir idi. İşinin ehli, dindar ve fazilet sahibi olan âlimimiz, kıyafetine özen gösterir ve güzel görünmeye çalışırdı.²⁹²

Kaynaklarda, müfessirin Mu'âfi'den hadis rivayet ettiği bildirilmektedir.²⁹³ Zehebî, **Mu'cemü's-şüyûh** adlı eserinde müfessirin, bu hocasından rivayet ettiği bir hadise yer vermektedir.²⁹⁴

9) Ebü'l-Ganâim Müsellem b. Ahmed el-Mâzinî (v. 631/1233-1234)

Zamanında Hafîbü'l-Kettân olarak meşhur olan Mâzinî, devlette vergi memurluğu yaptı. Daha sonra devlet işini bıraktı, kendisini ibadete verdi ve eviyle cami arasında mekik dokumaya başladı.²⁹⁵

²⁹⁰ Zehebî, **el-İber**, C: VII, s. 232-233; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: XXII, s. 321-322; Tâceddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin es-Sübkî, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ**, thk. Mahmud Muhammed, Abdülfettâh Muhammed, 10 c., Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1918, C: VIII, s. 313.

²⁹¹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 314.

²⁹² Mübarek b. Ahmed İbnü'l-Müstevfî, **Târîhu Erbil**, thk. Sami b. es-Seyyid Humâs, 2 c., Bağdat, Dârü'r-Reşîd, 1980, C: II, s. 61; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLV, s. 415; Sübkî, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ**, C: VIII, s. 374; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, **ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine**, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Cil, 1992, C: III, s. 478-479.

²⁹³ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 314; İbn Hacer el-Askalânî, **ed-Dürerü'l-kâmine**, C: III, s. 478-479.

²⁹⁴ Zehebî, **Mu'cemü's-şüyûh**, C: I, s. 221.

²⁹⁵ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 211; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: XXII, s. 362-363; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 257.

Kaynaklarda, müfessirin Mâzinî'den hadis rivayet ettiği bildirilmektedir.²⁹⁶ Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ** adlı eserinde müfessirin, bu hocasından rivayet ettiği bir hadise yer vermektedir.²⁹⁷

10) Ebû Abdullah el-Emîr Seyfüddevle Muhammed İbn Gassân (v. 632/1234-1235)

Namazlarını camide ve cemaatle kılmaya özen gösteren İbn Gassân, ilimden başka bir işle uğraşmaz ve geçimini, akarları üzerinden sağlardı.²⁹⁸

Kaynaklarda, müfessirin söz konusu hocasından hadis rivayetinde bulunduğu belirtilmektedir.²⁹⁹ Ancak araştırmalarımızda müfessirin bu âlimden yaptığı herhangi bir rivayete rastlamadık.

Mezkûr dönemde Dımaşk'ta yaşayan ve aynı dönemde hayat sürdürdüklerinden dolayı müfessirin kendileriyle görüşme ve onlardan ders alma ihtimali bulunan bazı müfessirlerden kısaca bahsetmek istiyoruz.

1) Ebü'l-Hasan Alemüddin Ali b. Muhammed es-Sehâvî (v. 643/1245-1246)

Muhtelif ilimlerde bilgi sahibi olan Sehâvî; özellikle kıraat, tefsir ve lügat alanlarında Dımaşk'ın en büyük âlimlerinden sayılırdı. Öğrenciler, Dımaşk (Emevî) camiinde kıraat dersi veren âlimimize her taraftan akın ederler; kendisinden ders almak ve ders halkasına girebilmek için zaman zaman sıraya girerlerdi. Tabakat kitaplarında Sehâvî; dinin emirlerine bağlı, mütevazı, zeki, tatlı dilli ve esprili bir üsluba sahip bir âlim olarak tanıtılmaktadır. Sehâvî, bu özelliklerinden ve sadece ilimle meşgul

²⁹⁶ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: II, s. 314.

²⁹⁷ Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: XII, s. 420.

²⁹⁸ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVI, s. 124-125; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: XXII, s. 381; Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed el-Hanefî, **el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye**, 2 c., Haydarabad, Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, t.y., C: II, s. 106.

²⁹⁹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210.

olduğundan dolayı insanlar tarafından çok sevilir ve büyük bir hürmet görürdü.³⁰⁰ Sehâvî, **Tefsîrü'l-Kur'ân'i-l-azîm** adında bir tefsir kaleme almıştır. Tefsir, tahkik edilmiş ve iki cilt olarak basılmıştır.

2) Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Abdülkerim İbnü'z-Zemlekânî (v. 651/1253-1254)

Zeki, güzel bir ahlaka, şair bir kişiliğe sahip olan ve muhtelif ilimlerde kendisini geliştiren Zemlekânî, bilhassa belagat ve tefsirde ilmini ilerletmiş ve bu alanlarda eserler telif etmiştir. Müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunan Zemlekânî'nin,³⁰¹ **Nihâyetü't-te'mîl fî beyâni esrâri't-te'vîl** adında bir tefsir kaleme aldığı belirtilmiştir.³⁰²

3) Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî (v. 654/1256)

Fıkıh, tarih ve siyer konusunda allame olduğu bildirilen âlimimizin ilimle meşgul olmayı sevdiği ve bunun için yalnız kalmayı tercih ettiği belirtilmiştir. Güzel ahlak sahibi, mütevazi ve dindar kişiliğinden dolayı insanlar tarafından sevilen ve saygı duyulan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin güzel sesli, mahir bir hatip olduğu; etkili vaazlarda bulunduğu ve yöneticileri uyarmaktan geri durmadığı beyan edilmiştir. Melik Muazzam'ın büyük beğenisini kazanan ve ondan çok değer gören âlimimiz, muhtemelen onu memnun etmek için Hanbelî iken Muazzam'ın bağlı bulunduğu Hanefî mezhebine intisap etmiş ve ilmî çalışmalarını bu mezhep çerçevesinde

³⁰⁰ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVII, s. 192-196; Ebû Hafs Zeyneddin Ömer b. Muzaffer İbnü'l-Verdî, **Târîhu İbnü'l-Verdî**, 2 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996, C: II, s. 171-172; Süyûtî, **Hüsnü'l-muhâdara**, C: I, s. 43.

³⁰¹ Bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVIII, s. 101; Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 267; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 438;

³⁰² Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, s. 237; Âdil Nüveyhîd, **Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm ve hatta'l-asri'l-hâdir**, 2 c., 3. bs., Beyrut, Müessesetü Nüveyhîd es-Sikâfiyye, 1988, C: I, s. 335-336.

sürdürmüştür. **Mir'âtü'z-zemân** adlı tarih kitabının müellifi olan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin³⁰³ yirmi yedi veya yirmi dokuz ciltlik bir tefsir yazdığı belirtilmiştir.³⁰⁴

4) Ebû Muhammed Abdülaziz el-'Îz b. Abdüsselâm (v. 660/1261-1262)

'Îz b. Abdüsselâm Dımaşk'ın en büyük Şâfiî âlimlerindendi. Dımaşk hatibi iken dönemin hükümdarı Salih İsmail'in yanlışlarına itiraz etmesi üzerine azledildi ve şehirden çıkarıldı. Bunun üzerine Mısır'a geçti ve burada hatiplik ile kadılık görevlerinde bulundu. Ancak Mısır'da da zulme ve haksızlıklara karşı çıkması üzerine sultanla arası açıldı ve istifa etmek zorunda kaldı. 'Îz b. Abdüsselâm, Dımaşk'ta olduğu gibi Mısır'da da Şâfiîlerin en büyük âlimlerinden kabul edilirdi.³⁰⁵ 'Îz b. Abdüsselâm'ın birçok eseri yanında bir ciltten oluşan matbu bir tefsiri de bulunmaktadır.³⁰⁶

5) Ebû Şâme Şihâbeddin Abdurrahman b. İsmail (v. 665/1266-1267)

Künyesi Ebü'l-Kasım ve Ebû Muhammed olan âlimimize sol kaşının üstünde bulunan ben dolayısıyla Ebû Şâme künyesi takılmış ve bununla meşhur olmuştur. Aslen Kudüslü olan Ebû Şâme, Dımaşk'ta doğup büyümüş ve orada vefat etmiştir. İlk önce kıraat ilminde kendisini geliştirmiş; 17 yaşlarında iken bu ilmin önemli âlimlerinden olmuş ve Şâtıbî'nin kıraate dâir **Hırzû'l-emânî** adlı manzûm eserine bir şerh yazmıştır. Daha sonra diğer ilimlere yönelen âlimimiz, tarih ve dil ilimlerinde de bir hayli mesafe kat etmiştir. Ebû Şâme, İbn 'Asâkir'in seksen ciltlik **Târîhu Dımaşk** adlı eserini iki defa ihtisar etmiştir. Eseri ilk önce on beş ciltte ihtisar eden Ebû Şâme, bunun uzun olduğunu düşünmüş ve ikinci bir çalışma ile beş cilde indirmiştir.³⁰⁷ Birçok alanda değerli eserler kaleme alan Ebû Şâme, besmeleyi ve **Nûrû'l-mesrâ fi tefsîri âyeti'l-İsrâ** adıyla İsrâ suresinin ilk ayetini tefsir etmiştir. Ebû Şâme'nin, **el-**

³⁰³ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVIII, s. 183-185.

³⁰⁴ Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, s. 239; Nüveyhid, **Mu'cemü'l-müfessirîn**, C: I, s. 748.

³⁰⁵ İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb**, C: V, s. 303-304; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C: XIII, s. 273.

³⁰⁶ Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, s. 242; Muhammed Tahir el-Bencbîrî, **Neylü's-sâirîn fi tabakâti'l-müfessirîn**, 3. bs., Bencbîr, Mektebetü'l-Yemân, 2000, s. 199.

³⁰⁷ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLIX, s. 194-197.

Vecîz fî tefsîri eşyâ'e mine'l-kitâbi'l-azîz isimli bir tefsir eseri daha kaleme aldığı bildirilmiştir.³⁰⁸

6) Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-‘Âmirî İbn Rezîn (v. 680/1281-1282)

Kadılık ve müderrislikle birlikte başka görevlerde de bulunan İbn Rezîn, Dımaşk'ın Moğollarca işgal edilmesi üzerine Kahire'ye geçti ve oraya yerleşti (658/1260). Birçok alanda, özellikle lügat, nahiv, sarf, belagat, mantık, kelâm, fıkıh ve fıkıh usulünde uzman olan İbn Rezîn'in, 18 yaşında fetva vermeye başladığı³⁰⁹ ve bir fetva kitabı ile bir tefsir yazdığı bildirilmiştir.³¹⁰

7) Ebü'l-Me‘âlî Burhaneddin Ahmed b. Nâsır el-Hüseyinî (v. 689/1290)

Dımaşk (Emevî) camiinde imamlık görevini icra eden ve tedris faaliyetlerinde bulunan el-Hüseyinî, âlim, fazilet ehli, zahid ve salih bir kişiliğe sahipti. Vaktini boş geçirmez, ilim, Kur'ân veya zikir ile meşgul olurdu.³¹¹ Fıkıh usulü konusunda yetmiş konuyu ihtiva eden bir kitap telif ettiği kaydedilen el-Hüseyinî'nin yedi ciltlik bir tefsir eseri de kaleme aldığı belirtilmiştir.³¹²

8) Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye (v. 728/1328)

İbn Teymiyye, müfessirin yaşadığı dönemde Dımaşk'ta yaşayan en önemli âlimlerdendir. Müfessirin, İbn Teymiyye ile görüşüp görüşmediği konusunda herhangi bir malumat elde edemedik. Daha önce de belirttiğimiz gibi müfessirin yaşadığı asır,

³⁰⁸ Bkz. Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, s. 244; Nüveyhid, **Mu‘cemü'l-müfessirîn**, C: I, s. 262-263; Tayyar Altıkulaç, “Ebû Şâme”, **DİA**, C: X, s. 233-235.

³⁰⁹ Safedî, **el-Vâfi**, C: II, s. 93-94.

³¹⁰ Süyûtî, **Hüsnu'l-muhâdara**, C: I, s. 147; İbnü'l-‘Îmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 643.

³¹¹ İbn Tağrıberdî, **en-Nücümü'z-zâhire**, C: VII, s. 383.

³¹² Bkz. Safedî, **el-Vâfi**, C: VIII, s. 136; Abdülkadir b. Muhammed el-Hanefî, **el-Cevâhirü'l-mudıyye**, C: I, s. 129; İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-sâfi**, C: II, s. 237.

mezhep taassubunun zirvede olduğu ve farklı seslere tahammül edilmediği bir asırdı. Ezdî'nin aksine İbn Teymiyye'nin köşesine çekilmeyip düşüncesini çekinmeden ifade etmesi, bazı âlimlerin kendisine hücum etmesine neden olmuş ve bu yüzden hapse atılmıştır.³¹³ **Mukaddime fî usûli't-tefsîr** adıyla bir tefsir usulü eseri yazan İbn Teymiyye'nin tefsirle ilgili görüşleri, **Dekâ'iku't-tefsîr** adıyla üç ciltlik bir eserde toplanmıştır.³¹⁴

2.8. Talebeleri

Zehebî, **Târîhu'l-İslâm** adlı eserinde müfessirin bazı öğrencilerinden bahsetmekte; ancak bunların isim veya nisbelerini vermekle yetinmektedir.³¹⁵ Bu da müfessirin öğrencilerini belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Biz Zehebî'nin eserlerinden yola çıkarak bu kişileri tespit etmeye çalıştık. Zehebî'nin, müfessirin öğrencileri olarak kaydettiği kişilerin tercemelerini aynı mahlaslarla vermesi, söz konusu kişileri bulmamızı nispeten kolaylaştırdı.

Ayrıca kaynaklarda müfessirin öğrencisi olduğu belirtilmediği halde müfessirden hadis rivayetinde bulunan kişilerin isimlerini de bu başlık altında zikredeceğiz. Çünkü hadis rivayet eden kişi, kendisinden hadis rivayet ettiği kişinin öğrencisi mesabesinde dir.

- 1) Zeyneddin Ömer b. Hasan İbn Habîb (v. 726/1325-1326)³¹⁶
- 2) Kasım b. Yusuf et-Tüceybî (v. 730/1329-1330)³¹⁷
- 3) Ebü'l-Haccâc Cemâleddin Yusuf b. ez-Zekkî el-Mizzî (v. 742/1342)³¹⁸
- 4) Ebû Abdullah Muhammed b. el-Muhib (v. 750/1349-1350)³¹⁹

³¹³ Bkz. Ebû Zehre, **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, s. 43-52, 56-61.

³¹⁴ **A.e.**, s. 425-427

³¹⁵ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474.

³¹⁶ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Tezkiretü'l-huffâz**, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., C: IV, s. 1506; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VIII, s. 127.

³¹⁷ Tüceybî, **Bernâmecü't-Tüceybî**, s. 220.

³¹⁸ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, C: IV, s. 135; Zehebî, **Tezkiretü'l-huffâz**, C: IV, s. 1498; Aydar, **Örnek Tefsir Metinleri 2**, s. 113.

³¹⁹ Zehebî, **el-İber**, C: IV, s. 153; Ahmed Râfi' b. Muhammed et-Tahtâvî, **et-Tenbîh ve'l-ikâz limâ fî Züyûli Tezkireti'l-Huffâz**, Dımaşk, Matbaatü't-Terakkî, 1348/1929-1930, s. 43.

- 5) Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muzaffer İbn en-Nâblusî (v. 758/1356-1357)³²⁰
- 6) Ebû Abdullah Rükneddin Muhammed b. Muhammed İbn el-Kavba' (v. 738/1338)

Zehebî, bu kişiyi müfessirin öğrencileri arasında zikretmemektedir. Safedî ise **A'yânü'l-asr** adlı eserinde söz konusu âlimin hocalarından bahsederken müfessiri de saymaktadır.³²¹

- 7) Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî³²²
- 8) Fâtıma bint Muhammed ed-Dımaşkîyye (Zehebî'nin Hanımı) (v. 756/1355)³²³

İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449), **el-Mecma'u'l-müessis** adlı eserinde, Zehebî'nin kızı tarafından torunu olan İbn Kamer Abdülkadir b. Muhammed el-Ferrâ'nın rivayet senetlerini verirken onun, annesinin babası Zehebî ve anneannesi Fâtıma'nın Hıdır b. Abdurrahman'dan olan rivayetlerini aldığını belirtmektedir.³²⁴ Ayrıca Zehebî, müfessirin babasından bahsederken hocamızın babası demektedir.³²⁵ Bu bilgiler, Zehebî ve hanımının da müfessirin hadis derslerine katıldıklarını ve kendisinden rivayette bulduklarını göstermektedir.

- 9) Vâfi (v. ?)

Zehebî, müfessirin öğrencileri arasında el-Vâfi adında bir kişiden bahsetmekte,³²⁶ ancak eserlerinde bu kişiyle ilgili hiçbir malumat vermemektedir. Başka kaynaklarda da bu kişinin hadis rivayetleri verilirken sadece el-Vâfi lakabı kullanılmakta; bunun dışında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.³²⁷

³²⁰ Zehebî, **Tezkiretü'l-huffâz**, C: IV, s. 1503; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VIII, s. 318.

³²¹ Bkz. Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: V, s. 150.

³²² Bkz. İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VIII, s. 264-266.

³²³ İbn Hacer el-Askalânî, **ed-Dürerü'l-kâmine**, C: III, s. 228. Vefat tarihi için bkz. Abdüsettar eş-Seyh, **el-Hâfiz ez-Zehebî**, Dımaşk, Dârü'l-Kalem, 1994, s. 38.

³²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, **el-Mecma'u'l-müessis**, C: II, s. 236.

³²⁵ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XLVII, s. 317.

³²⁶ **A.e.**, C: LII, s. 474.

³²⁷ Bkz. Safedî, **A'yânü'l-asr**, C: I, s. 257, 532, C: II, s. 200, 399, 529.

10) Şihâb el-Menbicî (v. ?)

Zehebî tarafından müfessirin öğrencisi olarak zikredilen bu zatın³²⁸ kimliğini, tespit edemedik. Çünkü söz konusu dönemde el-Menbicî nisbesi ile eş-Şihâb lakabı, çok sayıda âlim için kullanılmaktadır.

11) Muhammed b. Yusuf b. ez-Zekkî İbnü'l-Mizzî (v. ?)

Zehebî, bu âlimin da el-Ezdî'nin derslerinde hazır bulunduğunu söylemektedir.³²⁹ Müfessir vefat ederken daha 4 yaşında olan bu âlimin babası ve aynı zamanda müfessirin öğrencisi olan el-Mizzî, muhtemelen oğlunu hocasının ders halkasına götürmüş ve ondan hadis dinlemesini sağlamıştır.

12) Abdurrahman b. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî (v. ?)

Zehebî'nin **Târîhu'l-İslâm** adlı eserinde, müfessirin öğrencileri arasında oğlu Abdurrahman da sayılmakta; ancak kendisiyle ilgili ne Zehebî'nin eserlerinde ne de başka kaynaklarda herhangi bir bilgi verilmektedir.³³⁰

2.9. Eserleri

Müfessir, devlette görev yaptığından ve kalan zamanının çoğunu hadis derslerine ayırdığından olacak ki çok sayıda eser kaleme alma fırsatı elde edememiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre sadece şu iki eseri telif edebilmiştir.³³¹

³²⁸ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474.

³²⁹ **A.e.**, C: LII, s. 474; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **el-Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddisîn**, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, Tâif, Mektebetü's-Sadîk, 1988, s. 267.

³³⁰ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474.

³³¹ Müfessirin eserleri için bkz. Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi (Hacı Halife), **Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn**, 2 c., Beyrut, Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., C: I, s. 341; Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, s. 296; Bağdâdî, **Hediyetü'l-ârifîn**, C: I, s. 345; Bencîrî, **Neylü's-sâirîn**, s. 245; Carl Brockelmann, **Târîhu'l-edebi'l-Arabî**, çev. Hasan Mahmud İsmail, 15 c., Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2008, C: XI, s. 458; Nüveyhid, **Mu'cemü'l-müfessirîn**, C: I, s. 172; Ömer b. Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifîn**, 4 c., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, t.y., C: I, s. 671; Ali Şevâh İshak, **Mu'cemü musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm**, 4 c., Riyad, Dârü'r-Rifâî, 1983-1984, C: II, s. 153.

2.9.1. Enîsü'l-münkatı'în

Kaynaklarda müfessirin, **Enîsü'l-münkatı'în** isimli altı ciltlik bir eserinden bahsedilmektedir.³³² Ancak ne eserin yazmaları ne de eserin içeriğiyle ilgili herhangi bir bilgi verilmektedir. Eserin isminden yola çıkarak söz konusu eserin, tasavvufa dâir olabileceğini ifade eden araştırmacılar olmuştur.³³³ Ne var ki Ezdî'nin elimizde bulunan tek eseri olan **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** tefsiri, onun tasavvufî yönünün olduğunu göstermemekte ve bir eser yazacak kadar bu ilimle meşgul olduğunu ihsas ettirmemektedir. Müfessirin önemli bir hadis âlimi olduğunu dikkate alarak mezkûr eserin, zühd ile ilgili hadisleri içeren bir eser olduğunu söylemek, kanaatimizce daha isabetli olacaktır. Nitekim aynı ismi taşıyan ve hocası Mu'âfi'ye ait olan eser, zühdle alakalı hadislerin yer aldığı bir eserdir. Diğer taraftan Mu'âfi'ye ait olan eserin, yanlışlıkla müfessire nispet edilmiş olma ihtimali de söz konusudur. Ancak Mu'âfi'nin eseri, hacimli değildir ve sadece 328 sayfadan oluşmaktadır. Oysaki müfessire nispet edilen eserin, büyük ve altı cilt olduğu belirtilmektedir. Arapça eserlerin yazmalarıyla ilgili bilgi veren **el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabîyi'l-mahtût** adlı eserde, **Enîsü'l-münkatı'în** adında müellifi bilinmeyen bir yazmadan bahsedilmekte ve bunun, Ezdî'ye nispet edilen eser olabileceği belirtilmektedir. Bu yazmanın birkaç yazmadan oluşan bir mecmuanın içinde olması, hacminin küçük olduğunu göstermektedir. Halbuki daha önce de belirtildiği gibi müfessire nispet edilen eserin hacimli olduğu bildirilmektedir.³³⁴

2.9.2. et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân

Bu, doktora çalışması kapsamında ele alacağımız ve metodunu işleyeceğimiz tefsirdir. Bu eser hakkında, ikinci ve üçüncü bölümlerde ayrıntılı bilgi verilecektir.

³³² Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: I, s. 341; Bağdâdî, **Hediyetü'l-ârifin**, C: I, s. 345; Aydar, **Örnek Tefsir Metinleri 2**, s. 113.

³³³ Recep Arpa, "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri", s. 26; Sâ'idî, "et-Tibyân: Fâtiha-Âli İmrân", s. 61; Hârisî, "et-Tibyân: Vâkı'a-Nâs", s. 32; Aydar, **Örnek Tefsir Metinleri 2**, s. 113.

³³⁴ Bkz. Komisyon, **el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabîyi'l-mahtût: el-Hadîsü'n-nebeviyü's-şerîf ve 'ulûmih ve ricâlih**, 3 c., Amman, Müessesetü Âli'l-Beyt, 1991, C: I, s. 263.

2.10. Vefat Yeri ve Tarihi

Müfessir, Dımaşk'ta Moğol korkusunun zirveye çıktığı bir dönemde; Zilhicce 700³³⁵ tarihinde (Ağustos 1301) vefat etti.³³⁶ Temel kaynaklarda, müfessirin vefat tarihi için, h. 700 senesi verilmektedir. Son dönemdeki bazı araştırmacılar ise müfessirin, h. 701 senesinde vefat ettiğini kaydetmektedirler.³³⁷ Ne var ki söz konusu araştırmacıların atıf yaptıkları kaynaklarda dahi müfessirin h. 700 tarihinde vefat ettiği açıkça belirtilmemiştir.³³⁸ Öte yandan müfessirin, h. 773 tarihinde vefat ettiğini belirten bazı tabakat müellifleri de olmuştur.³³⁹ Oysa temel kaynakların hiçbirisinde böyle bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Muhtemelen mezkûr müellifler, tefsirin yazma nüshasının üzerindeki kayda dayanarak söz konusu tarihi vermişlerdir.

³³⁵ Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; Safedî, **el-Vâfi**, C: XIII, s. 210; İbn Tağrıberdî, **en-Nücümü'z-zâhire**, C: VIII, s. 197; İbnü'l-İmâd, **Şezerât**, C: VII, s. 797; Aydar, **Örnek Tefsir Metinleri 2**, s. 113.

³³⁶ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: LII, s. 474.

³³⁷ Fellâte, “et-Tibyân: En‘âm-Enfâl”, s. 46; Sâmiye er-Redâdî, “et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur‘ân min evveli Sûreti't-Tevbe hattâ âhiri Sûreti Meryem”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke, 1429/2008, s. 29; Hattâbî, “et-Tibyân: Tâhâ-Sebe”, s. 25; Ahmed Ebû Süleyman, “et-Tibyân: Fâtır-Rahmân”, s. 34.

³³⁸ Bkz. Zehebî, **el-İber**, C: III, s. 407; İbn Tağrıberdî, **en-Nücümü'z-zâhire**, C: VIII, s. 197.

³³⁹ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: I, s. 341; Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, s. 296; Bağdâdî, **Hediyetü'l-ârifîn**, C: I, s. 345; Kehhâle, **Mu‘cemü'l-müellifîn**, C: I, s. 671; İshak, **Mu‘cemü musannefâti'l-Kur‘âni'l-Kerîm**, C: II, s. 153.

İKİNCİ BÖLÜM

ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN

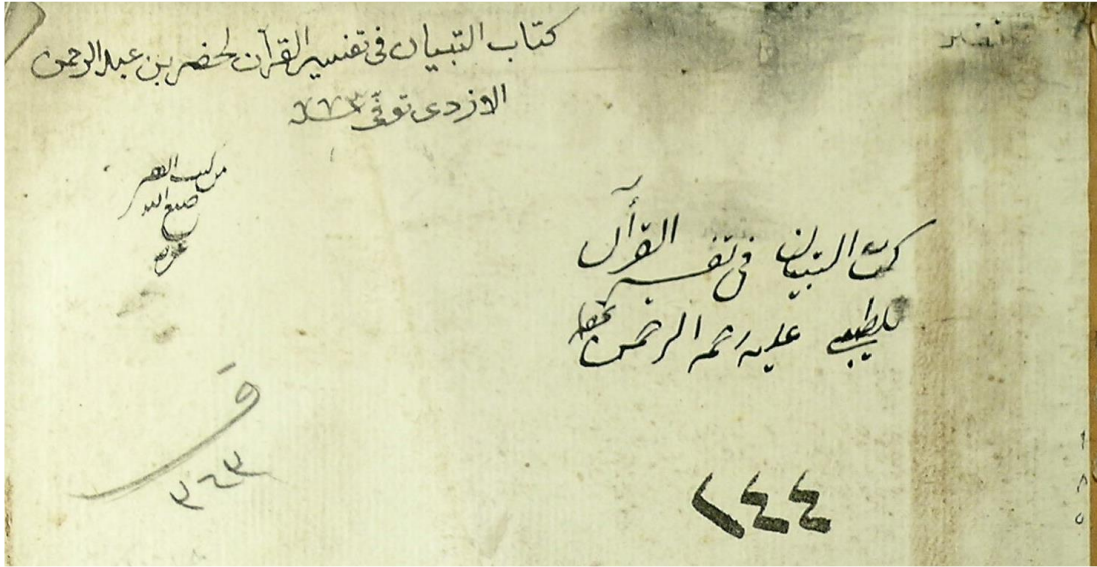
1. TEFSİRİN İSMİ VE EZDÎ'YE AİDİYETİ

Müfessirden bahseden kimi tarih ve tabakat eserlerinde, onun **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** isimli bir eserin olduğu belirtilmekte; eserlerin isimlerinin yer aldığı fihristlerde de söz konusu eser, müfessire nispet edilmektedir. Ayrıca eserin mevcut tek yazma nüshasının kapağında “Kitâbü't-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân li-Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî, tüvüffiye senete 773” bilgisi yer almaktadır. Öte yandan müfessir de tefsirine yazdığı mukaddimede, eserine söz konusu ismi verdiğini açıkça belirtmektedir.¹ Öbür taraftan tefsirin ferağ kaydında “**et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**’ın istinsahı tamamlandı.” şeklinde bir not düşülmüştür.² Bütün bunlar, tefsirin ismini açıkça ortaya koymakta ve Ezdî'ye ait olduğunu göstermektedir. Tefsirin kapağında “Kitâbü't-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân li't-Tayyibî, bi-ḥattihî” şeklinde bir kaydın yer alması, eserin müfessire aidiyeti konusunda hiçbir şüpheye mahal vermemektedir. Çünkü söz konusu kayıt, ilgili nüshanın müstensih ve sahibinin “Tayyibî” nisbesine sahip kişi olduğunu göstermektedir. Nitekim “bi-ḥattihî” kaydı da onun bu nüshayı kendisi için yazdığının delilidir.

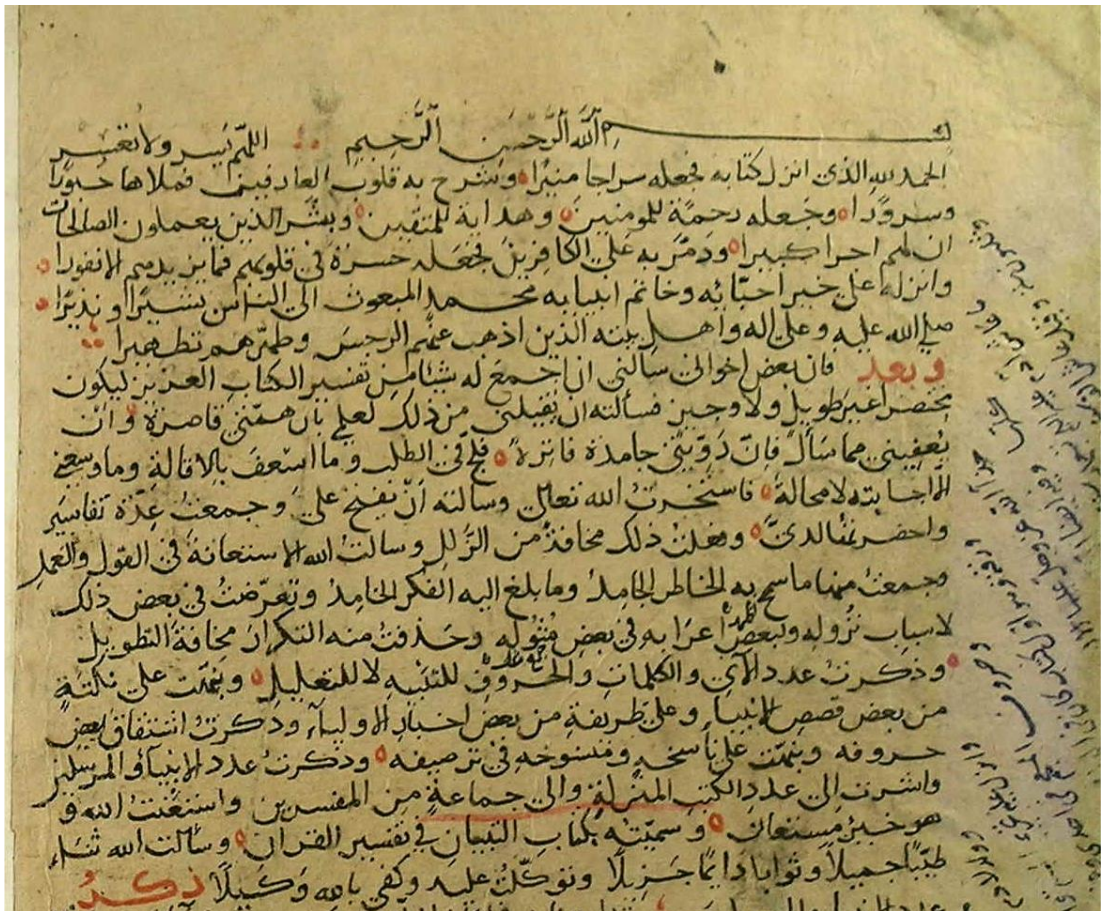
¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 2^a.

² **A.e.**, vr. 363^b.

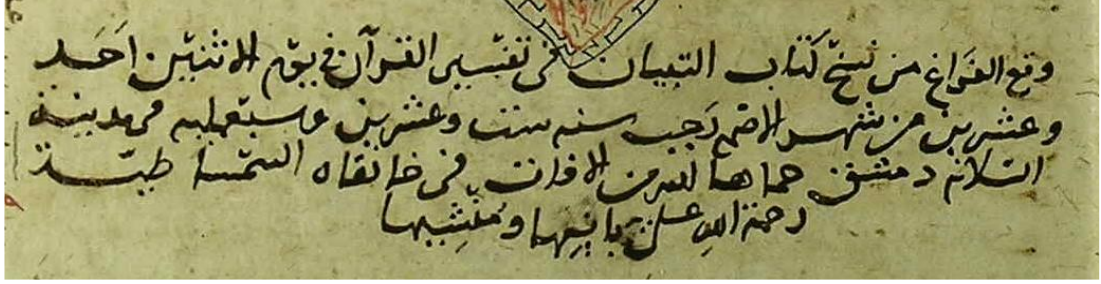
Nüshanın kapak sayfası

Nüshanın mukaddimesi

Nüshanın ferağ kaydı

2. TEFSİRİN YAZILIŞ TARİHİ

Tefsire ait sadece bir yazma nüshanın mevcut olması ve müfessirin, tefsirinin yazma tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi vermemesi, eserin telif tarihini tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Tefsirin hatimesinde eserin h. 726 yılında istinsah edildiği kaydedilmektedir. Ne var ki söz konusu kayıt, tefsirin h. 726 yılında telif edildiği anlamına gelmemektedir. Çünkü ilgili tarih, söz konusu nüshanın istinsah tarihidir. Nitekim ilgili kayıta tefsirin istinsahının, sözü edilen tarihte bittiği açıkça yazılmaktadır. Bazı kaynaklarda ve -yukarıya resmini aldığımız- yazma nüshanın kapağında, müfessirin vefat tarihi için h. 773 yılının zikredilmesi, ilgili nüshanın müellif nüshası olduğu ve bunun h. 726 yılında telif edildiği şeklinde anlaşılmalıdır. Zira müfessirin doğum yılı olan h. 617 tarihini dikkate aldığımızda onun 110 yaşında bir tefsir telif ettiği ve 156 yaşında vefat ettiği gibi gerçekçi olmayan bir sonuca varırız.³ Daha önce de belirtildiği gibi müfessir, öğrencisi Zehebî'nin verdiği bilgilere göre 700 yılında ve 84 yaşında vefat etmiştir.⁴ Müfessir, devlette görev almış ve uzun yıllar kendisine tevdi edilen görevleri yerine getirmiştir. Onun aktif bir şekilde çalışırken zaman ayırıp bir tefsir yazması, çok düşük bir ihtimaldir. Ayrıca birçok müfessir, tefsirlerini ömürlerinin sonlarına doğru yazmışlardır. Bütün bunlar, müfessirin tefsirini ömrünün sonlarına doğru, Memlûkler döneminde kaleme alma ihtimalini güçlendirmektedir.

³ Bkz. Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 2*, s. 113.

⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C: LII, s. 474.

3. TEFSİRİN YAZILIŞ GAYESİ

Müfessir, tefsirinin hemen başında, tefsiri yazma gayesini şu şekilde açıklamaktadır:

“Bir kardeşim, kendisi için ne uzun ne de kısa bir tefsir yazmamı talep etti. Himmetimin zayıf, zihnimin donuk ve hafızamın güçsüz olduğunu bildiğimden özrümü kabul etmesini ve bu isteğinden vazgeçmesini diledim; ancak benim özrümü kabul etmediği gibi isteğinde ısrar etmeye başlayınca talebine cevap vermekten başka bir çarem kalmadı.”

Müfessirin bu beyanından, onun bir tefsir yazma düşüncesinin olmadığını, sadece bir dostunun ısrarlarına dayanamadığından ötürü böyle bir girişimde bulunduğunu düşünmek, kanaatimizce isabetli değildir. Çünkü tefsir yazmak, çok ciddi bir iş olduğu için uzun ve etraflı bir çalışmayı zorunlu kılar. Arkadaş isteği üzerine yazıldığı beyan edilen birçok eserin mevcut olması, bizi bu kanaate götürmektedir. Bizce müfessir bir tefsir yazma gereği duymuş ve bu konuda çalışmalarını ve okumalarını yapmıştır; ancak kendisini buna ehil görmeyerek tefsir yazmaya cesaret edememiştir. Israrlı bir istek ile karşı karşıya kalınca artık konuya el atması gerektiğini düşünmüş ve yazmaya başlamıştır.

Müfessirin mukaddimede verdiği bilgilerden ve tefsirini kaleme alma yönteminden, onun Kur’ân’ın anlaşılmasını sağlayacak ve gerekli bilgileri bir arada verecek özlü bir tefsire ihtiyaç olduğunu düşündüğü ve bu ihtiyacı karşılayacak bir esere imza atmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim tefsirinde muhtelif tefsir yöntemlerine başvurmuş, gerekli bütün bilgileri vermeye çalışmış ve eserin uzamaması için azami dikkat etmiştir.

4. TEFSİRİN MAHTÛT NÜSHASI

“Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı”nın katalog kayıtlarında, tefsirin birden fazla nüshası gözükmektedir. Ancak yaptığımız araştırmalarda, söz konusu nüshalardan sadece bir tanesinin bu tefsire ait olduğunu gördük. Diğer yazmaların bir kısmı, Ayıntâbî Mehmed Efendî’nin **Terceme-i Tibyân Tefsîri**’ne, bir kısmı Ebü’l-

Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin el-‘Ukberî’nin (v. 616/1219) **et-Tibyân fi i‘râbi’l-Kur’ân**’ına ve bir nüsha da Şeyhülislam Ebüssuûd Efendî’nin (v. 982/1574) **İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâye’l-kitâbi’l-kerîm**’ine aittir.

“Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi”nde bulunan nüsha,⁵ tefsirin şu ana kadar bulunan tek nüshasıdır. Ümmülkurâ Üniversitesi Külliyyetü’l-Benât öğrencileri tarafından yapılan tahkik çalışmalarında söz konusu nüsha kullanılmıştır. Biz de başka nüsha bulamadığımızdan ve yapılan tahkik çalışmaları da hem eksik hem de bazı hatalı aktarmalar içerdiğinden çalışmamızda bu nüshayı esas aldık.

Bu nüshanın bazı varakları eksiktir. İncelemelerimizde Nisâ suresi 1-50⁶ ve 93-176 ile Mâide suresi 1-3 ayetlerinin tefsirinin eksik olduğunu tespit ettik.⁷ Varakların düştüğü birinci yerden yaklaşık on, ikinci yerden ise yaklaşık on üç Kur’ân sayfasının tefsiri eksik kalmıştır. Bazı varakların düştüğü yerlerdeki kopan ipler, varakların çiftler çiftler düştüğünü göstermektedir. Buna göre muhtemelen Nisâ suresinin başından yaklaşık beş varak, Nisâ suresinin 93. ayetinden itibaren de yaklaşık altı varak düşmüştür. Çünkü Nisâ ve Mâide surelerinin yaklaşık her sayfası, bir tefsir sayfasında ele alınmıştır.

⁵ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, No: 34 NK 244.

⁶ Nisâ suresi 1. ayetinin “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ” kısmından sonrası, eksiktir. Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 61^a-61^b.

⁷ Nisâ suresi 93. ayetinin “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ” kısmından sonrası, eksiktir. Mâide suresi 3. ayetinin “أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ” kısmının tefsiri, mevcuttur. Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 65^a-65^b.

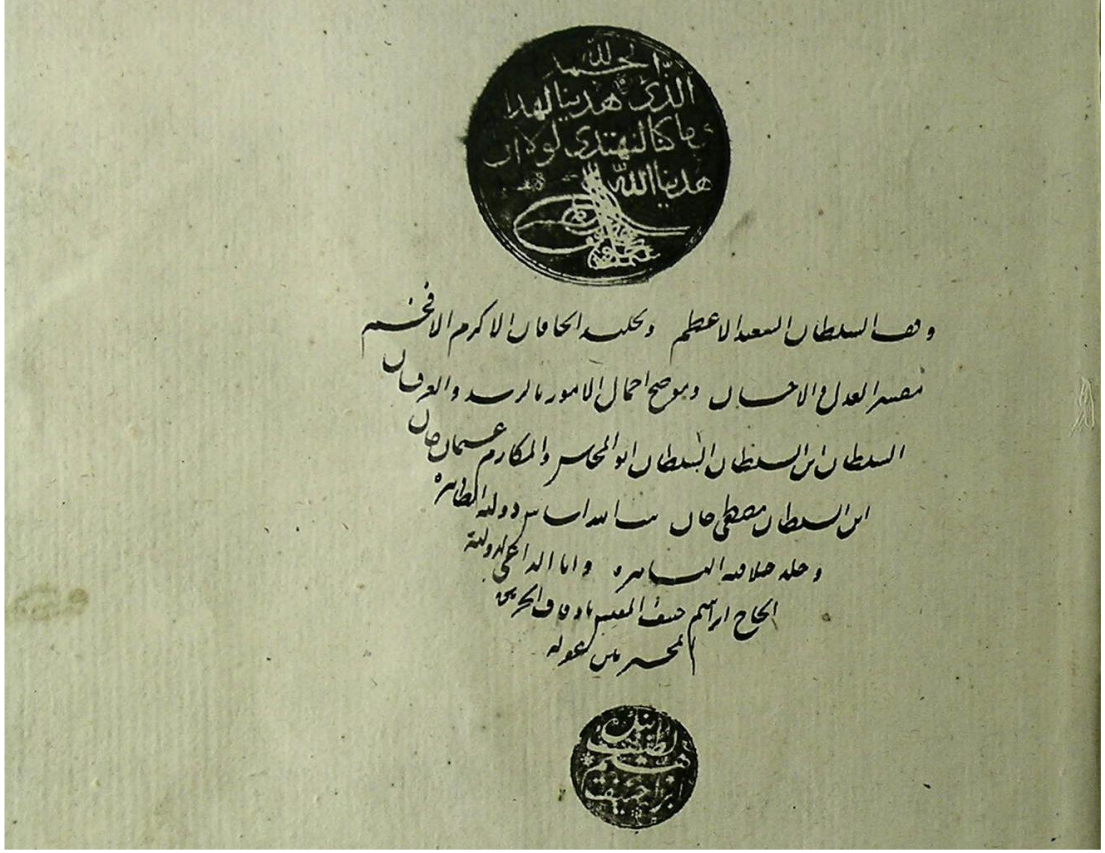
Nüsha, kapaklar ve fihristle beraber toplam 357 varaktan oluşmaktadır. Birinci varak kapaktan ibarettir. İkinci ve üçüncü varaklarda bir fihrist yer almaktadır. Dördüncü varakta ise ikinci bir iç kapak mevcuttur. Tefsir, 5. varakta başlamakta ve 356. varakta sonlanmaktadır. Son varakta ise Tâhâ suresi 5. (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى.) / Rahmân, Arş'a istivâ etti.) ayetinin tefsiriyle ilgili birkaç yorum ile Hind bint 'Utbe'nin (Ebû Süfyân'ın hanımı) Hz. Peygamber'e biatını aktaran hadis yer almaktadır. Tefsir toplam 351 varaktır.

Söz konusu nüshanın kapağında kitabın ismi, müellifin ismi ve vefat tarihi yazılmıştır. Vefat tarihi 773 olarak kaydedilmiştir. Bu bilgilerin altında, “Bu, fakir Sun‘ullah’ın kitaplarındandır.” kaydı, yer almaktadır. Bu kaydın sağında ise daha kalın bir yazıyla “Kitâbü't-Tibyân fi tefsîri'l-Kur‘ân li't-Tayyibî bi-ḥattîhi.” ibaresi, yer almaktadır. İkinci ve üçüncü varakta, Kur‘ân'daki tertip sırasına göre sure isimleri ve cüz başlarının bulunduğu bir fihrist yer almaktadır. Fihristte herhangi bir varak/sayfa numarasına yer verilmemektedir. Nüshanın ikinci iç kapağına bir mühür basılmıştır. Mühür, A‘râf suresi 43. ayetinin “الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَيْنَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَيْنَا اللَّهُ.” bölümü ile Padişah III. Osman'ın isminin yer aldığı bir Osmanlı tuğrasından ibarettir. Padişahın ismi, tuğrada “عثمان بن مصطفى خان المظفر دائما” şeklinde yazılmıştır. Bu mührün altında nüshanın Padişah III. Osman tarafından vakfedildiğini ifade eden şu kayıt mevcuttur: “وقف السلطان السعيد الأعظم وتخليد الخاقان الأكرم الأفخم مفسر العدل والاحسان” وموضح اجمال الأمور بالرشد والعرفان السلطان ابن السلطان السلطان ابو المحاسن والمكارم عثمان خان ابن السلطان مصطفى خان ثبت الله أساس دولته الطاهرة وولد خلافته الساهرة وانا الداعي لدولته الحاج ابراهيم حنيف. Bu vakfiye kaydının altında ise kaydı düşen kişinin mührü bulunmaktadır. Mühürde “بندء لطيف ابراهيم حنيف” ismi yazılıdır.

Nüshanın fihrist varağı

اسماء السور الفخرية			
سورة الفاتحة	سورة البقرة	سورة آل عمران	سورة النساء
سورة المائدة	سورة الأنعام	سورة الأعراف	سورة الأنفال
سورة التوبة	سورة الحج	سورة المؤمنون	سورة المؤمنات
سورة الزمر	سورة الحديد	سورة المجادلة	سورة الحاشرة
سورة القصص	سورة العنكبوت	سورة الروم	سورة البقرة
سورة الفرقان	سورة الشعراء	سورة الزمر	سورة الحديد
سورة الفرقان	سورة الشعراء	سورة الزمر	سورة الحديد
سورة الفرقان	سورة الشعراء	سورة الزمر	سورة الحديد
سورة الفرقان	سورة الشعراء	سورة الزمر	سورة الحديد

Nüşhanın ikinci kapak varağı

Nüşhanın tefsir varakları, Arapça rakamlarla numaralandırılmıştır. Tefsir kısmının ilk varacağına 2 numarası verilmiştir. Numaralandırma, söz konusu varakların düşüşünden sonra yapılmıştır. Nitekim 61. ve 65. varaklarından sonra birkaç varak düşmüş olduğu halde, numaralandırmada herhangi bir kesinti olmamıştır. Öte yandan herhangi bir varak düşmediği halde 269 numarasından sonra 270 numarası verileceğine; bunun yerine, 11 rakam atlanarak 280 numarası verilmiştir. Bundan dolayı tefsirin son sayfasında 363 rakamı yer almıştır. Tefsiri tahkik eden araştırmacıların beşi, düşen varakları ve numaralandırmadaki hatayı fark etmedikleri için nüshanın tam olduğunu ve 363 varaktan oluştuğunu bildirmişlerdir.⁸ Vâkı‘a-Nâs arasını tahkik eden Bedriye Halef el-Hârisî ise nüshadan bazı düşüşlerin olduğunu söylemekte; ancak o da diğerleri gibi nüshanın varak sayısını 363 olarak vermektedir.⁹

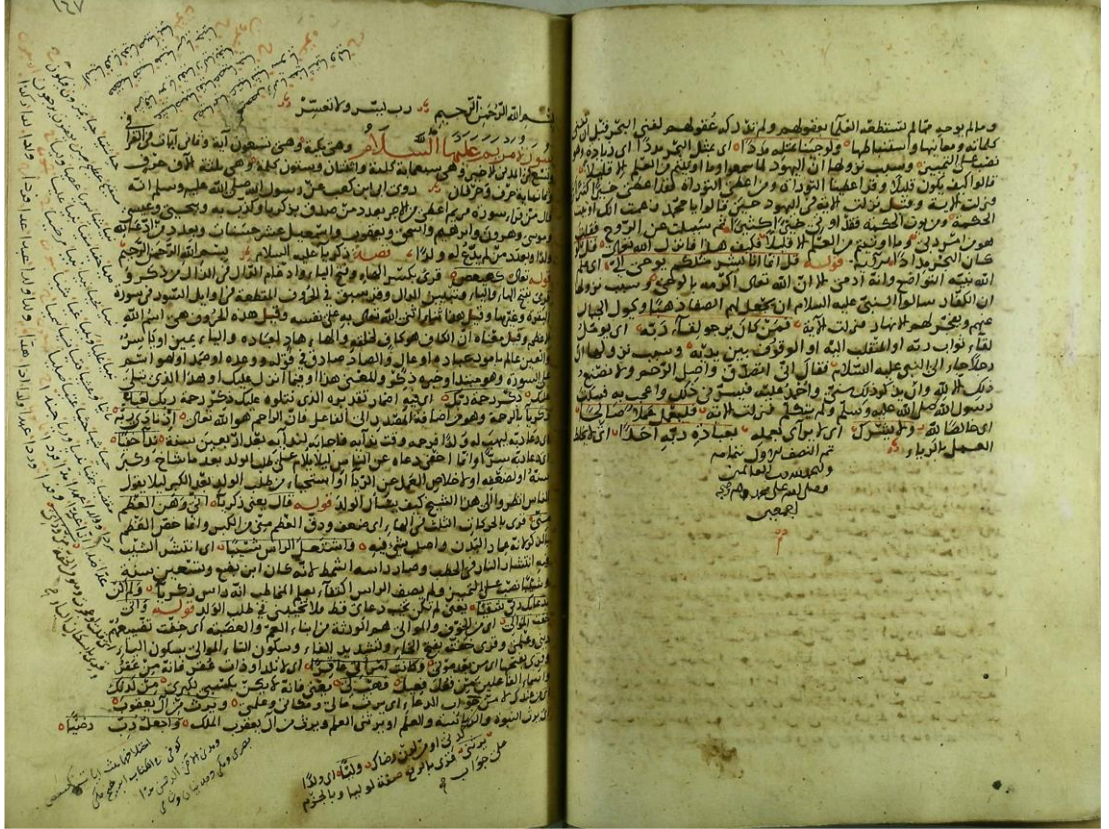
⁸ Sâ‘idî, “et-Tibyân: Fâtiha-Âli İmrân”, s. 66; Fellâte, “et-Tibyân: En‘âm-Enfâl”, s. 50; Redâdî, “et-Tibyân: Tevbe-Meryem”, s. 32; Hattâbî, “et-Tibyân: Tâhâ-Sebe”, s. 32; Ahmed Ebû Süleyman, “et-Tibyân: Fâtır-Rahmân”, s. 37.

⁹ Hârisî, “et-Tibyân: Vâkı‘a-Nâs”, s. 37.

Nüshada, varakların birbirine karışmasını önlemek için sol taraftaki sayfaların ilk kelimesi, sağ sayfaların alt tarafına yazılmaktadır.

Mevcut nüshanın yapısından, tefsirin iki cüz/cild olarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Zira Kehf suresinin sonunda, tefsirin birinci kısmının tamamlandığı kaydı düşülmekte ve sonraki sayfaya geçilerek Meryem suresiyle tefsirin ikinci kısmına başlanmaktadır. Nüshanın hatime sayfasında “et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur’ân kitabının istinsahı, Pazartesi günü Receb ayının 21’inde 726 yılında, Dımaşk’ta nihayete erdi.” şeklinde bir ferağ kaydı bulunmaktadır.

Tefsirin ikinci kısmının başlama varağı

Söz konusu nüshada ayetlerin başı, kırmızı “kavlühi” şeklinde başlamaktadır. Ayet bölümleri, genellikle iki kırmızı yuvarlak içine alınmak suretiyle tefsirden ayrılmaktadır. Surelerin başladığı ilk sayfanın hamişinde, ilgili surenin bütün fasılları yazılmaktadır. Hamişte, ayrıca birtakım haşiyeler yer almaktadır. Söz konusu haşiyelerin üslubu ile tefsirin üslubunun aynı olmaması, bazı haşiyelerin özel mahlaslarla verilmesi ve kimi haşiyelerin tenkit edilmesi gibi hususlar,

ilgili haşiyelerin müfessire ait olmadığını göstermektedir. Söz gelimi müfessir, Nahl suresi 69. (ثُمَّ كُلِي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْأَلِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ) ... لِلنَّاسِ / Sonra bütün meyvelerden ye de Rabbinin sana kolaylaştırdığı yollarına gir. Onların karınlarından çeşitli renklerde bal çıkar. Onda insanlar için şifa vardır...) ayetinin tefsirinde Abbasi halifesi Mehdî'nin huzurunda geçen bir diyalogu tefsirine almakta ve konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Bir adam, Mehdî'nin huzurunda ‘Nahl, Haşimoğullarıdır; onlardan ilim çıkar.’ şeklinde bir iddiada bulunmuştur. Bunun üzerine mecliste bulunan birisi, (ayetin ifadelerinden hareketle) ‘Allah, Haşimoğullarının karından çıkan maddeleri, senin yemeğin ve içeceğin kılsın.’ şeklinde karşılık vermiş ve söz konusu iddiayı ortaya atan adam, alay konusu olmuştur.”

Bu bilgilerin bulunduğu sayfanın hamisinde, “Hakkî” mahlasını kullanan biri şu tenkide yer vermiştir:

“Mehdî'nin hikâyesi ve benzeri hikâyeler, hak ile batılı ayıran ve eğlence olmayan kadim kelamın tefsirine uygun değildir. Müfessirlerin, böyle olayları bunun gibi yerlerde yazmaya cesaret etmeleri şaşırıktır.”¹⁰

Nüshanın hattı çok iyi değilse de okunaklıdır. Ancak rutubetten dolayı bazı varakların bozulması, söz konusu yazının okunmasını zorlaştırmaktadır. Tefsirin mevcut yazmasında, muhtemelen müstensihden kaynaklanan birtakım yazım hataları söz konusudur.

Arapça eserlerin yazmalarıyla ilgili bilgi veren **el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyi'l-mahtût** adlı eserde, Hindistan'ın Tûnik kütüphanesinde **et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân** tefsirinin bir yazma nüshasının bulunduğu; söz konusu nüshanın, hicri XII. yüzyılda yazıldığı; Fâtiha ve Hac arasını kapsadığı ve 260 varaktan oluştuğu bilgisi yer almaktadır.¹¹ Ancak tefsirin Fâtiha-Al-i İmrân surelerini tahkik eden Neclâ

¹⁰ Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 148^a.

¹¹ Komisyon: **el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyi'l-mahtût: Mahtûtâtü't-tefsîr ve 'ulûmih**, 2 c., Amman, Müessesetü Âli'l-Beyt, 1989. C: I, s. 421.

bint Selim es-Sâ'idî ve En'âm-Enfâl surelerini tahkik eden Semîre bint İdris Fellâte, söz konusu nüshayı elde ettiklerini; fakat bunun, **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'a ait olmadığını belirlediklerini kaydetmektedirler.¹²

Daha önce de belirtildiği gibi Ümmülkurâ Üniversitesi Külliyyetü'l-Benât'ın lisansüstü öğrencileri tarafından tefsirin büyük bir kısmının tahkiki yapılmış; sadece Nisâ ve Mâide sureleri tahkik edilmemiştir. Söz konusu surelerin bazı tefsir varaklarının eksik olması, muhtemelen ilgili surelerin tahkik edilmemesine yol açmıştır. Belki de tefsirin tahkik çalışmalarının bir araya getirilmeyip basılmamasının sebebi de budur.

5. TEFSİRİN MUKADDİMESİ

Müfessir eserine bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimede önce Allah'a hamd etmekte; Hz. Peygamber'e, âline ve ehl-i beytine¹³ salat getirmekte ve berâat-i istihlâl¹⁴ sanatına başvurarak eserinin konusunun tefsir olduğuna işaret etmektedir. Ardından bir dostunun kendisinden, ne uzun ne de kısa bir tefsir yazmasını talep ettiğini; olumsuz cevap verdiği halde, talebinden vazgeçmeyip ısrar ettiğini ve bunun üzerine onun isteğine cevap vermek zorunda kaldığını belirtmektedir. Akabinde Yüce Allah'tan yardım dileyerek tefsiri kendi bilgisine göre yazmaya başladığını; hata yapmamak için de birçok tefsir kitabını yanında bulundurduğunu bildirmektedir. Müfessir nüzul sebepleri ile cümle i'râblarına değindiğini ve tekrarlardan kaçındığını belirtmekte; bir sonuca varmak için değil, sadece bilgi vermek amacıyla Kur'ân'ın ayet, kelime ve harf sayılarını verdiğini bildirmektedir. Keza bazı peygamber kıssalarına ve evliya hikâyelerine yer verdiğini; Arapça alfabesindeki kimi harflerin türemiş olduğu kelimelere değindiğini; nebî, resûl ve indirilen kitap sayılarını aktardığını; birkaç müfessirden bahsettiğini ve nâsîh-mensûh ayetlere dikkat çektiğini

¹² Sâ'idî, "et-Tibyân: Fâtiha-Âli İmrân", s. 66; Fellâte, "et-Tibyân: En'âm-Enfâl", s. 51.

¹³ Mukaddimede sahabeye salat getirilmemesi, ilk bakışta müfessirin Şia'ya yakın olduğu izlenimi vermektedir. Ne var ki tefsirde Şîî düşünceye uygun yorumların olmaması ve hem Kehf suresinin bitiminde hem de tefsirin hatimesinde sahabeye de salat getirilmesi, söz konusu düşünceyi ortadan kaldırmaktadır.

¹⁴ Berâat-i istihlâl, bir konuşmanın veya yazının girişinde, konuyla ilgili imalarda bulunmaktır. Bkz. Şihâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb**, thk. Müfid Kumayha v.d., 33 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004, C: VII, s. 110.

beyan etmektedir. Daha sonra eserini **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** olarak isimlendirdiğini belirtmekte ve başlıklar altında yukarıdaki konular hakkında birtakım bilgiler vermektedir.

“Nebî ve Resûl Sayıları” başlığı altında, Müslümanlar arasında peygamberlerin sayısının yüz yirmi dört bin olarak meşhur olduğunu bildirmekte, ardından peygamberlerin ilkinin Hz. Âdem, sonuncusunun ise Hz. Muhammed olduğunu belirtmektedir. Daha sonra bu konuda Ka'b el-Ahbâr'a (v. 32/652-653) dayandırdığı bir rivayete yer vermektedir. Rivayete göre, nebîlerin sayısı, bir milyon iki yüz yirmi beş bin, resûllerin sayısı ise üç yüz on üçtür.¹⁵

“Yüce Allah'ın Gönderdiği Kitapların Sayısı” başlığı altında, gönderilen kitap sayısının yüz dört olduğunu ifade edildiğini bildirmekte; bunların on sayfasının Hz. Adem'e, ellisinin Hz. Şîs'e, otuzunun Hz. İdris'e, onunun da Hz. İbrahim'e gönderildiğini; Hz. Musa'ya Tevrat'ın, Hz. Davud'a Zebur'un, Hz. İsa'ya İncil'in ve Hz. Muhammed'e Kur'ân'ın indirildiğini belirtmektedir. Ayrıca İbn Abbas'a (v. 78/687-688) dayandırdığı bir rivayete göre sayfaların Hz. İbrahim'e Ramazan'ın ilk gecesinde, Tevrat'ın Hz. Musa'ya Ramazan'ın 7. gecesinde, Zebur'un Hz. Davud'a Ramazan'ın 13. gecesinde, İncil'in Hz. İsa'ya Ramazan'ın 19. gecesinde indirildiğini; Kur'ân'ın yedinci gökten/Levh-i Mahfûz'dan, birinci semaya/Beytü'l-İzze'ye Ramazan'ın 25. gecesinde nazil olduğunu; Hz. Cebrail'in Kur'ân'ı 20 senede parça parça olarak Hz. Peygamber'e getirdiğini beyan etmektedir.

“Kur'ân'ın Sure, Ayet, Kelime ve Harf Sayıları” başlığı altında İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'dan (v. 32/652-653) yapılan bir rivayete dayanarak Kur'ân'ın surelerinin yüz on dört olduğunu bildirmekte; ardından Kur'ân'ın ayet sayısının İlk Medenî'ye

¹⁵ Bu rivayet, tefsirde şu şekilde yer almaktadır: “وَذَكَرَ عَنْ كَعْبِ الْأَحْبَارِ أَنَّهُ قَالَ إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ الَّذِينَ لَمْ يُرْسَلُوا أَلْفَ الْفِ وَمِائَتَا أَلْفٍ وَخَمْسَةٌ وَعِشْرُونَ أَلْفًا...” Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 2^a. Söz konusu rivayet, bazı kaynaklarda yer almakta; ancak ilgili kaynaklarda bir milyon yerine iki milyon (كان الأنبياء) وروي عن كعب الأحبار أنه قال: “الف الف” yerine yanlışlıkla “الف الف” yazılmıştır. Nitekim birinci ‘الف’ nin fetha ile harekelenmesi, bunu göstermektedir. Çünkü ‘إِنَّ’ nin haberi olduğundan dolayı merfû olarak harekelenmesi gerekirdi. Söz konusu bilgi için bkz. Ebü'l-Lays Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm**, thk. Ali Muhammed Mu'avvîd, Adil Ahmed Abdülmevcûd, Zekeriya Abdülmecid en-Nûtî, 3 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, C: I, s. 405; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsîrü'l-Kurtubî)**, thk. Ahmed Berdûnî, İbrahim İtfeyyîş, 20 c., 2. bs., Kahire, Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964, C: VI, s. 18.

göre 6214, Son Medenî'ye¹⁶ göre 6217, Kûfelilere göre 6236, Basralılara göre 6205, Şamlılara göre 6226 olduğunu ve bu konuda birçok ihtilafın bulunduğunu belirtmektedir.¹⁷

Daha sonra Kur'ân'ın kelime sayısının, 77277 olduğunu; ancak Râşid b. Necîh el-Hammanî'den (v. ?) nakledilen bir rivayette bu sayının 77487; Büreyd b. Abdülvâhid'e (v. 353/964) dayandırılan rivayette ise bunun 76000 olarak belirtildiğini beyan etmektedir.¹⁸

Son olarak beş ayrı görüşe göre Kur'ân'ın harf sayılarını ve her harfin Kur'ân'da geçme sayısını vermektedir. Buna göre Kur'ân'daki harf sayısı; Yahya b. Hâris ez-Zimârî'ye (v. 145/762-763) göre 321250; Basralılara göre 340740 küsur; Medinelilere göre 325345; Hamza'ya (v. 156/773) nispet edilen iki görüşten birine göre 373250; diğer görüşe göre 320188'dir.¹⁹ Müfessirin aktardığı üzere her harfin Kur'ân'da bulunma sayısı ise şöyledir: Elif 48872, Bâ 11428, Tâ 10477, Şâ 1440, Cîm 3322, Hâ 41130, Hâ 2503, Dâl 5798, Zâl 5978, Râ 12240, Zây 1508, Sîn 11599, Şîn 2125, Şâd 2087, Dâd 1680, Tâ 1264, Zâ 840, Ayn 9419, Ğayn 1219, Fâ 8499, Kâf 6813, Kâf 10522, Lâm 33522, Mîm 26922, Nûn 26922, Hâ 17090, Vâv 25085, Lâm elif 4709, Yâ 25729.²⁰ Müfessir, harf sayılarını verdikten sonra ilgili konuda birçok ihtilafın olduğunu; çünkü bazı âlimlerin okunuşa, bazılarının yazıya ve kimisinin de Kur'ân yazısına dayandığını belirtmektedir.²¹

“Harflerin İştikâkı” başlığı altında, Arapça alfabedeki her harfin bir kelimedenden türetildiğini iddia etmektedir. Ona göre Elif, “dost” anlamına gelen اَلْف'ten; Bâ,

¹⁶ Birinci Medenî; Râfi'in, iki hocasının (Hamza ve Süfyân) vasıtasıyla isim zikretmeden ve İsmail b. Cafer'in, Süleyman b. Cemmâz'ın vasıtasıyla Yezîd ve Şeybe'den ve onların da isim zikrederek Medinelilerden yaptıkları rivayete dayanmaktadır. Buna göre Birinci Medenî; Kûfelilerin isim zikretmeden ve Basralıların isim zikrederek, İkinci Medenî ise Kûfelilerin Hz. Ali vasıtasıyla Medinelilerden yaptıkları rivayete dayanmaktadır. Bkz. Ebû Bekir Abdülkahir b. Abdurrahman el-Cürcânî, **Dürcü'd-dürer fi tefsîri'l-ây ve's-süver**, thk. Tal'at Salâh el-Ferhâh, Muhammed Emîr Şekûr, 2. c., Amman, Dârü'l-Fikr, 2009, C: II, s. 54-55.

¹⁷ Söz konusu bilgiler için bkz. Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, **el-Beyân fi 'addi âyi'l-Kur'ân**, thk. Ganim Kudûrî el-Hamed, Kuveyt, Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs, 1994, s. 79-81.

¹⁸ Söz konusu bilgiler için bkz. Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, **Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân**, thk. Hasan Diyâuddin 'Itr, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1987, s. 245-246.

¹⁹ Söz konusu bilgiler için bkz. İbnü'l-Cevzî, **Fünûnü'l-efnân**, s. 246-249.

²⁰ Söz konusu bilgiler için bkz. **A.e.**, 245-252.

²¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 3^a.

“ziynet” anlamına gelen بَهَاء’dan; Tâ, “Büktü.” anlamına gelen تَوَى’dan; Şâ, “Yerleşti.” anlamına gelen تَوَى’dan; Cîm, “tasa” anlamına gelen جَوَى’dan; Hâ, “haya” anlamına gelen حَيَاء’dan; Hâ, “açlık” anlamına gelen حَوَى’dan; Dâl, “kabile” anlamına gelen دَيْل’dan; Zâl, “sakin yürüyüş” anlamına gelen ذَمَالَة’dan; Râ, “düşünme” anlamına gelen رَوَى’dan; Zây, “Kaşlarını çattı.” anlamına gelen زَوَى’dan; Sîn, “Çirkinleşti.” anlamına gelen سَانَ يَسِينُ’dan; Şîn, “Lekeledi.” anlamına gelen شَانَ يَشِينُ’dan; Şâd, “tencere” anlamına gelen صَايِد’dan; Dâd, “Terk etti.” anlamına gelen ضَاذًا يَضِيدُ’dan, Tâ, “Katladı.” anlamına gelen طَوَى’dan; Zâ, “göz” anlamına gelen ظَوَى’dan;²² Ayn, “göz” anlamına gelen عَيْن’dan; Ğayn, “kandırma” anlamına gelen غَيْن’dan; Fâ, “dönme” anlamına gelen فَيء’dan; Kâf, “takip eden” anlamına gelen قَاف’dan; Kâf, “Döndü.” anlamına gelen كَاف’dan; Lâm, “azarlayan” anlamına gelen لَام’dan; Mîm, “Şaşırdı.” anlamına gelen مَامَ يَمِيمُ’dan; Nûn, “Oturdu.” anlamına gelen نَانَ يَنِينُ’dan; Vâv, وَو’dan;²³ Hâ, “kolaylık” anlamına gelen هَيَّئَة’dan; Yâ, “Çağırıldı.” anlamına gelen يَاء’tan türetilmiştir.²⁴

“Harflerin Mahreçleri” başlığında, Halil b. Ahmed el-Ferâhidî’den (v. 175/791) rivayetle harflerin dokuz çıkış yerinin bulunduğunu; bunların halkıyye, leheviyetân, şecriyye, eseliyye, nit’iyye, leseviyye, zevlekiyye, şefeviyye ve hevâiyye olduğunu belirtmekte ve her mahreçten hangi harflerin çıktığını izah etmektedir.

“Kur’ân’ın İsimleri” başlığı altında Yüce Allah’ın Kur’ân’ı; Kur’ân, furkân, zikir, kitab, rûh, beyân, hüdâ, mev’ize, tibyân, belâğ, mübarek, şifa, rahmet, nur, basiret, hak, mübîn, basâir, müheymîn, kerim, hakim, mecid, azim, aziz, alî, mesânî, beşir, nezir ve ‘acep olarak isimlendirdiğini beyan etmekte ve her bir isim için Kur’ân’dan bir delil getirmektedir.

²² Zebîdî’ye göre ‘أطوى’, ihmal etme ve ahmak olma anlamlarına gelmektedir. Buna göre, ‘الظوى’, ihmalkarlık veya ahmaklık anlamındadır. Bkz. Muhammed b. Muhammed Murtażâ ez-Zebîdî, **Tâcü'l-‘arûs min cevâhiri'l-Kâmûs**, thk. Komisyon, 40 c., Kuveyt, Dârü'l-Hidâye, t.y., C: XXXVIII, s. 529.

²³ Tefsirde, “وَو” için şöyle bir mana verilmektedir: “إِذَا دَارَ الْبَيْتُ مَعَ الشَّمْسِ.” Bu ibarede “البيت” kelimesi, merfû ve mansûb olarak okunabilir. İbare; “البيت” kelimesi merfû okunduğunda “Ev, güneşle birlikte döndü.”, mansûb okunduğunda “(Adam), evde güneşin konumuna göre yer değiştirdi.” anlamına gelir. Kanaatimize göre burada “النبت” kelimesi, yanlışlıkla “البيت” olarak yazılmıştır. Buna göre ibarenin anlamı şöyle olur: “Bitki, güneşle birlikte döndü.” Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 42^a. Sözlüklerde “vâv” harfinin “vâve”den türetildiğine dair bilgiler yer almakta; lakin “vâve” fiilinin anlamıyla ilgili hiçbir bir malumat verilmemektedir. Bkz. İbrahim Mustafa v.d., **el-Mu‘cemü'l-vasîf**, 2 c., Kahire, Dârü'd-Da‘ve, t.y., C: II, s. 1005.

²⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 3^a.

“Kur’ân’ın Dereceleri” başlığı altında Übey b. Ka’b’dan (v. 33/653-654) rivayetle Hz. Peygamber’in; Tevrat’ta, İncil’de ve Zebur’da benzerleri bulunmayan ayetlerin kendisine indirildiğini ve bu ayetlerin Fâtiha, Ümmü’l-Kur’ân ve es-Seb‘u’l-Mesânî²⁵ olduğunu bildirmekte, ardından şöyle devam etmektedir:

“es-Seb‘u’t-Tıvâl (Yedi uzun sure), Bakara’dan Enfâl süresine kadarki sureleri kapsamaktadır. Enfâl’in uzun surelerden hemen sonra gelmesi, onun da uzun sure sayılmasına yol açmıştır. Ayrıca Enfâl ile Tevbe’yi bir sure olarak kabul eden sahabiler de vardı. (Uzunluk açısından yedi uzun sureden) sonra Miûn (sureler gelir). Bunlar, ayet sayıları tam yüz veya yüzden biraz fazla ya da biraz az olan surelerdir. Sonra Mesânî (sureler gelir). Bunlar, Miûn’dan sonra gelen ve ayet sayıları yüzden az olan surelerdir. (Uzunluk açısından) Mesânî’den sonra Tavâsîn; Tavâsîn’den sonra Havâmîm (sureler gelir). Hevâmîm’den sonra Mufassal (sureler gelir). Bunlara Mufassal isminin verilmesinin nedeni, bunların birbirlerinden sık sık (besmele ile) ayrılmış olmalarıdır.”²⁶

Sonra mufassal surelerin sayısında ihtilaf bulunduğunu ve bunların bir görüşe göre Hucurât suresinden, başka bir görüşe göre ise Kalem suresinden başladığını belirtmektedir. Daha sonra mufassal surelerin Duhâ ve sonrası olduğuna dâir başka bir görüşe de yer vermektedir. Bu görüşü savunanlara göre, söz konusu sureler arasında sık sık tekbirle ara verildiği için bunlara mufassal ismi verilmiştir. Akabinde Hz. Peygamber’in, kendisine Tevrat yerine es-Seb‘u’t-Tıvâl; Zebur yerine Miûn; İncil yerine Mesânîler verildiğini ve Mufassallarla üstün kılındığını söylediğini bildirmektedir.²⁷

Daha sonra Ebû ‘Ubeyde’den (v. 209/824-825), sure kısımlarına verilen isimlerin gerekçelerini açıklayan üç beyitlik bir şiir²⁸ nakletmekte ve bazı sure guruplarına başka isimlerin de verildiğini belirtmektedir. Ayrıca Kâfirûn ve İhlâs surelerine “Mukaşkıšetân” adı verildiğini ve bunun anlamının “küfür ve nifaktan temizleyen iki sure” olduğunu, Felak ve Nâs surelerine ise “Mu‘avvizetân” adı verildiğini ifade etmektedir. En son olarak hemzesiz olduğu takdirde sure kelimesinin

²⁵ Üç isim de Fâtiha’nın isimleridir. Bkz. A.e., vr. 4^b.

²⁶ Bkz. A.e., vr. 3^b.

²⁷ A.e., vr. 3^b.

²⁸ Şiir, şu şekilde aktarılmıştır: “حَلَفْتُ بِالسَّعِ الْتِي قَدْ طَوَّلْتُ. وَبِالْمَيْبِنِ بَعْدَ مَا قَدْ بَيَّنْتُ. وَبِالْمَنَانِي تَنْبِيْتُ وَكَرَّرْتُ. وَبِالطَّوَّاسِينَ. وَبِالْحَوَامِيمِ الَّتِي قَدْ سُبَّعَتْ. وَبِالْمُفَصَّلِ الَّتِي قَدْ فُصِّلَتْ.”

“basamak basamak” anlamında olduğunu söylemekte ve bunu teyid için Nâbîga’nın (v. h.ö. 18/604) bir beytinden²⁹ istiṣhadda bulunmaktadır. Hemze olduğu takdirde (Sü’r) ise bunun “es’ere”den türetildiğini ve “kalan/artık” manasına geldiğini ifade etmekte ve kelimenin bu anlamı için hadisten³⁰ bir delil getirmektedir. Ayet lafzının ise “alâmet” anlamında olduğunu söylemekte ve ardından ayet lafzının kökünü de vermektedir.³¹

“Ebû Câd Hakkındaki İhtilaflar” başlığı altında, Taberî’den (v. 310/923) nakille bir rivayete yer vermektedir. Söz konusu rivayet şu şekildedir: “Ebû Câd, Hevvez, Huttî, Kelemen, Sa’fes ve Kareşet, birer Medyen meliklerinin isimleri idi.” Ayrıca bu kelimelerin her birinin, eski çağlarda hüküm sürmüş bazı meliklerin birer ismi olduğuna dâir başka bir görüşe yer vermektedir.³²

“Kur’ân’ın Yedi Harf Üzerine İnmesi” başlığında şu hadisle başlamaktadır: “أُنزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، كُلُّهَا شَافٍ كَافٍ فَاقْرَأْ كَيْفَ شِئْتُمْ” / Kur’ân, yedi harf üzerine inmiştir. Hepsi geçerli ve yeterlidir. Nasıl isterseniz öyle okuyun.”³³ Ardından insanların bu hadisin anlamı konusunda ihtilafa düştüklerini; bazı âlimlere göre yedi harften kastın; va’d, va’id, helal, haram, mevâ’iz, emsâl ve ihticâc olduğunu; bazılarının göre ise bundan yedi lügatin kastedildiğini belirtmektedir. Akabinde bu görüşü destekleyen şu hadisi de aktarmaktadır: “أُنزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، كُلُّ شَافٍ كَافٍ، كَنَحْوِ هَلَمْ وَتَعَالَى وَأَقْبَلْ وَأَنْطَلِقُ” / Kur’ân yedi harf üzerine inmiştir. Hepsi geçerli ve yeterlidir. Helümme, te’âle, aqbil, intalık, i’ti, esri’, ‘accil gibi. Rahmet ayeti azap, azap ayeti ise rahmet ifadesiyle sonlandırılmadığı sürece (aynı anlama gelen kelimeler birbirlerinin yerine kullanılabilir).”³⁴ Müfessirin bu konuda verdiği başka bir görüşe göre yedi harf; helal, haram, emir, nehiy, geçmiş ve gelecekle

²⁹ Beyit, şöyle nakledilmiştir: “أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَعْطَاكَ سُورَةً. تَرَى كُلَّ مَلِكٍ دُونَهَا يَتَذَبَّدُ.”

³⁰ Hadis, şu şekilde kaydedilmiştir: “فَإِذَا شَرِبْتُمْ فَاسْتُرُوا.” / İçtiğiniz zaman biraz bırakın (içeceği bitirmeyin).” Hadis için bkz. Ebûl-Hasan Nureddin Ali b. Muhammed el-Kârî, **el-Esrârü'l-merfû‘a fi'l-ahbâri'l-mevzû‘a (el-Mevzû‘âtü'l-kübrâ)**, thk. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, t.y., s. 88.

³¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 3^b.

³² **A.e.**, vr. 3^b-4^a.

³³ Hadis için bkz. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, **Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, 13 c., Riyad, el-Mektebetü's-Selefiyye, t.y., C: IX, s. 26.

³⁴ Hadis için bkz. Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, thk. Şuayb el-Arnaût v.d., 45 c., Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 2001, C: 34, s. 146-147.

ilgili haberler ve emsâldir. Ayrıca yedi harfin yedi kıraat olduğuna dâir başka bir görüş daha nakletmektedir. Öte yandan Şa‘bî’den (v. 104/722-723) nakille yedi harfin, Arap lehçeleri olduğunu söylemektedir. En sonda ise konuyla ilgili başka bir hadis bulduğunu belirterek şu hadise yer vermektedir:

“Üç kişi, ‘أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ.’ / Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?’³⁵ suresindeki bir harf (kelime) hakkında ihtilafa düştüler. Bunun üzerine Hz. Peygamber’e gittiler. Onlardan birisi, ‘أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ. وَحَلَّلْنَا عَنْكَ وَزْرَكَ.’ şeklinde okudu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, kendisine ‘Doğru okudun.’ dedi. İkincisi, ‘أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ. وَحَلَّلْنَا عَنْكَ وَزْرَكَ.’ şeklinde okudu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, kendisine ‘Doğru okudun.’ dedi. Üçüncüsü de, ‘أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ. وَوَضَعْنَا عَنْكَ وَزْرَكَ.’ şeklinde okudu. Hz. Peygamber ona da ‘Doğru okudun.’ dedi. Sonra Hz. Peygamber şöyle dedi: ‘Mana aynı olduktan sonra sıkıntı yoktur.’³⁶

“Bazı Müfessirler” başlığı altında ise şöyle demektedir: “Müfessir sahabe, beş kişidir. Onlar Ali b. Ebû Tâlib (v. 40/661), Abdullah b. Abbas, Übey b. Ka‘b, Abdullah b. Mes‘ûd ve Zeyd b. Sâbit’tir (v. 45/665-666). Bunların en âlimi ise Abdullah b. Abbas’tır. Hepsî tefsir ilmini Hz. Peygamber’den öğrenmişlerdir.” Tâbiînden de Ali b. Ebû Talha (v. 143/760-761), Said b. Cübeyr (v. 95/713-714), Hasan el-Basrî (v. 110/728), Mücâhid b. Cebr (v. 103/721), ‘Atâ b. Yesâr (v. 103/721), Katâde b. Di‘âme (v. 117/735), Dahhâk b. Müzâhim (v. 105/723), İkrime b. Halid (v. 115/733-734), Ebü’l-Âliye er-Riyâhî (v. 90/708-709) ve daha birçok müfessir bulunduğunu; bunların tümünün tefsir ilmini İbn Abbas ve diğer müfessir sahabeden aldığını bildirmektedir. Tâbiînden sonra da birçok müfessirin yetiştiğini belirtmekte ve örnek olarak şu isimleri saymaktadır: Tefsir ilmini Mukâtil b. Süleyman el-Abdî (v. 150/767)³⁷ ile Ebû Revk (v. ?), Dahhâk’tan; Salih b. Hayyân (v. ?), İbn Büreyde’den (v. 115/733-734); Ebân (v. ?), Said b. Büreyde’den (v. ?); İsmail el-Abdî (v. ?), Ebû Mâlik’ten (v. ?); Muhammed b. Sâib el-Kelbî (v. 204/819-820), Ebû Salih’ten (v. ?); Abdülmün‘im b.

³⁵ İnşirâh, 94/1.

³⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 4^a.

³⁷ Büyük ihtimalle sözü edilen kişi, Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî el-Belhî el-Horâsânî olarak takdim edilen meşhur müfessirdir. Çünkü o, Dahhâk’tan rivayetlerde bulunmuştur. Bkz. Zehebî, **Târîhu’l-İslâm**, C: IX, s. 639; İbnü’l-‘Îmâd, **Şezerât**, C: II, s. 228-229. Mukâtil b. Süleyman için el-Abdî nisbesinin kullanıldığına dâir herhangi bir malumat elde edemedik.

İdris (v. 228/842-843) ile Süfyân b. 'Uyeyne (v. 198/814) ise 'Atâ'dan (v. 115/733-734) öğrenmiştir.³⁸

Ardından "Kur'ân Lügatleri" adlı bir başlığa yer vermektedir. Bu başlık altında Kur'ân'ın kırk iki³⁹ lügat üzerine nazil olduğunu ve bunların; Kureyş, Kinâne, Has'am, Hazrec, Es'ad, Kays Aylân, Cürhüm, Hüzeyl, Yemen, Ezd-ı Şenûe, Kinde, Temîm, Hecer, Himyer, Medyen, Hicâz, Lahm, Sa'dü'l-Aşîre, Hadramevt, Sedûs, Enmâr, Gassân Mezhic, Huzâ'a, Gatafân, Sebe, Umân, Tağlib, Benî Hanîfe, Tay, Amr b. Sa'sa'a, Evs, Müzeyne, Sakîf, Cüzâm, Furs, Nebtıyye, Habeşiyye, Süryaniyye, Rûm, Berber, Kıbt ve Amâlika lügatleri olduğunu bildirdikten sonra Kur'ân'ın bütün bu lügatlerle indiğini (bu dillerden kelimelerin Kur'ân'da bulunduğunu) ve Kur'ân'da en fazla yer alan lügatin Kureyş dili olduğunu belirtmektedir.⁴⁰

Daha sonra "القول في الاستعاذة" başlığı altında, istiazenin tefsirini yapmakta ve Şeytan'ın Allah'a karşı gelen ve onun rahmetinden uzaklaştırılan insanlar ve cinler olduğunu belirterek Fâtiha suresinin tefsirine başlamaktadır.⁴¹

6. EZDÎ'NİN ÜSLUP ÖZELLİKLERİ

Tefsirde her surenin başında, ilgili surenin Mekkelilere, Medinelilere, Basralılara, Kûfelilere ve Şamlılara göre ayet sayıları verilmekte; surenin kaç kelime ve harften oluştuğu belirtilmektedir. Daha sonra söz konusu surenin faziletiyle ilgili bir hadis zikredilerek surenin tefsirine geçilmektedir. Tefsirde, peygamberlerin isimlerinden sonra "aleyhisselâm" denilmekte ve Hz. Peygamber için de aynı üslup tercih edilmektedir.

Müfessir bazen tefsir arasında müstakil bir başlık açmakta, ardından tefsire kaldığı yerden devam etmektedir. Söz konusu başlıkların çoğu, kıssalarla ilgilidir;

³⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 4^a.

³⁹ Müfessir, 42 lügat demekte; ama 43 lügate yer vermektedir. Süyûtî ise Ebû Bekir el-Vâstî'den nakille Kur'ân'da 50 lügat olduğunu söylemekte ve 49 lügatın ismini zikretmektedir. Bkz. Ebû Bekir Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, **el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân**, thk, Komisyon, 7 c., Medine, Vizâretü's-Şuûni'l-İslamiyye, t.y., C: III, s. 930.

⁴⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 4^a-4^b.

⁴¹ **A.e.**, vr. 4^b. Ayrıca bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân**, 26 c., thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y., Dâru Hecer, 2001, C: I, s. 109.

ancak yer yer “Kıssatü’n-Nesh”,⁴² “Kıssatü’l-Hac”⁴³ ve “Kıssatü’s-Saydi li’l-Muhrim” gibi kıssa dışındaki konular için de başlık açabilmektedir.⁴⁴ Başlıklar herhangi bir kıssa söz konusu değilse de genellikle “kısaatü” ile başlamakta; ancak zaman zaman “Mine’l-Evveliyyât”,⁴⁵ “Mi’âdü Musa”⁴⁶ ve “Şerhu Esmâ’illâhi’l-Hüsnâ” gibi⁴⁷ farklı başlıklar da olabilmektedir. Bazen de başlık açmak yerine, ilgili ayetleri tefsir ettikten sonra “Söz konusu ayetler, şu konu hakkındaydı.” ifadesini kullanmaktadır. Mesela Neml suresinin ilk ayetlerini tefsir ettikten sonra, ilgili ayetlerin Hz. Peygamber hakkında olduğunu bildirmektedir.⁴⁸

6.1. Tekrarlardan Kaçınması

Müfessir mukaddimede, kendisinden bir tefsir yazmasını isteyen kişinin, orta uzunlukta bir tefsir telif etmesini istediğini bildirmektedir. Müfessirin iradesinin de bu yönde olduğu gözlenmektedir. Nitekim o, mukaddimede tefsirin uzun olmaması için tekrarlardan kaçınacağını belirtmiş ve bu beyanına sadık kaldığı gözlemlenmiştir.

Müfessirin, tekrarlardan kaçınmak amacıyla iki yönteme başvurduğu görülmektedir. Birincisi, Mâverdî’nin (v. 450/1058) örneğinde⁴⁹ olduğu gibi, sadece tefsire ihtiyaç duyduğunu düşündüğü ayet ve kelimeleri tefsir etmiştir. İkincisi ise daha önce hakkında bilgi verdiği kelime, ayet, kıssa ve konuları tekrar tefsir etmemiş ve okuyucuyu, söz konusu bilginin geçtiği yerlere havale etmiştir.

Müfessirin tekrarlardan kaçınması, yaptığı bazı tefsirlerin zor anlaşılmasına yol açmıştır. Çünkü tefsir edilmeyen ayet ve kelimelerin yazılmaması, ayetlerde ve ayetler arasında kopukluğun oluşmasına yol açmıştır. Mesela Tevbe suresi 58 ve 59. (وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ يُعْطُوا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْتَخْطُونَ. وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ يُعْطُوا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْتَخْطُونَ. / İçlerinden sadakalar konusunda sana dil uzatanlar var. Kendilerine ondan bir pay verilirse, hoşnut olurlar;

⁴² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 24^a.

⁴³ **A.e.**, vr. 34^b.

⁴⁴ **A.e.**, vr. 73^a.

⁴⁵ **A.e.**, vr. 54^a.

⁴⁶ **A.e.**, vr. 95^b.

⁴⁷ **A.e.**, vr. 99^a.

⁴⁸ **A.e.**, vr. 209^a.

⁴⁹ Bkz. Cengiz Kallek, “Mâverdî”, **DİA**, Ankara, 2003, C: XXVIII, s. 185.

sıkça meydana gelmiş; hatta bu tekrarlar, bizzat aynı sayfa içerisinde de olmuştur. Mesela Fâtiha suresi 4. (مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ. / Ceza ve mükafat gününün sahibi.) ayetinin tefsirinde, Yüce Allah'ın her şeyin sahibi olmasına rağmen sadece “din gününün sahibi” şeklinde nitelendirilmesinin sebebine dâir bilgiyi, bizzat aynı sayfa içinde iki defa tekrar etmektedir.⁵²

Ra'd suresi 4. (وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَزُرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنُونًا وَعَيْرٌ) / Yeryüzünde birbirine komşu toprak parçaları, üzüm bağları, ekinler ve çatallı çatalsız hurma ağaçları vardır. Hepsi de aynı su ile sulanır...) ayetinin tefsirinde de “صِنُونًا”nin kökü aynı, dalları ayrı olan hurma ağaçları olduğu şeklindeki görüş de iki defa tekrar edilmiştir.⁵³

6.2. Önceki İzahlara Atıf Yapması

Daha önce de belirttiğimiz gibi müfessir, bir kere tefsir ettiği kelime ve ayetleri veya hakkında bilgi verdiği kıssa ve konuları bir daha tekrar etmemekte ve okuyucuyu söz konusu tefsirlerin geçtiği yerlere yönlendirmektedir. Fakat çoğu zaman ilgili tefsirlerin bulunduğu yerler hakkında hiçbir bilgi vermemekte; sadece tefsirin daha önce geçtiğini ya da daha sonra geleceğini belirtmekle yetinmektedir. Ancak bazı yerlerde konuyla ilgili tefsirin geçtiği sure veya hizip verilmekte, bazı yerlerde ise hem sure hem ayet zikredilmektedir. Konuyu, şu örneklerle somutlaştırmak mümkündür:

a) Ra'd suresi 2. (اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ...) / Allah, gökleri gördüğünüz herhangi bir direk olmadan yükselten, sonra Arş'a istivâ eden...) ayeti tefsir edilirken, “ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ.” ifadesine dâir tefsirin daha önce geçtiği belirtilmekte; ancak söz konusu yeri belirtecek herhangi bir bilgi verilmemektedir.⁵⁴

b) Bakara suresi 253. ayetinin (وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَنَاتِ. / Meryem oğlu İsa'ya açık deliller verdik.” kısmının tefsirinde, söz konusu konuyla ilgili tefsirin “وَإِذَا لَقُوا”⁵⁵

⁵² Bkz. A.e., vr. 6^a.

⁵³ Bkz. A.e., vr. 137^b.

⁵⁴ A.e., vr. 137^a.

⁵⁵ Bakara, 2/76.

hizbinde geçtiği belirtilmekte, bunun dışında herhangi bir açıklama yapılmamaktadır.⁵⁶

c) Bakara suresi 80. (وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً... / Dediler ki: “Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır...”) ayetinin tefsirinde, “أَيَّامًا” kelimesiyle ilgili açıklamanın Bakara’da geçtiği bildirilmekte; ancak söz konusu bilginin geçtiği ayet verilmemektedir.⁵⁷

d) Mâide suresi 38. (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ / Yaptıklarına bir karşılık ve Allah’tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.) ayetinin tefsirinde, ayetin bir zırh çalan Ta‘me b. Ubeyrik hakkında nazil olduğu ve konuyla ilgili kıssanın, Nisâ suresi “إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا... / Biz sana Kitab’ı hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah’ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin...”⁵⁸ ayetinde geçtiği belirtilmekte; böylece tefsirin geçtiği hem sureye hem de ayete dikkat çekilmektedir.⁵⁹

e) Bakara suresi 62. (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ... / Şüphesiz inananlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîler...) ayeti tefsir edilirken, Hıristiyanların dalâletiyle ilgili kıssanın Mâide suresi “وَمِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ... / Biz Hıristiyan’ız’ diyenlerden de sağlam söz almıştık...”⁶⁰ ayetinde geçtiği ve kıssanın tamamının, Hadîd suresinin tefsirinin sonunda olduğu belirtilmektedir.⁶¹

Müfessirin okuyucuyu, tefsiri yapılan ayetlerin öncesine veya sonrasına yönlendirmesi; çoğu zaman “Daha önce geçti.” veya “Daha sonra gelecek.” deyip konuyu kapatması, okuyucunun işini zorlaştırmaktadır. Çünkü söz konusu bilgilerin geçtiği yeri bilmek, ciddi bir Kur’ân bilgisi gerektirmektedir. Bu durum, ilmî seviyesi çok iyi düzeyde olmayan birinin, tefsirden yeteri kadar istifade etmesine engel olmaktadır. Tahkik çalışmalarında, müfessirin atıf yaptığı yerlerin ayet ve sayfa numaraları tespit edildiğinden söz konusu sorun, bir nebze de olsa çözülmüştür.

⁵⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 41^b.

⁵⁷ **A.e.**, vr. 48^b.

⁵⁸ Nisâ 4/105.

⁵⁹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 69^a.

⁶⁰ Mâide, 5/14.

⁶¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 18^b.

6.3. Bağlama Önem Vermesi

Kur'an'ın hem sureleri hem de ayetleri için iki ayrı tertip söz konusudur. Birincisi nüzul tertibidir ki bu konuda kesin bir tertibe/hükme ulaşmak mümkün olmamıştır. Çünkü bu konuda yeteri kadar rivayet bulunmamakta ve var olan rivayetlerin çoğu da sıhhat şartlarını taşımamaktadır.⁶² Buna rağmen surelerle ilgili bazı tertipler yapılmış ve bu tertiplerden birisi dikkate alınarak tefsirler yazılmıştır. İkincisi ise Hz. Osman Mushafı'nda var olan tertiptir. Hz. Osman Mushafı'nda bulunan ayet tertibinin tevkîfi olduğuna dâir ittifak söz konusu iken; sureler arasındaki tertibin tevkîfilîği konusunda ihtilaf vardır. Ancak âlimlerin çoğuna göre surelerin tertibi de tevkîfidir. Bunun için Hz. Osman Mushafı'ndaki sure sıralamasına da riayet edilmiş ve Mushaflar hep bu şekilde yazılmaya devam edilmiştir.⁶³ Ayetler arasındaki tertibin tevkîfi olması, ayetler arasında çeşitli münasebetlerin bulunduğunu göstermektedir. Bundan dolayı siyâk-sibâka önem vermenin gerekli olduğu bildirilmiş ve bunu göz önünde bulundurmadan tefsir yapmanın doğru olmadığı belirtilmiştir.⁶⁴

Müfessir tefsir yaparken siyâk-sibâka önem vermiş ve ayetleri buna göre tefsir etmeye özen göstermiştir. Mesela Yunus suresi 11. (وَ لَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ) / Eğer Allah, insanların hayrı çabucak istedikleri gibi şerri de acele verseydi, hemen ölürlerdî. İşte biz, bize kavuşmayı ummayanları, kendi azgınlıkları içinde bocalar halde bırakırız.) ayeti için iki nüzul sebebi rivayetine yer vermiş ve her iki rivayete göre ayeti yorumlamıştır. Birinci rivayete göre söz konusu ayet; kendisine, ailesine ve malına beddua eden kişiler hakkında nazil olmuştur. İkinci rivayete göre ise “ اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ ” / Allahım, eğer bu, (Hz. Peygamber'in getirdiği vahiy), gerçekten senden geldiyse üzerimize taş yağdır veya bize acı bir azap ver.”⁶⁵

⁶² Muhammed İzzet Derveze, **et-Tefsîrû'l-hadîs**, 10 c., Kahire, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1963-1964, C: I; s. 12-13; Mesut Okumuş, **Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2009, s. 98-99.

⁶³ Arthur Jeffery, **Mukaddimetân fi 'ulûmi'l-Kur'ân**, Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1954, s. 45-47; Muhsin Demirci, **Kur'ân Tarihi**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015, s. 189.

⁶⁴ Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî, **el-Müvâfakât**, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhur b. Hasan, 7 c., y.y., Dâru İbn Affân, 1997, C: IV, s. 266; Ali Bakkal, “Kur'an'ı Anlamada Siyak-Sibakin Önemi”, **Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü**, Ankara, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Yayınları, 2009, s. 11.

⁶⁵ Enfâl, 8/32.

diyen Nadr b. Hâris hakkında indirilmiştir. Müfessir ayetin “فَقَدَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا.” kısmını gerekçe göstererek söz konusu ayetin Nadr b. Hâris hakkında nazil olduğunu bildirmekte ve ayeti buna göre tefsir etmektedir.⁶⁶

6.4. Kur’ân’ın İç Bütünlüğüne Dikkat Etmesi

Kur’ân, ilahi bir kitap olduğuna göre iç bütünlüğe sahip olması ve çelişkiler içermemesi gerekir. Nitekim Nisâ suresi 82. (أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا / Kur’ân’ı düşünmüyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından gelseydi mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.) ayetinde bu konu vurgulanmaktadır. Müfessir tefsir yaparken Kur’ân’ın iç bütünlüğüne dikkat etmekte; ayetleri bu bütünlük içinde anlamaya ve yorumlamaya çalışmaktadır. Mesela Hicr suresi 6. (وَقَالُوا / ما أنتَ بِنِعْمَةٍ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ.) / Dediler ki: “Ey kendisine Zikir indirilen kimse! Sen mutlaka delisin.”) ayetinin tefsirinde, Kalem suresi 2. (Sen Rabbinin nimeti sayesinde, deli değilsin.) ayetinin, bu ayette zikredilen müşriklerin sözüne cevap olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷

Nûh suresi 26. (وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا.) / Nûh, şöyle dedi: “Ey Rabbim! Kâfirlerden hiç kimseyi yeryüzünde bırakma!”) ayetinin tefsirinde de yine Kur’ân’ın iç bütünlüğüne dikkat ederek tefsir yapmaktadır. Söz konusu ayetin tefsirinde, “Hz. Nûh’un kavmine beddua etmesinin nedeni, onların iman etmeyeceklerine dâir bilginin kendisine verilmiş olmasıdır.” şeklinde bir yoruma yer vermekte; ardından söz konusu bilginin, Hûd suresi 36. (وَأَوْحَىٰ إِلَىٰ نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ.) / Nûh’a vahyolundu ki: “Kavminden daha önce iman etmiş olanlardan başka, artık hiç kimse iman etmeyecek...” ayetinde geçtiğini belirtmektedir.⁶⁸

6.5. Rivayetleri Tenkit ve Tercih Etmesi

Müfessir rivayetlerle tefsir yöntemine başvururken, zaman zaman rivayetleri aktarmakla yetinmiş ve herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Bazen de rivayetleri tenkit

⁶⁶ Bkz. Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 118^b-119^a.

⁶⁷ *A.e.*, vr. 143^a.

⁶⁸ *A.e.*, vr. 332^b.

etmiş ve rivayetler arasında tercihte bulunmuştur. Müfessir, rivayetlerle ilgili tenkit ve tercihlerini genellikle açıkça değil; ima ile yapmaktadır. Mesela Lokmân suresi 14. / وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنَا عَلَى وَهْنٍ وَفَصَّالَهُ فِي غَامِزِينَ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ. / İnsana, anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi, onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun süttten kesilmesi de iki yıl içinde olur. [İşte onun için] insana şöyle emrettik: “Bana ve anne babana şükret. Dönüş banadır.”) ayetinin tefsirinde, söz konusu ayetin Sa‘d b. Ebû Vakkâs ve annesi Hamne hakkında nazil olduğunu nakletmiş; ancak ilgili rivayeti, “kîle” ile vererek, benimsemediğini ima etmiştir.⁶⁹

Duhân suresi 29. / فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنْظَرِينَ. / Gök ve yer onlara ağlamadı; onlara mühlet de verilmedi.) ayetinin tefsirinde ise bir hadisi “kîle” ile aktarmıştır. Bahsedilen hadis şu şekilde aktarılmıştır: “Resûlullah şöyle demiştir: ‘Her müminin semada amelinin yükseltildiği ve rızkının indirildiği bir kapısı vardır.’”⁷⁰

Bazı zamanlarda ise rivayetler arasındaki tenkit ve tercihlerini açıkça yapmıştır. Mesela Bakara suresi 249. / فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ... / Tâlût, ordu ile hareket edince, “Şüphesiz Allah, sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka.” dedi. İçlerinden pek azı hariç, hepsi ırmaktan içtiler...) ayetinin tefsirinde, ırmaktan içmeyenlerin, bir rivayete göre dört bin, diğer bir rivayete göre ise üç yüz on üç kişi olduğunu aktarmakta, ardından “Doğrusu ikinci rivayettir.” diyerek tercihinin açıkça belirtmektedir.⁷¹

Ahkâf suresi 15. / وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِإِحْسَانًا بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا... / Biz insana, ana-babasına iyilik etmesini tavsiye ettik. Annesi onu zahmetle taşıdı ve zahmetle doğurdu...) ayetinin tefsirinde de ayetin, Ebû Bekir veya Sa‘d b. Ebû Vakkâs hakkında indirildiğine dâir iki farklı rivayetin söz konusu olduğunu belirtmekte; daha

⁶⁹ A.e., vr. 224^b.

⁷⁰ A.e., vr. 269^b.

⁷¹ A.e., vr. 41^a.

sonra “Doğrusu, birinci rivayettir.” diyerek rivayetler arasındaki tercihini yine açıkça yapmaktadır.⁷²

Bakara suresi 61. (... قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ إِهْبِطُوا مِصْرًا...) / ... Dedi ki: “İyi olanı düşük olanla değiştirmek mi istiyorsunuz? Öyle ise inin şehre!..”) ayetinde bulunan “إِهْبِطُوا” kelimesindeki “ب” harfinin hem zammeli hem kesreli okunduğunu bildirmekte; ardından kesreli olarak okumanın daha uygun olduğunu belirterek kıraatler hakkındaki tercihini açıkça ortaya koymaktadır.⁷³

6.6. Soru-Cevap Yöntemini Kullanması

Soru-cevap yöntemi, meselenin daha iyi anlaşılması için başvurulan bir yöntemdir. Müfessir zaman zaman bu yöntemi kullanmaktadır. Mesela En‘âm suresi 1. (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ...) / Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur...) ayetinin tefsirinde bu yönteme başvurmakta ve şöyle demektedir:

“Eğer neden yaratılmışlardan özellikle bunlar zikredildi.’ şeklinde bir soru sorulursa, buna şu dört şekilde cevap verebiliriz: 1. Yaratılmışlar ya cevherdir ya da araz. Yer ve gök ile cevherler; nur ve zulmet ile arazlar kastedildi. 2. Eşyalar ya mekândır ya da zaman. Yer ve gök ile mekânlar; nur ve zulmet ile zamanlar kastedildi. 3. Güneş, ay ve yıldızlar gibi Allah dışında tapılan cisimler, ya göktedir ya da put ve taşlar gibi yerededir. Ya Şeytanlar gibi karanlıktır ya da ateş gibi nurdur. Allah Teâlâ kendisinin dışında ibadet edilenlerin hepsinin, kendi mahluku olduğunu ve mahluka ibadet edilmemesi gerektiğini belirtmektedir. 4. Allah Teâlâ, ‘Bu şeylerin hepsi bana aittir, bunlarda bana isyan etmeyin.’ demektedir. Yani bana hiç isyan etmeyin. Çünkü isyan ya gökte ya yerde ya karanlıkta ya da aydınlıkta yapılmaktadır.”⁷⁴

Nahl suresi 30. (وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرٌ...) / Allah’a karşı gelmekten sakınanlara, “Rabbiniz ne indirdi?” denildiğinde, “Hayr [indirdi].” derler...) ayetini tefsir ederken yine soru-cevap yöntemine başvurmuş ve şöyle bir yorum yapmıştır:

⁷² A.e., vr. 283^a.

⁷³ A.e., vr. 18^b.

⁷⁴ A.e., vr. 76^a-76^b.

“Eğer birisi şöyle derse: وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أُنزِلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أُسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ. / Onlara ‘Rabbiniz ne indirdi?’ denildiği zaman, ‘Öncekilerin masalları.’ derler.”⁷⁵ ayetindeki soru ile ‘وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا...’⁷⁶ ayetinde bulunan soru aynıdır. Neden müşriklerin cevabı ‘أُسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ’ şeklinde, merfû; Müslümanların cevabı ise ‘خَيْرًا’ şeklinde, mansûb olarak geldi. Bu sorunun cevabı, şöyledir: Müşrikler Kur’ân’a inanmadıkları için ne cevap vereceklerini bilememişler ve (konuyu değiştirerek) ‘هَذَا أُسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ’ / Bu öncekilerin masallarıdır.’ şeklinde cevap vermişlerdir. Müminler ise Allah’a inandıkları için soruya cevap vermekten kaçınmamış ve ‘خَيْرًا’; yani ‘Anzıl Xeyrâ.’ / ‘Hayr (indirdi).’ şeklinde cevap vermişlerdir.”⁷⁷

لا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا (Ahzâb suresi 52. / Bundan sonra, güzellikleri hoşuna gitse bile başka kadınlarla evlenmen, eşlerini boşayıp başka eşler alman da sana helal değildir. Ancak sahip olduğun cariyeler başka. Şüphesiz Allah, her şeyi gözetleyendir.) ayetinin, aynı surenin 50. / يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحَلَّلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ... (Ey Peygamber! Biz sana mehirlerini verdiğin eşlerini helal kıldık...) ayetiyle mensûh olup olmadığını tartışırken, mensûh olma ihtimaline dâir ileri sürdüğü gerekçede yine soru-cevap yöntemini kullanarak şu yorumu yapmaktadır:

“Eğer bu ayet, haram kılan ayetten öncedir. Halbuki nesh eden ayet, nesh edilen ayetten sonra olması gerekir.’ şeklinde bir iddiada bulunulursa, buna şu şekilde cevap verilir: Bu ayet, Kur’ân’ın diziminde her ne kadar diğer ayetten sonra geliyorsa mana olarak ondan öncedir. Bu, Bakara’daki iddetle ilgili iki ayet gibidir. Orada da nesh eden ayet, Kur’ân’ın diziminde daha öncedir. Nesh eden ayet, şudur: / وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا... / Ölenlerinizin eşleri, dört ay on gün (iddet) beklerler...⁷⁸ Mensûh ayet (وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لَهُمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ... / Öldükten sonra geride eş bırakacak olanlarınız, eşleri için, evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etsinler...)⁷⁹ ise Kur’ân’ın diziminde sonra gelmekte, ancak mana olarak nesh eden ayetten öncedir.”⁸⁰

⁷⁵ Nahl, 16/24.

⁷⁶ Nahl, 16/30.

⁷⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 146^b.

⁷⁸ Bakara, 2/234.

⁷⁹ Bakara, 2/240.

⁸⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 231^a.

6.7. Lafzın Umumiliğine Göre Tefsir Yapması

Bilindiği gibi Kur’ân bir anda değil, peyderpey nazil olmuştur. Kur’ân’ın peyderpey nazil olmasının hikmeti, Kur’ân’da şu şekilde açıklanmıştır. “ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا . وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا . / İnkâr edenler; ‘Kur’ân, ona bir defada toptan indirilseydi ya!’ dediler. Biz Kur’ân’la senin kalbini pekiştirmek için onu böyle kısım kısım indirdik ve onu ağır ağır okuduk. Onlar sana hiçbir misal getirmezler ki (buna karşılık) sana gerçeği ve en güzel açıklamayı getirmiş olmayalım.”⁸¹ “ وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكُثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا .”⁸¹ / Biz Kur’ân’ı, insanlara dura dura okuyasın diye ayet ayet ayırdık ve onu peyderpey indirdik.”⁸²

Buna göre Kur’ân’ın peyderpey nazil olmasının iki temel nedeni/hikmeti vardır. Birincisi, vuku bulan olaylarla ilgili hükmün bildirilmesi ve sorulan sorulara verilecek cevabın belirtilmesidir. Eğer Kur’ân bir bütün olarak nazil olmuş olsaydı, olaylar hakkında hüküm verme ve soruları cevaplandırma işi, Hz. Peygamber’e bırakılmış olacaktı. Bu durum, Hz. Peygamber’e çok büyük bir sorumluluk yükleyeceği gibi verilen hükümlerin/cevapların insanlar tarafından kabullenmesini de zorlaştıracaktı. İkinci neden ise Kur’ân’ın öğrenilip ezberlenmesinin ve İslamiyet’le ilgili öğretilerin benimsenip içselleştirilmesinin kolaylaştırılmasıdır.⁸³ Nitekim Hz. Âişe, şu sözleriyle konuya dikkat çekmiştir:

إِنَّمَا نَزَلَ أَوَّلَ مَا نَزَلَ مِنْهُ سُورَةٌ مِنَ الْمُفَصَّلِ، فِيهَا ذِكْرُ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ، حَتَّى إِذَا ثَابَ النَّاسُ إِلَى الْإِسْلَامِ نَزَلَ الْحَلَالُ وَالْحَرَامُ، وَلَوْ نَزَلَ أَوَّلَ شَيْءٍ: لَا تَشْرَبُوا الْخَمْرَ، لَقَالُوا: لَا نَدْعُ الْخَمْرَ أَبَدًا، وَلَوْ نَزَلَ: لَا تَزْنُوا، لَقَالُوا: لَا نَدْعُ الزَّنا أَبَدًا... / Kur’ân’da ilk önce, cennet ve cehennemden bahsedilen kısa sureler indi. İnsanlar (dinlerini bırakıp) İslam’a dönünce ve (Müslümanların) sayısı çoğalınca helal ve haram nazil oldu. Eğer ilk önce ‘İçki içmeyin.’ (ayeti), inseydi. ‘Biz içkiyi bırakmayız.’ diyeceklerdi. Eğer ilk inen ‘Zina yapmayın.’ (ayeti), olsaydı. ‘Biz zinaı terk etmeyiz.’ diyeceklerdi...”⁸⁴

⁸¹ Furkân, 25/32-33.

⁸² İsrâ, 17/106.

⁸³ Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, C: XVII, s. 445-446. Semerkandî, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, C: II, s. 460.

⁸⁴ Buhârî, “Fezâ’ilü’l-Kur’ân”, 6.

Kur'ân'ın bir kısmı, özel bir olay/soruya cevap vermek için inmiş; diğer bir kısmı ise herhangi bir olay/soru söz konusu olmadan nazil olmuştur.⁸⁵ Herhangi bir olayın/sorunun söz konusu olmadığı ayetlerin tefsirinde, tabii olarak lafzın umumiliğine bağlı kalınmış ve bu ayetlerdeki umumi lafızlar, kapsamına giren her kişiye/olaya teşmil edilmiştir.⁸⁶ Bu ayetlerin yorumlanması konusunda benimsenmesi gereken yaklaşım, ilgili kelimeleri/cümleleri ilk muhataplarının anladığı gibi anlamaya çalışmak ve buna göre ilahî iradeyi ortaya çıkarmaya gayret etmektir.

Özel bir olaya çözüm getirmek ya da sorulan bir soruya cevap vermek için inen ayetlerin tefsirinde ise söz konusu iniş nedenlerine dikkat edilip edilmeyeceği konusu tartışılmalıdır. Kimilerine göre esbâb-ı nüzûl denilen bu rivayetlerin zikredilmesinin hiçbir faydası yoktur. Onlara göre bu rivayetler, tarihi olayların aktarılmasından ibarettir ve bunların tefsirle hiçbir alakası yoktur. Bazı âlimlere göre ise bu rivayetlere başvurmak ve Kur'ân'ı buna göre yorumlamak gerekir.⁸⁷ Bu görüşü savunan âlimlerin bir kısmına göre genelde Medine döneminde inen ahkâm ayetleri, tarihseldir ve sadece o zamanı ve o zamanda yaşayan insanları ilgilendirmektedir. Bu âlimlere göre Kur'ân'ın amacı, genel ilkeler koymaktır. Buna göre her toplum, söz konusu genel kurallar çerçevesinde kendi şartlarına göre kanunlar yapacaktır.⁸⁸ Kur'ân'ın anlaşılmasında esbâb-ı nüzûlün gerekli olduğunu söyleyen cumhura göre ise esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin Kur'ân'ın anlaşılmasında büyük bir rolü vardır. Onlara göre söz konusu sebepler bilinmediği zaman ayetler hakkında anlaşılacak ya da yanlış anlaşılacaktır.⁸⁹ Bu durum sadece Kur'ân'la ilgili bir durum değildir. Nitekim bir hadisin, bir şiirin ya da herhangi bir sözün anlaşılması, irat etme sebebine sıkı sıkıya bağlıdır. Ayrıca kullanılan genel lafızlardan kastedilen manaların anlaşılması da ancak nüzul sebepleri ile mümkün olabilmektedir. Mesela Bakara suresi 115. (**وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ**) / **وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ.**

⁸⁵ Süyûtî, **el-İtkân**, C: I, s. 189.

⁸⁶ Bkz. Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, **el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân**, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, 4 c., 3. bs., Kahire, Dârü't-Türâs, 1984, C: I, s. 22, 32; Ahmet Nedim Serinsu, **Kur'ân ve Bağlam**, İstanbul, Şule Yayınları, 2012, s. 107.

⁸⁷ Süyûtî, **el-İtkân**, C: I, s. 190.

⁸⁸ Bkz. Şevket Kotan, **Kur'ân ve Tarihselecilik**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015, s. 196-197.

⁸⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, **Esbâbü'n-nüzûl**, thk. 'Usâm b. Abdülmuhsin el-Humeydân, 2. bs., Demmam, Dârü'l-İslah, 1992, s. 8.

dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.) ayeti, kible cihetini bulmak için içtihad edip yanılan kişiler hakkında nazil olmuştur.⁹⁰ Bu sebep bilinmediği ya da dikkate alınmadığı zaman, ayetten namaz esnasında herhangi bir yöne dönmenin, caiz olduğu şeklinde doğru olmayan bir anlam çıkacaktır. Nitekim Bakara suresi 144 (... وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ... / ... Nerede olursanız olun, yüzünüzü hep onun yönüne çevirin...) ve 150. (وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ / ... Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir...) ayetleri, namazda kibleye dönmenin farz olduğunu göstermektedir.

Buna göre ayetlerdeki genel lafızları anlamak için nüzul sebebine başvurulacak; ancak ayetler, nüzul sebebinde bulunan şartları haiz herkese/her olaya teşmil edilecektir. Çünkü ilgili ayetlerin özel bir olay/soru hakkında inmesi, söz konusu olayın/sorunun şartlarını haiz diğer olayları/soruları ilgilendirmeyeceği anlamına gelmemektedir. Aksi takdirde söz konusu ayetlerin muhatabı, bütün insanlık değil; sadece ilgili kişiler olacaktır. Bu da Kur'ân'ın evrenselliğine hanel getirecektir. Bunun için fıkıh âlimleri, “الْعِبْرَةُ بِعُمُومِ اللَّفْظِ لَا بِخُصُوصِ السَّبَبِ.” / Sebebin hususiliği değil, lafzın umumiliği dikkate alınır.” kuralını/ilkesini benimsemişlerdir.⁹¹

Müfessir tefsirinde bu kuralı dikkate alarak hareket etmiş; sık sık nüzul sebeplerine başvurduğu halde ayetleri lafızların umumiliğine göre tefsir etmiştir. Buna mukabil yer yer ayetleri sebebin hususiliğine göre yorumlamış ve lafızların genel olmasını dikkate almamıştır. Mesela Âl-i İmrân suresi 75. (وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ / ... بِقِنطَارٍ يُؤَدُّ إِلَيْكَ... / Kitap ehlinde öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen, onu sana iade eder...) ayetinin tefsirinde, emaneti yerine getirecek kişiden kastedilenin, Abdullah b. Selâm; emanete ihanet edecek kişiden kastedilenin ise Fihâs ya da Ka'b b. Eşref olduğunu söyleyerek ayeti sadece nüzul sebebiyle ilişkilendirmiş; lafzın umumiliğini dikkate almamıştır.⁹² Oysaki ayetin, kullanılan lafız genel olduğu için, mezkûr şartları haiz bütün Ehl-i Kitâb'ı kapsaması gerekir. Nitekim Abdullah b. Selâm dışında emanete riayet eden sağlam karakterli Ehl-i Kitâb olduğu gibi, Fihâs ya da Ka'b b. Eşref dışında hain ve bozuk kişilikli Ehl-i Kitâb da vardır.

⁹⁰ A.e., s. 37.

⁹¹ Zerkeşi, *el-Burhân*, C: I, s. 32; Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, s. 106.

⁹² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 53^a.

وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ (Nûr suresi 22. ... فِي سَبِيلِ اللَّهِ / İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere vermeyeceklerine yemin etmesinler...) ayetinin, Ebû Bekir ve Mıstah hakkında indiği rivayet edilmiştir. Müfessir burada da ayetten kastedilen kişilerin Hz. Ebû Bekir ve Mıstah olduğunu belirterek ayeti nüzul sebebi bağlamında yorumlamıştır.⁹³

Müfessir, söz konusu ayetlerin tefsirinde genel lafızları göz ardı ederek hususi sebeplere riayet etmiştir. Bu yaklaşım, tefsir ve fıkıh âlimlerinin genel bir kural olarak benimsedikleri ilkeye aykırı bir durumdur. Oysaki bizzat kendisi, Ankebût suresi 8. ayetinin “ وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا. / Eğer onlar seni, hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi bana ortak koşman için zorlarsa, bu takdirde onlara itaat etme.” bölümünün tefsirinde sözü edilen ayetlerde kastedilen mananın, sebebin hususiliği değil, lafzın umumiliği olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Bu ayet, müslüman olduğu zaman Sa‘d b. Ebû Vakkâs hakkında nazil oldu... Sa‘d b. Mâlik ve Ayyâş b. Ebû Rebî‘a hakkında nazil olduğu da söylenmiştir... (Müfessirler şunu) demişlerdir: ‘Bu ayet ile Lokmân ve Ahkâf’teki ayetler, özel bir sebebe binaen nazil olmuş, ancak amaç geneldir.’”⁹⁴

7. EZDÎ’NİN KAYNAKLARI

Ezdî, tefsirinin mukaddimesinde, eserini kaleme alırken çok sayıda tefsir kitabını yanında bulundurduğunu bildirmekte; ancak yararlandığı kaynaklarının isimlerini belirtmemektedir. Genel olarak tefsirinde sadece birkaç yerde kaynak eserlerine atıf yapan Ezdî, zaman zaman kaynak eserlerin müelliflerinin isimlerini zikretmektedir. Müfessir, çoğu zaman kaynaklarının ibarelerini olduğu gibi değil; değiştirerek, kendine özgü bir üslupla ve kendisinin görüşüymüş gibi aktarmaktadır.

et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân’ı incelediğimizde Ezdî’nin tefsir dışında başka kaynaklardan da yararlandığını müşahede ettik. Bunun için Ezdî’nin tefsir kaynaklarını verdikten sonra yararlandığını düşündüğümüz diğer kaynaklarına da

⁹³ A.e., vr. 195^a.

⁹⁴ A.e., vr. 219^a.

değineceğiz. Şunu da kaydedelim ki görebildiğimiz kadarıyla müfessir; kelâm, fıkıh ve tasavvufa dâir verdiği malumatları direkt ilgili ilimlerin kaynaklarından değil de tefsir kaynaklarından yararlanarak vermektedir. Aynı durum nakletmiş olduğu hadisler için de geçerlidir. Bu sebeple adı geçen ilimlerle ilgili herhangi bir kaynak vermeyeceğiz.

7.1. Tefsir Kaynakları

Eserin tefsir kaynakları, çok çeşitli ve zengindir. Neredeyse her kategorideki tefsirlerden yararlanılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ezdî'nin eserinde yararlandığı tefsir kaynakları şunlardır:

1) Ebû Zekerîya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (v. 207/822), **Me'âni'l-Kur'ân**

Müfessir, bu tefsirden lügat, nahiv ve sarf konularında çeşitli nakillerde bulunmaktadır. Mezkûr tefsirden nakilde bulunurken, bazen müellifi olan Ferrâ'dan alıntı yaptığını vurgulamakta; ancak hiçbir şekilde tefsire ismen atıf yapmamaktadır. Mesela Tevbe suresi 34. ayetinin “ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِئْسَ لَهُمْ بَعْدَآبِ الْيَمِّ. ” bölümünün tefsirinde, ayette “يُنْفِقُونَهَا” yerine “يُنْفِقُونَهُمَا” lafzının kullanılmasının (müsennâ zamir yerine müfred zamirin kullanılması) üzerinde durmakta ve Ferrâ'nın, “ اَكْثَوِي بِذِكْرِ أَحَدِهِمَا عَنْ صَاحِبِهِ لِلْعِلْمِ بِذَلِكَ. ” / Konu anlaşıldığından dolayı birisinden bahsetmekle iktifa edilmiştir.” dediğini aktarmaktadır.⁹⁵

Hûd suresi 22. (لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْأَخْسَرُونَ.) / Şüphesiz bunlar ahirette en çok ziyana uğrayanlardır.) ayetinin tefsirinde, Ferrâ'nın, “جَرَمَتْ” kelimesinin aslının “جَرَمَتْ” olduğunu söylediğini nakletmektedir.⁹⁶

⁹⁵ Ebû Zekerîya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, **Me'âni'l-Kur'ân**, thk. Ahmed Yusuf en-Necâfî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülfettâh İsmail eş-Şilbi, 3 c., 3. bs., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1983, C: I, s. 434; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 110^a.

⁹⁶ Ferrâ, **Me'âni'l-Kur'ân**, C: II, s. 8; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 124^a.

2) Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ, **Mecâzü’l-Kur’ân**

Müfessir; bu tefsirden lügat, nahiv ve tefsir konularında çok istifade etmiş; ne var ki hiçbir yerde bu kaynağa ismen atıf yapmamış, sadece birkaç yerde Ebû ‘Ubeyde’nin ismini anmıştır. Mesela Şu‘arâ suresi 149. (وَتَنْجِثُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَارِهِينَ) / Dağlardan maharetle evler yontuyorsunuz.) ayetinin tefsirinde; Ebû ‘Ubeyde’nin, “فَارِهِينَ” ve “فَارِهِينَ” kelimelerinin eş anlamlı olduğunu ve bunun maharetli manasına geldiğini söylediğini belirtmektedir.⁹⁷

Sâd suresi 3. (كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوا وَلَا تَحْنِمْنا / Biz onlardan önce nice nesilleri helâk ettik. Onlar da feryat ettiler, ama artık kurtuluş zamanı değildi.) ayetinin tefsirinde de, Ebû ‘Ubeyde’nin, “لَا”nın aslında “لَا” olduğunu, kelimenin sonuna “ت” harfinin eklenmesiyle “لَات” şekline girdiğini ifade ettiğini belirtmektedir.⁹⁸

3) Ebü’l-Hasan Said b. Mes‘ade el-Ahfeş el-Evsat (v. 215/830-831), **Me‘âni’l-Kur’ân**

Müfessir, bu tefsirden de istifade etmiş; ancak bu tefsire ismen hiçbir atıfta bulunmamış, sadece bir yerde Ahfeş’in ismini zikretmiştir. Mesela İsrâ suresi 36. (وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا) / Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.) ayetinin tefsirinde, Ahfeş’e atıf yaparak onun, “هؤلاء” ve “أولئك” ismi işaretlerinin hem müzekker hem de müennes için kullanıldığını söylediğini belirtmektedir.⁹⁹

Enbiyâ suresi 3. ayetinin “وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا” / O zulmedenler gizlice şöyle konuştular” kısmının tefsirinde, fiilin çoğul gelmesinin sebebiyle alakalı birkaç görüş serdettikten sonra şöyle devam eder: “الْتَّالِثُ أَنْ يَكُونَ عَلَى لُغَةِ أَكْلُونِي الْبِرَاغِيثُ” / Üçüncü görüş, bunun (fiilin çoğul gelmesinin üçüncü nedeni), “أَكْلُونِي الْبِرَاغِيثُ” / Beni pireler yedi.’

⁹⁷ Bkz. Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ, **Mecâzü’l-Kur’ân**, thk. Fuat Sezgin, 2 c., Kahire, Mektebetü’l-Hâncî, t.y., C: II, s. 88-89; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 207^a.

⁹⁸ Bkz. Ebû ‘Ubeyde, **Mecâzü’l-Kur’ân**, C: II, s. 176; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 248^b.

⁹⁹ Bkz. Ebü’l-Hasan Said b. Mes‘ade el-Ahfeş el-Evsat, **Me‘âni’l-Kur’ân**, thk. Hüdâ Mahmud Karâ‘a, 2 c., Kahire, Mektebetü’l-Hâncî, 1990, C: II, s. 423; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 153^b.

lehçesine¹⁰⁰ göre olmasıdır.”¹⁰¹ Bu görüş de Ahfeş’in tefsirinden nakledilmiş; ama ne kendisine ne de tefsirine atıf yapılmıştır.¹⁰² Diğer taraftan müfessirin kaynaklarından birisi olan Sa‘lebî’nin (v. 427/1035) **el-Keşf ve’l-beyân**’ında da söz konusu bilgiler, Ahfeş’e nispet edilerek aktarılmaktadır. Müfessirin ilgili bilgileri Sa‘lebî’den alma ihtimali de bulunmakta; ancak görüş sahibinin Ahfeş olması hasebiyle onun tefsirini referans gösterdik.¹⁰³

4) Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe (v. 276/889),
Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân

Müfessir İbn Kuteybe’nin bu tefsirinden tefsir, lügat ve nahiv konularında istifade etmiş; ama başvurduğu diğer kaynaklarda olduğu gibi hiçbir şekilde isim zikrederek ona atıfta bulunmamıştır. Mesela Kur’ân’ın yedi harf üzerine indiğini beyan eden hadisi yorumlarken İbn Kuteybe’nin mezkûr tefsirinden nakilde bulunarak şu pasajı aktarmıştır:

فَاخْتَلَفَ النَّاسُ فِي تَأْوِيلِهَا فَقَالَ قَوْمٌ: السَّبْعَةُ الْأَحْرُفُ: وَعَدُّ وَوَعِيدٌ وَحَلَالٌ وَحَرَامٌ وَمَوَاعِظٌ وَأَمْثَالٌ...
وَإِخْتِجَاجٌ... وَقَالَ قَوْمٌ آخَرُونَ: هِيَ حَلَالٌ وَحَرَامٌ وَأَمْرٌ وَنَهْيٌ وَخَبَرٌ مَا كَانَ قَبْلَ وَخَبَرٌ مَا هُوَ كَائِنٌ بَعْدُ
وَأَمْثَالٌ. / İnsanlar yedi harften kastedilen mananın ne olduğu hakkında ihtilaf ettiler. Bazılarına göre yedi harften kasıt; va‘d, va‘id, helal, haram, mevâ‘iz, emsâl ve ihticâctır... Bazılarına göre ise helal, haram, emir, nehiy, önceki ümmetlerin haberleri, daha sonra gelecek ümmetlerin haberleri ve emsâldir.”¹⁰⁴

Bakara suresi 193. (وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى)
الظَّالِمِينَ. / Hiçbir zulüm ve baskı kalmayıncaya ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar

¹⁰⁰ Arapçada, -Hârisoğulları lehçesi hariç- fail ikil veya çoğul olsa da fiil, her zaman tekil olur. Bu kurala uymayan ifadeler, sözü edilen lehçeye göre söylendiği belirtilmekte ve nahiv eserlerinde mezkûr lehçe için “كلوني البراعيث.” lehçesi tabiri kullanılmaktadır. Bkz. Abdullah b. Abdurrahman İbn ‘Akîl, **Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 4 c., 20. bs., Kahire, Dârü’t-Türâs, 1980, C: II, s. 79-85.

¹⁰¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 180^a.

¹⁰² Ahfeş el-Evsat, **Me‘âni’l-Kur’ân**, C: I, s. 286.

¹⁰³ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân**, thk. İbn ‘Âşûr, 10 c., Beyrut, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 2002, C: VI, s. 271, C: VII; s. 44.

¹⁰⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, **Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân**, thk. İbrahim Şemseddin, 2. bs., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2007, s. 29; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 4^a.

onlarla savaşın. Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, artık düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır.) ayetindeki “فِتْنَةٌ” kelimesinin anlamları için yine aynı tefsire başvurarak söz konusu kelimenin asıl anlamının, “imtihan” olduğunu; “azap etme”, “ortak koşma”, “ibret olma” ve “yoldan alıkoyma” anlamlarına da geldiğini belirtmekte ve aktardığı her mana için bir ayeti delil göstermektedir.¹⁰⁵

5) Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli’l-Kur’ân**

Müfessir, bu tefsirden çokça nakilde bulunduğu halde ne müfessirin ismini zikretmekte ne de tefsirine atıf yapmaktadır. Mesela Al-i İmrân suresi 13. (فَدَّ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ) / Şüphesiz karşı karşıya gelen iki toplulukta sizin için bir delil vardır... / فِي فِتْنَتَيْنِ التَّقَاتَا... / “فَدَّ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ، يَغْنِي عِلَامَةً وَدِلَالَةً عَلَى صِدْقِ مَا أَقُولُ.” / Siz, doğru söylediğime dâir bir delile, bir işarete sahiptiriniz.” şeklindeki tefsirinde, Taberî’nin ilgili tefsirinden nakilde bulunduğu görülmektedir.¹⁰⁶ Bu arada söz konusu tefsir, Sa‘lebî’de de yer almakta;¹⁰⁷ lakin müfessir, neredeyse Taberî’nin ibaresini aktarmaktadır.

Meryem suresi 7. (يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا.) / Ey Zekeriya! Haberin olsun ki biz sana Yahya adlı bir oğul müjdeliyoruz. Daha önce onun adını kimseye vermedik.) ayetini de, Taberî’ye ait olan şu ibareyle yorumlamaktadır: “لَمْ يُسَمَّ بِاسْمِهِ أَحَدٌ قَبْلَهُ.”¹⁰⁸

6) Ebû İshak İbrahim es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, **Me‘âni’l-Kur’ân ve i‘râbüh**

Bu tefsir, müfessirin çok yararlandığı kaynaklardan birisidir. Çünkü müfessir nahiv, lügat ve ayetler arasındaki münasebetleri bulma konularında bu tefsire çokça müracaat etmiştir. Söz konusu tefsirden alıntı yaparken âdeti olduğu üzere tefsirin ismini zikretmemekte; ancak birkaç yerde Zeccâc’ın ismine atıf yapmaktadır. Mesela

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, **Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân**, s. 260; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 33^b.

¹⁰⁶ Taberî, **Câmi‘u’l-beyân**, C: V, s. 241; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 47^b.

¹⁰⁷ Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-beyân**, C: III, s. 20.

¹⁰⁸ Taberî, **Câmi‘u’l-beyân**, C: XV, s. 462; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 168^a.

... / ... وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ. (Tevbe suresi 34.)
Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele.) ayetinde geçen “يَنْفِقُونَهَا” kelimesi ile ilgili olarak şunları söyler:
“يَنْفِقُونَ الْأَمْوَالَ تَمَّ أَضْمَرَ هَا لِإِلَالَةِ الْكَلَامِ عَلَيْهَا. / قَالَ الرَّجَاعُ مَعْنَاهُ وَلَا يَنْفِقُونَ الْأَمْوَالَ تَمَّ أَضْمَرَ هَا لِإِلَالَةِ الْكَلَامِ عَلَيْهَا.”
infak etmezler. (mef‘ûl olan) mallar hazfedildi; çünkü kelam, ona delalet etmektedir.”¹⁰⁹

وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيُكَانُّ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ... (Kasas suresi 82.)
Daha dün onun yerinde olmayı arzu edenler, “Vay! Demek ki Allah, kullarından dilediği kimselere rızık bol verir ve [dilediğine] kısarmış.” demeye başladılar... ayetindeki “وَيُكَانُّ” kelimesiyle ilgili birkaç görüş nakletmekte ve bunlardan şu görüşü de Zeccâc’a nispet etmektedir: “وَيُكَانُّ”, sıladır (zaid). “كَانُّ” ise teşbih edatıdır.”¹¹⁰

7) Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, **Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm**

Müfessir, **Tefsîrû'l-Kur'ân** ve **Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî** isimleriyle de anılan bu tefsirden çok istifade etmiş; ancak hiçbir yerde söz konusu kaynağa atıf yapmamıştır. **et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân**'nın Fâtiha-Al-i İmrân surelerini tahkik eden Neclâ bint Selim es-Sâ'idî ve Fâtır ile Rahmân arasını tahkik eden Nevâl bint Muhammed Ahmed Ebû Süleyman, tefsirin hamişindeki açıklamaları tefsirin bir devamı olarak değerlendirerek, müfessirin zaman zaman Semerkandî'ye atıf yaptığını belirtmişlerdir.¹¹¹ Ancak hamişteki izahların, müfessire değil; müstensihe ait olduğunu düşündüğümüzden ötürü örneklerimizi tefsirin kendisinden vereceğiz.

Müfessir, Sebe suresi 25. / قُلْ لَا تُسْأَلُونَ عَمَّا أَجْرَمْنَا وَلَا نُسْأَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ. (De ki: “Ne bizim suçlarımız size sorulacak ne de sizin işledikleriniz bize sorulacaktır.”) ayetinin tefsiri sadedinde zikrettiği / أَيُّ لَا تُؤَاخَذُونَ بِجُرْمِنَا وَلَا تُؤَاخَذُ بِجُرْمِكُمْ.”

¹⁰⁹ Zeccâc, **Me'âni'l-Kur'ân**, C: II, s. 445; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 110^a.

¹¹⁰ Zeccâc, **Me'âni'l-Kur'ân**, C: IV, s. 157; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 218^a.

¹¹¹ Sâ'idî, “et-Tibyân: Fâtiha-Âli İmrân”, s. 160, Ahmed Ebû Süleyman, “et-Tibyân: Fâtır-Rahmân”, s. 49.

.إِلَى الْيَقِينِ / O, gerçeğe ulaştırın rehberliktir.”¹¹⁶ şeklindeki açıklama, Sa‘lebî’nin tefsirinden alınmıştır.¹¹⁷ Bu arada aynı bilginin **Zâdü’l-mesîr**’de de olduğunu belirtmemizde fayda vardır.¹¹⁸ Sa‘lebî’nin daha önce ve müfessirin en önemli kaynaklarından birisi olması nedeniyle söz konusu bilginin kaynağı olarak onu göstermeyi uygun gördük.

Rûm suresi 51. / وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ. / Andolsun, eğer bir rüzgâr göndersek de onu sararmış görseler, ardından mutlaka kâfir kalmaya devam ederler.) ayetindeki “فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا” ifadesini, / أَيُّ رَأْوَا النَّبَاتِ وَالزَّرْعَ يَابِسًا بَعْدَ خُضْرَتِهِ. / Bitki ve ekinleri yeşilliğinden sonra kuru olarak gördüler.”¹¹⁹ şeklinde tefsir etmesi de yine Sa‘lebî’den yapılan bir nakildir.¹²⁰

9) Ebü’l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, **et-Tefsîrû’l-basît fî tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd ve el-Vecîz fî tefsîri’l-Kur’âni’l-‘azîz**

Vâhidî’nin kaleme aldığı bu iki tefsir, müfessirin istifade ettiği en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Müfessir, Vâhidî’den de alıntı yaparken kaynağını hiç göstermemiştir. Fâtiha-Âl-i İmrân kısmını tahkik eden Neclâ bint Selim es-Sa‘idî, hamışteki haşiyelerden yola çıkarak, müfessirin Vâhidî’ye atıf yaptığını iddia etmiştir.¹²¹ Ancak daha önce de birkaç defa belirttiğimiz gibi, söz konusu haşiyelerin müfessire ait olmadığı kanaatindeyiz. Bunun için örneklerimizi tefsirin kendisinden seçeceğiz. Müfessir, Enbiyâ suresi 1. / اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ. / İnsanların hesaba çekilmeleri yaklaştı. Hâlbuki onlar gaflet içinde yüz çevirmektedirler.) ayetindeki “اقْتَرَبَ” kelimesinin, “قَرَّبَ” kökünden türetilmiş ifti‘âl kalıbı olduğunu

¹¹⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 190^b.

¹¹⁷ Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-beyân**, C: VII, s. 44.

¹¹⁸ Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî, **Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr**, 9 c., Beyrut, el-Mektebetü’l-İslamî, 1984, C: I, s. 358.

¹¹⁹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 223^b.

¹²⁰ Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-beyân**, C: VII, s. 306.

¹²¹ Sâ‘idî, “et-Tibyân: Fâtiha-Âl-i İmrân”, s. 162.

belirtmektedir.¹²² Bu tefsir, Vâhidî'nin **et-Tefsîrû'l-basît** adlı tefsirinden yapılan bir nakildir.¹²³

Ahzâb suresi 10. ayetinin “وَإِذْ زَاغَتِ الْبَصَارُ / Hani gözler kaymış” bölümünü, “أَيُّ مَالْتٍ عَنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَمْ تَنْظُرْ إِلَّا إِلَىٰ عَدُوِّهَا مُقْبِلًا مِنْ كُلِّ جَانِبٍ.” / Yani her şeyi bırakıp sadece her taraftan gelen düşmana odaklandı.”¹²⁴ şeklinde tefsir etmesi, yine **et-Tefsîrû'l-basît**'ten yapılan bir iktibastır.¹²⁵ Yakarıdaki her iki tefsir de, **Zâdü'l-mesîr**'de de yer almakta;¹²⁶ ancak **et-Tefsîrû'l-basît**'in, müfessirin en önemli kaynaklarından ve **Zâdü'l-mesîr**'den önce olması sebebiyle söz konusu bilgilerin kaynağı olarak onu göstermeyi daha uygun bulduk.

Müfessir, Haşr suresi 15. (كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَرِيبًا ذَاتُوا وِبَالَ أَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ.) / [Onların durumu], kendilerinden önce yaptıklarının cezasını hemen çekenler gibidir. Onlara elem dolu bir azap vardır.) ayetinin tefsirinde şöyle bir yoruma yer vermektedir:

يَعْنِي أَنَّ أَهْلَ بَدْرِ ذَاتُوا وِبَالَ الْعَذَابِ بِمُدَّةٍ قَلِيلَةٍ مِنْ قَبْلِ مَا حَلَّ بِالنَّصِيرِ مِنَ الْجَلَاءِ وَالنَّفْيِ وَكَانَ ذَلِكَ بَعْدَ مُرَاجَعَتِهِ مِنْ أُحُدٍ. / Yani Bedir ehli (Bedir savaşında Müslümanlarla savaşan müşrikler), Nadîr kabilesine verilen sürgün cezasından kısa bir zaman önce cezalandırılmışlardı. Bu (Nadîr kabilesine verilen sürgün cezası), Uhud dönüşünde olmuştu.”¹²⁷

Müfessirin bu ibaresi, Vâhidî'nin **el-Vecîz** adlı tefsirindeki ibaresinin neredeyse aynısıdır.¹²⁸

Tegabün suresi 15. ayetinin “وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ.” / Allah katında ise büyük bir mükâfat vardır.” kısmının tefsirinde de yine Vâhidî'nin **el-Vecîz** adlı tefsirinden şu

¹²² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 180^a.

¹²³ Vâhidî, **et-Tefsîrû'l-basît**, C: XV, s. 7

¹²⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 227^b.

¹²⁵ Vâhidî, **et-Tefsîrû'l-basît**, C: XVIII, s. 186.

¹²⁶ İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr**, C: V, s. 338, C: VI, s. 358.

¹²⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 315^b.

¹²⁸ Bkz. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, **el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz**, thk. Safvân Adnan Davûdî, Beyrut, Dârü'l-Kalem, 1995, s. 1085.

yorumu aynen iktibas etmiştir: “أَيُّ لِمَنْ صَبَرَ عَنِ الْحَرَامِ وَأَنْفَقَ الْمَالَ فِي حَقِّهِ. / Yani yasaklardan sakınan ve malını gereken yerlere sarf edenler için.”¹²⁹

10) Ebü'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (v. 538/1144), **el-Keşşâf ‘an hakâ’iki’t-tenzîl**

el-Keşşâf, müfessirin eserinde başvurduğu en önemli kaynaklardan birisidir. Müfessir, bu tefsirden lügat, belagat ve kelâmıla ilgili nakillerde bulunmuş; ancak âdeti olduğu üzere buna da ismen atıfta bulunmamıştır. Mesela Mü’minûn suresi 54. (فَذَرَهُمْ) / Sen onları bir zamana kadar, gaflet ve şaşkınlıklarıyla baş başa bırak!) ayetinde, “وَالْعَمْرُ هُوَ الْمَاءُ الَّذِي يَغْمُرُ الْقَامَةَ.” / Gamr, boyu aşan su demektir.”¹³⁰ şeklindeki tefsiri, Zemahşerî’nin birebir ibaresinin naklinden ibarettir.¹³¹

Hadîd suresi 3. (هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) / O; ilk, son, zâhir ve bâtin’dir. O, her şeyi hakkıyla bilendir.) ayetini tefsir ederken zikrettiği şu ifade de Zemahşerî’ye aittir: “... أو الواو الأولى دلت على أنه الجامع بين الصفتين الأولى والأخرية والثالثة دلت ... على جميع الظهور والبطن والوسطى دلت على أنه الجامع بين مجموع الصفات الأولى والأخرى. ya da birinci vâv, onun ilk ve son sıfatları; üçüncü vâv, bütün zahir ve batın sıfatları; ortadaki vâv da, ilk ve son sıfatların toplamını kendisinde barındırdığını gösterir.”¹³²

11) Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), **Zâdü'l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr**

Bu tefsir de müfessirin başvurduğu önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Özellikle tefsirdeki birçok görüşün kaynağında, İbnü'l-Cevzî’nin bu tefsiri yer almaktadır. Ancak müfessir, âdeti olduğu üzere hiçbir yerde söz konusu kaynağa ismen atıfta bulunmamış; nakilleri “kîle” şeklinde ya da kendi görüşüymüş gibi vermeyi tercih etmiştir. Mesela Tâhâ suresi 40. (إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَن يَكْفُلُهُ) / Hani kız kardeşin gidiyor ve “Size onun bakımını ...

¹²⁹ Bkz. Vâhidî, **el-Vecîz**, s. 1085; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 323^a.

¹³⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 191^b.

¹³¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C: IV, s. 235.

¹³² Bkz. Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C: VI, s. 43; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 309^a.

üstlenecek birisini göstereyim mi?” diyordu. Derken, gözü aydın olsun, üzülmeyin diye seni annene döndürdük...) ayetinin tefsiri bağlamında kullandığı şu ibareler, olduğu gibi İbnü'l-Cevzî'nin **Zâdü'l-mesîr** adlı tefsirinden almıştır:

وَسَبَبُ مَشِيئَتِهَا أَنَّ أُمَّهُ قَالَتْ لَهَا فُصِيحَةٌ أَيْ اتَّبَعِي أَتْرَهُ فَاتَّبَعَتْ مَرْيَمُ مُوسَى عَلَى أَتْرِ الْمَاءِ فَلَمَّا التَّقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ اسْتَدْعَى بِالْمَرَاضِعِ لِمُوسَى فَجَعَلَ لَا يَقْبَلُ ثُدْيَ امْرَأَةٍ فَدَخَلَتْ اخْتَهُ مَرْيَمُ إِلَى قَصْرِ فِرْعَوْنَ فَقَالَتْ لَهُمْ اخْتَهُ هَلْ أَدْلُكُمْ عَلَى مَنْ يَكْفُلُهُ، أَيْ عَلَى مَنْ يُرْضِعُهُ وَيَضُمُّهُ إِلَيْهِ فَقِيلَ لَهَا وَمَنْ هِيَ فَقَالَتْ أُمِّي قَالُوا وَهَلْ لَهَا لَبَنٌ قَالَ لَبَنُ أَخِي هَارُونَ وَكَانَ أَسْنَنٌ مِنْ مُوسَى بِثَلَاثِ سِنِينَ فَأُرْسِلُوا فَجَاءَتْ بِالْإِخْتِ فَقِيلَ ثُدْيَتِهَا 'فَرَجَعْنَاكَ إِلَيْهَا. / Onun yürümesinin (gitmesinin) sebebi, annesinin ona 'Kardeşini takip et.' yani 'İzini sür.' demesidir. Meryem, Musa'nın izini suda su boyunca Firavun'un sarayına kadar sürdü. Firavun'un ailesi onu alınca (sudan çıkarınca) onun için sütanneler çağrıldı. Ancak Musa, hiçbir kadının sütünü emmedi. Bunun üzerine kardeşi Meryem, Firavun'un sarayına girdi ve şöyle dedi: 'Size ona bakacak' yani onu emzirecek ve yanına alacak 'Birisini göstereyim mi?' Kendisine, 'Bahsettiğin kişi kimdir?' diye soruldu. O da cevap olarak 'O benim annemdir.' şeklinde karşılık verdi. 'Sütü var mı?' diye sordular. O da 'Kardeşim Harun'un sütüdür.' şeklinde karşılık verdi. Harun Musa'dan üç yaş büyüktü. Bunun üzerine onu (Meryem) gönderdiler. Annesini getirdi ve Musa, onun sütünü içti. 'Seni annene döndürdük.' yani seni annene geri verdik."¹³³

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَسَخَّرُوا فِي الْمَجَالِسِ فَأَفْسَحُوا يَفْسَحَ اللَّهُ لَكُمْ... / Mücâdele suresi 11. / Ey iman edenler! Size, "Yer açın." denildiği zaman açın ki, Allah da size genişlik versin...) ayetinin tefsirinde aktardığı şu nüzul sebebi de **Zâdü'l-mesîr**'de geçen ibarenin aynısıdır:

وَكَانَ نَاسٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ يَتَسَابِقُونَ إِلَى مَجْلِسِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَإِذَا أَقْبَلَ الْمُهَاجِرُونَ لَمْ يَجِدُوا مَوْضِعًا وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحِبُّ أَنْ يَلِيَهُ أَوْلُو الْفَضْلِ لِيَحْفَظُوا عَنْهُ. / Bazı Müslümanlar, Resûlullah'ın meclisine (erken gitmek için adeta) yarışıyorlardı; Muhacirler gelince yer bulamıyorlardı. Resûlullah ise fazilet sahibi (ilim almaya istidadı) olanların yakınında olmalarını isterdi ki kendisinden ilim öğrensinler."¹³⁴

12) Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin el-'Ukberî, **et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân**

Müfessir, ayetlerin i'râbiyla ilgili bu tefsirden çokça istifade etmesine rağmen, hiçbir şekilde ne 'Ukberî'ye ne de tefsirine ismen herhangi bir atıfta bulunmuştur.

¹³³ İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr**, C: V, s. 285; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 175^a.

¹³⁴ İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr**, C: VIII, s. 191; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 313^a.

Mesela Hac suresi 18. (أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ) ... / Göklerde ve yerde olanların; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ile insanların birçoğunun Allah'a secde ettiklerini görmüyor musun?..) ayetinin tefsirinde “وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ”nin “مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ”ya ma‘tûf olduğunu ve onun kapsamında olmasına rağmen ayrıntı vermek için tekrar edildiğini belirtmekte; ardından bazı âlimlerin konuşmanın “وَالدَّوَابِّ”de tamamlandığını ve “وَكَثِيرٌ”nin ise yeni bir cümlenin başlangıcı olduğunu söylediklerini bildirmektedir. Daha sonra şöyle bir yoruma yer vermektedir: “Bu âlimlere göre birinci ‘كَثِيرٌ’nun haberinin hazfedilme nedeni, ikinci ‘كَثِيرٌ’nun haberinin ona delalet etmesidir.”¹³⁵

Aynı surenin 78. (وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ...) / Allah uğrunda hakkıyla cihad edin...) ayetini tefsir ederken de “حَقَّ” kelimesini kastederek bunun, masdar üzerine mansûb olduğunu ifade etmektedir.¹³⁶ Bu iki yorumun kaynağı, ‘Ukberî’nin söz konusu tefsiridir.¹³⁷

7.2. Kıraat Kaynakları

1) Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh (v. 370/980), **Muhtasar fî şevâzi’l-Kur’ân min Kitâbi’l-Bedî’**

Müfessirin şaz kıraatler konusunda müracaat ettiği en önemli kaynaklardan birisi, İbn Hâleveyh’in söz konusu eseridir. Müfessir, kıraatleri verirken hiçbir şekilde bu kaynağına atıf yapmadığı gibi İbn Hâleveyh’in adını da hiç anmamaktadır. Mesela En‘âm suresi 128. (... / ... وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَّغْنَا آجَلَنَا الَّذِي أَجَلْتَنَا...) / ... Onların insanlardan olan dostları, “Ey Rabbimiz! Bizler birbirimizden yararlandık ve bize belirlediğin süremizin sonuna ulaştık.” diyecekler...) ayetinin tefsirinde, “أَجَلْنَا” kelimesinin “أَجَلْنَا” (çoğul) şeklinde de okunduğunu belirtmektedir.¹³⁸ Bu bilginin kaynağı, İbn Hâleveyh’in sözünü ettiğimiz eseridir.¹³⁹

¹³⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 186^a.

¹³⁶ **A.e.**, vr. 189^b.

¹³⁷ Ebü’l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin el-‘Ukberî, **et-Tibyân fî i‘râbi’l-Kur’ân**, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, nşr. İsa el-Bâbî el-Halebî, y.y., y.y., t.y., s. 937, 949.

¹³⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 84^b.

¹³⁹ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, **Muhtasar fî şevâzi’l-Kur’ân min Kitâbi’l-Bedî’**, Kahire, Mektebetü’l-Mütenebbî, t.y., s. 46.

وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰ أَزْوَاجِنَا... (Aynı surenin 139. / Dediler ki: “Şu hayvanların karınlarındaki yavrular, sadece erkeklerimize aittir. Eşlerimize ise haramdır...” ayetindeki “خَالِصَةٌ” kelimesinin “خَالِصَةٌ” (zammeli bir şâd ve hâ ile) şeklinde de okunduğunu belirtmektedir.¹⁴⁰ Söz konusu kıraatin kaynağı da yine İbn Hâleveyh’in ilgili eseridir.¹⁴¹

2) Ebü'l-Feth Osman el-Mevsılî İbn Cinnî (v. 392/1002), **el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâ'ât ve'l-izâh 'anhâ**

Müfessirin zikrettiği şaz kıraatlerin bir kısmının kaynağı, İbn Cinnî'nin adı geçen eseridir. Ancak müfessir başvurduğu diğer kaynaklarda olduğu gibi bu kaynağına da ismen atıfta bulunmamıştır. Mesela Bakara suresi 16. (أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا) / İşte onlar, hidayete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir... الصَّلَاةَ بِالْهُدَى... ayetindeki “اشْتَرَوْا” kelimesinin okunuşuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir: “Vâda şu dört vecih caizdir: Zammeli, fethalı, kesreli ve hemzeyle. Hemzeyle olan vecih, ise zayıftır.”¹⁴² Bu bilginin kaynağı, İbn Cinnî'nin söz konusu eseridir.¹⁴³

Tâhâ suresi 15. (إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ) / Kıyamet mutlaka kopacaktır. Herkes işlediğinin karşılığını görsün diye neredeyse onu gizleyecektim.) ayetindeki “أَخْفِيهَا” kelimesinin okunuşuyla ilgili bilgi verirken, söz konusu kelimenin “أَخْفِيهَا” şeklinde de; yani hemzenin fethasıyla da okunduğunu bildirmektedir.¹⁴⁴ Bu bilginin kaynağında da yine İbn Cinnî'nin sözü edilen eseri yer almaktadır.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 85^b.

¹⁴¹ İbn Hâleveyh, **Muhtasar fî şevâzi'l-Kur'ân**, s. 46.

¹⁴² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 10^a.

¹⁴³ Ebü'l-Feth Osman İbn Cinnî, **el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâ'ât ve'l-izâh 'anhâ**, 2 c., Riyad, Vizâretü'l-Evkâf, 1999, C: I, s. 54-55.

¹⁴⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 173^b.

¹⁴⁵ İbn Cinnî, **el-Muhteseb**, C: II, s. 47.

3) Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin el-'Ukberî, **İ'râbü'l-kırâ'âti's-şevâz**

Müfessirin aktardığı şaz kıraatlerin birçoğunun kaynağı da bu eserdir. Bütün kaynaklarında olduğu gibi müfessir bu kaynağına da ismen herhangi bir atıf yapmamaktadır. Mesela Bakara suresi 117. (بَدِيعَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ) / O, gökleri ve yeri örneksiz yaratandır. Bir işe karar verdi mi ona sadece “Ol.” der, o da hemen oluverir.) ayetindeki “بَدِيعَ” kelimesi, merfû olarak okunmaktadır. Müfessir, söz konusu kelimenin meksûr ve meftûh şeklinde de okunduğunu belirtmektedir.¹⁴⁶ Bu bilginin kaynağı, ‘Ukberî’nin ilgili eseridir.¹⁴⁷

Rûm suresi 18. (وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ) / Göklerde ve yerde, günün sonunda, öğleye erdiğiniz zaman da hamd onundur.) ayetindeki “حِينَ” kelimesi tenvinsiz okunmaktadır. Ancak müfessir söz konusu kelimenin “حِينًا” şeklinde tenvinli de okunduğunu bildirmektedir.¹⁴⁸ Bu bilginin kaynağında da yine ‘Ukberî’nin söz konusu eseri yer almaktadır.¹⁴⁹

7.3. Surelerin Ayet Sayılarıyla İlgili Kaynakları

- 1) Ebü Amr ed-Dânî (v. 444/1053), **el-Beyân fî ‘addi âyi’l-Kur’ân**
- 2) Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, **Fünûnü'l-efnân fî ‘uyûni ‘ulûmi’l-Kur’ân**

Müfessir, bu iki eserden çokça istifade etmiş; ancak her iki esere de ismen atıfta bulunmamıştır. Mesela her surenin başında ilgili surenin ayet, kelime ve harf sayıları ile tefsir ekollerinin ayet sayıları hakkındaki ihtilaflarına ilişkin verilen bilgiler, bu iki kaynaktan alınmıştır.

¹⁴⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 25^a.

¹⁴⁷ Ebü'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin el-'Ukberî, **İ'râbü'l-kırâ'âti's-şevâz**, thk. Muhammed es-Seyyid Ahmed, 2 c., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1996, C: I, s. 200.

¹⁴⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 222^a.

¹⁴⁹ ‘Ukberî, **İ'râbü'l-kırâ'âti's-şevâz**, C: II, s. 282.

7.4. Tarih ve Siyer Kaynakları

1) Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik İbn Hişâm (v. 218/833), **es-Sîretü'n-nebeviyye**

Müfessirin tarih ve siyer kaynaklarının en önemlisi, İbn Hişâm'ın söz konusu eseridir. Müfessir söz konusu kaynaktan yararlanırken, kaynağa ismen atıf yapmadığı gibi İbn Hişâm'ın adını da anmamaktadır. Mesela Bakara suresi 217. (*يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ*) / Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar...) ayetinin tefsiri sadedinde, Abdullah b. Cahş komutasında gönderilen askeri bir birlikten bahsetmektedir.¹⁵⁰ Siyerle ilgili olan bu bilginin kaynağında, İbn Hişâm'ın **es-Sîretü'n-nebeviyye** adlı eseri yer almaktadır.¹⁵¹

Bakara suresi 281. (*وَإِنْفُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ*) / Allah'a döneceğiniz ve sonra hiç kimseye haksızlık edilmeksizin herkese kazancının eksiksiz olarak verileceği günden sakının.) ayetinin tefsirini yaparken de bir sayfalık Hz. Peygamber'in doğumundan vefatına kadar bazı bilgiler vermektedir.¹⁵² Bu bilgilerin kaynağı da yine İbn Hişâm'ın söz konusu eseridir.¹⁵³

2) Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk**

Müfessirin tarih ve siyer kaynakları arasında, Taberî'nin tarihi de yer almaktadır. Nitekim tefsirin mukaddimesinin “Zikrû'l-İhtilâfi Fî Ebî Câd” başlığı altında, Taberî'nin **Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk** adlı eserinde yer alan birtakım bilgileri şu şekilde aktarmaktadır:

“Taberî'nin, Zeyd b. Erkam ve Dahhâk'tan yaptığı rivayete göre Allah Teâlâ, gökleri ve yeri yarattığı zaman altı gün de yarattı ve onların birincisine Ebû Câd,

¹⁵⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 36^b.

¹⁵¹ Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, 4 c., 3. bs., Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990, C: II, s. 243-247.

¹⁵² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 45^a.

¹⁵³ Bkz. İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, C: I, s. 129 ve sonrası.

ikincisine Hevvez, üçüncüsüne Huttî, dördüncüsüne Kelemen, beşincisine Sa'fes, altıncısına Karaşet ismini verdi.”¹⁵⁴

7.5. Dil İlimleri Kaynakları

1) Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, **Kitâbü'l-'Ayn**

Bu eser, müfessirin lügat kaynakları arasında yer almaktadır. Müfessir, başvurduğu bu kaynağa ismen herhangi bir atıf yapmamakta; sadece birkaç yerde müellifin ismini zikretmektedir. Mesela Kasas suresi 82. (وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ) / Daha dün onun yerinde olmayı arzu edenler, “Vay! Demek ki Allah, kullarından dilediği kimselere rızık bol verir ve [dilediğine] kısarmış.” demeye başladılar...) ayetini tefsir ederken, “وَيُكَأَنَّ” kelimesinin tahliliyle ilgili Ferâhidî’ye atıf yaparak şöyle bir ibare nakletmektedir: “Halil (Ferâhidî) şöyle dedi: ‘وَيُ’ ve ‘وَيُكَ’ kelimeleri, taaccüp (şaşıрма) ifadeleridir ve ‘وَيُ’ kelimesinin yerinde kullanılırlar.”¹⁵⁵ Ezdî’nin tefsirinde zikrettiği bu bilginin kaynağında Ferâhidî’nin ilgili eseri yer almaktadır.¹⁵⁶

Mü’minûn suresi 1. (فَذَٰلِكَ أَفْوَاحُ الْمُؤْمِنِينَ) / Müminler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir.) ayetinin tefsirinde de yine Ferâhidî’ye atıf yaparak şöyle bir bilgiyi nakletmektedir: “Halil (Ferâhidî) şöyle dedi: ‘حَمَّ الشَّيْءِ’ / حَمَّ الشَّيْءِ إِذَا فُضِيَ فَضَائُهُ.’, yani iş işten geçti.”¹⁵⁷ Bu bilgi, Ferâhidî’nin ilgili kitabında şöyle geçmektedir “ حَمَّ الْأَمْرِ: ”¹⁵⁸”¹⁵⁸

2) Ebû Bîşr Amr b. Kanber Sibeveyh (v. 180/796), **el-Kitâb**

Sibeveyh’in bu eseri, müfessirin başvurduğu nahiv kaynakları arasında yer almaktadır. Ancak müfessir, Sibeveyh’in bu eserine ismen atıf yapmamakta; sadece

¹⁵⁴ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Târîhu’r-rusul ve’l-mülûk**, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 11 c., 3. bs., Kahire, Dârü'l-Meârif, t.y., C: I, s. 42; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 3^b.

¹⁵⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 218^a.

¹⁵⁶ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, **Kitâbü'l-'Ayn**, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî, 8 c., Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, t.y. C: VIII, s. 442.

¹⁵⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 256^a.

¹⁵⁸ Ferâhidî, **Kitâbü'l-'Ayn**, C: III, s. 33.

iki yerde müellifin ismini zikretmektedir. Bu yerlerden birincisi, Bakara suresi 20. (يَكَادُ / الأَبْرُقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ... / Şimşek neredeyse gözlerini alıverecek...) ayetinin tefsirinde geçmektedir. Nitekim “يَكَادُ” fiiline dâir bilgi verirken Sibeveyh hariç, hiçbir dilcinin söz konusu fiilin (haberinin) başına “أَنَّ” edatının gelmesini caiz görmediğini belirtmektedir.¹⁵⁹

Sibeveyh isminin zikredildiği yerlerden ikincisi, Bakara suresi 138. (صِبْغَةَ اللَّهِ / وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً... [Bu din], Allah’ın verdiği bir renktir. Kim Allah’tan daha iyi bir renk verebilir?..) ayetinin tefsiri çerçevesindedir. Nitekim müfessir ilgili ayetteki “صِبْغَةَ اللَّهِ” ifadesinin mansûb olmasının nedeninden bahsederken şöyle demektedir: “Sibeveyh, bu kelimenin ‘اتَّبِعُوا’ veya ‘الزُّمُّوا’ fiiliyle mansûb olduğunu söyleyen âlimlerin görüşlerini kabul etmemiştir.”¹⁶⁰ Bu bilgi de Sibeveyh’in adı geçen eserinden alınmıştır. Çünkü Sibeveyh; adı geçen eserinde bunun gibi, tekid için getirilen masdarların, kendi kalıbından bir fiille mansûb olduğunu ifade etmekte; buna mukabil bazı âlimlerin, söz konusu masdarların, başka bir kalıptan türetilen emir ya da emir anlamındaki ism-i fiille mansûb olduğu düşüncesini ileri sürdüklerini belirtmektedir.¹⁶¹ Sibeveyh, her ne kadar açık bir şekilde “صِبْغَةَ” lafzının “اتَّبِعُوا” veya “الزُّمُّوا” ile mansûb olmasından bahsetmese de, yukarıdaki ibare, bu anlama gelmektedir.

7.6. Esmâ-i Hüsnâyla İlgili Kaynakları

1) Ebû İshak İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, **Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ**

Müfessir, A’râf suresi 180. (وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا... / En güzel isimler Allah’ındır. Ona o güzel isimleriyle dua edin...) ayetinin tefsiri bağlamında Yüce Allah’ın isimlerini teker teker ele alıp şerh ederken Zeccâc’ın yukarıda ismi geçen eserinden de istifade etmektedir. Mesela Allah Teâlâ’nın “السَّلَام” ism-i şerifiyle ilgili Zeccâc’dan da yararlanarak şu açıklamayı yapmaktadır: “السَّلَامُ، أَيُّ ذُو السَّلَامَةِ مِنْ جَمِيعِ”

¹⁵⁹ Bkz. Ebû Bişr Amr b. Osman Sibeveyh, **el-Kitâb**, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, 5 c., 3. bs., Kahire, Mektebetü’l-Hâncî, 1988, C: III, s. 160; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 10^b.

¹⁶⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 27^b.

¹⁶¹ Bkz. Sibeveyh, **el-Kitâb**, C: I, s. 381-383.

.الَّذِي يُسَلِّمُ عَبَادَهُ مِنَ الْعَذَابِ / الْأَفَاتِ أَوْ الَّذِي يُسَلِّمُ عِبَادَهُ مِنَ الْعَذَابِ. / es-Selâm, her musibetten selamette olan ya da kullarını azaptan salim bırakan anlamındadır.”¹⁶² “السَّلَام” isminin manasıyla ilgili yapılan ikinci yorum; yani “kullarını azaptan salim bırakan” ifadesi, Zeccâc’ın söz konusu eserinden alınmıştır.¹⁶³

2) Ebü’l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî (v. 337/949), **İştikâku esmâ’illâhi’l-hüsnâ**

Müfessirin esmâ-i hüsnâyâ dâir yorumlarının bir kısmının kaynağında, Zeccâcî’nin söz konusu eseri yer almaktadır. Nitekim A‘râf suresi 180. (وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ) ... الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا / En güzel isimler Allah’ındır. Ona o güzel isimleriyle dua edin...) ayetini tefsir ederken, Yüce Allah’ın “الْبَدِيعُ” ism-i celilini, “الْمُبْدِعُ الْمُبْدِئُ” / Yoktan var eden ve ilk yapan.”¹⁶⁴ şeklinde tefsir ederek isim vermeden Zeccâcî’den nakilde bulunmaktadır.¹⁶⁵

Aynı durum esmâ-i hüsnâdan olan “المقيت” ism-i celilin tefsirinde de görülmektedir. Nitekim müfessir, Yüce Allah’ın söz konusu isminin manasını Zeccâcî’den nakille şöyle açıklamaktadır: “الشَّاهِدُ عَلَى الْأَشْيَاءِ أَوْ الْمُقْتَدِرُ عَلَى الْأَقْوَاتِ” / Her şeye şahit olan ya da rızık verebilendir.”¹⁶⁶

3) Ebü Süleyman Hamed b. Muhammed el-Hattâbî (v. 388/998), **Şe’nu’d-du‘â**

Müfessir esmâ-i hüsnâ konusunda bu eserden de yararlanmış; ancak bu esere de ismen atıfta bulunmamıştır. Mesela Âl-i İmrân suresi 26. (قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ) ... مَنْ تَشَاءُ / De ki: “Ey mülkün sahibi olan Allahım! Sen mülkü dilediğine verirsin...” ayetini tefsir ederken, Hattâbî’nin **Şe’nu’d-du‘â** adlı eserinden şöyle bir nakil

¹⁶² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 99^a.

¹⁶³ Ebü İshak İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, **Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ**, thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk, 2. bs., Beyrut, Dârü’l-Me’mûn, 1979, s. 31.

¹⁶⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 100^a.

¹⁶⁵ Ebü’l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, **İştikâku esmâ’illâhi’l-hüsnâ**, thk. Abdülhüseyn el-Mübarek, 2. bs., Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1986, s. 73.

¹⁶⁶ Zeccâcî, **İştikâku esmâ’illâhi’l-hüsnâ**, s. 136; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 100^a.

yapmaktadır: “وَمَعْنَى مَالِكِ الْمُلْكِ أَنَّهُ بِيَدِهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ أَوْ مَالِكِ الْمُلُوكِ.” / ‘Mâlike’l-Mülk’ün anlamı; mülk onundur, istediğine verir veya o, meliklerin melikidir.”¹⁶⁷

Al-i İmrân suresi 173. (الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا) / Onlar ki, halk kendilerine, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun.” dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve “Allah bize yeter, o ne güzel vekildir!” dediler.) ayetinin tefsirinde, “الْوَكِيلُ” ism-i celilini “أي الموكَّلُ إِلَيْهِ الْأَمْرُ” / işlerin kendisine tevdi edilen”¹⁶⁸ şeklinde açıklaması da, esasında Hattâbî’nin Şe’nu’d-du’â adlı eserinden yapılan bir nakildir.¹⁶⁹

8. EZDÎ’NİN KAYNAKLARDAN YARARLANMA YÖNTEMİ

Daha önce de ifade edildiği gibi müfessir, alıntılarda bulunurken genellikle ne başvurduğu kaynaklara ne de bunların müelliflerine atıf yapmakta; ancak zaman zaman kaynak müelliflerinin isimlerini zikretmekte, dört yerde de yararlandığı kaynakların isimlerini vermektedir. Müfessir; Hicr suresi 1. (الرَّا تَلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُّبِينٍ.) / Elif Lâm Râ. Bunlar, kitabın ve apaçık olan Kur’ân’ın ayetleridir.) ve Nûr suresi 3. (الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحَرَّمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ.) / Zina eden erkek ancak, zina eden veya Allah’a ortak koşan bir kadınla evlenir. Zina eden bir kadınla da ancak zina eden veya Allah’a ortak koşan bir erkek evlenir. Bu, müminlere haram kılınmıştır.) ayetlerinin tefsirlerinde, “قال صاحب النظم” diyerek¹⁷⁰ Ebü’l-Hasan Ali b. Yahya el-Cürcânî’nin (v. 392/1001) **İntihâbu nazmi’l-Kur’ân** adındaki elimizde mevcut olmayan eserine,¹⁷¹ İsrâ suresi 58. (وَأَنْ مِنْ قَرِيْبَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوْهَا) / Kıyamet gününden önce her şehri ya helak edeceğiz ya da ağır bir azaba uğratacağız...) ayetinin tefsirinde “وفي كتاب ضحاك بن مزاحم” diyerek Dahhâk b. Müzâhim’e nispet ettiği kitaba,¹⁷² Necm suresi 50. (وَأَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى.) /

¹⁶⁷ Ebü Süleyman Hamed b. Muhammed el-Hattâbî, **Şe’nu’d-du’â**, thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk, 3. bs., Beyrut, Dârü’s-Sekâfeti’l-Arabiyye, 1992, s. 91; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 48^b.

¹⁶⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 59^b.

¹⁶⁹ Hattâbî, **Şe’nu’d-du’â**, s. 77.

¹⁷⁰ Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 142^b, 194^a.

¹⁷¹ Bkz. Redâdî, “et-Tibyân: Tevbe-Meryem”, s. 478.

¹⁷² Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 154^b.

Şüphesiz o, birinci Âd'ı helâk etti.) ayetinin tefsirinde ise “قال في سير الملوك” ifadesiyle Âmir eş-Şa‘bî'nin **Siyerü'l-mülûk** ismindeki elimizde bulunmayan başka bir esere atıf yapmaktadır.¹⁷³

8.1. Kaynak Eserin Müellifine Atıf Yapması

Müfessir kaynak eserlerin müelliflerine atıf yaparak yaptığı nakillerde, bazen kaynak eserlerdeki ibareleri olduğu gibi, kimi zaman da az bir değişikliklerle vermektedir. Kaynak eserlerin ibaresini değiştirmeden, olduğu gibi aktardığı yerlere örnek olarak Hadîd suresi 29. (لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ أَلَّا يَفْخَرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ...) / Bunları açıkladık ki, kitap ehli, Allah'ın lütfundan hiçbir şeyi elde etmeye güçlerinin yetmeyeceğini bilsinler...) ayetindeki ifadelerini verebiliriz. Nitekim söz konusu ayetin tefsiri bağlamında Ferrâ ismine atıf yaptığı ve hiçbir değişiklik yapmadan onun **Me‘âni'l-Kur'ân** adlı eserindeki ibaresini olduğu gibi aktardığı görülmektedir. Söz konusu ibare, şu şekildedir: “وَقَالَ الْفَرَاءُ: إِنَّ الْعَرَبَ تَجْعَلُ لَا صَلَّةَ فِي كُلِّ كَلَامٍ دَخَلَ فِي آخِرِهِ جَدُّ.” / Ferrâ şöyle dedi: ‘Araplar, sonu olumsuz olan her kelamın başına zaid olan bir ‘لا’ edatı getirirler.”¹⁷⁴

Aynı durum, Hakka suresi 36. (وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِينٍ) / Kanlı irinden başka bir yiyeceği de yoktur.) ayetinin tefsirinde de söz konusudur. Çünkü Ezdî, ilgili ayetin tefsirinde bu defa Ebû ‘Ubeyde’ye atıf yapmakta ve onun **Mecâzü'l-Kur'ân** adlı eserindeki şu ibaresini olduğu gibi aktarmaktadır: “وَقَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ كُلُّ جُرْحٍ غَسَلْتَهُ فَخَرَجَ مِنْهُ” / Ebû ‘Ubeyde dedi ki: ‘Yıkandan bütün yaralardan çıkan her şey, ‘غَسْلِينٍ’dir.”¹⁷⁵

Kaynak eserin ibaresini az bir değişikliklerle verdiği yerlere, Bakara suresi 25. (وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ) / ... Onlara orada tertemiz eşler vardır ve onlar orada ebedi olarak kalacaklardır.) ayetindeki tefsirini örnek olarak verebiliriz. Çünkü Ezdî, sözü edilen ayetin tefsirinde şöyle bir alıntıya yer vermektedir: “قَالَ تَعْلَبُ: الرَّوْجُ”

¹⁷³ Bkz. Selahaddin el-Müneccid, “Nusûs min kitâbin mefkûd (Siyerü'l-Mülûk)” **Mecelletü Âlemi'l-Kütüb** C: III, No: 2, 1360/1941, s. 196.

¹⁷⁴ Ferrâ, **Me‘âni'l-Kur'ân**, C: II, s. 137; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 311^b.

¹⁷⁵ Ebû ‘Ubeyde, **Mecâzü'l-Kur'ân**, C: II, s. 268; Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 330^a.

ortaya çıktıktan sonra, sanki göz göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi seninle tartışıyorlardı.) ayeti çerçevesinde geliştirdiği tefsiri örnek olarak gösterebiliriz. Çünkü ilgili ayetin tefsiri çerçevesinde, İbnü'l-Cevzî'nin **Zâdü'l-mesîr** adlı eserinden hareketle “يُجَادِلُونَكَ، يَعْنِي يُخَاصِمُونَكَ فِي الْقِتَالِ يَوْمَ بَدْرٍ لِكِرَاهَتِهِمُ الْقِتَالَ لِأَنَّهُمْ خَرَجُوا بِغَيْرِ عُدَّةٍ فَقَالُوا “ / لِلنَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَخْرَجْتَنَا لِلْقِتَالِ بِغَيْرِ عُدَّةٍ فَلَوْ تَرَكَتْنَا لِنَأْخُذَ الْعُدَّةَ. فَجَادَلُوا طَلَبًا لِلرُّخْصَةِ فِي تَرْكِ الْقِتَالِ. ‘يُجَادِلُونَكَ’، Yani Bedir’de çarpışmak istemedikleri için savaş konusunda seninle tartışıyorlar. Çünkü hazırlıksız çıkmışlardı. Hz. Peygamber’e dediler ki: ‘Bizi savaşa hazırlıksız çıkardın. Eğer hazırlık yapmamıza izin verseydin.’ Savaşmama ruhsatını (iznini) almak için mücadele ettiler.”¹⁸¹ şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Bu ifade, İbnü'l-Cevzî'nin **Zâdü'l-mesîr** adlı eserindeki ibaresinin biraz değiştirilmiş hâlidir. Nitekim bu bilgi, İbnü'l-Cevzî’de şu şekilde yer almaktadır: “يُجَادِلُونَكَ، يَعْنِي فِي الْقِتَالِ يَوْمَ “ / ”بَدْرٍ، لِأَنَّهُمْ خَرَجُوا بِغَيْرِ عُدَّةٍ، فَقَالُوا: هَلَّا أَخْبَرْتَنَا بِالْقِتَالِ لِنَأْخُذَ الْعُدَّةَ، فَجَادَلُوهُ طَلَبًا لِلرُّخْصَةِ فِي تَرْكِ الْقِتَالِ.”¹⁸²

Müfessir, başvurduğu kaynakların müelliflerine ismen atıf yapmadığı durumlarda, aktardığı bilgileri bazı zaman “kîle” diyerek aktarmakta; böylelikle söz konusu bilginin zayıf olup buna katılmadığını veya söz konusu bilgi konusunda herhangi bir malumatının olmadığını ima etmektedir. “Kîle” ile değişik görüşlere yer verdiğinde, çoğu zaman görüşler arasında herhangi bir değerlendirme ve tercihte bulunmamakta, bazen de tercihini ortaya koymaktadır. “Kîle” ile sadece bir görüş aktardığı; ancak tercihte bulunmadığı yerlere örnek olarak En‘âm suresi 111. (وَلَوْ أَنَّنَا... / Biz onlara melekleri de indirseydik, kendileriyle ölümler de konuşsaydı ve her şeyi karşılarında toplasaydık...) ayetindeki tefsirini gösterebiliriz. Çünkü Ezdî, söz konusu ayetin tefsiriyle ilgili olarak şunları ifade etmektedir: “Bu ayetin, Velîd b. Mugîre ve (Hz. Peygamber’le) alay edenler hakkında nazil olduğu söylenmiştir.”¹⁸³ Görüldüğü gibi Ezdî, bu ayetin nüzul sebebini “kîle” (söylenmiştir) kipiyle vererek söz konusu bilgiye katılmadığını ima etmiş; ancak kendi tercihi konusunda herhangi bir beyanda bulunmamıştır.

Birden fazla görüşe yer verdiği; ama herhangi bir görüşü tercih etmediği yerlere A‘râf suresi 163-166. (وَسَأَلَهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ...)

¹⁸¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 102^a.

¹⁸² İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr**, C: III, s. 323.

¹⁸³ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 83^b.

Onlara, deniz kıyısında bulunan kent halkının durumunu sor. Hani onlar cumartesi konusunda haddi aşıyorlardı...) ayetlerini tefsir ederken kullanmış olduğu ibareleri örnek olarak verebiliriz. İlgili ayetlerde bir kavimden bahsedilir ve bu kavim, günah işleyen, işleyene karışmayan ve günah işleyenleri uyaran olarak üç gruba ayrılır. Ardından günah işleyen grubun cezalandırıldığı, uyaran grubun ise kurtulduğu belirtilir; lakin günah işleyenleri uyarmayan grubun akıbetiyle ilgili herhangi bir bilgi verilmez. Müfessir, söz konusu grubun akıbeti hakkında “kîle” ile iki görüş serdeder ve herhangi bir görüşü tercih etmez. Bu arada müfessirin hakkında iki görüş bildirdiği grubun, uyarmayan grup olması gerekirken hatayla uyaran grup olarak belirtilmiştir. Nitekim müfessirin kaynaklarında, haklarında iki görüş bildirilen grup, uyarmayan grup olarak verilmiştir.¹⁸⁴ Ayrıca ayette de uyaran grubun kurtulduğu açıkça beyan edilmektedir.

Müfessirin “kîle” ifadesiyle birtakım bilgiler aktarırken kendi tercihini ortaya koyduğu yerlere örnek olarak Bakara suresi 87. (*وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ*) / Andolsun, Musa’ya Kitab’ı verdik. Ondan sonra ard arda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa’ya mucizeler verdik. Onu Rûhulkudüs ile destekledik...) ayetin tefsirindeki ifadelerini gösterebiliriz. Nitekim bu ayetin tefsirinde Rûhulkudüs’ün, Hz. İsa’ya üfürülen ruh olduğunu ve kendisine (ruha) saygınlık kazandırmak için Allah’a nispet edildiğini belirttikten sonra “kîle” diyerek Rûhulkudüs’ün mahiyeti ile ilgili değişik görüşler serdetmektedir.¹⁸⁵ Bu ayetin tefsirinde müfessirin bir görüşü ilk olarak ve “kîle” demeden, diğer görüşleri ise “kîle” diyerek aktarması, önce verdiği görüşü tercih ettiğini göstermektedir.

9. EZDÎ’DEN ETKİLENEN MÜFESSİRLER

Tefsirin kaynakları başlığı altında müfessirin etkilendiği bazı müelliflerden ve bunların eserlerinden bahsedip bunlara birtakım örnekler sunduk. Bu başlık altında ise müfessirden etkilenen âlimlerden bahsetmeye çalışacağız. **et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân**’ın sadece bir mahtût nüshasının bulunması, yakın zamana kadar tahkik

¹⁸⁴ Bkz. Semerkandî, **Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm**, C: I, s. 578.

¹⁸⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 21^b.

edilmemiş ve halen basılmamış olması, tefsirin pek bilinmediğini dolayısıyla da bundan etkilenen müfessirlerin bulunma ihtimalinin düşük olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte cüzi de olsa Ezdî'den etkilenen ve ondan nakilde bulunan müfessirler olmuştur. Bunların kim oldukları ve etkilenme boyutunun ne düzeyde olduğu, aşağıda irdelenmeye çalışılacaktır.

1) Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifi (v. 910/1504-1505)

Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifi, **Mevâhib-i 'Aliyye** adlı Farsça tefsirinin birçok yerinde Ezdî'nin tefsirinden nakilde bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu nakiller, Nahl suresinden başlamaktadır. Kâşifi, genellikle “Der **Tibyân / Tibyân**'da”, bazen de “Sâhib-i **Tibyân / Tibyân** Sahibi” diyerek Ezdî'ye atıfta bulunmaktadır. Mesela Nahl suresi 38. (وَاقْسُمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ... / Onlar, “Allah, ölen bir kimseyi diriltmez.” diye var güçleriyle Allah'a yemin ettiler...) ayetinin tefsirinde şöyle demektedir:

“**Tibyân**'da geçtiğine göre, bir Müslümanın bir kâfirden alacağı vardı. Alacağını tahsil etmek için onun yanına gitti. Konuşma esnasında Müslüman şöyle dedi: ‘Ölümden sonra (rahmetini) ümit ettiğim Allah'a yemin ederim ki durum bundan ibarettir.’ Bunun üzerine Kâfir, ‘Sen ölümden sonra dirileceğine mi inanıyorsun?’ şeklinde bir soru sorunca Müslüman, ‘Evet’ şeklinde cevap verdi. Buna karşılık kâfir, bildiği en büyük yemini ederek hiç kimsenin ölümden sonra dirilmeyeceğini söyledi.”¹⁸⁶

Kâşifi, aynı surenin 48. (أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَتَّحُونَ ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ) / Göklerde bulunanlar, yerdeki canlılar ve bütün melekler, büyüklük taslamadan Allah'a secde ederler.) ayetinin tefsirinde ise şu ifadelerle yer vermektedir:

“**Tibyân** sahibi, iki çeşit secdenin olduğunu belirtmiştir. Birincisi ibadet secdesidir ki alnın yere değdirilmesidir. Bu, akıl sahibi kişilerin secdesidir.

¹⁸⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 146^b; Kemâleddin Hüseyin Kâşifi, **Mevâhib-i 'Aliyye**, 4 c., Şehrekürd, Kitâbîrûşiyu Çâphane-i İkbâl, t.y., C: II, s. 367.

İkincisi ise tezellül, hudû‘ ve teshîr secdesidir ki bu da, akıl sahibi olmayanların secdesidir.”¹⁸⁷

2) Ayıntâbî Mehmed Efendî

Tefsîrî Mehmed Efendî olarak meşhur olan Ayıntâbî, **Terceme-i Tibyân Tefsîri** isimli Türkçe (Osmanlıca) tefsirin müellifidir. Ayıntâbî, söz konusu tefsirinin mukaddimesinde, padişahın kendisinden Kur’ân’ı Kerîm’i Türkçe’ye tercüme etmesini istediğini ve bunun için kendisine dört cilt/adet tefsir kitabı ile on adet lügat eseri verdiğini bildirmekte; ardından **Tefsîr-i Tibyân (et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân)** ve Kadı Beyzâvî’yi (**Envârü’t-tenzîl**) çok mütalaa etmesinden dolayı onun (Kur’ân’ı Kerîm’in) Arapça olan ibaresini birebir Türkçe’ye tercüme ettiğini; gerekli gördüğü yerlerde başka tefsirlere de müracaat ettiğini, bazı fikhî meseleleri eklediğini ve iki nüsha olarak yazdığını ifade etmektedir.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 147^a; Kâşifi, **Mevâhib-i ‘Aliyye**, C: II, s. 370.

¹⁸⁸ Bkz. Ayıntâbî Mehmed Efendî, **Tercüme-i Tibyân Tefsîri**, 4 c., No: 03374/1, İstanbul, İBB Atatürk Kitaplığı, C: I, s. 4^a. Ayrıca bkz. Muhammed Abay, “Türkçedeki Kur’an Meâllerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C: X, No: 19-20, 2012, s. 242.

Ayıntâbî'nin ilgili ibaresi

داعيلرينه توجيه خطاب همایون ايدوب بيورديلر که قواعد عمر بيديه
مطابق بوقرآن قاطع البرهانی اسان عر بيدن زبان ترکی به ترجمه اولوق
اوزره برادر شهواری الماس فکر تکلاه سفته وحديقه چناندن غنجه چنانوش
جمله نک کل مر ادنی شکفته ایلدک رموزات معانیه و بدیهه ظاهر
واشعارات و تمیلاتی اطایف مبانیدنه باهر اولوردی دیو بیوردقلزده
امثالاً الامور معذور دینلوب در عقب موجود خزیننه دن درت

جلد تفاسیر و اون عدد کتاب لغت اخراج اولتوب بومترجم فقیه احسان
همایون اواندقدده اولاتفسیر تبیان وقاضی بیضاوی به مطالعه مزک اکثری
اولقله) انک عر بی تعبیردن حاصل معنای شری بی طابقت النعل بانعل ترکی به
تبدیل وانندن زیاده مجموع اهل تا ویلاتک بحیثی اقتضایدن آیت کریمه ده
اهتمام ولایم کلان مسائل فقه شری بی دخی مناسبه ذکر ایدوب کندی
خطبه ایله نحریر بنده بدأ وایکی سنه ده ایکی جلدینی تمام یازوب برینی
پادشاهن ابوالفتح والمغازی (سلطان محمد الغازی) حضر تله بنده و برینی
سائر خواص و عوامه وقف ایلد کده (ترجمه تبیان) دیو تسمیه قانیدی من اوله

Bursalı Mehmet Tahir ile Osman Keskioglu, Ayıntâbî'nin tefsirini yanlışlıkla Ezdî'ye nispet ederken¹⁸⁹ Rıdvan Nafiz ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ayıntâbî'nin mukaddimesindeki ibaresine dayanarak onun, **Tibyân** tefsirini tercüme ettiğini ifade etmişler; ancak tercüme edilen **Tibyân** tefsirinin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'ye ait olduğunu belirtmemişlerdir.¹⁹⁰ Bazı araştırmacılar, tercüme edilen tefsirin Ezdî'nin **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** adlı tefsiri olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁹¹ Bunlara mukabil

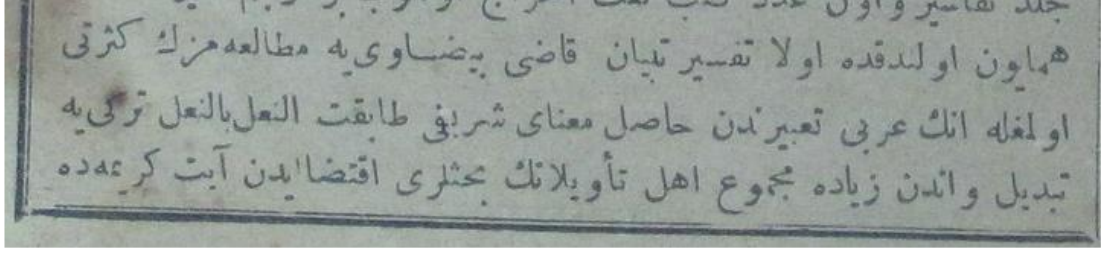
¹⁸⁹ Bursalı Mehmed Tahir, **Deflü't-tesfîr**, İstanbul, Necm-i İstiklâl Matbaası, 1324/19061907, s. 47; Osman Keskioglu, **Kur'an-ı Kerim Bilgileri**, 3. bs., Ankara, TDV Yayınları, 2012, s. 231.

¹⁹⁰ Rıdvan Nafiz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Sivas Şehri**, İstanbul, y.y., 1928, s. 136-137.

¹⁹¹ Hamidullah, **Kur'an-ı Kerim Tarihi**, s. 203; Cündioğlu, "Matbu Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu", s. 167; Kaya, "Tanzimât'tan II. Mesrûtiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri", s. 62; Birşık, "Osmanlıca Tefsir Tercümleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye'si", s. 60; Aydar, **Kur'ân-ı Kerim'in**

Orhan İyibilgin, Ayıntâbî'nin Ezdî'nin tefsirinden yararlandığını; ancak onu tercüme etmediğini belirtirken;¹⁹² Recep Arpa ise **Terceme-i Tibyân Tefsîri**'nin bazı nüshalarındaki ibarenin, “Evvelen **Tefsîr-i Tibyân** Kadı Beyzâvî'ye mütalaamızın kesreti olmağıla...” şeklinde, atıf harfi olan ‘ve’nin olmamasını gerekçe göstererek Ayıntâbî'nin, **Tibyân** tefsirinden kendi tefsirini kastettiğini iddia etmiş ve onun, Ezdî'nin eserini tercüme etmediğini; hatta ondan hiç yararlanmamış olabileceğini ileri sürmüştür. Ona göre Ayıntâbî, başta Begavî'nin (v. 516/1122) **Me‘âlimü't-tenzîl**'i olmak üzere Beyzâvî'nin (v. 685/1286) **Envârü't-tenzîl**'i Semerkandî'nin **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-‘azîm**'i ve diğer kaynaklardan yararlanarak eserini meydana getirmiştir.¹⁹³

Arpa'nın delil olarak sunduğu nüshanın ibaresi

Ayıntâbî'nin tefsirinden rastgele seçtiğimiz birkaç yeri Begavî, Beyzâvî ve Ezdî'nin tefsirleriyle karşılaştırmamızda, söz konusu tefsirdeki bilgilerin çoğunun Beyzâvî'de yer aldığını; önemli bir kısmının Begavî ve Ezdî'de de var olduğunu müşahade ettik. Bu konuyu şu iki örnek üzerinde somutlaştırmaya çalışacağız.

a) Âl-i İmrân suresi 156. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُرًى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ تَبْدِيلُ مَا يَشَاءُ وَمَا تَدْرِي أَهْل تَأْوِيلَاتِكَ بِحَثَرِي اقْتضائين آيت كريمه ده / Ey iman edenler! Kardeşleri sefere veya savaşa çıktığında onlar hakkında, “Onlar bizim yanımızda olsalardı, ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi.” diyen inkârcılar gibi olmayın. Allah, bunu onların kalplerine bir hasret olarak koydu. Allah,

Tercümesi Meselesi, s. 110; Arpa, “Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri”, s. 26; Çalışkan, “Tefsîrî Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı”, C: I, s. 224.

¹⁹² Orhan İyibilgin, “Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyan Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008, s. 43.

¹⁹³ Arpa, “Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri: Telif Mi Tercüme Mi?”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 35, 2016, s. 74-76.

olmayın ki hasret sadece onların kalbinde bulunsun. Buna göre ‘ذلك’; sözlerinin delalet ettiği itikada, kimilerine göre yasaklamanın delalet ettiğine işaretler. Yani onlar gibi olmayın ki Allah Teâlâ, onlar gibi olmayışınızı kalplerine hasret kılsın. Çünkü onlara muhalefet etmek ve onların aksine davranmak, onları üzen şeylerdendir. ‘وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ’ (münafıkların) sözlerine reddiyedir. Yani odur hayata ve ölüme tesir eden, sefer ve ikamet değil. Çünkü Allah Teâlâ; bazen misafir ve gaziye yaşatır, mukim ve oturanı (yolculuğa çıkmayanı) vefat ettirir. ‘وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ’ (bu), müminlerin onlar (münafıklar) gibi olmamaları için bir tehdittir. İbn Kesîr, Hamza ve Kisâî, bunun kâfirlere tehdit olduğunu düşünerek (تَعْمَلُونَ) ‘ي’ ile okumuşlardır.”¹⁹⁶

Ezdî ise ilgili ayeti şöyle tefsir eder:

‘يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا’ yani münafıklar gibi. ‘وَقَالُوا لِأَخْوَانِهِمْ’ kendileri gibi veya (gerçek) kardeşlerine. ‘إِذَا صَرَبُوا فِي الْأَرْضِ’ yani yeryüzünde yolculuk yaptıkları zaman. ‘أَوْ كَانُوا غَزَى’ yani ‘غزاة’. ‘غزى’nin (غزى) vezni, ‘زكع’ ve ‘سجد’ gibi ‘فعل’dir. O (غزى), gazinin çoğuludur. ‘لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا’ yani gazvelerinde. ‘لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ’ pişmanlık. Yani oturmak ile kalıcı olma düşüncesini pişmanlık (kılsın). Veya (ayetin) takdiri, şöyledir: Kâfirler gibi bu sözü söylemeyin ki Allah bunu sizin değil onların kalplerine pişmanlık kılsın ya da onlar gibi olmayın ki Allah, sizin onlar gibi olmayışınızı kalplerine pişmanlık kılsın. Veyahut akıbetleri pişmanlık olsun. Hasret; elden kaçırılan şey için tasalanmak, pişman olmaktır. ‘وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ’ yani hazar ve sefer değil.”¹⁹⁷

b) Kehf suresi 32. (وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا رَجُلَيْنِ جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ) / Onlara iki adamın örneğini ver: Onlardan birine iki üzüm bağı vermiş, bağların çevresini hurmalarla kuşatmış, ikisinin arasına da bir ekinlik koymuştuk.) ayetini Ayıntâbî şöyle tefsir etmektedir:

‘وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا رَجُلَيْنِ’ Kâfir ve müminlere, iki varsayılmış veya gerçek kişinin örneğini ver. Denildi ki o iki adam, İsrâiloğullarından iki kardeş idi. Biri kâfir ve ismi Kırtûs (Kartûs) idi. Öbürü mümin ve ismi Yahûza idi. Kendilerine babalarından sekiz bin dinar miras kalmış ve dörder bin olarak paylaşmışlardı. Kâfir olan (kardeş), bağ bahçe aldı, mümin olan ise parasını hayır yollarına harcadı. İkisi de Allah Teâlâ’nın beyan ettiği duruma geldiler. Denilmiş ki örnek olarak verilen bu iki kişi, Mahzûmoğullarından iki kardeş idi. (İsmi) Esved b. Abdülesed (olan) kâfir, Ebû Seleme Abdullah b. Abdülesed olan ise mümindir.

¹⁹⁶ Ebû Said Nâsırüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, **Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-t’vîl**, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer’aşlî, 5 c., Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1998, C: II, s. 45.

¹⁹⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 58^b.

(O), Hz. Peygamber'den önce Ümmü Seleme ile evlenmişti. ‘جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ’ söz konusu iki bağı hurma ağaçları ile kuşatmıştık. ‘وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زُرْعًا’ her iki bağ arasında ekinler kıldık ki her iki bağ, şekil olarak güzel olsun, ekin ve meyveleri bol olsun.”¹⁹⁸

Begavî bu ayeti şöyle tefsir etmiştir:

“واضرب لهم مثلاً رجلين...” denilmiş ki bu (ayet), Mahzûmoğullarından iki Mekkeli kardeş hakkında nazil olmuştur. Birisi, mümindir diğeri ise kâfirdir. Mümin, Hz. Peygamber'den önce Ümmü Seleme'nin kocası olan Ebû Seleme Abdullah b. Abdülesed b. Abdi Yâ'il'dir. Kâfir olan ise Esved b. Abdülesed b. Abdi Yâ'il'dir. Kimilerine göre bu (ayette verilen örnek), ‘Uyeyne b. Hısn ve arkadaşları ile Selmân ve arkadaşlarının örneğidir. (Allah), onları İsrâiloğullarından iki kardeşe benzetti. Birisi mümin ve İbn Abbas'a göre ismi Yahûzâ -Mukâtil'e göre Temlîhâ- idi. Diğeri ise kâfir ve ismi Kurfûs (Kartûs) -Vehb'e (v. 114/732) göre Kıtîfir- idi. Allah Teâlâ'nın Sâffât suresinde bahsettiği (iki kardeş) bunlardır. Abdullah b. Mübarek'in (v. 181/797) Ma'mer'den (v. 153/770) (onun da) ‘Atâ el-Horasani'den (v. 135/752) naklettikleri rivayete göre hikâyeleri şöyledir: (Bu iki kişi); sekiz bin dinarları bulunan iki ortak, kimilerine göre iki kardeş idi ve söz konusu para babalarından kendilerine miras kalmıştı. (Bu iki kişi, bu parayı) bölüştiler. Birisi gitti ve bin dinarla bir arazi satın aldı. Bunun üzerine arkadaşı, ‘Allahım şu adam bin dinarla bir arazi satın aldı. Ben de bin dinarla senden cennette bir arazi satın alıyorum.’ dedi ve bin dinar sadaka verdi. Sonra arkadaşı bin dinarla bir ev inşa etti. Bu (mümin olan adam), ‘Allahım şu adam bin dinarla bir ev yaptı. Ben de senden cennette bin dinarla bir ev satın alıyorum.’ dedi ve bunu (bin dinarı) sadaka verdi. Sonra arkadaşı bir kadınla evlendi ve ona bin dinar harcadı. Mümin (olan adam), ‘Allahım ben bin dinarla cennet kadınlarından birisini senden istiyorum.’ dedi ve bin dinar sadaka verdi. Sonra arkadaşı bin dinarla hizmetçiler (köle, cariye) ve ev eşyası satın aldı. (Mümin adam), ‘Allahım ben de bin dinarla senden cennette hizmetçiler ve ev eşyası satın alıyorum.’ dedi ve bin dinar sadaka verdi. Sonra çok zor durumda kaldı ve ‘Arkadaşıma gideyim, belki bana iyiliği dokunur.’ dedi ve onun (gececeği) yolunun üzerinde oturdu. (Arkadaşı), hizmetçi ve maiyeti ile geçerken onun yanına gitti. Arkadaşı onu tanıdı ve ona ‘(Sen) falan kişi misin?’ dedi. O da ‘Evet’ dedi. Arkadaşı ona ‘Nasılısın?’ dedi. O, ‘Senden (ayrıldıktan) sonra muhtaç duruma düştüm, sana geldim ki bana bir iyilik yapasın.’ dedi. (Arkadaşı), ‘Malına ne oldu? Hani malımızı paylaşmış ve sen yarısını almıştın?’ dedi. (O da malına) ne yaptığını, ona anlattı. (Arkadaşı), ‘Yani gerçekten sen buna (kıyamete) inanıyor musun? Git (yanımdan) sana hiçbir şey vermeyeceğim.’ dedi ve onu yanından kovdu. İkisi de öldü. Bu ayet, bunlar hakkında nazil olmuştur.”¹⁹⁹

¹⁹⁸ Ayıntâbî, **Tercüme-i Tibyân Tefsîri**, C: III, s. 19.

¹⁹⁹ Begavî, **Me'âlimü't-tenzîl**, C: V, s. 169-170.

Beyzâvî bu ayeti şöyle tefsir emiştir:

‘وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا‘ mümin ve kâfir için. ‘رَجُلَيْنِ’ haldir. Varsayılan veya gerçek iki adam. Bunlar, İsrâiloğullarından iki kardeş (idi). Birisi Kutrûs (Katrûs) isimli ve kâfir, diğeri ise Yahûzâ adlı ve mümin (idi). (Bu iki kişiye), babalarından sekiz bin dinar miras kaldı ve bunu paylaştılar. Kâfir (olan), bununla (kendi payıyla) bağ bahçe satın aldı, mümin ise (payını) hayır yollarına sarf etti ve Allah Teâlâ’nın anlattığı duruma geldiler. Kimilerine göre örnek verilen, Mahzûmoğullarından iki kardeşdir. Kâfir olan Esved b. Abdüleşed,²⁰⁰ mümin olan ise Hz. Peygamber’den önce Ümmü Seleme’nin kocası olan Ebû Seleme Abdullah’tır. ‘جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ’ iki bahçe. ‘مِنَ أَعْنَابٍ’ üzüm bağlarından; cümlenin tamamı, örneğin beyanıdır veya ‘رَجُلَيْنِ’nin sıfatıdır. ‘وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ’ hurma ağaçlarını, bahçelerin etrafını kuşatacak ve üzüm asmalarının tutunabilecek şekilde yerleştirdik. ‘حَفَفْتَهُ بِهِمْ’, yani onun etrafını kuşattılar. ‘ب’ (harfi, fiile) yeni bir mef’ûl ekler, demen gibi. ‘وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا’ ortalarına. ‘زُرْعًا’ ki her ikisi de içinde hem ekinleri hem de meyveleri barındıran, sürekli mamur kalan ve en güzel şekilde, en zarif düzende bulunan (bahçeler) olsun.”²⁰¹

Ezdî ise başlık açma âdetine muvâfık olarak “Beni İsrâil’den İki Kardeşin Kıssası” adında bir başlık açarak söz konusu ayetle ilgili şu tefsirlere yer vermektedir:

‘وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا رَجُلَيْنِ’ yani mümin ve kâfirlerin durumunu iki adamın durumuna benzet. ‘رَجُلَيْنِ’, ‘مَثَلًا’nin bedelidir. Onlar, İsrâiloğullarından iki kardeş idiler. Birisi mümin ve ismi Emlîhâ (İmlîhâ), diğeri ise kâfir ve ismi Kutrûs (Katrûs) idi. (Allah), dünyadaki durumlarını bu surede, ahiretteki durumlarını ise Sâffât’ta; ‘قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ’²⁰² ayetinde beyan etti. Bunlara sekiz bin dinar miras kaldı ve yarı yarıya paylaştılar. Bunun üzerine kâfir olan, bin ile bir yer satın aldı; bin ile bir kadınla evlendi; bin ile bir ev yaptı; bin ile hizmetçiler ve ev eşyası satın aldı. Müslüman olan ise bunun gibisini Allah’tan cennette satın aldı. (Müslüman kardeşin) bir ihtiyacı oldu ve durumunu kardeşine arz etti. Kardeşi, ona yardım etmedi, malını sadaka verdiği için onu ayıpladı ve yanından kovdu. Kıssanın geri kalanı, Sâffât’ta zikredilmiştir. ‘جَنَّتَيْنِ’ yani iki bahçe. ‘وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ’ yani onları hurma (ağaçları) ile kuşattık, etrafını sardık ve koruduk. ‘حَفَفَ’, (bir şeyi) bir şey ile kuşatmaktır.”²⁰³

²⁰⁰ Bu kişinin ismi, Beyzâvî’de Abdüleşed olarak geçmektedir.

²⁰¹ Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl*, C: III, s. 280.

²⁰² Sâffât, 37/51.

²⁰³ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 161^a.

Sonuç olarak Ayıntâbî'nin tefsirinin, bir telif eser olduğunu söyleyebiliriz. Ayıntâbî de birçok müfessir gibi başka tefsirlerden yararlanarak tefsirini oluşturmaya çalışmıştır. Ayıntâbî'nin Ezdî'ye atıf yapmaması, Ezdî'den alma ihtimali bulunan bütün bilgilerin **Me'âlimü't-tenzîl** ve **Envârü't-tenzîl** gibi tefsirlerde de yer alması, Ayıntâbî'nin tefsirinin Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olduğu düşüncesine yol açan mukaddimesindeki ifadesinin,²⁰⁴ Arpa'nın da belirttiği gibi²⁰⁵ başka bir anlama gelme ihtimalinin bulunması, Ayıntâbî'nin Ezdî'den kesinlikle yararlandığını söylememize engel olmaktadır. Öte yandan Ezdî'nin tefsirinin tek mahtût nüshasının İstanbul'da (Süleymaniye kütüphanesinde) bulunması; -aşağıda belirteceğimiz gibi- İstanbul ve Bursa'da yaşayan Bursevî'nin (v. 1137/1725) ondan çok yararlanmış olması; Ayıntâbî'nin, tefsirinin birçok nüshasındaki bilgilere göre, **Tefsir-i Tibyân** ve Kâdî Beyzâvî'yi çok mütalaa ettiğini bildirmesi; onun söz konusu tefsiri görmüş, ondan yararlanmış olabileceğini göstermektedir.

Bu arada **Tefsîr-i Mevâkib** adlı Türkçe (Osmanlıca) tefsirin yazarı İsmail Ferruh Efendî (v. 1256/1840), tefsirinin mukaddimesinde Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifi'nin Farsça olan **Mevâhib** adlı tefsirini Türkçe'ye tercüme ettiğini; **Tibyân**, Beyzâvî, **Keşşaf** ve Hâzin'den de yararlandığını ifade etmektedir.²⁰⁶ Ancak Ferruh Efendî, **Tibyân** tefsirinden Ezdî'nin değil; Ayıntâbî'nin tefsirini kastetmiştir. **Tibyân**'a atıf yaparak aktardığı birçok bilginin Ezdî'de değil; Ayıntâbî'de bulunması, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Mesela Bakara suresi 8. (**وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ** / İnsanlardan, inanmadıkları halde, “Allah'a ve ahiret gününe inandık.” diyenler de vardır.) ayetini tefsir ederken, “**Tibyân**'da” diyerek şöyle bir nakilde bulunmaktadır: “Bu ayetten itibaren on üç ayet, Yahudilerden münafık olanlar hakkında nazil oldu. Çünkü onlar, kâfir oldukları halde, korkularından ötürü kendilerini Müslüman olarak gösteriyorlardı.”²⁰⁷ Söz konusu nüzul sebebi, Ezdî'de yer almazken benzer bir ibare Ayıntâbî'de mevcuttur.²⁰⁸

²⁰⁴ “Evvelen **Tefsîr-i Tibyân**'a ve Kadî Beyzâvî'ye mütalaaamızın kesreti olmağıla...”

²⁰⁵ Arpa, “Ayıntâbî Mehmed Efendî'nin **Tibyân** Tefsiri: Telif Mi Tercüme Mi?”, s. 28.

²⁰⁶ İsmail Ferruh Efendî, **Tefsir-i Mevâkib**, 2 c., İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1865, C: I, s. 3.

²⁰⁷ Ferruh Efendî, **Tefsir-i Mevâkib**, C: I, s. 7.

²⁰⁸ Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 9; Ayıntâbî, **Tercüme-i Tibyân Tefsîri**, C: I, s. 32.

Aynı surenin 21. / يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ. / Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah'a karşı gelmekten sakınasınız.) ayetinin tefsirinde de yine “**Tibyân**’da” ifadesini kullanarak İbn Abbas’tan şöyle bir rivayet aktarmaktadır: “Bu hitap, bütün insanlara yöneliktir. Bundan itibaren Kur’ân’da geçen her ‘yâ eyyühe’n-nâs’ hitabı, Medine halkına yöneliktir.”²⁰⁹ Bu bilginin kaynağında da Ezdî değil; Ayıntâbî yer almaktadır.²¹⁰

3) İsmail Hakkı Bursevî

Rûhu'l-beyân adlı tefsirin yazarı İsmail Hakkı Bursevî de **et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur’ân**’dan iktibaslarda bulunmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bursevî, altmış beş yerde doğrudan, bir yerde de **Mevâhib-i ‘Aliyye** adlı Farsça tefsir vasıtasıyla Ezdî’den nakillerde bulunmuştur. Doğrudan yapılan nakillerin tümünün, Tevbe ile Kehf²¹¹ arası surelerden; **Mevâhib-i ‘Aliyye** vasıtasıyla yapılan naklin ise Mü’min suresinden olması,²¹² Bursevî’de, tefsirin sadece Tevbe-Kehf arası kısmının bulunduğu ihtimalini akla getirmektedir. Aşağıda Bursevî’nin nakilleriyle ilgili birkaç örnek vereceğiz.

a) Tevbe suresi 28. / يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ) ...هَذَا / Ey iman edenler! Allah’a ortak koşanlar ancak bir pislikten ibarettir. Artık bu yıllarından sonra, Mescid-i Haram’a yaklaşmasınlar...) ayetinin tefsiri bağlamında şunları söyler: “**Tibyân**’da şunlar geçmektedir: Yani Harem’in hiçbir yerine girmesinler. Harem sınırı, Medine tarafından üç mil, Irak yolundan yedi mil, Ci’râne ve Tâif yolundan dokuz mil, Cidde yolundan on mildir.”²¹³ Söz konusu ibare, Ezdî’nin tefsirinde aynen bulunmaktadır.²¹⁴

²⁰⁹ Ferruh Efendî, **Tefsir-i Mevâhib**, C: I, s. 10.

²¹⁰ Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 17a; Ayıntâbî, **Tercüme-i Tibyân Tefsîri**, C: I, s. 40.

²¹¹ Doğrudan yapılan nakillerin ilki, Tevbe suresi 28. ayetinin tefsirinde, son nakil ise Kehf suresi son ayetinin tefsirinde yapılmıştır. Bkz. Ebü’l-Fidâ İsmail Hakki b. Mustafa el-Bursevî, **Rûhu'l-beyân**, 10 c., Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâs, t.y., C: III, s. 410, C: V, s. 311.

²¹² Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 259^b; Bursevî, **Rûhu'l-beyân**, C: VIII, s. 161.

²¹³ Bursevî, **Rûhu'l-beyân**, C: III, s. 410.

²¹⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 109^b.

b) Yusuf suresi 24. (وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ... / Andolsun, kadın ona istek duymuştu. Eğer Rabbinin delilini görmemiş olsaydı, Yusuf da ona istek duyacaktı...) ayetinin tefsiri bağlamında şunları aktarır: “**Tibyân**’da dedi ki: Yusuf, burhanı (delil) görünce ayağa kalkarak kapıya doğru kaçtı. Züleyha da hemen onu takip etti. Allah Teâlâ’nın ‘وَاسْتَبَقَا الْبَابَ’ / İkisi de kapıya koşular’ sözüyle kastedilen mana budur.”²¹⁵ Bu bilgiler de Ezdî’nin tefsirinden alınmıştır.²¹⁶

c) Kehf suresi 91. (كَذَلِكَ وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا) / İşte böyle. Şüphesiz biz onun yanındakileri ilmimizle kuşatmışızdır.) ayetinin tefsirinde şöyle bir açıklamaya yer vermektedir: “**Tibyân**’da şu ifadeler geçmektedir: Zülkarneyn, zalim bir kral idi. Babası vefat edince babasının yerine kral oldu. Bunun üzerine daha da kibirli ve zalim oldu...”²¹⁷ Uzun uzadıya aktarılan yukarıdaki İsrâîlî hikâyeye de, Ezdî’nin **et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân** adlı tefsirinden alınmıştır.²¹⁸

4) Muhammed Emin b. Abdullah el-Hererî

Muhammed Emin el-Hererî de, **Hadâ’iku’r-revh ve’r-reyhân fî revâbî ‘ulûmi’l-Kur’ân** adlı tefsirinde, toplam on üç yerde **et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân**’dan nakilde bulunmaktadır.²¹⁹ Ancak yaptığı nakillerin tümünün birebir **Rûhu’l-beyân**’da bulunması, onun Ezdî’den doğrudan değil; Bursevî’nin vasıtasıyla nakil yapmış olabileceğini akla getirmektedir. Yine de yapılan nakillerden birkaç örnek vereceğiz.

İlk nakil, Hûd suresi çerçevesindedir. Hererî, Söz konusu surenin 59. (وَتِلْكَ عَادٌ / وَجَحَدُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ وَاتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ. / İşte Âd kavmi! Rablerinin ayetlerini inkâr ettiler. Onun peygamberlerine karşı geldiler ve inatçı her zorbanın emrine uydular.) ayetinin tefsirinde, **et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân**’dan nakille şunları ifade

²¹⁵ Bursevî, **Rûhu’l-beyân**, C: IV, s. 239.

²¹⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 131^b.

²¹⁷ Bursevî, **Rûhu’l-beyân**, C: V, s. 296.

²¹⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 164^b.

²¹⁹ İlk nakil, Hûd suresi 59. ayetinin tefsirinde, son nakil ise Kehf suresi 83. ayetinin tefsirinde yapılmaktadır. Bkz. Muhammed Emin b. Abdullah el-Hererî, **Hadâ’iku’r-revh ve’r-reyhân fî revâbî ‘ulûmi’l-Kur’ân**, 33 c., Beyrut, Dâru Tûki’n-Necât, 2001, C: XIII; s. 133, C: XVII, s. 29.

etmektedir: “**Tibyân**’da şöyle geçmektedir: Cebbâr, kendisini büyük; insanları hakir görendir. ‘Anîd ise hakkı söylemeyen ve kabul etmeyendir.”²²⁰

Ra’d suresi 1. (المَر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ... / Elif Lâm Mîm Râ. İşte bunlar Kitab’ın ayetleridir...) ayetinin tefsirinde, hurûf-ı mukattaâyı izah etme bağlamında **et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân**’dan şu nakli yapmaktadır: “**Tibyân**’da (bildirildiğine göre) elif, Allah; lam, Cibrîl; mîm, Muhammed; râ, rusüldür.”²²¹

Hererî’nin Ezdî’den yaptığı son nakil ise Kehf suresi 83. (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ... / Sana Zülkarneyn’i soruyorlar...) ayetinin tefsiri bağlamındadır. Hererî, ilgili ayetin tefsirinde “**Tibyân**’da” diyerek Zülkarneyn’in dünyayı dolaşma süresinin 500 yıl olduğunu; onun seddi bitirdikten sonra Kudüs’e geçip orada vefat ettiğini belirtmekte, ardından Zülkarneyn’e dâir **et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân**’da zikredilen uzun İsrâilî bilgileri aktarmaktadır.²²²

²²⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 126^b; Hererî, **Hadâ’iku’r-revh ve’r-reyhân**, C: XIII, s. 133.

²²¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 137^a; Hererî, **Hadâ’iku’r-revh ve’r-reyhân**, C: XIV, s. 161.

²²² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 166^a; Hererî, **Hadâ’iku’r-revh ve’r-reyhân**, C: XVII, s. 29.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN METODOLOJİSİ

1. ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN RİVAYET METODOLOJİSİ

Tefsir faaliyeti, yöntemine göre çeşitli kısımlara ayrılmış ve en rağbet göreni, onu rivayet ve dirayet olarak iki kısma ayıran taksim olmuştur. Rivayet kapsamına Kur'ân'ın Kur'ân'la; hadisle; sahabe ve tâbiîn sözleri ile; İsrâiliyat ve nüzul sebebi rivayetleriyle yapılan tefsirler alınmıştır. Dirayet kategorisine ise müfessirin değişik ilim dallarının verileriyle yaptığı tefsirler konulmuştur. Dirayet yöntemi de lügavî, nahvî, belâgî, fikhî, kelâmî, bilimsel vb. gibi çeşitli kısımlara taksim edilmiştir.¹

Tefsirlerin bir kısmı; rivayetlere ağırlık vermekte, bir kısmı ise ağırlıklı olarak dirayet yolunu tercih etmektedir. Ancak herhangi bir tefsire salt rivayet veya dirayet tefsiri demek, doğru değildir. Çünkü rivayetlerle tefsir yapan müfessir, kendisi rivayet malzemelerini seçmekte ve tefsiri yapılan ayetle irtibatlandırmaktadır. Yani Süyûtî'nin (v. 911/1505) **ed-Dürrü'l-mensûr**'unda olduğu gibi sadece rivayetler serdedilse ve herhangi bir yorumda bulunulmasa da söz konusu tefsir, salt rivayet tefsiri olmamaktadır. Kaldı ki rivayet tefsiri kategorisinde mütalaa edilen tefsirlerin, birçok dirâyî yönleri de bulunmaktadır. Mesela en önemli rivayet tefsiri sayılan Taberî'nin **Câmi'u'l-beyân** adlı tefsirinde rivayetlerin tercih edilmesi, tam anlamıyla dirayettir.²

Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, rivayet kategorisinde kabul edilmiş ve hatta bu yöntem, bazıları tarafından Allah'a nispet edilmiştir. Bunlara göre, herkesin kendi kitabını başkasından daha iyi bildiğinden dolayı Allah da kendi kitabını başkasından daha iyi bilmekte ve onun tefsirleri, tefsirlerin en doğrusu, en güzeli olmaktadır.³

¹ M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, C: I, s. 114, 190-192; Muhsin Demirci, **Tefsirde Metodolojik Sorunlar**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2012, s. 212-226.

² M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, C: I, s. 149; Muhsin Demirci, **Tefsir Tarihi**, 8. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2017, s. 131; Hidayet Aydar, **Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri 1**, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2013, s. 742-743.

³ Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, **Mukaddime fi usûli't-tefsîr**, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1994, s. 84; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm**, thk. Sami b. Muhammed Selâme, 8 c., 2. bs., Riyad, Dâru Taybe, 1999, C: I, s. 7; Muhammed b. Ebû Bekir

Halbuki Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri çalışmasında, birbirlerini tefsir eden ayetleri bulma ameliyesi, Allah tarafından değil, bizzat müfessir tarafından yapılmaktadır. Buna göre Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri faaliyetini, rivayet değil dirayet olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Aynı durum, sünnetle tefsir konusunda da geçerlidir. Çünkü sünnetle tefsir kapsamına giren tefsirlerin bir kısmında, bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılan tefsirler nakledilmekte, bir kısmında ise sünnete dayanılarak müfessir tarafından yapılmaktadır. Bu ikinci kısımda hadis-ayet ilişkisini müfessirin kendisi belirlemektedir. Dolayısıyla birinci kısım rivayet, ikinci kısım ise dirayet kapsamına girmektedir.

İncelemekte olduğumuz **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** tefsirinde hem rivayet hem de dirayet metoduna başvurulmaktadır. Rivayet metodunda Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn, etbâu't-tâbiîn ve diğer müfessirlerin sözlerine yer verilmektedir. Dirayet metodunda ise Kur'ân, ağırlıklı olarak Kur'ân'la, sünnetle, lügat ve nahiv ilimleriyle tefsir edilmekte; zaman zaman belâgî, fikhî ve mezhebî yöntemlere de başvurulmaktadır. Tefsirde ayetlerin tasavvufî yöntemle tefsir edilmesi ise yok denilecek kadar az olmaktadır.

Ezdî, Kur'ân'ın anlaşılması için âlimlerin görüşlerini özlü bir şekilde tefsirinde toplamış; ancak çoğu zaman söz konusu görüşleri kendisine aitmiş gibi vermiştir. Bununla birlikte, yapılan tefsirlerin birçoğunun daha önce başkası tarafından yapılmış olması, söz konusu tefsirlerin müfessire ait olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira müfessirin tefsirleri ile daha önce söylenenler arasındaki benzerliğin tesadüfî olması, muhtemeldir. Nitekim tefsirinin mukaddimesinde, özlü bir tefsir yazmak istediğini ve bunu kendi görüşleri ile yaptığını; ancak hatadan uzak durmak için birçok tefsir kitabını yanında bulundurduğunu belirtmektedir. Diğer yandan başka tefsirlerden yararlandığı yerlerde dahi tercih ve kurgu kendisine ait olabilmektedir. Müfessir ayetlerle ilgili yapılan değişik yorumları zikrettiği ve dışlayıcı davranmadığı gibi ne

İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, **et-Tibyân fî eymâni'l-Kur'ân**, thk. Abdullah b. Sâlim el-Batâtî, Mekke, Dâru Âlemi'l-Fevâid, t.y., s. 278; Muhammed b. Abdülazim ez-Zürkânî, **Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, 2. c., 3. bs., Kahire, Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, t.y., C: II, s. 12; Muhammed el-Emin b. Muhammed el-Muhtar eş-Şinkîfî, **Edvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân**, 7 c., Mekke, Dâru Âlemi'l-Fevâid, t.y., C: I, s. 8; Ahmed b. Muhammed el-Bürîdî, "Tefsîrü'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân" **Mecelletü Ma'hedi'l-İmâmi's-Şâtîbî**, No: 2, 1427/2006, s. 16; Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: VIII, No: 2, Temmuz-Aralık 2008, s. 5.

Ferrâ gibi Kur'ân'ı sadece filolojik olarak tefsir etmekte ne de Taberî gibi rivayetlere ağırlık vermektedir. Ezdî, me'âni'l-Kur'ân, i'râbü'l-Kur'ân alanında yazılan eserlerden istifada ettiği gibi kıraat ve esbâb-ı nüzûl alanında yazılan eserlerden de faydalanmaktadır.

1.1. Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in Sözleriyle Tefsiri

Hız. Peygamber'in Kur'ân'ı tebyin etme, açıklama görevinin olup olmamasıyla ilgili âlimler arasında ihtilaf vardır. Hız. Peygamber'in Kur'ân'ı tebliğ etme görevinin bulunduğu gibi onu tebyin etme görevinin de olduğunu söyleyen ve çoğunluğu oluşturan âlimlerin bir kısmına göre Hız. Peygamber, Kur'ân'ın tamamını; bazılarına göre ise sadece az bir kısmını tefsir etmiştir. Hız. Peygamber'in Kur'ân'ın sadece az bir bölümünü tefsir ettiğini söyleyen âlimlerin tefsirden kastettikleri, Hız. Peygamber'in bizzat yaptığı tefsirlerdir. Kur'ân'ın tamamının Hız. Peygamber tarafından tefsir edildiğini iddia edenler, eğer onun bizzat yaptığı tefsirleri kastediyorlar ise iddiaları, gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü hadis külliyatı içinde, Kur'ân'ın değil tamamının; yarısının tefsirini dahi bulmak mümkün değildir. Muhtemelen bunların kastı, bütün yönleriyle Hız. Peygamber'in sünnetidir.⁴ Durum bu ise Hız. Peygamber'in Kur'ân'ın tamamını tefsir edip etmemesiyle ilgili ihtilaf, lafzî olur. Buna göre Hız. Peygamber, Kur'ân'ın tamamının tefsirini yapmıştır. Ancak bu tefsirin az bir kısmını doğrudan, geri kalanı ise dolaylı veya uygulama ve onaylama yoluyla yapmıştır.⁵

Hız. Peygamber'in Kur'ân'ın büyük bir kısmını doğrudan tefsir etmemesinin nedeni, Kur'ân'ı anlama işini Müslümanlara bırakarak zihinlerin donuklaşmasının önüne geçmek ve bazen daha kalıcı ve daha açıklayıcı olan uygulamalarla bunu yapmaya çalışmak olabilir. Hız. Peygamber'in, namaz kılınmasıyla ilgili Kur'ân'ın emrini sözlü olarak yapmaması ve “صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي / Namazı benim kıldığım gibi kılınız.”⁶ diyerek uygulamasına dikkat çekmesi, bu konuda uygulamanın önemini

⁴ Bkz. Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr, **Şerhu Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr**, Riyad, Dâru İbnü'l-Cevzî, 1428/2007, s. 36-44; Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 64-66.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Sevim Gelgeç, “Kur'an-ı Kerim'de Beyan Kavramı ve Hız. Peygamber'in Tebyin Görevi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015, s. 127-137.

⁶ Buhârî, “Ezan”, 18.

ortaya koymaktadır. Bu ve bunun gibi hadisler, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın bir kısmını uygulamalarıyla tefsir ettiğini göstermektedir. Nitekim sahabe, bunu fark etmiş ve Hz. Peygamber'in hayatını ince ayrıntılarına kadar bize nakletmiştir. Bu sebeple, Kur'an'ı tefsir etmeye çalışan kişi, hadislere vakıf olmalı ve tefsir edeceği ayetle ilgili Hz. Peygamber'in bir sözünün ya da uygulamasının olup olmadığını araştırıp öyle tefsir yapmalıdır.

Ezdî, Kur'an'ı sünnetle tefsir etmeye çalışmakta; ancak yaptığı yorumların büyük bir kısmı, sünnetle tefsirin dirayet kısmını oluşturmaktadır. Sünnetle tefsirin rivayet kısmını oluşturan ve bizzat Hz. Peygamber'in doğrudan yaptığı tefsirlere dayanan kısım ise beklendiği gibi daha az olmaktadır.

Müfessir, Hz. Peygamber'in tefsirlerini aktarırken, sahih senetlerle gelen rivayetlere yer verdiği gibi zayıf ve mevzû rivayetlere de başvurmuştur. Mesela Bakara suresi 187. ayetinin “ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ. ” / Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye kadar yiyin, için.” bölümünü tefsir ederken, Hz. Peygamber'in beyaz iplikle siyah ipliği, gündüzün aydınlığı ile gecenin karanlığı olarak tefsir ettiğini bildirerek sahih bir rivayete yer vermektedir.⁷

Müfessirin zayıf rivayetlerle yaptığı tefsirlere örnek olarak Zümer suresi 63. (لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...) ayetindeki tefsirini gösterebiliriz. Nitekim söz konusu ayette, Hz. Peygamber'in şu tefsirine yer vermektedir: “Göklerin ve yerin anahtarları, لا حول، لا قوة، لا إله إلا الله، الله أكبر، لا حول، لا قوة إلا بالله العظیم dir.”⁸ Müfessirin hadis diye naklettiği bu rivayet, Hz. Osman'ın rivayet ettiği ve zayıf kabul edilen uzun bir hadisin parçasıdır.⁹

Hız. Peygamber'e nispet edilen; ancak gerçekte kendisine ait olmayan rivayetlerle yaptığı tefsirlere örnek olarak Necm suresi 32. (الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ) / Onlar, ufak tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir...) ayetindeki tefsirini vereceğiz. Söz konusu ayetin tefsirinde Hz. Peygamber'in “اللَّمَمَ”in, şirk dışında kalan günahlar olduğunu söylediğini

⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 33^a. Hadis için bkz. Buhârî, “Savm”, 16.

⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 255^a.

⁹ Bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Amr el-'Ukaylî, **el-Du'afâ'ü'l-kebîr**, thk. Abdülmütî Emin Kal'acî, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1984, C: IV, s. 231.

belirtmektedir.¹⁰ Oysa müfessir tarafından Hz. Peygamber'e nispet edilen mezkûr rivayet, kaynaklarda Abdullah b. Amr b. Âs'ın (v. 65/684-685) sözü olarak geçmektedir.¹¹ Bu arada müfessirin aynı ayetin tefsirinde başvurduğu sahih hadiste, şirk dışında başka büyük günahlara da yer verilmektedir.¹²

Müfessir zaman zaman Hz. Peygamber'in tefsirlerini kendi cümleleri ile vermekte ve söz konusu tefsirin Hz. Peygamber'e ait olduğunu belirtmemektedir. Mesela En'âm suresi 82. (الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ.) / İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.) ayetinin tefsirinde, zulmü şirk olarak tefsir etmektedir. Söz konusu tefsir, Hz. Peygamber'e aittir.¹³ Nitekim ilgili ayet nazil olduğu zaman sahabe tedirgin olmuş ve durumu Hz. Peygamber'e aktarmıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ayetteki zulmün, şirk olduğunu belirtmiştir.¹⁴

Müfessir, Hz. Peygamber'in tefsirlerine çeşitli amaçlar için başvurmaktadır. Mesela Yunus suresi 64. (لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ...) / Dünya hayatında da, ahirette de onlar için müjde vardır...) ayetinin tefsirinde, ayette geçen ve âm olan bir kelimeyi Hz. Peygamber'in tefsirine başvurarak tahsis etmeye çalışmaktadır. Rivayete göre, Hz. Peygamber söz konusu ayetteki "الْبُشْرَىٰ"yı, "kişinin gördüğü veya kendisi için görülen salih rüya" olarak tefsir etmiştir.¹⁵ Görüldüğü gibi müfessir, burada âm olarak gelen ve her müjdeyi kapsaması gereken "الْبُشْرَىٰ" kelimesini, Hz. Peygamber'e dayandırdığı bir tefsirle tahsis etmiştir.

İsrâ suresi 101. (وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ سَعَةَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ...) / Andolsun, biz Musa'ya apaçık dokuz mucize verdik...) ayetinin tefsirinde mücmel olarak gelen ifade, yine Hz. Peygamber'e nispet edilen bir rivayetle tafsil edilmiştir. Nitekim söz konusu ayette, Hz. Musa'ya dokuz açık ayetin verildiği bildirilmiş; ancak ilgili ayetlerin neler olduğu beyan edilmemiştir. Müfessir, Hz. Peygamber'in bu ayetlerin "Allah'a ortak koşmayın.", "Haksız yere kimseyi öldürmeyin.", "İsraf etmeyin.", "Zina yapmayın.",

¹⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 300^b.

¹¹ Bkz. Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, C: XXII, s. 66.

¹² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 300^b. Hadis için bkz. Nesâî, "Tahrîmü'd-Dem", 2.

¹³ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 81^b.

¹⁴ Buhârî, "Enbiyâ", 10.

¹⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 121^b. Hadis için bkz. İbn Mâce, "Rü'yâ", 1.

“Ribâ yemyin.”, “Savaştan kaçmayın.”, “Suçsuzları hükümdara şikâyet etmeyin.” ve “Cumartesi yasağını çiğnemeyin.” emirleri olduğunu söylediğini belirterek mücmel olan bu ifadeyi Hz. Peygamber’in tefsiriyle tafsil etmeye çalışmaktadır.¹⁶ Şunu kaydedelim ki müfessir, dokuz değil; sekiz emre yer vermiştir. Müfessirin kaynak olarak başvurduğu hadiste, bunlara ilaveten “Hırsızlık ve sihir yapmayın.” emirleri de yer almakta, “Cumartesi yasağını çiğnemeyin.” emri ise dokuz emrin dışında; Yahudilere özel bir emir olarak verilmektedir.¹⁷

Fâtır suresi 37. (وَهُمْ يَصْطَرِحُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُم) ... مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرُ / Onlar cehennemde, “Ey Rabbimiz! Bizi buradan çıkar ki dünyada iken işlemekte olduğumuzdan başka ameller, salih ameller işleyelim.” diye bağırsırlar. [Onlara şöyle denilir:] “Size düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar ömür vermedik mi?..”) ayetinin tefsirinde İbn Abbas’ın rivayet ettiği bir hadise yer vererek mübhem bir ifadeyi aynı yöntemle tebyin etmektedir. İbn Abbas’ın dediğine göre Hz. Peygamber, “إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نُودِيَ ابْنُ السَّبْتَيْنِ وَهُوَ الْعُمُرُ الَّذِي قَالَ اللَّهُ تَعَالَى ‘أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُم مَّا يَتَذَكَّرُ’ / Kıyamet gününde, ‘Nerede altmış yaşındakiler?’ diye seslenilecektir. İşte bu, Allah Teâlâ’nın ‘أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُم مَّا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرُ.’¹⁸

Duhân suresi 29. (فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ) / Gök ve yer onların ardından ağlamadı; onlara mühlet de verilmedi.) ayetinin tefsirinde ayette verilen bilgilere, Hz. Peygamber’e dayandırdığı bir rivayetle ek bir bilgi aktarmaktadır. “Kîle” ile verdiği rivayete göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: “مَا مِنْ مُؤْمِنٍ إِلَّا وَلَهُ بَابٌ فِي السَّمَاءِ / Her müminin gökte iki kapısı vardır. Birisinden ameli yükselir, diğerinden ise rızkı iner. (Mümin) öldüğü zaman (söz konusu kapılar) kendisine ağlarlar.”¹⁹

Müfessir, İnşirâh suresi 5 ve 6. (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا. إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا.) / Şüphesiz güçlkle beraber bir kolaylık vardır. Gerçekten, güçlkle beraber bir kolaylık vardır.) ayetlerinin tefsirinde ise Arap dilinin yapısıyla ilgili bir bilgi vermek için Hz.

¹⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 157^a.

¹⁷ Bkz. Tirmizî, “İsti’zân”, 33.

¹⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 238^b. Hadis için bkz. Ebü’l-Hasan Nureddin Ali b. Ebû Bekir el-Heysemî, **Mecma‘uz-zevâid ve menba‘u’l-fevâid**, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî, 10 c., Kahire, Mektebetü’l-Kudsî, 1994, C: VII, s. 97.

¹⁹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 269^b. Hadis için bkz. Tirmizî, “Tefsîr”, 45.

Peygamber'in tefsirine başvurmaktadır. Nitekim söz konusu ayette, ikinci “يُسْرًا” kelimesi nekre olarak tekrarlanmış, buna karşı “الْعُسْرَ” kelimesi ma‘rife olarak getirilmiştir. Arap dili kuralına göre bir kelimenin aynı bağlamda tekrarlanması durumunda ikincisi, el takısı almışsa birincisi ile aynı; nekre ise birincisinden farklıdır.²⁰ Buna göre ikinci “الْعُسْرَ” kelimesi, ma‘rife olduğu için birincisi ile aynı zorluğu ifade etmektedir. “يُسْرًا” kelimesi ise nekre olduğundan dolayı birincisinden farklıdır. Dolayısıyla ayette bir zorluktan ve iki kolaylıktan bahsedilmiş olmaktadır. Müfessir, Hz. Peygamber'in “لَنْ يَغْلِبَ إِِنْ شَاءَ اللَّهُ عُسْرٌ يُسْرَيْنِ.” / Bir zorluk, iki kolaylığı yenemez.” dediğini bildirerek Arap dilindeki bu kurala işaret etmektedir.²¹

1.2. Kur’ân’ın Sahabe Sözleriyle Tefsiri

Kur’ân’ı sahabe sözlerine göre tefsir etmek, rivayet yönteminin ikinci en önemli yoludur. Çünkü sahabe; Hz. Peygamber’i görmüş, onun sohbetinde bulunmuş, Kur’ân yorumlarını duymuş, Kur’ân’ın bir açıklaması olan hayatını müşahade etmiş ve böylelikle Kur’ân’ı Yüce Allah’ın muradına uygun olarak anlama konusunda sonraki nesillerden daha avantajlı bir pozisyona sahip olmuştur.²² Ayrıca sahabenin güvenilir olduğunu gösteren ayet ve hadislerin varlığı da onların tefsirlerine ayrı bir önemin atfedilmesine vesile olmuştur.²³

Sahabenin bu pozisyonunun farkında olan İslam ümmeti; onlardan istifade etmeye, dinin temel kaynağı olan Kur’ân’ı öğrenmeye büyük önem vermiştir. Bugün bizim elimizde, Kur’ân’ın tefsiriyle ilgili sahabeden nakledilen önemli bir rivayet malzemesinin olması, bunun en önemli kanıtıdır.

Sahabenin içinde tefsir ilmiyle en fazla meşgul olan ve tefsirle ilgili görüşleri bize ulaşan, şüphesiz ki İbn Abbas’tır.²⁴ Diğer meşhur müfessir sahabiler, Hz. Ebû

²⁰ Bkz. İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, C: I, s. 178.

²¹ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 354^b. Hadis için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, C: VIII, s. 712.

²² Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, C: II, s. 157; Hidayet Aydar, *Klasikten Moderne Seçme Tefsir Metinleri*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2016, s. 27.

²³ Şerefüddin Hüseyin b. Abdullah et-Tayyibî, *Şerhu’l-Miškât*, thk. Abdülhamid Hendâvî, 13 c., Riyad, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997, C: XII, s. 3840.

²⁴ Bkz. Edirnevî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, s. 3; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 82; Aydar, *Seçme Tefsir Metinleri*, s. 31.

Bekir (v. 13/634), Hz. Ömer (v. 23/644), Hz. Osman (v. 35/656), Hz. Ali, Übey b. Ka'b, İbn Mes'ûd, Ebû Musa el-Eş'arî (v. 42/662-663), Zeyd b. Sabit (v. 45/665-666), Abdullah b. Zübeyir'dir (v. 73/692).²⁵ Ayrıca Hz. Âişe (v. 58/678), Ebû Hüreyre (v. 58/678), Abdullah b. Amr b. el-Âs, Abdullah b. Ömer (v. 73/692), Câbir b. Abdullah (v. 78/697) ve Enes b. Mâlik (v. 93/711-712) de Kur'an'ı tefsir etmeye çalışmışlardır.²⁶

Müfessir, hadis konusunda sergilediği tavrı sahabe sözleri konusunda da sürdürmekte; sahabe sözleri ile tefsir yaptığı halde zaman zaman onlardan alıntı yaptığını belirtmemekte ve bilgileri kendi cümleleriyle aktarmaktadır. Mesela Âl-i İmrân suresi 82. (فَمَنْ تَوَلَّىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ.) / Artık bundan sonra kim yüz çevirirse, işte onlar yoldan çıkmışların ta kendileridir.) ayetini, “Benim getirdiğimden yüz çeviren ve Allah’a verdiği sözü inkâr eden.” olarak tefsir etmektedir. Bu tefsir, İbn Abbas’tan alınmıştır.²⁷ Ancak müfessir ona atıf yapmadan tefsiri kendi cümleleriyle, kendisine aitmiş gibi aktarmıştır.²⁸

Âl-i İmrân suresi 102. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ... / Ey müminler, Allah’tan gerektiği gibi korkunuz...) ayetinin tefsirinde yine atıf yapmadan sahabe sözüne göre tefsir yapmaktadır. Nitekim ilgili ayetteki “حَقَّ تَقَاتِهِ” ifadesini, “Allah’a itaat edilmesi, bir an dahi isyan edilmemesi; onun hatırlanması, bir an dahi unutulmaması; kendisine şükredilmesi bir an dahi nankörlük yapılmaması.”²⁹ şeklinde tefsir ederek isim vermeden İbn Mes'ûd’un tefsirini aktarmaktadır.³⁰

Mâide suresi 105. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ... / Ey iman edenler; siz kendinize bakın. Siz doğru yolda bulunursanız; sapıtmış olanalar size zarar vermez...) ayetini de yine aynı metotla şöyle tefsir etmektedir: “Siz, nefsinizi ıslah etmeye, mükellef kıldığınız iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevinize bakın. Siz bu görevlerinizi yaptığınız zaman görevini yapmayanlar size zarar vermez.”³¹ Müfessir, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevinin ihmal

²⁵ Süyûtî, **el-İtkân**, C: VI, s. 2325-2327.

²⁶ M. Hüseyin ez-Zehabî, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, C: III, s. 49.

²⁷ Bkz. Vâhidî, **et-Tefsîrü'l-basît**, C: V, s. 402.

²⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 53^b.

²⁹ **A.e.**, vr. 55^a.

³⁰ Bkz. Vâhidî, **et-Tefsîrü'l-basît**, C: V, s. 463.

³¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 74^b.

edilmemesi ve yerine getirilmesi gerektiğini ifade ederken Hz. Ebû Bekir'in ismini zikretmeden ondan yapılan şu rivayete göre tefsir yapmaktadır:

“Ey insanlar! Siz ‘يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ.’ ayetini okuyorsunuz; ancak ne demek istediğini bilmiyor ve yanlış yorumluyorsunuz. Çünkü ben Hz. Peygamber'in şöyle dediğini duydum: ‘İnsanlar bir münker görüp onu değiştirmedikleri zaman Allah'ın onları topyekûn cezalandırması yakın olur.’”³²

Müfessir, tefsirinin mukaddimesinde “Bazı Müfessirler” başlığı altında müfessir sahabinin beş olduğunu iddia etmiş ve tefsirinde kendilerinden hiçbir şekilde nakilde bulunmadığı Übey b. Ka‘b ve Zeyd b. Sabit’e de yer vermiştir. Mukaddimede Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, İbn Mes‘ûd ve Enes’i müfessir sahabiler arasında anmadığı halde tefsirinde onlardan nakillerde bulunmuştur. Bu durum, muhtemelen müfessirin dağınık çalışmasından ya da tefsirini temize çekecek zamanı bulamamasından kaynaklanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla müfessirin sahabe sözleriyle yaptığı tefsirlerin yaklaşık yüzde yetmişi, İbn Abbas’ın; geri kalanı ise Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe, İbn Mes‘ûd ve Enes b. Mâlik’in tefsirlerinden oluşmaktadır. Her sahabiden yapılan tefsirlerden birer örnek vererek bu konuyu kapatacağız.

1) İbn Abbas’ın sözüne göre tefsir yapması

Fâtiha suresi 7. (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ... / Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna...) ayetinde geçen ve kendilerine nimet verildiği belirtilenlerle ilgili İbn Abbas’ın, “Nimet verilenler melekler, peygamberler, şehitler ve salihlerdir.” dediğini ifade etmektedir.³³

2) Hz. Ebû Bekir’in sözüne göre tefsir yapması

Bakara suresi 1. (الم) ayetinin tefsirinde mukattaa harfleri denilen, surelerin başlarındaki harflerle ilgili değişik görüşler serdederken Hz. Ebû Bekir’in, “Her

³² İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, C: III, s. 212.

³³ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 7^a.

kitabta bir sır vardır. Allah'ın Kur'an'daki sırrı ise sure başlarıdır (mukattaa harfleridir). Bunun için bunlara dalmayın ve bunun dışında istediklerinizi sorun.” sözünü aktarmaktadır.³⁴

3) Hz. Ömer'in sözüne göre tefsir yapması

Müfessir, Nûr suresi 32. (وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ) / Sizden bekâr olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler, Allah onları lütfuyla zenginleştirir...) ayetinin tefsirini yaparken Yüce Allah'ın, evliliği fakirliğin ortadan kalkmasına vesile kıldığını bildirdikten sonra Hz. Ömer'in, “Bu ayet indikten sonra evlilikle zenginlik aramayana (zengin olmak için evlenmeyene) şaşarım.” dediğini belirtmektedir.³⁵

4) Hz. Ali'nin sözüne göre tefsir yapması

Tûr suresi 4. (وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ) / Ma'mûr eve.) ayetinin tefsirinde Beytü'l-Ma'mûr ile alakalı değişik görüşler aktarırken Hz. Ali'nin, Beytü'l-Ma'mûr'un mahiyetiyle ilgili bir soru üzerine “O, altıncı semada bulunan bir evdir. Orayı her gün yetmiş bin melek ziyaret eder ve bir daha dönmezler (bir daha sıra onlara gelmez).” dediğini aktarmaktadır.³⁶

5) Hz. Âişe'nin sözüne göre tefsir yapması

Necm suresi 11. (مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ) ayetini, “Muhammed'in kalbi, gözünün gördüğünü yalanlamadı.” olarak tefsir etmekte ve bunun İbn Abbas'ın görüşü olduğunu bildirmektedir. Ardından Hz. Âişe'nin: “Hz. Peygamber, Yüce Allah'ı

³⁴ A.e., vr. 7^b.

³⁵ A.e., vr. 196^a.

³⁶ A.e., vr. 297^b.

sadece kalbiyle gördü, asla gözüyle görmedi.” dediğini naklederek Hz. Âişe’nin sözüyle de tefsir yapmaya çalışmaktadır.³⁷

6) İbn Mes‘ûd’un sözüne göre tefsir yapması

En‘âm suresi 158. ayetinin “يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا. / Rabbinin bazı ayetleri geldiği gün, daha önce iman etmemiş ya da imanı doğrultusunda bir hayır kazanamamış olan kimseye o günkü imanı bir fayda sağlamaz.” kısmının tefsirinde “Rabbinin bazı ayetleri”nden kastedilenin, kıyamet alametlerinden olan güneşin batıdan doğması olduğunu iddia etmektedir. Ardından İbn Mes‘ûd’un aşağıdaki sözünü aktararak iddiasını güçlendirmeye çalışmaktadır.

“O gece, üç gece kadar uzun olur. İbadet eden ve Allah’tan korkanlar, normal âdetlerine göre teheccüd namazına kalkarlar. Teheccüd namazını kıldıktan sonra yine âdetleri olduğu üzere uyurlar. Sonra tekrar kalkıp namaz kılar ve uyurlar. Sonra tekrar kalkıp namaz kılarırken gecenin uzunluğuna şaşırırlar. Durumu birbirlerine aktarmak için toplanırken güneş, batıdan doğar ve göğün yarısına geldikten sonra geri döner. O günden itibaren tevbenin kapısı kapatılır ve hiç kimsenin tevbesi kabul edilmez.”³⁸

7) Enes b. Mâlik’in sözüne göre tefsir yapması

Âl-i İmrân suresi 133. (وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ) / Rabbinizin bağışına, genişliği göklerle yer arası kadar olan ve Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun.) ayetinin tefsirinde Enes’in “Cennet, yedi göğün üstünde; arşın altındadır.” dediğini bildirerek sahabe Enes b. Mâlik’in sözüyle tefsir yapmaya çalışmaktadır.³⁹

³⁷ A.e., vr. 299^b.

³⁸ A.e., vr. 87^a.

³⁹ A.e., vr. 57^a.

1.3. Kur'ân'ın Tâbiîn Sözleriyle Tefsiri

Tâbiîn, sahabeden en az birisiyle karşılaşmış ve onun sohbetinde bulunmuş kimselere denilmektedir.⁴⁰ Bir kişinin sahabe sayılabilmesi için mümin olarak Hz. Peygamber'i görmesi ve iman üzere ölmesi yeterliyken⁴¹ aynı durum, tâbiîn için söz konusu değildir. Çünkü bir kişinin tâbiîn sayılabilmesi için sahabeleri görmesi yeterli görülmemiştir. Aradaki farkı yorumlayan İslam âlimleri, bunu peygamberlik nurunun etkisine bağlamışlardır.⁴² Buna göre, Hz. Peygamber'i gören, peygamberlik nurundan hemen etkilenmekte ve durumu değişmektedir. Oysaki böyle bir durum, sahabeleri görenler için söz konusu değildir.

Tâbiîn neslinin tefsir ilmindeki otoritesi konusunda ihtilaf söz konusudur. Âlimlerin çoğuna göre, tâbiîn neslinin sahabeye karşılaşması ve hadislerde sahabe neslinden sonra en iyi nesil olarak belirtilmesi,⁴³ onların tefsirlerinin diğer âlimlerinkinden daha değerli olmasını sağlamıştır. Bazı âlimlere göre ise tâbiîn ile diğer âlimlerin tefsirleri arasında herhangi bir fark yoktur.⁴⁴

Tefsir ilmi ile meşhur olan tâbiîn âlimler şunlardır: Ka'b el-Ahbâr, Alkame b. Kays (v. 62/682), Mesrûk b. el-Ecda' (v. 63/682-683), el-Esved b. el-Yezîd (v. 75/694), Mürre b. Şürâhîl el-Hemedânî (v. 76/695-696), Ebü'l-Âliye (v. 90/709), Said b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, Dahhâk b. Müzâhim, Tâvûs b. Keysân (v. 106/725), İkrime (v. 107/725-726), Âmir eş-Şa'bî, Hasan el-Basrî, 'Atâ b. Ebû Rebâh (v. 114/732), Vehb b. Münebbih, Katâde b. Di'âme, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (v. 108/726-727), Süddî el-Kebîr (v. 127/745), Zeyd b. Eslem (v. 136/754).⁴⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla müfessir tâbiînden Ka'b el-Ahbâr, Said b. Müseyyeb (v. 94/713), Said b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, Dahhâk b. Müzâhim, Hasan el-Basrî, Muhammed el-Bâkır (v. 114/732-733), Vehb b. Münebbih, Katâde b. Di'âme

⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, C: VIII, s. 238.

⁴¹ Mahmud b. Muhammed Abdülmün'im, *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu metni'l-Cezeriyye*, y.y., el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2001, s. 11.

⁴² Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu ihtisârî 'Ulûmi'l-Hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., s. 186.

⁴³ Bkz. Buhârî, "Şehâdât", 9; Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, 25 c., 2. bs., Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, 1994, C: II, s. 285.

⁴⁴ Bkz. M. Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, C: I, s. 96; Harun Ögmüş, *Kur'ân İlimleri ve Tefsîr Tarihi*, çev. Halil Aldemir, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015, s. 121.

⁴⁵ Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 131; Ögmüş, *Kur'ân İlimleri*, s. 121.

ve Süddî el-Kebîr'in tefsirlerine müracaat etmiştir. Biz bu başlıkta tefsirlerinden istifade edilen tâbiîn için birer örnek vermeye çalışacağız. Şunu da kaydedelim ki tâbiîne nispet edilen tefsirlerin bir kısmı, tamamen İsrâilî bilgilerdir. Tâbiîn sözlerine verilecek örneklerin İsrâilî olmayan tefsirlerinden olmasına dikkat edilecektir.

1) Ka'b el-Ahbâr'ın sözüne göre tefsir yapması

Müfessir, Fâtiha suresi 2. (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) / Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.) ayetinin tefsirinde, Ka'b el-Ahbâr'ın "Allah'ın (yarattığı) âlemlerinin sayısını, ondan başkası sayamaz (bilemez)." dediğini bildirmektedir.⁴⁶

2) Said b. Cübeyr'in sözüne göre tefsir yapması

Müfessir, Tûr suresi 21. (وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ...) / İman eden ve nesilleri de iman konusunda kendilerinin yoluna uyanlar var ya, biz onların nesillerini kendilerine kattık...) ayetinin tefsirinde Said b. Cübeyr'in "Allah, müminleri cennete koyduğu zaman onların mümin nesilleri de, imanları vasıtasıyla cennete girerler. Eğer babalarının dereceleri onlarınkinden yüksekse Allah, onların derecelerini babalarınınkine yükseltir." dediğini nakleder.⁴⁷

3) Mücâhid b. Cebr'in sözüne göre tefsir yapması

Müfessir, Bakara suresi 45. (وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ...) / Sabrederek ve namaz kılarak yardım dileyin...) ayetinin tefsirinde Mücâhid'in, söz konusu ayetteki sabırla ilgili "O, oruçtur." dediğini nakletmektedir.⁴⁸

⁴⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 6^a.

⁴⁷ **A.e.**, vr. 298^a.

⁴⁸ **A.e.**, vr. 17^a.

4) Dahhâk b. Müzâhim'in sözüne göre tefsir yapması

Müfessir, Nâzi'ât suresi 2. (وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا) / Hemen çekip alanlara.) ayetinin tefsirinde Dahhâk'ın, "النَّاشِطَاتِ" kavramı için "Kâfirlerin ruhlarını boğazlarından çıkarana kadar tırnakla deri arasından çeken meleklerdir." dediğini belirtmektedir.⁴⁹

5) Hasan el-Basrî'nin sözüne göre tefsir yapması

Müfessir, Ahzâb suresi 72. (إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ...) / Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi...) ayetinin tefsirinde, tâbiünden olan Hasan el-Basrî'nin "Yani kâfir ve münafıklar, emaneti yüklediler; ancak ihanet edip itaat etmediler." dediğini belirterek onun sözüne göre tefsir yapmaktadır.⁵⁰

6) Muhammed el-Bâkır'ın sözüne göre tefsir yapması

Müfessir, Müddessir suresi 39. (إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِينِ) / Ancak sağ taraftakiler başka.) ayetinin tefsirinde Muhammed el-Bâkır'ın, söz konusu ayetteki "أَصْحَابَ الْيَمِينِ" / sağ taraftakiler" ifadesiyle kendileri ve taraftarlarının kastedildiğini söylediğini belirterek onun sözüyle tefsir yapmaya çalışmaktadır.⁵¹

7) Katâde b. Di'âme'nin sözüne göre tefsir yapması

Müfessir, Ahzâb suresi 30. (يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيَّنَةٍ يُصَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ) / Ey Peygamber'in hanımları! İçinizden kim apaçık bir çirkinlik yaparsa, onun cezası iki kat verilir...) ayetinin tefsirinde birçok görüşe yer vermekte, söz konusu görüşlerden birisini de Katâde'den nakletmekte ve onun "iki kat azap"tan kastedilenin, dünya ve ahiret azabı olduğunu ifade ettiğini belirtmektedir.⁵²

⁴⁹ A.e., vr. 342^a.

⁵⁰ A.e., vr. 232^b.

⁵¹ A.e., vr. 336^b.

⁵² A.e., vr. 229^a.

8) Süddî el-Kebîr'in sözüne göre tefsir yapması

Tevbe suresi 36. (إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ... / Şüphesiz Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah katında ayların sayısı on ikidir...) ayetinin tefsirinde Süddî'nin şöyle dediğini nakletmektedir:

“Araplar, yılı on üç ay olarak sayarlar (kabul ederler) idi. Muharrem'den altı ay sayar, ardından yeni bir ay sıralamasına göre devam ederlerdi. Onun için ne Ramazan, Ramazan'da; ne de Zilhicce, Zilhicce'de olurdu. Bunun için Allah Teâlâ, ayların sayısının on iki olduğunu belirtti.”⁵³

1.4. Kur'ân'ın Kıssa ve İsrâiliyat'la Tefsiri

Yahudi, Hıristiyan ve diğer kültürlerden İslamiyet'e giren bilgilere genel olarak “İsrâiliyat” ya da “İsrâilî haber” denilmektedir. Bu tür bilgiler üç kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım, Kur'ân'a ve sünnete uygun haberlerdir. Bunlar, kabul edilir. İkinci kısım, Kur'ân ve sünnette yer almayan ve doğru ya da yanlış olduğuna dâir herhangi bir bilgimizin olmadığı haberlerdir. Bu tür bilgiler hakkında Hz. Peygamber, “Ne tasdik edin ne de yalanlayın.” demiştir.⁵⁴ Üçüncü kısım ise Kur'ân'a, sünnete, akla veya bilime aykırı olan bilgilerdir. Bunlar kabul edilmez ve değerlendirme dışı tutulur.⁵⁵

İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren diğer dinlere mensup âlimlerin İslamiyet'e girdiği malumdur. Bu âlimler, çeşitli alanlarla ilgili eski bilgilerini Müslümanlara aktardılar. Sahabe döneminden itibaren başlayan diğer din mensuplarından bilgi alma çabası, tâbiîn döneminde artarak devam etmiştir. Bu dönemde hiçbir kayda bağlı kalınmadan doğru ya da yanlış her türlü bilgi alınmıştır.⁵⁶

Müslüman âlimler söz konusu bilgileri, genellikle hakkında herhangi bir açıklama yapmadan, rivayet edip eserlerine aldılar ve değerlendirme işini okuyucuya

⁵³ A.e., vr. 110^b.

⁵⁴ Ebû Davud, “İlim”, 11.

⁵⁵ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, C: III, s. 528; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 124-127.

⁵⁶ Bkz. İbn Haldûn, *Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber*, C: I, 554-555; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 95-101.

bıraktılar.⁵⁷ Müfessir de İsrâîlî bilgileri güvenilir olup olmadığını belirtmeden aktarmakta ve değerlendirmeyi okuyucunun inisiyatifine bırakmaktadır. Ancak zaman zaman “kîle” diyerek bilginin sağlam olmadığına işaret etmektedir. Müfessir, muhtasar/kısa olarak yazdığı tefsirinde senetlere ve gerekli görülebilecek diğer bazı bilgilere yer vermediği halde kıssa ve İsrâîliyat’a hayli yer ayırmış ve söz konusu alanlarda anlatımı uzattıkça uzatmıştır. Bu tür bilgilerin bir kısmı kıssalarla alakalı iken diğer bir kısmı ise ayetlerin tefsiriyle ilgilidir. Kıssa ve İsrâîliyat’la yapılan tefsirlere bazı örnekler:

a) Bakara suresi 258. (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ) / Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, “Benim Rabbim diriltir, vefat ettirir.” demiş; o da, “Ben de diriltir, vefat ettiririm.” demişti...) ayetinin tefsirinde Nemrûd ve onun göklere çıkmaya çalışmasıyla ilgili uzun uzadıya İsrâîlî bilgilere yer vermektedir. Müfessirin naklettiği bilgiye göre Nemrûd, “Ben de diriltir ve öldürürüm.” demiş ve iddiasını ispatlamak için zindandan iki kişiyi çıkartarak birisini öldürüp diğerini salıvermiştir. Hz. İbrahim ise buna itiraz etmiş ve öldürdüğü kişiyi diriltmesini istemiştir.⁵⁸

b) A‘râf suresi 175. (وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْعَاوِينَ.) / Kendisine ayetlerimizi verdiğimiz halde, onlardan sıyrılan ve şeytanın arkasına taktığı sonunda da azgınlardan olan o kimsenin haberini anlat.) ayetinin tefsirinde “Bel’am b. Bâ‘ûrâ Kıssası” diye bir başlık açmakta ve söz konusu kişinin hikâyesini anlatmaya başlamaktadır. Kıssaya göre, “ism-i a‘zam”ı bilen, bunun için bütün duaları kabul edilen Bel’am, kâfir bir hükümdarın isteği üzerine Hz. Musa’ya beddua etmiş, Hz. Musa ve İsrâîloğullarının 40 sene boyunca Sînâ çölünden çıkmayı başaramamalarına neden olmuştur. Hz. Musa, Sînâ çölünde mahkûm kalmalarının nedenini 40 sene sonra Allah’a sormuş, Bel’am’ın kendilerine beddua ettiğini öğrenmiş ve o da Bel’am’a beddua etmiştir. Hz. Musa’nın bedduası üzerine Bel’am’dan iman ve ism-i a‘zamin bilgisi alınmıştır.⁵⁹ Müfessir, hakikati olmayan bu

⁵⁷ Bkz. İbn Haldûn, *Dîvânü’l-mübteda ve’l-haber*, C: I, 554-555; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 96.

⁵⁸ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 42^b.

⁵⁹ *A.e.*, vr. 98^a-98^b.

tür kıssaları, uzun uzadıya anlatmakta; bu da tefsirinin önemli bir kısmının bunun gibi gereksiz bilgilerle dolmasına neden olmaktadır.

c) A'râf suresi 190. (فَلَمَّا آتَيْتُمَا صَالِحًا جَعَلْنَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَيْتُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ.) / Allah onlara iyi ve sağlıklı bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine verdiği çocuk konusunda ona ortak koştu. Allah, onların ortak koştukları şeylerden yücedir.) ayetinin tefsirinde de yine doğru olma ihtimali bulunmayan bir hikâyeye yer vermektedir. Hikâye şöyle aktarılmaktadır:

“İblîs, Havvâ hamile iken Hz. Âdem ve Havvâ'nın yanına geldi ve onlara ‘Sizi cennetten ben çıkardım.’ dedi. Ardından Havvâ'ya, ‘Benim dediğimi yapmazsan karnındaki bebeğine iki boynuz yapacağım ve böylece senin karnını deşerek çıkacak ve ölecektir.’ dedi. Bebek ölü doğdu. Havvâ, ikinci defa hamile kalınca İblîs, yine yanlarına geldi ve daha önce söylediğini tekrarladı. Bebekleri yine ölü doğdu. Havvâ, üçüncü sefer hamile kalınca İblîs yine yanlarına geldi ve Havvâ, onun dediğini yapacağına söz verdi. İblîs ona, ‘Bebeğine Abdülhâris ismini verirsen sağ doğacaktır.’ dedi. Allah'ın izniyle bebek sağ doğunca ona Abdülhâris ismini verdiler.”⁶⁰

d) Bakara suresi 24. (فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ) / Eğer bunu yapamazsanız -ki asla yapamayacaksınız- yakıtı insan ve taş olan ateşten sakınınız. O, kâfirler için hazırlanmıştır.) ayetinin tefsirinde, yarım sayfa boyunca cehennem, yapısı, kapıları, azap çeşitleri ve her katında azap edilecekler ile, cehennemdekilerin yiyecek, içecek ve giyecekleriyle ilgili İsrâilî bilgiler vermektedir. Bir sonraki ayetinin tefsirinde ise yaklaşık bir sayfa boyunca bu sefer cennetle ilgili aynı türden bilgiler aktarmaktadır. Şunu da belirtmemiz gerekir ki müfessirin verdiği İsrâilî bilgilerin içinde, doğru olan ya da doğru olma ihtimali bulunan bilgiler de söz konusudur. Ancak bilgilerin çoğu gereksiz, yanlış bilgilerden oluşmaktadır.⁶¹

e) Tâhâ suresi 6. (لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرَى.) / Göklerdeki, yerdeki, bu ikisi arasındaki ve toprağın altındaki her şey yalnızca onundur.) ayetini tefsir ederken yine İsrâilî bilgilere yer vermekte ve müfessirlerin “الثَّرَى”nın Allah'ın yarattığı en alt şey olduğunu, yerin yedi kat altındaki öküzün altındaki taşın altında

⁶⁰ A.e., vr. 100^b.

⁶¹ A.e., vr. 11^b-12^a.

bulduğunu ve onun altında ise ne olduğunu Allah'tan başka kimsenin bilmediğini söylediklerini belirtmekte, ardından “التَّرَى”nın üstünde ateş, ateşin üstünde yaş toprak, yaş toprağın üstünde su, suyun üstünde balık (hût), balığın üstünde öküz, öküzün üstünde taş, taşın üstünde bir yakut, yakutun üstünde yerin iki tarafını tutan melek, meleğin üstünde ise yerin yedinci katı olduğu şeklinde uzun bir nakilde bulunmaktadır.⁶²

f) Tâhâ suresi 18. / قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّؤُا عَلَيْهَا وَأَهْشَأُ بِهَا عَلَى عَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَى. / Dedi ki: “O benim değneğimdir. Ona dayanırım, onunla koyunlarıma yaprak silkelirim. Onunla başka işlerimi de görürüm.”) ayetinin tefsirinde de Hz. Musa'nın esasıyla ilgili asılsız İsrâilî bilgilere yer vermektedir. Söz konusu bilgileri şöyle aktarmaktadır:

“(Hz. Musa) susadığı zaman asasını yere çakar ve onun yanından su akardı. Güneş sıcak olduğu zaman yine yere çakar, bu sefer asa, dallanıp budaklanır, ona gölge yapar ve onu güneşin sicağından korurdu. Herhangi bir meyve istediği zaman yine yere çakar ve asa yapraklanıp onun istediği meyveyi verirdi. Uyuduğu zaman asa, nöbet tutar, kurt ve diğer yırtıcı hayvanlara karşı koyar ve onları Hz. Musa ve hayvanlarından uzaklaştırırdı. Gece karardığı zaman bir lamba gibi onu aydınlatırdı. Hz. Musa yorulduğunda asa, bir bineğe dönüşür ve onu taşırdı. Canı sıkıldığı zaman asa, rahatlaması için onunla konuşurdu. Derin bir kuyuda su bulduğunda suya ulaşip çıkarması için asa uzardı.”⁶³

1.5. Kur'ân'ın Nüzul Sebepleriyle Tefsiri

Kur'ân'ın bazı ayetleri doğrudan, hiçbir neden veya soru söz konusu değilken inmiş; kimi ayetleri ise bir soru üzerine veya bir sebepten dolayı nazil olmuştur. Bunun için Kur'ân'ın herhangi bir ayetini tefsir etmeden önce, söz konusu ayetin inişine neden olan bir sebebin ya da sorunun olup olmadığını araştırmak gerekir. Zira böyle bir sebep varsa onu dikkate alarak ilgili ayeti anlamaya çalışmak, son derece önemlidir. Ancak nüzul sebebi rivayetleri de diğer rivayetler gibi sahih, zayıf veya mevzû olabilmektedir.

⁶² A.e., vr. 172^b-173^a.

⁶³ A.e., vr. 174^a.

Müfessir de diğer müfessirler gibi ayetleri tefsir ederken nüzul sebeplerine müracaat etmiştir. Ancak diğer hususlarla ilgili naklettiği rivayetlerdeki tavrını burada da sürdürmüş ve nüzul sebebi rivayetlerini senetsiz ve sıhhat durumlarına dikkat çekmeden nakletmiştir. **et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân**, nüzul sebebi bakımından çok zengin bir eserdir. Öyle ki neredeyse her ayet için bir veya birden fazla nüzul sebebi zikredilmiştir.

Müfessir, nüzul sebeplerini bazen doğrudan, zaman zaman “kîle” ile vermekte; tefsir ettiği her ayetle ilgili genellikle bir, bazen birden fazla nüzul sebebi rivayetini zikretmektedir. Bir nüzul sebebi rivayetine yer verdiği ayetlere örnek olarak Bakara suresi 26. (إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا...) / Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez...) ayetini gösterebiliriz. Müfessir, söz konusu ayetin nüzul sebebini şu şekilde aktarmaktadır: “Ayet, Yahudiler hakkında nazil oldu; çünkü Yüce Allah, kitabında sinek ve örümcekten bahsedince, Yahudiler güldüler ve ‘Bu ne ya! bu Allah’ın kelamına benzemiyor.’ dediler.”⁶⁴

Âl-i İmrân suresi 23. (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيًّا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ) / Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmüyor musun ki, aralarında hüküm vermesi için Allah’ın kitabına çağrılıyorlar da sonra içlerinden bir kısmı yüz çevirerek dönüp gidiyor.) ayetinin tefsirinde, iki nüzul sebebi rivayetine yer vermektedir. İlk nüzul sebebi rivayetini şu şekilde aktarmaktadır:

“Hz. Peygamber, Yahudilerin havrasına gitti; onları İslam’a davet etti ve ‘Ben İbrahim’in dini üzereyim.’ dedi. Yahudilerin Hz. İbrahim’in Yahudi olduğunu söylemeleri üzerine (söz konusu ayet indi ve) Hz. Peygamber, ‘Haydi Tevrat’ı getirin de aramızda (hakem) olsun.’ dedi.”

“Kîle” ile verdiği ikinci rivayete göre söz konusu ayet, zina eden asilzâde iki Hayberli Yahudi hakkında nazil olmuştur. Yahudilerin zina cezasının recim olmadığını iddia etmeleri üzerine bu ayet nazil olmuş ve Hz. Peygamber, Yahudilerden Tevrat’ı getirmelerini istemiştir.⁶⁵

Mâide suresi 90. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلٍ) / Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları

⁶⁴ A.e., vr. 12^b.

⁶⁵ A.e., vr. 48^b.

ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.) ayetinin tefsirinde ise üç nüzul sebebine yer vermektedir. İlk nüzul sebebini şöyle aktarmaktadır:

“Bu ayetin nüzul sebebi, içki içmektir. Şöyle ki: Bir grup sahabi, içki içtikten sonra övünmeye başlamış, grupta bulunan birisinin ‘Muhâcirler, ensâr’dan daha hayırlıdır.’ demesi üzerine kavgaya tutuşmuş ve bir muhâcirin burnu kırılmıştır. Burnu kırılan sahabinin Hz. Peygamber’e gidip durumu aktarması üzerine söz konusu ayet inmiştir.”

Müfessir, ilgili nüzul sebebini aktardıktan sonra “kîle” ile ayetin Hz. Ömer’in, “Allahım içki konusunu bize netleştir.” demesi veya Hz. Hamza’nın içki içtikten sonra Hz. Ali’nin devesini boğazlayıp hörgücünü ve ciğerlerini keserek arkadaşlarıyla yemesi üzerine indiğini belirtmektedir.⁶⁶

Nûr suresi 48. (وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ. / Aralarında hüküm vermesi için Allah’a ve peygamberine çağrıldıkları zaman, bir de bakarsın ki içlerinden bir grup yüz çevirmektedir.) ayetinin tefsirinde de dört nüzul sebebini zikretmektedir. İlk nüzul sebebini şu şekilde vermektedir:

“Ayet, münafık Bişr ile Yahudi hasmı hakkında nazil oldu. Yahudi, -aralarında hüküm vermesi için- Bişr’i Hz. Peygamber’e götürmeye çalışırken o ise Hz. Peygamber’in kendilerine zulüm yaptığını söyleyerek Yahudi’yi Ka’b b. Eşref’e götürmek için uğraşır.”

“Kîle” ile verdiği rivayetlerden birine göre ayet, genel bir şekilde münafıklar hakkındadır. Diğer bir rivayete göre ise ayetin nüzul sebebi, bir arazinin mülkiyetiyle alakalı olarak Hz. Ali’nin hasmıyla yaptığı münakaşadır. Diğer bir rivayete göre de ayet, Hz. Osman ile hasmı arasında ortaya çıkan bir münakaşa üzerine nazil olmuştur.⁶⁷

Müfessir, kimi zaman gerçek nüzul sebepleri ile ayetlerden çıkarılan sonuçları karıştırmakta ve hepsini nüzul sebebi formatında zikretmektedir.⁶⁸ Mesela Bakara

⁶⁶ A.e., vr. 73^a.

⁶⁷ A.e., vr. 198^a.

⁶⁸ Gerçek nüzul sebepleri rivayetleri ile sahabenin tefsirleriyle ilgili rivayetler için bkz. Serinsu, **Kur’ân ve Bağlam**, s. 198-204.

suresi 31. (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا...) ayetinin tefsirinde şöyle demektedir:

“Bu ayetin nüzul sebebi (şudur): Allah Teâlâ, meleklere ‘Ben bilmediğinizi de bilirim.’ deyince, melekler, (aralarında konuşular ve) şöyle dediler: ‘Allah Teâlâ, bizden daha bilgisini asla yaratmayacaktır.’ Bunun üzerine Allah Teâlâ, Âdem’e kap kaçığa varıncaya kadar her şeyin bilgisini öğretti.”⁶⁹

Görüldüğü gibi burada aktarılan konunun nüzul sebebi olması mümkün değildir. Çünkü söz konusu olay, ayetin nüzulünden çok daha önce, Hz. Âdem yaratılırken meydana gelmiştir.

Kamer suresi 50. (وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةً كَلِمَةً بِأَلْبَصَرِ.) / Bizim emrimiz bir tektir; bir göz kırpması gibidir.) ayetinin tefsirinde ise söz konusu ayetin kaderi inkâr eden Kaderiyye⁷⁰ hakkında nazil olduğunu bildirerek, nüzul sebebi olarak Kur’ân’ın inişinden çok daha sonra meydana gelen bir durumu göstermektedir.⁷¹

1.6. Kur’ân’ın Kıraatlerle Tefsiri

Müfessir, tefsirinde kıraatlerden bigâne kalmamış; kıraatlerden ve kıraatlerin anlam ve i’râb üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Neredeyse bütün kıraatleri toplayan bir kıraat eseri mahiyetinde olan tefsirde, genellikle kıraatlerin imamları, râvîleri ve sıhhat durumları hakkında bilgi verilmemiştir.

Bir kıraatin kabul edilebilmesi için sahih bir senede dayanması, Hz. Osman’ın Mushafı’na ve Arapça’ya uygun olması gerektiği beyan edilmiş ve kıraatlerin icthâdî değil; tevkîfî olduğu belirtilmiştir.⁷² Ancak bu görüşe katılmayan ve kıraatleri icthâdî olarak kabul ettikleri için zaman zaman bazı kıraatleri tenkit eden âlimler de olmuştur.⁷³ Müfessir, bu konuda herhangi bir açıklama yapmamakta; ancak dil

⁶⁹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 14^a.

⁷⁰ Kaderiyye mezhebi ve görüşleri için bkz. Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir el-Bağdâdî, **el-Fark beyne’l-fırak ve beyânü’l-fırkati’n-nâciye minhüm**, thk. Komisyon, 5. bs., Beyrut, Dârü’l-Âfâkı’l-Cedîde, 1982, s. 93-100; Ebü’l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, **el-Milel ve’n-nihal**, 3 c., Kahire, Müessesetü’l-Halebî, 1968, C: I, s. 43-85.

⁷¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 303^b

⁷² Süyûtî, **el-İtkân**, C: II, s. 491.

⁷³ Cemâleddin b. Muhammed Said el-Kasımî, **Mehâsinü’t-te’vîl (Tefsîrü’l-Kasımî)**, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnü’s-Sûd, 9 c., 2. bs., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003, C: I, s. 189.

ilimlerine dayanarak bazı kıraatlerin sağlıklı olmadığını belirtmektedir. Mesela Nahl suresi 59. ayetinin “أَيْمِسْكُهَا عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ.” / Onu, aşağılık duygusu içinde yanında mı tutsun, yoksa toprağa mı gömsün?” bölümü, “أَيْمِسْكُهَا عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهَا فِي التُّرَابِ.” şeklinde de okunmuştur. Müfessir zamirlerin müennese (الأنثى) döndüğünden dolayı ikinci kıraatin asıl olduğunu belirterek nahiv ilmi açısından kıraati tercih etmeye çalışmaktadır.⁷⁴ Halbuki asıl olduğunu belirttiği kıraat şaz, diğer kıraat ise mütevâtirdir.⁷⁵

Neml suresi 22. / Çok geçmeden geldi ve dedi ki: “Senin bilmediğin bir şeyi öğrendim ve sana Sebe’den gerçek bir haber getirdim.”) ayetindeki “سَبَا” kelimesinin “سَبَا” şeklinde, gayr-i munsarîf; “سَبَا” şeklinde, munsarîf olarak da okunduğunu; söz konusu kelimeyi bir kabilenin (قبيلة), yerin (أرض), bölgenin (بقعة) veya şehrin (مدينة) ismi kabul edenlerin meftûh,⁷⁶ bir atanın (أب), oymağın (حي) veya ülkenin (بلد) ismi kabul edenlerin ise meksûr okuduklarını belirterek kıraatin dil kurallarına göre şekillendiğine işaret etmektedir.⁷⁷

Aynı surenin 59. / De ki: “Hamdolsun Allah’a, selam olsun onun beğenip seçtiği kullarına.” Allah mı daha iyidir, yoksa ona koştukları ortaklar mı?) ayetindeki “اللَّهُ” (Allah) ism-i celilini, “اللَّهُ” (Allah) şeklinde ele alarak tefsir etmekte; ardından soru olduğu belli olsun diye “اللَّهُ” (Allah) şeklinde de okunduğunu belirterek yine kıraatin dile göre belirlendiğini ima etmektedir.⁷⁸

Müfessirin kıraatleri dil kurallarına göre değerlendirmesi ve Hz. Peygamber’in, Kureyş suresi 1 ve 2. / Kureyş’i ısındırıp alıştırdığı; onları kışın ve yazın yaptıkları yolculuğa ısındırıp alıştırdığı için.) ayetlerini “لِإِلَافٍ قُرَيْشٍ. إِيْلَافِهِمْ رَحْلَ التَّنَائِ وَالصَّيْفِ.” şeklinde okuduğunu bildirmesi,⁷⁹ onun kıraatleri icthâdî bir olgu olarak gördüğüne delildir.

⁷⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 147^b.

⁷⁵ Bkz. İbn Hâleveyh, **Muhtasar fî şevâzi’l-Kur’ân**, s. 77.

⁷⁶ ‘أرض’, bu durumda müennes bir alem (özel isim) olacağı için gayr-i munsarîf olacaktır. Çünkü ‘أرض’ semâ’î, diğerleri lafzî müennestir.

⁷⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 210^a.

⁷⁸ **A.e.**, vr. 212^a.

⁷⁹ **A.e.**, vr. 360^a.

1.6.1. Kıraatleri Verme Anlayışı

Müfessir, kıraatleri verirken çoğu zaman kıraat râvîlerinden bahsetmemektedir. Tefsirde isimleri zikredilen râvîlerin çoğu, sahabeden oluşmaktadır. Bunların içinde en fazla Abdullah b. Mes'ûd'un ismine yer verilmektedir. İsimleri zikredilen diğer sahabiler ise şunlardır: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Hz. Âişe, Übey b. Ka'b, Talha b. Ubeydullah (v. 36/656), Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Zübeyir. Sahabe dışında sadece Cafer es-Sâdık (v. 148/765), Âsım (v. 127/745), Hamza b. Habib, Kisâî, Yakub b. İshak (v. 252/866) ve İbn Mücâhid'in (v. 324/936) ismi zikredilmektedir.

Müfessir, kıraatlerin mütevâtir, meşhur veya şaz olduğuna dikkat çekmeden ve herhangi bir ayırım yapmadan bütün kıraatleri vermeye çalışmaktadır. Genellikle “Böyle okundu.” ve “Şöyle de okunmuştur.” tabirlerini kullanan ve herhangi bir kıraatin daha üstün olduğuna işaret etmeden aktaran müfessir, zaman zaman “Genelin, cumhurun, cemaatin, çoğunun kıraati böyledir.” veya “Kıraat bu şekildedir.” ya da “Vecih, ceyyid kıraat şöyledir.” diyerek daha sağlam olan kıraatlere vurgu yapmaktadır. Mesela Fâtiha suresi 7. (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ). / Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna; gazaba uğrayanların ve sapıklarınkine değil.) ayetinde bulunan “الضَّالِّينَ” kelimesinin cumhura göre hemzesiz, bazıları tarafından meftûh bir hemze ile (الضَّالِّينَ) okunduğunu belirterek üstün kabul ettiği kıraati belli etmektedir.⁸⁰ Nitekim cumhurun kıraati dışında kalan; yani meftûh bir hemze ile okunan kıraat şazdır.⁸¹

A'râf suresi 3. (إَتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ). / Rabbinizden size indirilene uyun. Onu bırakıp başka dostlara uymayın. Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!) ayetindeki “تَتَّبِعُوا” kelimesinin kurrânın geneli tarafından bu şekilde okunduğunu vurguladıktan sonra söz konusu kelimeyi “تَتَّبِعُوا” şeklinde de okuyan bazı kurrânın olduğunu kaydeder. Müfessir, bu ifadeyle genelin kıraatinin

⁸⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 7^a.

⁸¹ 'Ukberî, **İ'râbü'l-kırâ'âti's-şevâz**, C: I, s. 103.

daha sağih olduğuna işaret etmiş olmaktadır.⁸² Mufessirin genelin dışında gsterdiği kıraat, kıraat kaynaklarında şaz olarak değerlendirilmiştir.⁸³

Mufessir, genellikle mtevâtir kıraatleri baz alarak tefsir yapmakta ve diğer kıraatleri daha sonra aktarmaya çalışmaktadır. Kimi zaman ise şaz kıraatlere göre tefsir yapmakta ve bazen şaz dışında kalan kıraatleri hiç zikretmemektedir. Mesela Sebe suresi 10. (/ وَأَقْدَأْتِنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوْبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَالنَّا لَهُ الْحَدِيدَ.) / Andolsun ki; Davud’a, katımızdan lutuf ihsan ettik. Ey dağlar; onunla birlikte siz de tesbih edin ve kuşlar da. Ona demiri yumuşak kıldık.) ayetindeki “الطَّيْرَ” kelimesi, mansûb ve merfû olarak okunmuştur. Mufessir, şaz olan merfû kıraatten bahsettikten sonra mtevâtir olan mansûb kıraati zikrederek şaz kıraati baz aldığına işaret etmektedir.⁸⁴

Hac suresi 4. (/ كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَإِنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ.) / Onun aleyhinde şu hûkûm yazılmıştır; o, kendisini dost edinen kimseyi saptırır ve alevli ateşin azabına götürür.) ayetinde ise sadece şaz kıraati zikretmekle yetinmektedir. Nitekim ayette bulunan “فَأَنَّهُ” kelimesi, “أَنَّ”nin fethası ile okunmuştur. Mufessir, bu kıraatten hiç bahsetmeden “فَأَنَّهُ” (feinneh) şeklinde olan şaz kıraati ele almakta ve ayeti buna göre tefsir etmektedir.⁸⁵

1.6.2. Kıraatlere Göre Ayetleri Tefsir Etmesi

Mufessir, kıraatleri zikrederken farklı kıraatlere göre değişen manayı belirtmekte ve ayetin anlamını bu şekilde ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Mesela A’râf suresi 127. (/ وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَنْتَرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَيَذَرَكَ وَالْهَتَكَ...) / Firavun’un kavminden ileri gelenler dediler ki: “Sen Musa ve kavminin fesat çıkarmalarına, seni ve ilâhlarını terk etmelerine izin mi vereceksin?..”) ayetinde bulunan “الْهَتَكَ” (âliheteke) kelimesinin “إِلَاهَتَكَ” (ilâheteke) şeklinde de okunduğunu; birinci kıraatin senin ilahların, ikinci kıraatin ise senin ilahlığın anlamına geldiğini belirterek kıraat farklılığının anlama yansımına değinmektedir.⁸⁶

⁸² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 88^a.

⁸³ ‘Ukberî, **İ’râbü’l-kırâ’âti’ş-şevâz**, C: I, s. 529.

⁸⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 233^a. Kıraat için bkz. İbn Hâleveyh, **Muhtasar fi şevâzi’l-Kur’ân**, s. 122.

⁸⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 185^a. Kıraat için bkz. İbn Hâleveyh, **Muhtasar fi şevâzi’l-Kur’ân**, s. 96.

⁸⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 95^a.

Tevbe suresi 128. (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ... / Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber geldi ki...) ayetindeki “أَنْفُسِكُمْ” kelimesinin “أَنْفُسِكُمْ” şeklinde, “ف” harfinin fethası ile de okunduğunu; birinci kıraatten “kendi içinizden”, ikinci kıraatten ise “sizin en iyilerinizden” şeklinde farklı iki mana hasil olduğunu bildirerek yine kıraatin mana üzerindeki etkisini ele almaktadır.⁸⁷

Hûd suresi 42. (وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ وَنَادَى نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ ارْكَبْ) / O, dağlar gibi dalgalar arasında onları götürüyordu. Nûh, ayrı bir yere çekilmiş olan oğluna, “Yavrucuğum, bizimle beraber sen de bin.” diye seslendi...) ayetinin tefsirinde de kıraatin manaya olan tesirini belirtmeye çalışmaktadır. Nitekim söz konusu ayetteki “ابْنَهُ” kelimesinin, “ابْنَهَا” şeklinde, müennes zamirle de okunduğunu; bu kıraate göre ayetin, “Hanımının oğluna seslendi.” anlamına geldiğini; bu kıraatin, “Hz. Nûh’un seslendiği ve kendisini dinlemediği için helak olan kişi, onun öz oğlu değildi.” söyleyenlere delil teşkil ettiğini ifade ederek yine kıraatin anlam üzerindeki tesirinden bahsetmektedir.⁸⁸

1.6.3. Kıraatlere Göre Ayetleri İ‘râb Etmesi

Ayetleri i‘râb etmeye ve i‘râb çeşitlerine göre tefsir yapmaya büyük önem veren müfessir, kıraat farklılığının i‘râb üzerindeki tesirinden de bahsetmektedir. Mesela Fâtiha suresi 3. (مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ. / ceza ve mükafat gününün sahibi.) ayetinde bulunan “مَالِكِ” kelimesinin, “ك” harfinin kesresi, fethası ve zammesi ile okunduğunu; birinci okuyuşa göre “اللَّهِ”nin sıfatı, ikinci kıraate göre gizli bir “أَعْنِي”nin mef‘ûlü veya “اللَّهِ”nin hali, üçüncü kıraate göre ise gizli bir “هُوَ”nin haberi olduğunu bildirerek kıraate göre değişen i‘râbı belirtmeye çalışmaktadır.⁸⁹

A‘râf suresi 52. (وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ. / Andolsun biz onlara, bilerek açıkladığımız bir kitabı, inanan bir toplum için bir yol gösterici ve rahmet olarak getirdik.) ayetindeki “هُدًى” ve “رَحْمَةً” kelimelerin mansûb, merfû ve mecrûr olarak okunduğunu; mansûb kıraate göre “فَصَّلْنَاهُ” kelimesindeki (هُ) zamirine

⁸⁷ A.e., vr. 118^a.

⁸⁸ A.e., vr. 125^b.

⁸⁹ A.e., vr. 6^a.

hal, merfû kıraate göre mahzûf bir mübtedânın haberi, mecrûr kıraate göre ise “كِتَابٍ” kelimesinin sıfatı olduğunu beyan ederek yine kıraate göre şekillenen i‘râbı izah etmektedir.⁹⁰

Aynı surenin 59. / لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ... / Andolsun, Nûh’u kendi kavmine gönderdik de, “Ey kavmim! Allah’a kulluk edin. Sizin için ondan başka hiçbir ilâh yoktur.” dedi... ayetinin tefsirinde de kıraate göre i‘râb yapmaya çalışmaktadır. Ona göre “غَيْرُ” kelimesi, mecrûr okunduğu kıraate göre “إِلَهٍ” lafzına, merfû okunduğu kıraate göre ise aynı kelimenin mahalline tabi olarak onun sıfatıdır. Söz konusu kelime, mansûb okunduğu kıraate göre ise “müstesnâ” olur.⁹¹

Kıraatlere göre değişen i‘râbı izah eden müfessir, zaman zaman yaptığı i‘râbı kıraatlerle güçlendirmeye çalışmaktadır. Mesela Ahkâf suresi 33. (أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْزُبْ عَنْهُمُ الْجَبَلُ قَدِيرٌ عَلَيْهِمْ) / Gökleri ve yeri yaratan ve onları yaratmaktan yorulmayan Allah’ın, ölüleri diriltmeye gücünün yeteceğini görmediler mi?..) ayetinin i‘râbını yaparken “بِقَادِرٍ” kelimesinin mahallen merfû olup “أَنَّ”nin haberi olduğunu, Abdullah b. Mes‘ûd’un “قَادِرٌ” şeklindeki kıraatinin bunu teyid ettiğini ifade etmektedir.⁹²

Müfessir, bazen kıraatleri sarf ilmi açısından değerlendirmekte ve kıraate göre kelime köklerini, fiil kalıplarını vermektedir. Mesela Tevbe suresi 42. (لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا) / وَسَفَرًا قَاصِدًا لَا تَبْعُوكَ... / Eğer yakın bir dünya menfaati ve kolay bir yolculuk olsaydı, mutlaka sana uyarlardı... ayetinde bulunan “لَوْ” kelimesindeki “و” harfinin; mazmûm, meftûh ve meksûr olarak okunduğunu ifade ettikten sonra, mezkûr harfin zamir olan “و”a benzediği için mazmûm, fethanın hafif olduğundan dolayı meftûh okunduğunu belirtmekte; ancak kesre ile okunmasına dâir herhangi bir delil ortaya koymamaktadır.⁹³

Hûd suresi 5. (أَلَا إِنَّهُمْ يَنْتُونُ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ...) / Dikkat edin, ondan gizlenmek için kalplerindeki düşmanlığı gizliyorlar... ayetindeki “يَنْتُونُ” fiilinin “يَنْتُونُ” ve

⁹⁰ A.e., vr. 91^a.

⁹¹ A.e., vr. 92^a.

⁹² A.e., vr. 274^b.

⁹³ A.e., vr. 111^b.

“يُنْتُونَ” şeklinde de okunduğunu kaydetmektedir. Müfessir, birinci kıraate (يُنْتُونَ) göre söz konusu kelimenin mazisinin “نْتَا”, ikinci kıraate (يُنْتُونَ) göre ise “أُنْتَى” olduğu bilgisini vermekte; lakin üçüncü kıraatin (يُنْتُونَ) sadece “يَقْرُونَ” vezninde olduğunu söylemekle yetinmekte ve kelimenin kökünü beyan etmemektedir.⁹⁴

Ahzâb suresi 33. (وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى... / Evlerinizde oturun. Önceki cahiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın...) ayetindeki “قَرْنَ” kelimesinin “ق” harfinin fethası ve kesresi ile okunduğunu, fetha ile okunduğunda “قَرَّ يَقْرُ وَقَارًا” den, kesre ile okunduğunda “قَرَّ يَقْرُ قَرَارًا” den türetilmiş olacağını belirterek kıraatleri yine sarf ilmine göre değerlendirmektedir.⁹⁵

1.6.4. Kıraatlere Göre Değişen Fıkhî Hükümleri Beyan Etmesi

Müfessir, kıraatlerin anlam ve i'râb üzerindeki etkisinden bahsettiği gibi değişik kıraatlerin ahkamla olan alakasını da irdelemektedir. Mesela Mâide suresi 6. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى... / Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın, başlarınızı mesh edin ve topuklara kadar ayaklarınızı da...) ayetini tefsir ederken “أَرْجُلَكُمْ” kelimesinin mansûb ve mecrûr olarak okunduğunu, mansûb kıraatten abdestte ayakların yıkanması, mecrûr kıraatten ise mest üzerine meshin amaçlandığını bildirerek kıraate göre değişen ahkâma dikkat çekmektedir.⁹⁶

2. ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN DİRAYET METODOLOJİSİ

Müfessir, rivayetlerle tefsir yaptığı gibi dirayet yöntemi vasıtasıyla da tefsirler yapmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi dirayet tefsirlerinin büyük bir kısmını Kur'ân'la, sünnetle, lügat ve nahiv ilimleriyle yapmakta; ancak iştikâk, sarf, belâgat

⁹⁴ A.e., vr. 123^b.

⁹⁵ A.e., vr. 229^a-229^b.

⁹⁶ A.e., vr. 66^a.

fıkıh ve kelâm ilimlerini de ihmal etmemekte; tasavvufî yönleme ise çok az başvurmaktadır.

2.1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

Hz. Peygamber'den itibaren Kur'ân, Kur'ân'la tefsir edilmiş; ancak söz konusu tefsir metodunun kategorisi ve geçerliliği konusunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Ne var ki metoda verilen değer ve yapılan yorumlar, onun dirayet olarak kabul edildiğini göstermiştir. Nitekim itikâdî fırka mensupları, iddialarını ispatlamak için bu metoda başvurmuş ve aynı ayetler hakkında birbirlerine zıt yorumlar yapmışlardır. Söz gelimi Ehl-i Sünnet âlimleri, En'âm suresi 103. (لَا تُدْرِكُهُ) / Gözler; onu ihata etmez. O ise, bütün gözleri ihata eder...) ...الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ... / Rablerine bakarlar.) ayetiyle tefsir etmiş ve Müslümanların Yüce Allah'ı göreceklerini; ancak ihata edemeyeceklerini ifade etmişlerdir.⁹⁷ Mutezile âlimleri ise bu ayetler ile tam tersi bir istikamete girmiş ve Yüce Allah'ın görülemeyeceğini iddia etmişlerdir.⁹⁸

Mezkûr metot, İbn Teymiyye'den itibaren bazı âlimler tarafından en güzel tefsir metodu olarak kabul edilmiştir. Nitekim İbn Teymiyye, **Mukaddime fî usûli't-tefsîr** adlı eserinde ilgili metodun en güzel tefsir metodu olduğunu iddia etmiş;⁹⁹ ondan sonra bu iddia, İbn Kesîr (v. 774/1373),¹⁰⁰ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350)¹⁰¹ ve birçok âlim tarafından desteklenmiştir. Modern çağda Zürkânî (v. 1122/1710)¹⁰² ve Şinkîfî (v. 1394/1974) gibi âlimler ise bu metodun rivayet olduğunu söylemişlerdir. Bu âlimler, bu metotla yapılan bütün tefsirleri rivayet tefsiri saymışlardır. Ayrıca bu minvalde Hz. Peygamber, sahabe ve önceki âlimlerden nakledilen tefsirler ile kendilerinin yaptığı tefsirleri ayırmamış ve hepsini bir kabul etmişlerdir. Nitekim Şinkîfî, en güzel tefsirin Kur'ân ile yapılan tefsirler olduğunu; bu

⁹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, C: IX, s. 459.

⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C: II, s. 383.

⁹⁹ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s. 84.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, C: I, s. 7.

¹⁰¹ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fî eyâmî'l-Kur'ân*, s. 278.

¹⁰² Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, C: II, s. 12.

konuda icmâ bulunduğunu ve hiç kimsenin Allah kadar kitabını bilemeyeceğini ifade ettikten sonra ahkâm ayetlerinin tefsirinde önceki âlimlerin sözlerini aktardığını; ancak kendisine zahir olan manayı tercih ettiğini ve mezhepleri, söyleyeni değil, sözü dikkate aldığını belirtmektedir.¹⁰³ Görüldüğü gibi kendisi tefsir yapmakta; ancak “Allah, kitabını herkesten daha iyi bilir.” diyerek yaptığı tefsirleri Allah’a nispet etmektedir.

Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsir metodu, XIX. asırdan itibaren hadisler dahil hiçbir rivayet kaynağını kabul etmeyenlerin sarıldıkları bir metot olmuştur. Bunlar, Kur’ân’ın yeterli olduğunu, başka hiçbir kaynağa gerek olmadığını, Kur’ân’da her şeyin bilgisinin bulunduğunu ileri sürmüş ve yeterli Arapça bilgisine sahip olan herkesin Kur’ân’dan ahkâm çıkarabileceğini iddia etmişlerdir.¹⁰⁴

Bu arada Şâfî (v. 204/820) de her şeyin bilgisini Kur’ân’dan çıkarabileceğini söylemiş; ancak onun her şeyden kastı, genel ilkeler olmuştur. Nitekim Kur’ân’dan çıkarması için kendisine bir soru iletilince, Yüce Allah’ın Hz. Peygamber’e itaat etmemizi emrettiğini; Hz. Peygamber de kendisinin ve râşid halîfelerin yolundan ayrılmamamızı istediğini bildirmiş ve soruyu Hz. Ömer’in sözü ile cevaplandırmıştır.¹⁰⁵

Bize göre, mezkûr metodun dirayet olarak kabul edilmesi ve hiçbir zaman Sünnet, sahabe sözleri ile icmânın önüne geçirilmemesi daha isabetli olacaktır. Çünkü söz konusu metot ile yapılan tefsir ameliyesinde bir ayeti ya da kelimeyi tefsir eden ayet, müfessir tarafından seçilmekte ve yorumlanmaktadır.

Buna göre bu metodu şöyle tanımlayabiliriz: Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsiri, Kur’ân’daki kelimelerin, ifadelerin, ayetlerin Kur’ân’ın terminolojisi ile ayetlerin siyâk-sibâkı ve Kur’ân’ın bütünlüğü dikkate alınarak yapılan tefsir faaliyetidir.

Müfessir, Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir ederken hiçbir zaman Kur’ân’la tefsir yaptığını belirtmemektedir. **et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân** tefsirine bakıldığı zaman nerdeyse her sayfada Kur’ân’ın bu metotla tefsir edildiği görülmekte, bu da müfessirin

¹⁰³ Şinkîfî, **Edvâ’ü’l-beyân**, C: I, s. 8; Bürîdî, “Tefsîrû’l-Kur’ân bi’l-Kur’ân”, s. 16-17; Öztürk, “Kur’an’ın Kur’an’la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması”, s. 5-12.

¹⁰⁴ Öztürk, “Kur’an’ın Kur’an’la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması”, s. 7.

¹⁰⁵ Kurtubî, **el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân**, C: XVIII, s. 17-18; Öztürk, “Kur’an’ın Kur’an’la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması”, s. 14.

söz konusu metoda verdiği ehemmiyeti gözler önüne sermektedir. Müfessir, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir ederken genellikle tefsir için başvurduğu ayetlere atıf yapmaktadır. Atıfta bulunmadığında, zaman zaman ilgili ayetlerin metnini olduğu gibi almakta, kimi durumda ise ayetin mefhumunu, kendi cümleleriyle aktarmaya çalışmaktadır.

1) Ayetlere atıf yapmadan, onları olduğu gibi aktarması

a) Bakara suresi 78. (وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ... / Bunların bir de ümmî takımı vardır; Kitab'ı bilmezler. Onların bütün bildikleri bir sürü kuruntulardır...) ayetini tefsir ederken “أَمَانِيَّ” kelimesiyle ilgili şöyle bir açıklamaya yer vermektedir: “... ya da (أَمَانِيَّ), Yahudilerin إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً / Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır.’¹⁰⁶ يَا يَهُودِيَّيْنِ اتَّقِ اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ / Yahudi ve Hristiyanlardan başkası Cennet’e girmeyecektir.’¹⁰⁷ ve نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ / Biz Allah’ın oğulları ve sevgili kullarıyız.’¹⁰⁸ şeklinde yaptıkları gerçek dışı temennileridir.” Görüldüğü gibi müfessir, tefsir yaparken -ayet olduğunu belirtmeden- Bakara suresi 80 ve 111. ayetleri ile Mâide suresi 18. ayetine müracaat etmiştir.¹⁰⁹

b) En‘âm suresi 103. (لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ... / Gözler; onu ihata etmez. O ise, bütün gözleri ihata eder...) ayetinin tefsirinde, “لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ، أَيَّ لَا تُحِيطُ بِهِ وَإِنْ” رَأَتْهُ كَمَا أَنَّ النَّاسَ يَعْلَمُونَهُ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا أَوْ لَا يُحِيطُونَ بِهِ فِي الدُّنْيَا وَبِرَأَاهُ الْمُؤْمِنُونَ فِي الْجَنَّةِ بِلَا كَيْفٍ وَلَا إِحَاطَةٍ. / لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ،” yani (gözler) onu görse de ihata etmez. Nasıl ki insanlar onu bilir; fakat tam kavramazlar. Ya da dünyada ihata etmezler; lakin müminler onu cennette, keyfiyetsiz ve ihatasız bir şekilde görürler.” diyerek yine ayete atıf yapmadan onu olduğu gibi aktararak tefsir yapmaya çalışmaktadır. Nitekim müfessirin ibaresinde yer alan “وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا” ifadesi, Tâhâ suresi 110. (يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ) ayetinin bir bölümüdür.¹¹⁰

c) Me‘âric suresi 39. (كَلَّا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِمَّا يَعْلَمُونَ. / Hayır, Şüphesiz biz onları kendilerinin de bildikleri şeyden yarattık.) ayetinin tefsirini şöyle yapmaktadır: “ مِنْ”

¹⁰⁶ Bakara, 2/80.

¹⁰⁷ Bakara, 2/111.

¹⁰⁸ Mâide, 5/18.

¹⁰⁹ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 20^b.

¹¹⁰ *A.e.*, vr. 83^a.

”ترابِ تَمَّ مِنْ نُطْفَةٍ تَمَّ مِنْ عَلَقَةٍ تَمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ.“¹¹¹ Görüldüğü gibi bu ayetin tefsirinde kullandığı ifadeler, Hac suresi 5. (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ تَمَّ) / Ey insanlar; eğer dirilişten yana bir şüphede iseniz; gerçek şu ki: Size açıkça gösterelim diye biz sizi; topraktan, sonra az bir sudan, sonra pıhtılaşmış bir kandan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir et parçasından yarattık...) ayetinin bir bölümüdür ve ayetteki kelimeler değiştirilmeden olduğu gibi aktarılmıştır.

2) Ayetlerin Mefhumuna Göre Tefsir Yapması

a) Bakara suresi 15. (اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ...) ayetinin tefsirinde, Allah’ın alay etmesiyle ilgili değişik yorumlar yaptıktan sonra tefsirini şöyle sürdürmektedir: “أَوْ يُضْرَبُ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ بِسُورٍ فِي الْقِيَامَةِ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ” Görüldüğü gibi bu tefsir, Hadîd suresi 13. (مِنْ قَبْلِهِ الْعَذَابُ فَيَقُولُونَ انظُرُونَا نَنْتَهِسَ مِنْ نُورِكُمْ فَيَقَالُ لَهُمْ ارْجِعُوا وَرَأَيْتُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا.) / O gün; münafık erkeklerle münafık kadınlar, iman edenlere: ‘Bekleyin bizi; ışığınızdan faydalanalım.’ diyeceklerdir. Onlara: ‘Dönün, arkanıza da bir ışık arayın.’ denilir. Nihayet onların arasına kapısının içinde rahmet, dışında azab olan bir sur çekilir.) ayetinin biraz değiştirilmiş halidir.

b) Bakara suresi 251. ayetinin (وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ. / Dilemekte olduğunu da ona öğretti.” bölümünü, (أَيُّ مِنْ كَلَامِ الطَّيْرِ وَالذَّوَابِّ وَتَسْبِيحِ الْجِبَالِ وَصَنْعَةِ الدُّرُوعِ.) / Yani kuşların, hayvanların, dili; dağların tesbihi ve zırhların yapımı.”¹¹³ şeklinde tefsir etmektedir. Bu tefsir de ayetlerin referanslarıyla yapılmıştır. Çünkü Hz. Davud’a kuşların dili, dağların tesbihi ve zırhların yapımı öğretildiğine dâir bilgiler, ayetlerde geçmektedir.¹¹⁴

c) Âl-i İmrân suresi 102. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ...) / Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının...) ayetini tefsir

¹¹¹ A.e., vr. 321^b.

¹¹² Ezdî, et-Tibyân, vr. 9^b-10^a.

¹¹³ A.e., vr. 44^b.

¹¹⁴ Bkz. Enbiyâ, 21/79-80; Neml, 27/16; Sebe, 34/10.

هُوَ أَنْ يُطَاعَ فَلَا يُعْصَى طَرْفَةَ عَيْنٍ وَيُذْكَرَ فَلَا يُنْسَى طَرْفَةَ عَيْنٍ وَيُسْكَرَ فَلَا يُكْفَرُ طَرْفَةَ عَيْنٍ أَوْ “ederken / Allah’a itaat edilmesi, bir an dahi isyan edilmemesi; onun hatırlanması, bir an dahi unutulmaması; kendisine şükredilmesi bir an dahi nankörlük yapılmaması veya Allah yolunda gerektiği gibi cihad edin ve onun hakkında hiçbir kınayıcının kınamasından korkmayın ya da bütün günahlardan sakının.”¹¹⁵ diyerek yine ayetlerin referanslarıyla tefsir yapmaktadır. Nitekim “جَاهِدُوا فِيهِ حَقَّ الْجِهَادِ وَلَا تَأْخُذْكُمْ فِي اللَّهِ لَوْمَةً لَائِمَةً” olarak yaptığı tefsirin referansı, Mâide suresi 54 (... / ... Allah yolunda cihad ederler ve hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar...) ve Hac suresi 78. (وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ) / حَقَّ جِهَادِهِ...) ayetleridir.

Müfessir, kaynak ayetlere atıfta bulunarak yaptığı tefsirleri, değişik amaçlar için yapmaktadır. Bu tefsir çeşitlerini başlıklar altında ve örnekler üzerinde izah etmeye çalışacağız.

1) Mücmeli Tafsil Etmesi

Mücmel, ayrıntılara girmeden birçok şeyi bir ifade ile anlatmaktır.¹¹⁶ Tafsil ise mücmelin kapsamına giren konuların teker teker verilmesidir. Müfessirin Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etme gayelerinden birisi, bir yerde mücmel olarak geçen kelime ve ifadeleri, başka ayetlerin vasıtasıyla tafsil etmek ve söz konusu mücmelin kapsamında bulunan konuları teker teker izah etmektir. Mesela Bakara suresi 3. (الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ...) / Onlar ki gayba inanırlar...) ayetinde, imandan bahsedilmekte; ancak iman mücmel olarak verilmekte ve tafsilatına girilmemektedir. Müfessir, Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etme metodunu kullanarak, mücmel olarak verilen imanın, dört çeşit olduğunu belirtmekte ve her çeşidini bir ayetle izah etmeye çalışmaktadır. Müfessir, bu konuyla ilgili şöyle demektedir:

¹¹⁵ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 55^a.

¹¹⁶ Ebü’l-Abbâs Şihâbeddin Ahmed b. Yusuf es-Semîn el-Halebî, ‘*Umdetü’l-huffâz fi tefsîri eşrefi’l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnü’s-Sûd, 4 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996, C: I, s. 341.

“İman dört çeşittir. Birincisi, hem dünyada hem de ahirette fayda verendir. Bu da Allah Teâlâ'nın / إِنَّ الدِّينَ أَمْنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ. '117 ayetinde buyurduğu gibi mümin olarak yaşayan ve mümin olarak ölen kişilerin imanındır. İkincisi, ne dünyada ne de ahirette fayda veren imandır. Bu da Allah Teâlâ'nın / فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيْمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا. '118 ayetinde buyurduğu gibi ümitsizlik anındaki imandır. Üçüncüsü, dünyada fayda veren; ancak ahirette faydası olmayan imandır. (Bu da) Allah Teâlâ'nın / إِنَّ الدِّينَ أَمْنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ كَفَرُوا. '119 ayetinde buyurduğu gibi münafıkların imanındır. Dördüncüsü ise ahirette fayda verir; ancak dünyada fayda vermez. (Bu da) Allah Teâlâ'nın / وَالْقِيَامَةِ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ. قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ. '120 ayetinde buyurduğu gibi Sihirbazların¹²¹ imanındır.”¹²²

En'âm suresi 59. / وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يُعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ... / Gaybın anahtarları yalnızca onun katındadır. Onları ancak o bilir...) ayetinin tefsirinde de yine mücmel olarak verilen bir ifadeyi söz konusu metotla tafsil etmektedir. İlgili ayette geçen “gaybın anahtarları” ifadesi, mücmel olarak verilmiştir. Müfessir, mücmel olan bu ifadeyi, Lokmân suresi 34. / إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مِمَّاذَا تَكْسِبُ) Kiyamet bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez...) ayetiyle tafsil etmektedir. Buna göre “gaybın anahtarları” ifadesinden kastedilen, Lokmân suresi 34. ayetinde geçen kıyamet, yağmur, rahimlerdeki cenin, gelecek ve kimin nerede öleceği ile ilgili bilgidir.¹²³

Şu'arâ suresi 82. / وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ. / O, hesap gününde, hatalarımı bağışlayacağını umduğumdur.) ayetinde Hz. İbrahim'in hatalarından/günahlarından bahsedilmekte; ancak bu hatalar mücmel olarak verilmekte ve tafsil edilmemektedir. Müfessir mücmel olan bu ayeti de başka ayetlerin

¹¹⁷ Yunus, 10/9.

¹¹⁸ Mü'min, 40/85.

¹¹⁹ Nisâ, 4/137.

¹²⁰ A'râf, 7/120-121.

¹²¹ Sihirbazlardan kasıt, Hz. Musa'nın asa mucizesine karşı sihir yapmaya çalışan, asanın yılanı dönüşmesinin sihir olmadığını anladıktan sonra iman eden ve Firavun tarafından öldürülen kişilerdir.

¹²² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 8^a.

¹²³ **A.e.**, vr. 80^a.

yardımıyla tafsil etmeye çalışmaktadır. Ona göre Hz. İbrahim, üç hata/günah işlemiştir. Birincisi, Sâffât suresi 89. ayetinde belirtildiği gibi “فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ / Ben hastayım.” demesidir. İkincisi, Enbiyâ suresi 63. ayetinde geçtiği gibi “بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ.” hayır, onu büyükleri yaptı.” demesidir. Üçüncüsü ise Hz. Sâre için “Benim kız kardeşimdir.” demesidir.¹²⁴ Görüldüğü gibi müfessir, ayette mücmel olarak verilen Hz. İbrahim’in hatalarının ilk ikisini, yine Kur’ân’a başvurarak tafsil etmiştir.

2) Mübhemî Tebyin Etmesi

Müfessir, zaman zaman ayetlerdeki mübhem; yani kapalı ifadeleri tebyin etmek için Kur’ân’a başvurmakta ve söz konusu kapalılıkları başka ayetlerle gidermeye çalışmaktadır. Mesela A‘râf suresi 137. (وَأُورَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ) / الأَرْضِ وَمَغَارِبِهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَى عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا... / Hor görülmüş olan kavmi, toprağına bolluk ve bereket verdiğimiz yerin doğu ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Rabbinin İsrâiloğullarına verdiği güzel söz, onların sabretmeleri karşılığında gerçekleşti...) ayetindeki “Rabbinin İsrâiloğullarına verdiği güzel söz” ifadesinden ne kastedildiği bilinmemekte, dolayısıyla mübhem olmaktadır. Müfessir, mübhem olan bu ifadeyi, Kasas suresi 6. (وَنُمَكِّنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَنُرِي فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا) / مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ. / ve onları yeryüzünde hâkim kılalım ve Firavun’a, Hâmân’a ve ordularına, çekinegeldikleri şeyleri gösterelim.) ayetiyle tefsir ederek “Rabbinin İsrâiloğullarına verdiği güzel söz”ün Firavun’un helak edilmesi ve İsrâiloğullarının yeryüzüne (Mısır) hâkim kılınması olduğuna işaret etmektedir.¹²⁵

Tevbe suresi 114. (وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ...) / İbrahim’in, babası için af dilemesi, sadece ona verdiği bir söz yüzündendi...) ayetinde Hz. İbrahim’in babasına verdiği bir sözden bahsedilmekte; ancak bu sözün ne olduğu belirtilmeyip mübhem bırakılmaktadır. Müfessir, bu ibhamı kaldırmak ve ilgili sözden kastedilene belirtmek için Meryem suresi 47. (إِبْرَاهِيمَ، قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي...) / İbrahim,

¹²⁴ A.e., vr. 206^a.

¹²⁵ A.e., vr. 95^b.

şöyle dedi: “Selâm sana! Senin için Rabbinden af dileyeceğim...”) ayetine başvurarak bunun Allah’tan af dileme sözü olduğunu açıklamaktadır.¹²⁶

Mü’min suresi 26. (وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى وَلْيَدْعُ رَبَّهُ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ. / Firavun dedi ki: “Bırakın beni, Musa’yı öldüreyim. O ise Rabbine yalvaradursun. Çünkü ben onun, dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum.”) ayetinin tefsirinde de mübhemi tebyin etmek için yine söz konusu metoda başvurmakta; ayette geçen ve mübhem olan “الْفَسَادُ” kelimesini Neml suresi 34. (دَعَا إِلَى الْكُفْرِ وَتَرْتَلِبُ الْوَعْدَ الْكَبِيرَ إِذْ دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا آعْرَةً أَهْلِهَا أِدْلَةً... / Dedi ki: “Krallar bir memlekete girdikleri zaman orayı harap ederler ve halkın ileri gelenlerini zelil kılarlar...”) ayeti ile tebyin etmeye çalışmaktadır. Ona göre, Mü’min suresi 26. ayetindeki fesattan kastedilen, Hz. Musa’nın Firavun ve Kıptilere galip gelmesi ve onları ezip zelil etmesidir.¹²⁷

3) Âmmı Tahsis Etmesi

Âm, tahsis edilmeden aktarılan genel ifadelerle denilmektedir. Müfessir, Kur’ân’da âm olarak geçen bazı ifadeleri yine Kur’ân’ın yardımıyla tahsis etmekte ve söz konusu ifadelerden kastedilen hususları izah etmeye çalışmaktadır. Mesela Zuhruf suresi 40. (أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ... / Sağırlara sen mi duyuracaksın yahut körleri sen mi doğru yola ileteceksin?..) ayetinde âm (genel) olarak sağır ve kör olanlardan bahsedilmiştir. Müfessir, âm olarak verilen bu ifadeleri başka ayetlerle tahsis etmeye çalışmaktadır. Ona göre, bu ayette kastedilen sağır ve körlerin, Bakara suresi 18 (صُمٌّ... / Onlar, sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler...) ve Yunus suresi 42. (وَمِنْهُمْ مَنْ... / Onlardan sana kulak verenler de vardır. Fakat sağırlara sen mi işittireceksin?..) ayetlerinde belirtilen Mekke müşrikleridir.¹²⁸

Furkân suresi 54. (وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا... / O, sudan bir insan yaratıp ondan soy sop ve hısımlık meydana getirendir...) ayetindeki “نَسَبًا” ve “صِهْرًا” kelimeleri de âm olarak verilmiştir. Dolayısıyla kan ve evlilik yoluyla oluşan bütün

¹²⁶ A.e., vr. 116^b.

¹²⁷ A.e., vr. 257^b.

¹²⁸ A.e., vr. 267^a.

akrabalıkları kapsamaması gerekmektedir. Ne var ki müfessir, bu iki kelimeyi Nisâ suresi 23. (حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ...) / Size şunlarla evlenmek haram kılındı: Analarınız, kızlarınız...) ayetiyle tahsis etmiştir. Ona göre ayette “نَسَبًا” ve “صِهْرًا” kelimeleri ile kastedilen; kan bağıyla, evlilik yoluyla akraba olan ve evlenmeleri haram olan kişilerdir.¹²⁹

Fetih suresi 15. (سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَائِمٍ لِتَأْخُذُواهَا ذُرُونَا نَتَّبِعْكُمْ يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا) / Savaşta geri bırakılanlar, siz ganimetleri almaya giderken, “Bırakın biz de sizinle gelelim.” diyeceklerdir. Onlar Allah’ın sözünü değiştirmek isterler...) ayetinde âm olarak gelen “كَلَامَ اللَّهِ” ifadesini, Tevbe suresi 83. (فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَائِفَةٍ مِنْهُمْ فَاسْتَأْذِنُواكَ) / Eğer Allah seni onlardan bir zümrenin yanına döndürür de, onlar çıkmak için senden izin isterlerse, de ki: “Artık benimle asla çıkmayacak ve hiçbir düşmanla savaşmayacaksınız...” ayeti ile tefsir ederek yine âmı tahsis etmektedir. Ona göre geride kalanların değiştirmek istedikleri, gazveye çıkmalarına izin vermeyen ayettir.¹³⁰

4) Yaptığı Tefsiri Teyid Etmesi

Müfessir, bazı ayetleri tefsir ettikten sonra mezkûr tefsirini güçlendirmek için başka ayetlere başvurmuştur. Mesela En‘âm suresi 130. (يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ...) / Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size peygamberler gelmedi mi?..) ayetini “İçinizden’ yani bir kısmınızdan; (çünkü) peygamberler sadece insanlardan (gönderilmiştir).” şeklinde tefsir ettikten sonra Rahmân suresi 22. (يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللؤلؤُ) / وَالْمَرْجَانُ.) ayetine başvurarak yaptığı tefsiri teyid etmeye çalışmaktadır. Ona göre, inci ve mercanlar sadece tuzlu denizden çıktığı için ayetin anlamı şu şekilde olur: “O iki denizin birisinden inci ve mercan çıkar.”¹³¹

Rahmân suresi 39. (فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌ.) / İşte o gün ne insana ne cine günahı sorulacaktır.) ayetinin tefsirinde kıyamet gününde insan ve cinlere günahlarının sorulmayacağını; çünkü söz konusu günahların Allah ve hafaza melekler tarafından

¹²⁹ A.e., vr. 203^a.

¹³⁰ A.e., vr. 285^b.

¹³¹ A.e., vr. 84^b.

bilindiğini belirtmekte, ardından yaptığı tefsiri kuvvetlendirmek için aynı surenin 41. (يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ... / Suçlular simalarından tanınırlar...) ayetine başvurarak yine Kur'ân'la tefsir yapmaya çalışmaktadır.¹³²

Duhâ suresi 7. (وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ) / Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi?) ayetinin tefsirinde de yine tefsirini teyid etmek için Kur'ân'a müracaat etmektedir. Söz konusu ayetin tefsirinde “ضَالًّا” kelimesini; peygamberliği, Kur'ân'ı ve şeriatı bilmemek olarak izah etmekte, ardından Şûrâ suresi 52. (وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا) / İşte sana, emrimizle, bir ruh vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin...) ayetine başvurmaktadır.¹³³

5) Aktardığı Görüşlerden Birisini Teyid Etmesi

Müfessir, daha önce de belirttiğimiz gibi kendisinden önce tasnif edilen tefsirlerin bir özetini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu da tefsirde aynı ayet için birden fazla görüşün zikredilmesine yol açmaktadır. Tefsirde değişik görüşlere yer verirken bazen ne tercihte bulunmakta ne de herhangi bir görüş lehine bir şey söylemektedir. Ancak zaman zaman kimi görüşleri tercih ve teyid etmektedir. Teyid için genellikle başka ayetlere başvurmaktadır. Konunun somutlaşması için birkaç örnek vereceğiz. İlk örneği Nisâ suresi 93. (وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا... / Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir...) ayetinin tefsirinden aktaracağız. Müfessir, söz konusu ayeti, önce nüzul sebebine göre yorumlamakta ve ebedi olarak cehennemde kalacak olanın, ayetin inmesine neden olan Maķîs b. Dabâbe el-Leysî olduğunu belirtmektedir. Ona göre sözü edilen kişi, kardeşi Hişâm'la birlikte müslüman olmuş, Hişâm'ın Neccâroğulları mahallesinde ölü bulunması üzerine Hz. Peygamber'e müracaat etmiş ve hakkını istemiştir. Hz. Peygamber, onu Fihr kabilesine mensup bir kişiyle birlikte Neccâroğullarına göndermiş ve onlara “إِنْ عَلِمْتُمْ قَاتِلَ هِشَامٍ فَادْفَعُوهُ إِلَيْهِ لِيَقْتُلَهُ وَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوهُ فَاحْلِفُوا خَمْسِينَ بَيْمَانًا وَادْفَعُوا” / Eğer kardeşinin katilini biliyorsanız kendisine teslim edin, bilmiyorsanız bilmediğinize dâir elli yemin ederek kardeşinin diyetini verin.” demiştir. Neccâroğulları, katili bilmediklerine dâir elli yemin ettikten sonra kardeşinin diyetini

¹³² A.e., vr. 305^b.

¹³³ A.e., vr. 354^b.

kendisine teslim etmişlerdir. Diyeti alan Maķîs ise Hz. Peygamber'in kendisiyle birlikte gönderdiği kişiyi öldürmüş; mürted olmuş ve diyet develeriyle Mekke'ye kaçmıştır.¹³⁴ Müfessir, ayeti bu şekilde tefsir ettikten sonra ayetin bir kişiyi mümin olduğu için öldüren kişilerle alakalı olduğuna dâir yeni bir görüşe yer vermiş ve ilgili görüşü desteklemek için Burûc suresi 8. (وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ...) / Onları sadece Allah'a iman ettikleri için cezalandırıyorlardı...) ayetine başvurmuştur.¹³⁵

En'âm suresi 91. ayetinin " وَ عَلَّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ. " / Sizin ve babalarınızın bilmediği şeyler, size öğretildi." bölümünü tefsir ederken Tevrat ile Yahudilere bilmedikleri şeylerin öğretildiğini belirtmekte daha sonra "kîle" ile Yahudilerin bilmedikleri şeylerin Tevrat'la değil; Kur'ân'la kendilerine öğretildiğine dâir yeni bir görüş aktarmakta ve söz konusu görüşü Neml suresi 76. (إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَفُصُّ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ) / Şüphesiz bu Kur'ân, İsrâiloğullarına üzerinde ayrılığa düştükleri şeylerin çoğunu açıklıyor.) ayetiyle teyid etmeye çalışmaktadır.¹³⁶

Nûr suresi 45. (وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ...) / Allah, bütün canlıları sudan yarattı...) ayetinin tefsirinde verdiği görüşlerden birisini yine mezkûr metoda başvurarak teyid etmektedir. Çünkü ayetteki "ماءٍ" kelimesinden kastedilenin, normal su veya nutfe olduğunu ifade etmekte, ardından Enbiyâ suresi 30. (أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ) / İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi bilmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?) ayetine müracaat ederek ikinci görüşü teyid etmektedir.¹³⁷

6) Ayetler Arasında Görünen Çelişki Vehmini Gidermesi

Ayetler, Kur'ân'ın bütünlüğüne dikkat edilmeden ele alındığı zaman kimi ayetler arasında çelişkilerin olduğu zannedilmektedir. Müfessir, bu gibi ayetleri tefsir ederken Kur'ân'a bütüncül bakışın gereği olarak zaman zaman başka ayetlerin

¹³⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, **Şu'abü'l-îmân**, thk. Abdülali Abdülhamid Hâmid, 14 c., Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003, C: I, s. 468.

¹³⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 65^a.

¹³⁶ **A.e.**, vr. 82^a.

¹³⁷ **A.e.**, vr. 198^a.

yardımıyla ayetler arasındaki çelişki vehmini gidermeye çalışmaktadır. Söz gelimi Enfâl suresi 34. (وَمَا لَهُمْ إِلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِنْ أُولِيَاؤُهُ إِلَّا) / Onlar Mescid-i Haram'dan alıkoyarken ve oranın bakımına ehil de değillerken, Allah onlara ne diye azap etmesin? Oranın bakımına ehil olanlar ancak Allah'a karşı gelmekten sakınanlardır. Fakat onların çoğu bilmez.) ayetiyle bir önceki ayet arasında çelişki vehmine neden olacak bir durum söz konusudur. Çünkü bu ayet, azabın olabileceğini bildirirken bir önceki ayet yani aynı surenin 33. (وَمَا كَانَ) / Oysa sen onların içinde iken, Allah onlara azap edecek değildi. Bağışlanma dilerlerken de Allah onlara azap edecek değildir.) ayeti azabın olmayacağını belirtmektedir. Müfessir, bu çelişki vehmini gidermek için iki görüş nakletmektedir. İlk görüşe göre birinci (33.) ayet, Hz. Peygamber ve sahabesi Mekke'de iken söz konusuydu. Nitekim onlar Mekke'de iken Mekkeliler cezalandırılmamışlardı. Çünkü Hz. Peygamber içlerindeydi ve istiğfar eden müminler vardı. Bir sonraki ayet ise hicretten sonraki durumla ilgilidir. Bu dönemde Mekke'de ne Hz. Peygamber ne de istiğfar eden müminler bulunmaktaydı. Bu durumda azabın olması için bir engel bulunmadığı için iki ayet arasında çelişki de yoktur. İkinci görüşe göre birinci (33.) ayet dünya, ikinci ayet ahiret azabıyla ilgilidir.¹³⁸

Hicr suresi 92. (فَوَرِّكْ لِنَسْأَلَهُمْ أَجْمَعِينَ.) / Rabbine andolsun, onların hepsine mutlaka soracağız.) ayetini tefsir ederken yine iki ayet arasında bulunan çelişki vehmini gidermeye çalışmaktadır. Ona göre, söz konusu ayetle Rahmân suresi 39. (فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ.) / İşte o gün hiçbir insana ve cine günahı sorulmayacaktır.) ayeti arasında çelişki yoktur. Çünkü kıyamette kâfirlere bilgi almak için değil; kınama amacıyla soru sorulacaktır. Yani Hicr suresindeki ayet, onların kınanmak için hesaba çekileceklerini bildirirken; Rahmân suresindeki ayet ise bilgi almak maksadıyla hiç kimseye bir soru sorulmayacağını; çünkü her şeyin Allah'a malum olduğunu belirtmektedir.¹³⁹

¹³⁸ A.e., vr. 104^a 104^b.

¹³⁹ A.e., vr. 145^a.

7) Aynı Konuyla İlgili Ayetleri Birlikte Ele Alması

Müfessir, bir ayeti tefsir ederken ilgili ayetin konusuyla alakalı olan diğer ayetlere göndermeler yaparak konunun doğru ve tam olarak anlaşılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Mesela Mâide suresi 64. ayetinin “ وَالْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ. ” / Biz onların arasına kıyamete kadar düşmanlık ve kin saldık.” bölümünü tefsir ederken Allah’ın Yahudi ve Hıristiyanlara mezheplerinin (dinlerinin) çirkinliklerini göstererek onların kalp ve niyetlerini birbirinden uzaklaştırdığını, aralarına düşmanlık ve kin koyduğunu, bunun için din konusunda sürekli ihtilaf içinde olduklarını belirtmekte; ardından Haşr suresi 14. (لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي فُرَى مُحَصَّنَةٍ أَوْ مِنْ وَرَاءِ جُدُرٍ بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ) / Onlar müstahkem kaleler içinde veya duvarlar arkasında olmadan sizinle toplu halde savaşmazlar. Kendi aralarındaki çekişmeleri şiddetlidir. Sen onları toplu sanırsın. Hâlbuki kalpleri darmadağındır...) ayetinin de bu anlamda olduğunu bildirmektedir.¹⁴⁰

Nahl suresi 71. (وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَادِي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا (مَا) مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ... / Allah, rızık konusunda kiminizi kiminizden üstün kıldı. Üstün kılınanlar, rızıklarını ellerinin altındakilere vermezler...) ayetinin tefsirinde köle sahibinin, kendi malını kölesiyle paylaşmadığı ve onu kendisiyle eşit kabul etmediği halde Allah’ın bazı kullarını ona ortak koştüğünü ve onları Allah’la eşit kabul ettiğini bildirdikten sonra Rûm suresi 28. (صَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ) / Allah, size kendinizden şöyle bir örnek getirdi: Kölelerinizden, verdiğimiz rızıklarda sizinle eşit haklara sahip olan ve birbirinizden çekindiğiniz gibi kendilerinden çekindiğiniz ortaklarınız var mı?..) ayetinin de bunun gibi olduğunu ifade ederek yine benzer konuları ele alan ayetleri birlikte değerlendirmeye gayret göstermektedir.¹⁴¹

İsrâ suresi 12. ayetinin “ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَا تَفْصِيلًا. ” / İşte biz her şeyi açıkça anlattık.” kısmını tefsir ederken yine aynı meseleleri ele alan ayetleri beraber ele almaktadır. Nitekim söz konusu ayetin tefsirinde, ihtiyaç duyulan bütün ana kaidelerin Kur’ân’da beyan edildiğini kaydetmekte; ardından aynı bilginin En‘âm suresi 38. (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي) / Yeryüzünde gezen her

¹⁴⁰ A.e., vr. 71^a-71^b.

¹⁴¹ A.e., vr. 148^a.

türlü canlı ve iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktur. Biz Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık...) ayetinde de geçtiğini belirterek benzer konuların ele alındığı ayetleri birlikte değerlendirmektedir.¹⁴²

8) Ayetlerdeki Kelimeleri İzah Etmesi

Müfessir, ayetlerdeki kelime ve ifadelerin anlamlarını irdelerken, zaman zaman Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsir yöntemine başvurarak ilgili kelimelerin anlamlarını ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Söz gelimi, Fâtiha suresi 4. (مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ / Ceza ve mükafat gününün sahibi.) ayetini tefsir ederken “الدِّينِ” kelimesinin altı anlamının olduğunu belirtmekte ve ilk beşine ayetlerden delil getirmektedir. Ona göre din kelimesi söz konusu ayette ceza ve mükafat, Âl-i İmrân suresi 19. (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ... / Şüphesiz Allah katında tevhi'd [dini] İslâm'dır...) ayetinde tevhi'd, Nûr suresi 2. (الرَّانِيَةُ وَالرَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ... / Zina eden kadın erkekten her birine yüzer değnek vurun. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın hükmü konusunda onlara acımayın...) ayetinde hüküm, Vâkı'a suresi 86. (فَلَوْلَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ... / Eğer hesaba çekilmeyecekseniz...) ayetinde hesap, Bakara suresi 193. (هَيْبَةُ اللَّهِ تَخَوِّفُهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ... / Hiçbir zulüm kalmayınca ve islam [teslimiyet] yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın...) ayetinde ise İslam anlamındadır. Dinin altıncı anlamını, âdet olarak ifade etmekte ve söz konusu anlam için şiirden delil getirmektedir.¹⁴³

Bakara suresi 26. ayetinin “وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ.” kısmını tefsir ederken yine Kur'ân'a müracaat etmek suretiyle “الْفَاسِقِينَ” kelimesinin anlamını izah etmektedir. Nitekim söz konusu kelimenin yoldan çıkma anlamında olduğunu söyledikten sonra Kehf suresi 50. (وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا... / Hani biz meleklerle, “Âdem'e saygı ile eğilin.” demiştik de İblîs'ten başka hepsi saygı ile eğilmişlerdi. İblis ise cinlerdendi de Rabbinin emri dışına çıktı...) ayetini delil olarak sunmaktadır.¹⁴⁴

¹⁴² A.e., vr. 153^a.

¹⁴³ A.e., vr. 6^a.

¹⁴⁴ A.e., vr. 12^b.

En‘âm suresi 143. (ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ مِنَ الصَّانِّ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْرِ اثْنَيْنِ... / Sekiz eşi de [yaratandır]; koyundan iki, keçiden de iki...) ayetini tefsir ederken “أَزْوَاجٍ” kelimesinin üzerinde durmakta ve söz konusu kelimenin tekili olan “زَوْجٍ”in, hem erkek hem de kadın için kullanıldığını, erkek için kadının zevci, kadın için ise erkeğin zevci denildiğini kaydetmekte, akabinde delil olarak Necm suresi 45. (وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ) / Şüphesiz o, iki eşi; erkeği ve dişiye, yaratmıştır.) ayetine başvurmuştur.¹⁴⁵

9) Edatların Manalarını Beyan Etmesi

Arapça’da birçok edat mevcut olup bu edatlar kelimeleri birbirlerine bağladığı gibi cümlelere birçok anlam da katmaktadır. Ayrıca aynı edat, farklı cümlede farklı anlamda kullanılabilir. Bundan dolayı edatların cümleye kattığı anlamı bilmek, son derece önem arz etmektedir. Bunun için müfessir, ayetlerdeki edatların ifade ettiği anlamlara değinmekte, zaman zaman söz konusu anlamları başka ayetlerle pekiştirmeye çalışmaktadır. Söz gelimi, Bakara suresi 196. (... فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي) / ... Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman [olmak üzere] tam on gün oruç tutar...) ayetinde bulunan “تِلْكَ عَشْرَةٌ” ifadesinin, “وَسَبْعَةٌ” kelimesinin başındaki “و”ın (ve) “أَوْ” (veya) anlamında olmadığını belirtmek için getirildiğini ifade etmekte, ardından “و”ın “أَوْ” anlamında kullanıldığına dâir Nisâ suresi 3. (وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِسُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ) / Eğer, yetim kızlar hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, size helal olan kadınlardan iki veya üç ya da dört tanesiyle evleniniz...) ayetini delil göstermektedir.¹⁴⁶

Edatların anlamıyla ilgili Kur’ân’a başvurduğu yerlerden birisi de En‘âm suresi 53. (وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أَهَؤُلَاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا...) / Böylece insanları birbirleriyle denedik. Sonuçta “Allah, aramızdan şu adamları mı iman nimetine lâyük gördü?” diyecekler...) ayetinin tefsiridir. Nitekim ilgili ayetin tefsirinde “لِيَقُولُوا” kelimesinin başındaki “ل” harfinin, akıbet (sonuç) “ل”ı olduğunu ifade etmekte ve tefsirini güçlendirmek için Kasas suresi 8. (فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا...) / Nihayet Firavun

¹⁴⁵ A.e., vr. 85^b-86^a.

¹⁴⁶ A.e., vr. 34^a-34^b.

ailesi, kendilerine düşman ve üzüntü kaynağı olacak olan o çocuğu bulup aldı...) ayetine başvurmuştur.¹⁴⁷ Nitekim Firavun ve yandaşları, kendilerine düşman olsun diye Hz. Musa'yı nehirden çıkarmadıkları gibi Allah da öyle desinler diye insanları imtihana tabi tutmamıştır. Buna göre bu ayetlerde “ل”dan sonra gelen cümleler, ilk cümlelerin sonucudur.

A‘râf suresi 38. (قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ فِي النَّارِ...) / Dedi ki: “Sizden önce gelip geçmiş cin ve insan toplulukları ile birlikte ateşe girin...” ayetinin tefsirinde “في”nin “مع” anlamında olduğunu bildirmekte, akabinde Neml suresi 12. (وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيضًا مِنْ غَيْرِ سُوءٍ فِي تَسْعِ آيَاتِ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ...) / Elini koynuna sok; Firavun’a ve onun kavmine gönderilen dokuz mucizeyle birlikte [yeni bir mucize olarak], kusursuz bembeyaz olarak çıksın...) ayetindeki “في” edatının da aynı anlama geldiğini beyan ederek edatın anlamını yine Kur’ân’la izah etmeye çalışmaktadır.¹⁴⁸

10) Ayetlerdeki Kelimeleri Sarf İlimi Açısından Değerlendirmesi

Müfessir, Kur’ân’daki kelimeleri sarf ilmi açısından değerlendirirken başka ayetlere müracaat ederek açıklamalarını delillendirmeye çalışmaktadır. Mesela A‘râf suresi 22. (فَذَلَّلْنَاهَا بِغُرُورٍ...) / Onları kandırarak yasağa sürükledi...) ayetini tefsir ederken “تدليل” kelimesinin i‘lâlinden (değişiminden) bahsetmekte, ilgili kelimenin “تدليل” kalıbından olduğunu, “دَلَّلَ” olması gerekirken üçüncü “ل”ın “ي”ya dönüşerek söz konusu duruma geldiğini ifade etmektedir. Ardından Şems suresi 10. (وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْهَا.) / Onu kirleten ziyana uğramıştır.) ayetindeki “دَسَّيْهَا” ile Kıyâme suresi 33. (ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى...) / Sonra da kasıla kasıla ailesine gitmişti.) ayetindeki “يَتَمَطَّى” kelimelerinin de böyle olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁹ Ona göre, “دَلَّلَ”, “دَسَّسَ” ve “تَمَطَّطَ” şeklinde olması gereken bu fiillerin son harflerinin “ي”ya; ardından elife dönüşmesiyle mezkûr fiiller, “دَلَّى”, “دَسَّى” ve “تَمَطَّى” şeklini almıştır.

Şûrâ suresi 24. (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِنْ يَشَأِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ...) / Yoksa “Yalan uydurup Allah’a iftira mı etti.” diyorlar. Eğer Allah dilerse senin kalbini

¹⁴⁷ A.e., vr. 79^b.

¹⁴⁸ A.e., vr. 90^a.

¹⁴⁹ A.e., vr. 89^a.

mühürler. Allah batılı yok eder...) ayetinin tefsirinde “يَمْحُو” kelimesinin “يَمْحُو” şeklinde yazılması gerektiğini; fakat Mushaf hattına tabi olmak için “و”sız kaydedildiğini belirtmektedir. Ardından İsrâ suresi 11. (وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا) / İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder. İnsan çok acelecidir.) ayetindeki “يَدْعُ” ile Alak suresi 18. (سَنَدُّعُ الزَّبَانِيَةَ) / Zebânileri çağıracağız.) ayetindeki “سَنَدُّعُ” kelimelerinin de bunun gibi yazıldığını belirtmektedir.¹⁵⁰ Müfessir, burada “يَمْحُو”, “يَدْعُو” ve “سَنَدُّعُو” fiillerinin son harflerinin sarf kuralı gereği düşmediğini belirtmek istemektedir. Çünkü mezkûr fiillerin son harfleri, sadece cezm edatlarından sonra düşmektedir.¹⁵¹

Kâf suresi 24. (أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ) / Atın cehenneme, haddi aşan her kâfiri!) ayetinin tefsirinde de sarfla alakalı verdiği bilgileri yine Kur’ân’la tefsir metodunu kullanarak temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre, söz konusu ayetteki “أَلْقِيَا” kelimesi, müsennâ değil müfreddir. Çünkü söz konusu emir, Allah tarafından günahkâr kişiyi ve onun amel defterini getiren meleğe verilmiştir. Kelimenin müsennâ gibi gözükmemesinin nedeni, sonunda bulunan tekid nûnunun vakıf durumunda elife dönüşmesi ve vasılda da vakıftaki gibi okunmasıdır. Müfessir, söz konusu kelime hakkındaki görüşünü Yusuf suresi 32. (قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِينَ لَمُنْتَنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ...) / Dedi ki: “İşte bu, beni hakkında kınadığınız kimsedir. Andolsun, ben ondan murad almak istedim. Fakat o, bundan kaçındı...” ayetindeki “لَيَكُونَنَّ” ile Alak suresi 15. (كَلَّا لَئِن لَّمْ يَنْتَهَ لِتَسْفَعَا بِالتَّاصِيَةِ) / Hayır! Andolsun, eğer vazgeçmezse, muhakkak onu perçeminden yakalarız.) ayetindeki “لَتَسْفَعَا” kelimeleriyle teyid etmeye çalışmaktadır.¹⁵²

11) Ayetleri Nahiv Açısından Değerlendirmesi

Müfessir, tefsirinde birçok nahiv kuralı için ayetlere başvurmaktadır. Mesela Âl-i İmrân suresi 199. (وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ...) / Şüphesiz Kitap ehlinden Allah’a inananlar da vardır...) ayetinin i’râbı, şöyledir: “لَنْ” fiile benzer harflerendir (inne ve kardeşleri); “مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ”, onun haberi; “لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ” ismidir. Tekid lâminin “لَنْ”nin

¹⁵⁰ A.e., vr. 264^a.

¹⁵¹ İbn ‘Akîl, Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik, C: I, s. 85.

¹⁵² Ezdî, et-Tibyân, vr. 293^b.

isminin başına gelebilmesi için haberin, “إِنَّ” ile isminin arasına girmesi gerekir.¹⁵³ Müfessir, haber olan “مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ”nin “إِنَّ” ile isminin arasına girdiğinden ötürü ismin başına “ل” harfinin geldiğini bildirerek bu kurala işaret etmektedir. Ardından ifade ettiği bu değerlendirmeyi Nisâ suresi 72. (وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبْتَئِنُ... / Şüphesiz bazılarınız, pek ağır davranır...) ayetiyle pekiştirmeye çalışmaktadır.¹⁵⁴

Enfâl suresi 18. (ذُكِّمُوا أَنَّ اللَّهَ مُوْهِنٌ كَيْدِ الْكَافِرِينَ. / İşte durum bu. Allah, kâfirlerin tuzağını zayıf düşürür.) ayetinin tefsirinde de ayetleri, nahiv kurallarına delil göstermektedir. Nitekim ilgili ayetteki “مُوْهِنٌ كَيْدِ” ifadesiyle alakalı birkaç kıraatten bahsettikten sonra mezkûr ifadenin, izâfe ile (“مُوْهِنٌ” muzâf, “كَيْدِ” muzâfün ileyh) de okunduğunu belirtmekte ve Talâk suresi 3. (وَيَزُرُّهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ... / Onu beklediği yerden rızıklandırır. Kim Allah’a tevekkül ederse, o kendisine yeter. Şüphesiz Allah, emrini yerine getirendir...) ayetindeki “بَالِغٌ” ile Saf suresi 8. (يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ. / Onlar ağızlarıyla Allah’ın nurunu söndürmek istiyorlar. Hâlbuki kâfirler istemeseler de Allah, nurunu tamamlayacaktır.) ayetindeki “مُتِمُّ نُورِهِ” ifadelerinin de bunun gibi olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁵⁵

Tevbe suresi 1. (بِرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ... / Bu, Allah ve Resûlünün kesin bir uyarısıdır...) ayetinin tefsirinde “بِرَاءَةٌ” kelimesinin mahzûf bir mübtedânın haberi olduğu için merfû okunduğunu, söz konusu mübtedânın “هُوَ”, “السُّورَةُ”, veya “الآيَاتُ” olabileceğini ifade ettikten sonra Nûr suresi 1. (سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا... / Bu, indirdiğimiz bir suredir...) ayetinin de bunun gibi olduğunu belirterek yine Kur’ân’la tefsir yöntemini kullanmaktadır.¹⁵⁶

12) Ayetleri Belâgat Açısından Değerlendirmesi

Bakara suresi 98. (مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ. / Her kim Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail’e ve Mikail’e düşman olursa bilsin ki, Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır.) ayetinin tefsirinde “وَجِبْرِيلَ” kelimesinin

¹⁵³ Bkz. İbn ‘Akîl, Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik, C: I, s. 373.

¹⁵⁴ Ezdî, et-Tibyân, vr. 61^a.

¹⁵⁵ A.e., vr. 103^a.

¹⁵⁶ A.e., vr. 107^b.

başındaki “و” harfinin tahsis için getirildiğini, bunun nedeninin de söz konusu iki meleğin değerini yüceltmek olduğunu belirtmektedir. Ardından Ahzâb suresi 7. (وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ... / Hani biz peygamberlerden sağlam söz almıştık. Senden, Nûh’tan, İbrahim, Musa ve Meryem oğlu İsa’dan da...) ayetini bu görüşüne delil olarak sunmaktadır.¹⁵⁷ Müfessire göre Hz. Peygamber, Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa da peygamberlerin (النَّبِيِّينَ) içinde olmalarına rağmen kendilerine kıymet atfetmek için isimleri özel olarak zikredildiği gibi Cebrail ve Mikail birer melek oldukları için “مَلَائِكَتِهِ”nin kapsamına girdikleri halde onlara değer vermek için isimleri özel olarak zikredilmiştir. Şunu da kaydedelim ki müfessirin “tahsis” dediği durum, belâgat ıstılahında “atfû’l-hâssı ale’l-âm”, tabiri ile meşhur olmuştur.¹⁵⁸

Bakara suresi 143. (وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ... / Böylece, sizler insanların üzerine birer şahit olasınız ve Peygamber de sizin üzerinize bir şahit olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık...) ayetini tefsir ederken ayette hazif olduğunu; çünkü ayetin “وَيَكُونَ الرَّسُولُ لَكُمْ وَعَلَيْكُمْ شَهِيدًا” / Peygamber de lehinize ve üzerinize bir şahit olsun.” şeklinde olması gerektiğini ifade etmekte, ardından Nahl suresi 81. (وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ... / Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı ve dağlarda da sizin için barınaklar var etti. Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler verdi...) ayetini buna delil göstermektedir. Çünkü söz konusu ayet, “وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ وَالْبُرْدَ” / Sizi sıcaktan ve soğuktan koruyacak elbiseler verdi.” şeklinde olması gerekirken “البرد” (soğuk) kelimesi hafzedilmiştir.¹⁵⁹ Kelamın bir kısmının çeşitli nedenlerle hafzedilme konusu, belâgat eserlerinde genellikle “ez-zikr ve’l-hazf” başlığı altında incelenmektedir.¹⁶⁰

Nûh suresi 1. (إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ... / Şüphesiz biz Nûh’u kavmine gönderdik...) ayetinin tefsirinde mukadder bir soruya yer vermekte, ardından söz konusu soruyu Kur’ân’a başvurmak suretiyle cevaplandırmaktadır. Soru şöyledir: “Allah Teâlâ’nın

¹⁵⁷ A.e., vr. 22^b-23^a.

¹⁵⁸ Bkz. Ahmed b. Ali b. Abdülkâfi, Ebû Hâmid Bahâeddin es-Sübkî, ‘Urûsü’l-efrâh fi şerhi Telhîsü’l-Miftâh, thk. Abdülhamid Hendâvî, 2 c., Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, 2003, C: I, s. 607.

¹⁵⁹ Ezdî, et-Tibyân, vr. 28^a.

¹⁶⁰ Abdurrahman b. Hasan Habenneke, el-Belâgatü’l-Arabiyye, 2 c., Dımaşk, Dârü’l-Kalem, 1996, C: I, s. 312.

kelamı ezeli olduğu halde neden ezelde bulunmayan, dolayısıyla daha peygamber olarak gönderilmemiş olan Hz. Nûh için geçmişten haber veren mazi sîgası kullanılmıştır?” Müfessirin, ilgili soruya verdiği cevap şöyledir: “أَرْسَلْنَا / Gönderdik.’ fiili, lafız olarak mazidir; ancak mana olarak müstakbeldir. Yani ‘سَنُرْسِلُ. / Göndereceğiz.’ anlamındadır. Nitekim ‘أَتَى أَمْرُ اللَّهِ. / Allah’ın emri geldi.’¹⁶¹ de böyledir. Çünkü bunun anlamı şu şekildedir: ‘سَيَأْتِي أَمْرُ اللَّهِ. / Allah’ın emri gelecektir.’¹⁶² Mazinin muzâri anlamında kullanılma konusu, beyan ilminin kapsamında ele alınmaktadır. Söz konusu sanata belagat ıstılahında, “isti‘âre-i tebe‘iyye” denilmektedir.¹⁶³

2.2. Kur’ân’ın Sünnetle Tefsiri

Müfessir Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî’nin, Kur’ân ile sünneti bir bütün olarak gördüğünü ve sünnet olmadan Kur’ân’ın gereği gibi anlaşılamayacağını düşündüğünü söylemek mümkündür. Çünkü sünnetle tefsir yapmaya önem vermekte ve Kur’ân’ı sünnetten bağımsız olarak ele almamaktadır.

Ezdî’nin tercemesinde de belirtildiği gibi o, bir “müsnid”dir. Yani hadislerin sıhhat durumuna dikkat çekmeden, rivayet eden âlimlerdendir.¹⁶⁴ Ezdî gibi âlimler, hadis hafızı oldukları için hadislerin bize ulaşmasında büyük bir görev yaptıkları muhakkaktır. Ancak hadislerin sıhhat durumunu belirtmeden aktarmaları, bazı sorunlara da neden olmuştur. Çünkü bu durum, hadislere vakıf olmayan okuyucuların her rivayeti hadis kabul etmelerine yol açmıştır.

2.2.1. Sünneti Ele Almadaki Metodu

Müfessir, sünnetle tefsir yaparken hiçbir zaman sünnetle tefsir yaptığını belirtmemekte, çoğu zaman kaynak aldığı hadisleri de zikretmemekte ve söz konusu

¹⁶¹ Nahl, 16/1.

¹⁶² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 322^a.

¹⁶³ Bkz. Ahmed b. İbrahim el-Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâga fi’l-me‘ânî ve’l-beyân ve’l-bedî‘*, Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, t.y., s. 267.

¹⁶⁴ Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Tedribü’r-râvî fi şerhi takrîbi’n-nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar el-Fâryâbî, 2 c., 2. bs., Riyad, Mektebetü’l-Kevser, 1415/1994-1995, C: I, s. 29-30.

almaktadır. Nitekim aşağıda aktardığımız hadiste, iyiliklerin on katından başlayarak yedi yüz kata kadar mükâfatlandırıldığı bildirilmektedir.

إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ ثُمَّ بَيَّنَّ ذَلِكَ، فَمَنْ هَمَّ بِحَسَنَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا كَتَبَهَا اللَّهُ لَهُ عِنْدَهُ حَسَنَةً كَامِلَةً، فَإِنْ هُوَ هَمَّ بِهَا فَعَمَلَهَا كَتَبَهَا اللَّهُ لَهُ عِنْدَهُ عَشْرَ حَسَنَاتٍ إِلَى سِتِّ مِائَةٍ ضِعْفٍ إِلَى أضعافٍ كَثِيرَةٍ، وَمَنْ هَمَّ بِسَيِّئَةٍ / Şüphesiz ALLAH iyilik ve kötülükleri yazdı. Sonra bunları beyan etti. Her kim bir iyilik yapmak ister de onu yapmazsa/yapamazsa, Allah kendi katında ona tam bir iyilik yazar. Eğer onu yapmak ister ve yaparsa Allah ona kendi katında on mislinden yedi yüz misline ve daha fazla iyilik yazar. Bir kimse de bir kötülük yapmak ister ve onu yapmazsa, Allah kendi katında ona bir iyiliği yazar. Şayet onu yapmak ister ve yaparsa, Allah ona bir kötülük yazar.”¹⁶⁸

Bir başka hadiste de yetmiş sayısından bahsedilmektedir. Hadis şu şekildedir: “Kim Allah’ın kitabından bir ayet dinlerse, onun yedi yüz kata kadar artırılacak bir iyiliği olur.”¹⁶⁹

c) A’râf suresi 40. (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ...) / Ayetlerimizi yalanlayan ve onlara uymaya tenezzül etmeyenlere, göklerin kapıları açılmaz...) ayetini tefsir ederken göklerin kapılarının müminlerin ruhlarına ve amellerine açıldığını; ancak kâfirlerin ruhlarına ve amellerine açılmadığını bildirmektedir.¹⁷⁰ Bu bilgiler de hadislerden alınmıştır. Nitekim bu konuyla ilgili şöyle bir hadis rivayet edilmiştir:

الْمَيِّتُ تَحْضُرُهُ الْمَلَائِكَةُ، فَإِذَا كَانَ الرَّجُلُ صَالِحًا، قَالُوا: أَخْرِجِي أَيْتَهَا النَّفْسُ الطَّيِّبَةُ، كَانَتْ فِي الْجَسَدِ الطَّيِّبِ، أَخْرِجِي حَمِيدَةً، وَأَبْشِرِي بِرُوحٍ وَرِيحَانٍ، وَرَبِّ غَيْرِ غَضْبَانٍ، فَلَا يَزَالُ يُقَالُ لَهَا ذَلِكَ حَتَّى تَخْرُجَ، ثُمَّ يُعْرَجُ بِهَا إِلَى السَّمَاءِ، فَيُفْتَحُ لَهَا، فَيَقَالُ: مَنْ هَذَا؟ فَيَقُولُونَ: فُلَانٌ، فَيَقَالُ: مَرْحَبًا بِالنَّفْسِ الطَّيِّبَةِ، كَانَتْ فِي الْجَسَدِ الطَّيِّبِ، ادْخُلِي حَمِيدَةً، وَأَبْشِرِي بِرُوحٍ وَرِيحَانٍ، وَرَبِّ غَيْرِ غَضْبَانٍ، فَلَا يَزَالُ يُقَالُ لَهَا ذَلِكَ حَتَّى يُنْتَهَى بِهَا إِلَى السَّمَاءِ الَّتِي فِيهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، وَإِذَا كَانَ الرَّجُلُ السُّوءِ، قَالَ: أَخْرِجِي أَيْتَهَا النَّفْسُ الْخَبِيثَةُ، كَانَتْ فِي الْجَسَدِ الْخَبِيثِ، أَخْرِجِي دَمِيمَةً، وَأَبْشِرِي بِحَمِيمٍ، وَعَسَاقٍ، وَأَخْرَجَ مِنْ شَكْلِهِ أَرْوَاحَ، فَلَا يَزَالُ يُقَالُ لَهَا ذَلِكَ حَتَّى تَخْرُجَ، ثُمَّ يُعْرَجُ بِهَا إِلَى السَّمَاءِ، فَلَا يُفْتَحُ لَهَا، فَيَقَالُ: مَنْ هَذَا؟ فَيَقَالُ: فُلَانٌ، فَيَقَالُ: لَا مَرْحَبًا بِالنَّفْسِ الْخَبِيثَةِ، كَانَتْ فِي الْجَسَدِ الْخَبِيثِ، ارْجِعِي دَمِيمَةً، فَإِنَّهَا لَا تُفْتَحُ لِكَ أَبْوَابِ السَّمَاءِ، فَيُرْسَلُ بِهَا مِنَ الْقَبْرِ. Melekler, Ölüm döşeginde olan kimsenin yanına gelirler. Kişi salih ise melekler: ‘Ey güzel bedende olan güzel nefis! Övülerek çık ve rahatlık, güzellik ve öfkeli olmayan Rabbe kavuşmak ile müjdelene.’ derler. Çıkıncaya kadar sürekli ona böyle denilir. Sonra göğe yükseltilir ve gök onun için

¹⁶⁸ Buhârî, “Rikâk”, 31.

¹⁶⁹ eş-Şeyh Ali b. eş-Şeyh Ahmed el-‘Azîzî, **es-Sirâcü’l-münîr şerhu’l-Câmi’i’s-Sagîr fî Ahâdîsi’l-Beşîri’n-Nezîr**, 4 c., y.y., y.y., t.y., C: IV, s. 263.

¹⁷⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 90^b.

açılır. ‘Bu kimdir?’ denilir. ‘Falancadır.’ derler. ‘Güzel bedende bulunan güzel nefse merhaba!’ denilir. ‘Övülerek gir ve rahatlık, güzellik ve öfkeli olmayan Rabbe kavuşmak ile müjdelen.’ denilir. Allah’ın (azametinin) bulunduğu göğe götürülünceye kadar ona sürekli olarak böyle denilir. (Ölüm döşğinde olan) kötü bir adam ise (ruhunu alacak melek, ona): ‘Çık ey pis bedende bulunan pis nefis! Yerilmiş olarak çık ve kaynar su, irin ve bunlar gibi çeşit çeşit başka şeylerle müjdelen.’ der. Çıkcıncaya kadar ona sürekli olarak böyle denilir. Sonra göğe çıkarılır. Gök ona açılmaz ve: ‘Bu kimdir?’ denilir. ‘Falancadır.’ denilir. ‘Pis bedende bulunan pis nefse merhaba olmasın! Kınanmış olarak geri dön. Çünkü sana göğün kapıları kesinlikle açılmayacaktır.’ denilir ve bunun üzerine gökten gönderilir ve sonra mezara varır.”¹⁷¹

2.2.1.2. Hadislere Atıf Yaparak Tefsir Yapması

Müfessir, kaynak aldığı hadislere atıf yaparken hadislerin sıhhatiyle ilgi herhangi bir bilgi vermediği gibi her türlü hadisle de tefsir yapmaya çalışmaktadır. Ayrıca tefsiri kısa tutma düşüncesinden olacak ki hadislerin senetlerini vermemekte ve hadislerin kaynaklarına temas etmemektedir. Tefsir üzerinde yapılan tahkik çalışmalarında, söz konusu hadislerin kaynakları ve sıhhat durumları belirtilmiştir. Müfessirin, başvurduğu hadislerin çoğu sahih, bir kısmı zayıf ve az bir bölümü de mevzû hadislerden meydana gelmektedir.

1) Sahih Hadislerle Tefsir Yapması

a) Bakara suresi 219. (... وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ... / Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: “Onlarda hem büyük günah hem de insanlar için bazı faydalar vardır...” ayetini tefsir ederken Hz. Peygamber’in içkiyle ilgili şöyle dediğini nakletmektedir: “لَعَنَ اللَّهُ الْخَمْرَ وَشَارِبَهَا وَسَاقِئَهَا وَبَائِعَهَا وَمُبْتَاعَهَا وَعَاصِرَهَا وَمُعْتَصِرَهَا” / Allah içkiye, içki içene, içirene, satana, satın alana, yapana, kendisi için yapılan, taşıyana ve kendisine taşınana lanet etsin”.¹⁷² Burada başvurulan rivayet, hadis kriterleri açısından sahih bulunmuştur.¹⁷³

b) En‘âm suresi 159. (إِنَّ الدِّينَ فَرَقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ... / Dinlerini parçalayan ve kendileri de grup grup ayrılmış olanlar var ya, onlarla hiçbir ilişkin

¹⁷¹ İbn Mâce, “Zühd”, 31.

¹⁷² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 37^a.

¹⁷³ Ebû Davud, “Eşribe”, 2.

yoktur...) ayetinin tefsirinde Hz. Peygamber'in, "Yahudiler yetmiş bir, Hıristiyanlar yetmiş iki fırkaya bölündü." dediğini aktarmaktadır.¹⁷⁴ Burada başvurulan hadis, sahih bir hadisin parçasıdır. Hadisin tamamı şöyledir:

«افْتَرَقَتْ الْيَهُودُ عَلَى إِحْدَى وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، فَوَاجِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ وَسَبْعُونَ فِي النَّارِ، وَافْتَرَقَتْ النَّصَارَى عَلَى ثِنْتَيْنِ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، فَأِحْدَى وَسَبْعُونَ فِي النَّارِ، وَوَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ، وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ، لَتَفْتَرِقَنَّ عَلَى ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، فَوَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ، وَثِنْتَانِ وَسَبْعُونَ فِي النَّارِ، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَنْ هُمْ؟ قَالَ: «أُمَّتِي الْجَمَاعَةُ» / Yahudiler, yetmiş bir fırkaya ayrıldı. Biri cennetlik, yetmiş cehennemliktir. Hıristiyanlar, yetmiş iki fırkaya ayrıldı. Yetmiş biri cehennemlik, biri cennetliktir. Muhammed'in nefsi elinde olan (Allah)'a andolsun ki, siz yetmiş üç fırkaya bölüneceksiniz. Biri cennetlik, yetmiş ikisi cehennemlik olacaktır. 'Ey Allah'ın Elçisi! Bunlar kimlerdir.' denildi. 'Ümmetimin genel çoğunluğudur.' dedi.¹⁷⁵

c) Zümer suresi 68. (وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ...) / Sûr'a üflenir ve Allah'ın dilediği kimseler hariç, göklerdeki ve yerdeki herkes ölür...) ayetinde Hz. Peygamber'in: «أَنَا أَوَّلُ مَنْ يَرْفَعُ رَأْسَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَأَرَى مُوسَى قَائِمًا أَخَذًا بِقَائِمَةٍ مِنْ قَوَائِمِ» Kiyamet gününde ilk başını kaldıran benim. Bir de bakarım ki Musa ayakta ve Arş'ın bir direğine yapışmıştır. Bilmiyorum o, 'إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ' ile istisna edilenlerden mi yoksa benden önce mi başını kaldırdı?¹⁷⁶ Burada başvurulan rivayet de sahih kabul edilmiştir.¹⁷⁷

2) Zayıf Hadislerle Tefsir Yapması

a) Müfessir Bakara suresi 43. (وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ.) / Namazı kılın, zekâtı verin ve rükû edenlerle rükû edin.) ayetini tefsir ederken, "Namazı kılın." denildiği halde "Rükû edenlerle rükû edin." denilmesinin hikmetiyle ilgili iki görüş serdetmektedir. Birinci görüşe göre, "Rükû edenlerle rükû edin."den kastedilen, namaz kılanlardan olmaktır. İkinci görüşe göre ise cemaatle namaz kılmaktır. Müfessir, ikinci görüşü desteklemek için Hz. Peygamber'e nispet edilen; ancak hadis kriterlerine göre zayıf addedilen şu rivayeti zikretmektedir:

¹⁷⁴ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 87^a.

¹⁷⁵ İbn Mâce, "Fiten", 17.

¹⁷⁶ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 255^b.

¹⁷⁷ Tirmizî, "Tefsîr", 40.

مَنْ صَلَّى الصُّبْحَ فِي جَمَاعَةٍ كَانَ لَهُ فِي جَنَّةٍ عَدْنٍ سَبْعُونَ دَرَجَةً، بَعْدَ مَا بَيَّنَّ كُلَّ دَرَجَتَيْنِ حُضْرُ الْفَرَسِ “ الْجَوَادِ الْمُضَمَّرِ سَبْعُونَ سَنَةً، وَمَنْ صَلَّى الطُّهْرَ فِي جَمَاعَةٍ كَانَ لَهُ فِي جَنَّةِ الْفَرْدَوْسِ خَمْسُونَ دَرَجَةً، بَعْدَ مَا بَيَّنَّ كُلَّ دَرَجَتَيْنِ حُضْرُ الْفَرَسِ الْجَوَادِ الْمُضَمَّرِ خَمْسُونَ سَنَةً وَمَنْ صَلَّى الْعَصْرَ فِي جَمَاعَةٍ كَانَ لَهُ أَجْرُ عَتِيقٍ لِمَانِيَةِ أَعْنَدٍ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ، وَمَنْ صَلَّى الْمَغْرِبَ فِي جَمَاعَةٍ كَانَ لَهُ أَجْرُ مَنْ حَجَّ وَأَعْتَمَرَ، وَمَنْ صَلَّى الْعِشَاءَ فِي جَمَاعَةٍ كَانَ لَهُ أَجْرُ قِيَامِ لَيْلَةِ الْقَدْرِ. / Kim sabah namazını cemaatle kılsa, Adn cennetinde; her iki derece arasında hızlı bir atın yetmiş yılda kat edeceği bir mesafe bulunan yetmiş derecesi olur. Kim öğle namazını cemaatle kılsa, Firdevs cennetinde; her iki derece arasında hızlı bir atın elli yılda kat edeceği bir mesafe bulunan elli derecesi olur. Kim ikinci namazını cemaatle kılsa, İsmail evlatlarından sekiz köleyi âzat etme sevabına nail olur. Kim akşam namazını cemaatle kılsa, bir hac ve bir umrenin sevabına kavuşur. Kim yatsı namazını cemaatle kılsa, kadir gecesini ibadetle geçirme sevabını elde etmiş olur.”¹⁷⁸

b) Müfessir, Âl-i İmrân suresi 21. (إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقِّ) / Allah’ın ayetlerini inkâr eden, haksız yere peygamberleri ve insanlardan adaleti emredenleri öldürenler var ya, onları acı bir azapla müjdele.) ayetinin tefsirinde de zayıf bir hadise yer vermektedir. Nakledilen hadis şu şekildedir:

قَتَلَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ ثَلَاثَةَ وَأَرْبَعِينَ نَبِيًّا مِنْ أَوَّلِ النَّهَارِ، فِي سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ، فَقَامَ مِائَةٌ وَاثْنَا عَشَرَ رَجُلًا مِنْ عَبَادِ بَنِي إِسْرَائِيلَ فَأَمَرُوا مَنْ قَتَلَهُمْ بِالْمَغْرُوفِ وَنَهَوْهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ، فَقَتَلُوهُمْ جَمِيعًا فِي آخِرِ النَّهَارِ فَهُمْ الَّذِينَ ذَكَرَهُمُ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ. / İsrâiloğulları günün ilk saatlerinde, bir saat içinde kırk üç peygamberi öldürdüler. Abidlerinden yüz on iki kişi, peygamberleri öldürenlere iyiliği emredip onları kötülükten sakındırdılar. Bunun üzerine günün sonunda bunları (abidleri) da öldürdüler. Allah’ın, kitabında (Kur’ân’da) bahsettiği kişiler (katiller) bunlardır.”¹⁷⁹

c) Nasr suresi 3. (فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا.) / Rabbine hamd ederek tespihte bulun ve ondan bağışlanma dile. Çünkü o, tövbeleri çok kabul edendir.) ayetinin tefsirinde de yine zayıf bir hadise başvurmuştur. Hadis şu şekilde aktarılmıştır: “ لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ السُّورَةُ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ ‘نُعِيْتُ إِلَى نَفْسِي‘، فَمَا رُئِيَ ضَاحِكًا وَلَا مُسْتَبْشِرًا بَعْدَ “

¹⁷⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 15^b. Hadis için bkz. Beyhâkî, **Şu’abü’l-îmân**, C: IV, s. 344. Mezkûr hadis, münkatı’dır. Ayrıca hadisi rivayet eden Sümâme b. Mes’ûd, muhaddisler tarafından zayıf bulunmuştur. Bkz. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, **Lisânü’l-mizân**, thk. Komisyon, 7 c., 2. bs., Beyrut, Müessesetü’l-A’lemî, 1971, C: II, s. 85.

¹⁷⁹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 48^a-48^b. Hadis için bkz. Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, **Silsiletü’l-ahâdîsi’z-zaîfe ve’l-mevzûa**, 14 c., Riyad, Dârü’l-Meârif, 1992, C: VI, s. 297-298.

. نُزُولِهَا إِلَى أَنْ مَاتَ. / Bu sure inince Hz. Peygamber, ‘Ölüm zamanım bana bildirildi.’ dedi ve vefat edene kadar ne güldüğü ne sevindiği görüldü.”¹⁸⁰

3) Mevzû Hadislerle Tefsir Yapması

a) Bakara suresi 40. (يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ...) / Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın...) ayetinin tefsirinde “Hadiste, Âl ve İl’in Allah’ın isimlerinden olduğu bildirilmektedir.” demektedir.¹⁸¹ Hadis olduğunu beyan ettiği bu rivayet, kaynaklarda hadis olmadığı kaydedilmektedir.¹⁸²

b) Ankebût suresi 43. (وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ.) / Bu örnekleri insanlar için getiriyoruz. Onları ancak âlimler anlarlar.) ayetinin tefsirinde, Hz. Peygamber’in “مَنْ عَفَلَ عَنِ اللَّهِ وَعَمِلَ بِطَاعَتِهِ وَاجْتَنَّبَ سَخَطَهُ فَذَلِكَ مُؤْمِنٌ.” / Kim Allah’ın söylediklerini anlar, emirlerini yerine getirir, gazabından sakınırsa o, mümindir.” dediğini belirterek yine mevzû bir hadisle tefsir yapmaktadır.¹⁸³ Bu rivayet, kaynaklarda yer almakta; lakin mevzû olduğu bildirilmektedir. Bu arada kaynaklardaki rivayetlerde, mümin ifadesi yerine âlim ifadesine yer verilmektedir.¹⁸⁴

c) Ahzâb suresi 37. (وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ...) / Hani sen Allah’ın nimet verdiği, senin de iyilikte bulunduğun kişiye, “Eşini nikâhında tut ve Allah’tan sakın.” diyordun...) ayetinin nüzul sebebi olarak mevzû bir hadise yer vermektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber, Zeyneb’i, Zeyd ile evlendirdikten sonra görmüş ve kalben ona karşı bir şeyler hissetmişti. Bunun üzerine “سُبْحَانَ اللَّهِ مُقَلِّبِ الْقُلُوبِ” / Kalpleri evirip çeviren Allah’ın şanı ne yücedir.” demiştir. Hz. Peygamber’in sesini duyan Zeynep, durumu Zeyd’e bildirmiştir. Bunun üzerine Zeyd, Hz. Peygamber’e gelerek Zeyneb’i boşamak istediğini söylemiştir.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 361^b. İlgili hadis için bkz. Heysemî, **Mecma‘uz-zevâid**, C: IX, s. 23.

¹⁸¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 15^a.

¹⁸² Bkz. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, **el-İmtâ‘ bi’l-erba‘îni’l-mütebâyine**, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997, s. 109.

¹⁸³ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 220^a.

¹⁸⁴ Bkz. Cemâleddin Abdullah b. Yusuf ez-Zeyle‘î, **Tahrîcü ehâdîsi’l-Keşşâf**, thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa‘d, 4 c., Riyad, Dârü İbn Huzeyme, 1414/1993-1994, C: III, s. 43.

¹⁸⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 229^b. Hadis için bkz. Zeyle‘î, **Tahrîcü ehâdîsi’l-Keşşâf**, C: III, s. 111.

2.2.2. Sünnete Başvurma Amacı

Müfessir, çeşitli gayelerden dolayı sünnetle tefsir metoduna başvurmaktadır. Kur’ân’la tefsir konusunda yaptığımız gibi burada da çeşitli başlıklar altında ve örnekler üzerinde bu konuyu incelemeye çalışacağız.

1) Yaptığı Tefsiri Teyid Etmesi

a) Neml suresi 82. (وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا) / O söz başlarına gelince, onlar için yerden bir dâbbe çıkarırız. O, onlara insanların ayetlerimize kesin olarak inanmadıklarını söyler.) ayetinin tefsirinde “Dâbbetü’l-Arz”ın çıkışının, kıyamet alametlerinden olduğunu belirtmekte ve tefsirini teyid etmek için Hz. Peygamber’in: “ وَدَابَّةٌ ، أُولَٰهَا الدُّخَانُ ، وَخُرُوجُ الدَّجَالِ ، وَطُلُوعُ الشَّمْسِ مِنَ الْأَرْضِ ، وَخَسْفٌ بِالْمَشْرِقِ ، وَخَسْفٌ بِالْمَغْرِبِ ، وَخَسْفٌ بِجَزِيرَةِ الْعَرَبِ ، وَخُرُوجُ الدَّجَالِ ، وَطُلُوعُ الشَّمْسِ مِنَ الْمَغْرِبِ ، وَخُرُوجُ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ ، وَنُزُولُ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ ، وَظُهُورُ نَارٍ يَخْرُجُ مِنْ أَرْضِ عَدَنَ . ” / On alamet çıkmadan kıyamet kopmaz. Birincisi, dumandır. Dâbbetü’l-Arz; doğuda, batıda ve Arap yarımadasındaki hasf (yere batırma); Deccâl’in çıkışı; güneşin batıdan doğması; Ye’cûc ve Me’cûc’un çıkışı; İsa’nın inişi; Aden bölgesinden ortaya çıkacak ateş.” dediğini belirtmektedir.¹⁸⁶

b) Ahkâf suresi 24. (فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُّسْتَقْبِلَ أُوْدِيِّهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ .) / Onu vadilerine doğru yayılan bir bulut olarak gördüklerinde, “Bu, bize yağmur getiren bir buluttur.” dediler. Hayır, o sizin acele gelmesini istediğiniz şeydir. İçinde elem dolu azabın bulunduğu bir rüzgârdır.) ayetinin tefsirinde yaptığı yorumu yine hadisle teyid etmeye çalışmaktadır. Nitekim söz konusu ayeti tefsir ederken Âd kavmi üzerine gönderilen rüzgârın, “Debûr” adlı rüzgâr olduğunu belirtmekte, ardından Hz. Peygamber’in, kendisine “Saba” ile yardım edildiğini, Âd kavminin “Debûr” ile helak olduğunu söylediğini belirtmektedir.¹⁸⁷

c) Muhammed suresi 38. ayetinin (وَإِنْ تَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ .) / Eğer yüz çevirseniz, yerinize başka bir toplum getirecektir.” bölümünü “Eğer siz Allah ve Resûlü’ne itaat etmekten yüz çevirir ve verilen sadaka emirlerini yerine getirmezseniz

¹⁸⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 212^b. Hadis için bkz. Müslim, “Fiten”, 13.

¹⁸⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 283^b. 273^b. Hadis için bkz. Buhârî, “İstiskâ”, 25.

helak edileceksiniz, yerinize sizden daha itaatkâr bir kavim getirilecektir.” şeklinde tefsir etmekte ve söz konusu kavimin Fars ve Rûm olduğunu ileri sürmektedir. Ardından Hz. Peygamber’in Selmân el-Fârîsî’ye işaret ederek, “لَوْ كَانَ الْإِيمَانُ/الْعِلْمُ بِالسَّرِيَّةِ” / Eğer iman/ilim Süreyya’da olsaydı, Fârisoğullarından bazıları ona ulaşırlardı.” dediğini belirterek ayette kendisinden bahsedilen kavmin Fars olduğuna dâir tefsirini, teyid etmeye çalışmaktadır.¹⁸⁸

2) Aktardığı Görüşlerden Birisini Teyid Etmesi

a) Müfessir, Fâtiha suresinin tefsirine geçmeden önce Fâtiha’ya tekrarlanan anlamındaki “mesânî” isminin verilme nedenlerinden bahsetmekte ve bu konuda birkaç görüşe yer vermektedir. Ardından Fâtiha’nın yarısının Allah’tan yarısının ise kuldân olduğu için surenin bu ismi aldığı ileri süren başka bir görüşe yer vermekte ve söz konusu görüşü kutsî bir hadisle teyid etmeye çalışmaktadır. İlgili hadisi şu şekilde aktarmaktadır: “إِنَّ اللَّهَ قَالَ: ‘فَسَمَّتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نَصْفَيْنِ، فَإِذَا قَالَ الْعَبْدُ: ‘الْحَمْدُ لِلَّهِ’ مَالِكِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، يَقُولُ اللَّهُ: ‘حَمْدِي عَبْدِي، فَإِذَا قَالَ: ‘الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ’ يَقُولُ اللَّهُ: ‘أَتْنَى عَلَيَّ عَبْدِي، فَإِذَا قَالَ: ‘مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ، يَقُولُ اللَّهُ: ‘مَجْدَنِي عَبْدِي، فَإِذَا قَالَ: ‘إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ‘هَذِهِ الْآيَةُ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي، فَإِذَا قَالَ: ‘إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ إِلَى آخِرِ السُّورَةِ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ‘سَأَلَنِي عَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ.’ Allah Teâlâ, şöyle buyurdu: ‘Namazı (Fatiha’yı) kendim ve kulum arasında taksim ettim.’ Kul, ‘الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ’ dediği zaman Allah, ‘Kulum bana hamd etti.’ der. Kul, ‘الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ’ dediği zaman Allah, ‘Kulum beni övdü.’ der. Kul, ‘مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ’ dediği zaman Allah, ‘Kulum beni yüceltti.’ der. Kul, ‘إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ’ dediği zaman Allah, ‘Bu ayet, benimle kulum arasındadır.’ der. Kul, ‘إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ’ dediği ve surenin sonuna kadar (okuduğu) zaman Allah, ‘Kulum benden istedi, ne isterse ona veririm.’ der.¹⁸⁹

b) Tûr suresi 6. ayetinde geçen “الْبَحْرُ الْمَسْجُورُ / Tutuşturulan deniz” in mahiyetiyle alakalı zikrettiği görüşlerden birisi, bunun cehennem olduğuna dâirdir.

¹⁸⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 287^a. Hadis için bkz. Tirmizî, “Tefsîr”, 47.

¹⁸⁹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 4b. Hadis için bkz. Müslim, “Salât”, 11.

Müfessir bu görüşü teyid etmek için “el-bahrü’l-mescûr”un cehennem olduğuna dâir bir hadis bulunduğunu bildirmekte; ancak hadisin metnine yer vermemektedir.¹⁹⁰

c) Cin suresi 18. (وَإِنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا.) / Şüphesiz mescitler, Allah’ındır. O halde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin.) ayetinin tefsirinde, “Mescitlerden kilise, sinagog ve cami gibi ibadet yerleri veya hadiste beyan edildiği gibi üzerinde secde edilen yedi uzuv ya da bütün yeryüzü kastedilmiştir. Çünkü yeryüzü bizim için mescit ve temizleyici kılınmıştır.” diyerek mescitlerin üzerinde secde edilen yedi uzuv olduğuna dâir görüşü, hadisle teyid etmektedir.¹⁹¹

3) Mübhem Tebyin Etmesi

a) Bakara suresi 143. (وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا...) / Böylece, sizler insanların üzerine birer şahit olasınız ve Peygamber de sizin üzerinize bir şahit olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık...) ayetinde, Müslümanların insanlara karşı şahitlik edecekleri, Hz. Peygamber’in ise Müslümanlara karşı şahitlikte bulunacağı bildirilmekte; ama sözü edilen şahitliğin içeriğiyle alakalı hiçbir malumat verilmeyerek, konu mübhem bırakılmaktadır. Müfessir, hadisle tefsir yöntemine müracaat ederek söz konusu şahitliğin içeriğiyle ilgili bilgi vermekte ve ayetteki ibhamı bu şekilde kaldırmaya çalışmaktadır. Hadis, şu şekilde aktarılmıştır:

يُدْعَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِنُوحٍ -عَلَيْهِ السَّلَامُ- فَيَقَالُ لَهُ: ‘هَلْ بَلَغْتَ قَوْمَكَ مَا أَمَرْنَاكَ بِهِ؟‘ فَيَقُولُ: ‘نَعَمْ‘ فَيَسْأَلُ اللَّهُ ‘قَوْمَهُ‘: ‘هَلْ بَلَغْتُمْ نُوحًا سَيِّئًا؟‘ فَيُكْرَهُونَ. فَيَقُولُ اللَّهُ لِنُوحٍ: ‘هَلْ لَكَ مَنْ يَشْهَدُ لَكَ؟‘ فَيَقُولُ: ‘نَعَمْ‘ فَيَقُولُ لَهُ ‘مَنْ؟‘ فَيَقُولُ ‘مُحَمَّدٌ وَأُمَّتُهُ‘ فَيُؤْتَى بِمُحَمَّدٍ وَأُمَّتِهِ، فَيَسْهَدُونَ. وَكَذَلِكَ سَائِرُ الْأَنْبِيَاءِ. وَيَقُولُ أَصْحَابُ إِبْرَاهِيمَ: ‘يَا رَبِّ! كَيْفَ يَسْهَدُونَ عَلَيْنَا وَهُمْ بَعْدَنَا؟‘ فَيَقُولُ أُمَّةٌ مُحَمَّدٍ: ‘أَعْلَمْنَا ذَلِكَ نَبِيِّنَا وَبِالْقُرْآنِ فَإِنَّ فِيهِ قِصَصَكُمْ‘ / Kıyamet günü Nûh çağrılır ve ‘Sana bildirdiğimiz emirleri kavmine tebliğ ettin mi?’ diye sorulur. ‘Evet’ der. Bunun üzerine kavmine ‘Size herhangi bir şey tebliğ etti mi?’ diye sorulur. Onlar inkâr ederler. Allah, Nûh’a ‘Sana şahitlik edecek kimse var mı?’ diye sorar. ‘Evet’ der. Allah, ‘Kim?’ diye sorar. ‘Muhammed ve ümmeti’ der. Muhammed ve ümmeti getirilir ve şahitlik ederler. Aynı şekilde diğer peygamberler için de (şahitlik ederler). İbrahim’in ümmeti, ‘Ya rabbi! Onlar bizden sonra geldikleri halde nasıl aleyhimizde şahitlik edebilirler?’ diye itirazda bulunurlar. Muhammed’in ümmeti ise ‘Bunu

¹⁹⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 297^b. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, C: XXIX, s. 478.

¹⁹¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 333^b. Hadis için bkz. Buhârî, “Ezan”, 132.

peygamberimiz ve Kur'ân bize öğretti; çünkü onda kıssalarımız vardır.' diye cevap verirler.”¹⁹²

b) A'râf suresi 181. (وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ.) / Yarattıklarımızdan, hak ile doğru yolu gösteren ve adaleti gerçekleştiren bir topluluk vardır.) ayetinde, hakka tabi olup adaletle hüküm veren bir ümmetten bahsedilmekte; ancak söz konusu ümmet hakkında başka herhangi bir açıklama yapılmayarak konu mübhem bırakılmaktadır. Müfessir bu ibhamı kaldırmak ve sözü edilen ümmetin İslam ümmeti olduğunu beyan etmek için sünnete başvurmakta ve ayetin nüzülü sırasında Hz. Peygamber'in “ هَذِهِ لَكُمْ وَقَدْ أَعْطَى اللَّهُ مُوسَى مِثْلَهَا. / Bu sizin içindir. Allah Teâlâ, Musa'ya da bunun bir benzerini vermişti.” dediğini nakletmektedir.¹⁹³

c) Saf suresi 6. (وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ) / Hanî, Meryem oğlu İsa, “Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben, Allah'ın size, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici [olarak gönderdiği] peygamberiyim” demişti...) ayetinde Hz. İsa'nın, kendisinden sonra ismi Ahmed olan bir peygamberin geleceğini müjdelediği bildirilmektedir. Ne var ki ayette söz konusu peygamberin sadece ismi geçmekte, hakkında başka herhangi bir bilgi verilmeyerek, kimliği mübhem bırakılmaktadır. Müfessir, bu ayetteki mübhemliği kaldırmak için yine hadise başvurmakta ve Hz. Peygamber'in: “ أَنَا دَعْوَةُ أَبِي إِبْرَاهِيمَ وَبَشَارَةُ أَخِي عِيسَى. / Ben atam İbrahim'in duası, kardeşim İsa'nın müjdesiyim.” dediğini belirterek sözü edilen peygamberin Hz. Peygamber olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁴

4) Mücmeli Tafsil Etmesi

a) Nûr suresi 27. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى) / Ey iman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere, geldiğinizi hissettirip ev halkına selam vermeden girmeyin...) ayetini tefsir ederken ayette mücmel olarak gelen

¹⁹² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 28^a. Hadis için bkz. İbn Mâce, “Zühd”, 34.

¹⁹³ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 100^a. Hadis için bkz. Zeyle‘î, **Tahrîcü ehâdisi'l-Keşşâf**, C: I, s. 474.

¹⁹⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 319^b. Hadis için bkz. Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Neysâbüri, **el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn**, thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ, 4 c., 2. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002, C: II, s. 453.

“hissettirme” ve “selam verme” konusunu, hadisle tafsil etmekte; ancak aktardığı bilgilerin hadiste olduğunu belirtmemektedir. Müfessirin ifadesiyle: “Yani üç defa selâmün aleyküm, gireyim mi? der. Bunu üç defa tekrarlar, izin verilmezse geri döner.”¹⁹⁵ Müfessir, burada hadise atıf yapmaz; ama verdiği bilgiler hadiste yer aldığı için hadisle tefsir yapmış olur.¹⁹⁶

b) Kâf suresi 38. (وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ.) / Andolsun, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı.) ayetinde, göklerin ve yerin altı günde yaratıldığı bildirilmekte; ama konu mücmel bırakılarak tafsilatına girilmemektedir. Müfessir, Hz. Peygamber’in, Allah’ın yeryüzünü pazar ve pazartesi; dağları salı; ağaç ve suları çarşamba; göğü perşembe, güneşi, ayı ve yıldızları ise cuma günü yarattığını söylediğini ifade ederek ayetteki icmali hadisle tafsil etmeye çalışmaktadır.¹⁹⁷

c) Necm suresi 32. (الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ...) / Onlar, ufak tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir...) ayetinde büyük günahlardan bahsedilir; ancak hangi günahların büyük olduğuyula alakalı bilgi verilmez ve konu mücmel bırakılır. Müfessir, büyük günahları beyan eden bir hadis zikrederek ayetteki icmali gidermeye çalışmıştır. Nakledilen hadise göre, büyük günahlar şunlardır: Allah’a ortak koşmak, haklı bir neden yokken mümin bir kişiyi öldürmek, ribâ yemek, yetim malı yemek, iffetli kadınlara zina iftirasında bulunmak, savaştan kaçmak, anne babanın haklarına riayet etmemek, sihir yapmak ve Kâbe’nin saygınlığını ihlal etmek.¹⁹⁸

5) Ayette Verilen Bilgiyi Teyid Etmesi

a) Zümer suresi 53. (قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ...) / De ki: “Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin...” ayetinde, Allah’ın rahmetinden ümidin kesilmemesi gerektiği bildirilmiştir. Müfessir Allah’ın rahmetinden ümidin kesilmemesi gerektiğini teyid

¹⁹⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 195^b.

¹⁹⁶ Hadis için bkz. Beyhakî, **Şu’abü’l-îmân**, C: XI, s. 220.

¹⁹⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 294^a-294^b. Hadis için bkz. Hâkim en-Neysâbüri, **el-Müstedrek**, C: II, s. 592.

¹⁹⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 290^b. Hadis için bkz. Ebû Davud, “Vesâyâ”, 10.

etmek için bir hadise başvurarak ayette verilen bilgiyi teyid etmeye çalışmaktadır.

Hadis şu şekilde aktarılmıştır:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِعَبْدٍ مِنْ عِبِيدِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِلَى النَّارِ فَيَذُوبُ بِهِ فَإِذَا مَضَى ثَلَاثَ الطَّرِيقِ أَلْتَقَتْ وَإِذَا مَضَى ثَلَاثًا الطَّرِيقِ أَلْتَقَتْ وَإِذَا أَشْرَفَ عَلَى النَّارِ أَلْتَقَتْ. فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: 'رُدُّوهُ فَإِنْ كَانَ التَّقَاتُ بِحُجَّةٍ عَفَرْتُ لَهُ، فَيَرُدُّ الْعَبْدُ فَيَسْأَلُهُ اللَّهُ عَنِ التَّقَاتِ فَيَقُولُ: 'نَعَمْ يَا رَبِّ لَمَّا مَضَيْتُ ثَلَاثَ الطَّرِيقِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ: 'وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ' فَرَجَوْتُكَ فَلَمَّا مَضَيْتُ ثَلَاثَ الطَّرِيقِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ: 'وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ' فَصَارَ رَجَائِي أَكْثَرَ مِنَ الْأَوَّلِ فَلَمَّا أَشْرَفْتُ عَلَى النَّارِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ 'قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ قَلَّمَ أَشْرَفْتُ عَلَى النَّارِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ: 'يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا' قَالَ: 'فَيَأْمُرُ اللَّهُ بِهِ إِلَى الْجَنَّةِ' / Allah Teâlâ, kıyamet gününde bir kulunun cehenneme götürülmesini emreder. Cehenneme doğru götürülen kişi, yolun üçte birini geçince geriye dönüp bakar, yolun üçte ikisini geçince (yine) geriye dönüp bakar, cehenneme varınca (tekrar) geriye dönüp bakar. Bunun üzerine Allah Teâlâ, 'Onu geri getirin. Eğer onun geriye dönüp bakması, bir delile dayanıyorsa onu bağışlarım.' der. Adam geri getirilir. Allah Teâlâ, geriye dönüp bakmasının bir delile dayanıp dayanmadığını sorar. Adam 'Evet ya rabbi (geriye dönüp bakmam, bir delile dayanıyor).' der. 'Yolun üçte birini geçince, senin 'Allah'tan başka günahları bağışlayacak kim var?'¹⁹⁹ sözünü hatırladım. Bundan dolayı ümitlendim. Yolun üçte ikisini geçince 'Senin rabbini bağışlayıcı ve merhamet sahibidir.'²⁰⁰ sözünü hatırladım. Bunun için birinci seferden daha fazla ümitlendim. Cehenneme varınca 'Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder.'²⁰¹ sözünü hatırladım.' der. Bunun üzerine Allah Teâlâ, mezkûr kişinin cennete götürülme emrini verir."²⁰²

b) Lokmân suresi 34. (إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ) / Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.) ayetinde kıyameti, yağmurun yağma zamanını, rahimdeki cenini, gelecekte ne olacağını ve kimin nerde öleceğini Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği bildirilmiştir. Müfessir, ayetle aynı bilgileri veren bir hadis zikrederek ayetteki bilgiyi teyid etmektedir. Hadis şöyle nakledilmiştir:

أَتَى النَّبِيَّ -عَلَيْهِ السَّلَامُ- رَجُلٌ مِنَ الْبَادِيَةِ يُقَالُ لَهُ الْوَارِثُ بْنُ عَمْرٍو فَقَالَ لِلنَّبِيِّ: 'مَتَى تَقُومُ السَّاعَةُ؟' فَقَالَ -عَلَيْهِ السَّلَامُ-: 'هَذَا غَيْبٌ وَلَا يَعْلَمُ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ. فَقَالَ لِلنَّبِيِّ: 'إِنَّ أَرْضَنَا قَدْ أُجْدِبَتْ فَمَتَى يَنْزِلُ الْغَيْثُ؟' فَقَالَ

¹⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/135.

²⁰⁰ Kehf, 18/58.

²⁰¹ Zümer, 39/53.

²⁰² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 254^b-255^a. Hadis için bkz. Ebü'l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, **Şerhu esmâ'illâhi'l-hüsna**, 2. bs., Beyrut, Dâru Âzâd, 1986, s. 103-104.

لَهُ النَّبِيُّ: 'هَذَا عَيْبٌ وَلَا يَعْلَمُ الْعَيْبَ إِلَّا اللَّهُ'. فَقَالَ لِلنَّبِيِّ: 'إِنَّ أَمْرًا تَبِيَّ حُبْلَى أَوْ فَرَسِي فَمَاذَا تَلِدُ؟' فَقَالَ لَهُ مِثْلَ ذَلِكَ. فَقَالَ لِلنَّبِيِّ: 'فَبِأَيِّ أَرْضٍ أَمُوتُ؟' فَقَالَ لَهُ مِثْلَ الْأَوَّلِ. / Vâris b. Amr adındaki bir kişi, çölden Hz. Peygamber'e geldi ve 'Kıyamet ne zaman?' dedi. Hz. Peygamber 'Bu gaybtır, Allah'tan başka kimse gaybı bilmez.' dedi. 'Bizim toprağımız kuraklaştı, ne zaman yağmur yağacak?' dedi. Hz. Peygamber 'Bu gaybtır, Allah'tan başka kimse gaybı bilmez.' dedi. 'Eşim' veya 'atım gebedir, ne doğuracak?' dedi. Hz. Peygamber aynı şekilde cevap verdi. 'Ben nerede öleceğim?' dedi. Hz. Peygamber yine aynı şekilde cevap verdi."²⁰³

c) Tûr suresi 21. (وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ)
 ... شَيْءٍ / İman eden ve nesilleri de iman konusunda kendilerinin yoluna uyanlar var ya, biz onların nesillerini kendilerine kattık. Bununla beraber onların amellerinden hiçbir şey eksiltmeyiz...) ayetinde, iman edenlerin nesilleri, iman etmişlerse, kendilerine ulaştırılacağı bildirilmektedir. Müfessir, ayetteki bu bilgiyi teyid etmek için Hz. Peygamber'in bir hadiste şöyle dediğini ifade etmektedir: " إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَرْفَعُ ذُرِّيَّةَ الْمُؤْمِنِ فِي " / Allah Teâlâ, ameli daha az olsa da müminin neslini onun derecesine yükseltir ki gözü aydın olsun."²⁰⁴

6) Ayette Verilen Bilgilere Başka Bilgiler Ekleme

a) A'râf suresi 180. (وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا...) / En güzel isimler Allah'ındır. Ona o isimleriyle dua edin...) ayetinde, en güzel isimlerin Allah'a ait olduğu bildirilmekte ve bu isimlerle kendisine dua edilmesi istenmektedir. Müfessir, verdiği bir hadisle ayetteki bilgilere bazı yeni bilgiler ilave etmektedir. Hadis şöyledir: " إِنَّ لِلَّهِ " / تِسْعَةٌ وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ / Allah'ın doksan dokuz; (yani) yüz eksi bir ismi vardır. Kim (bunları) sayarsa (ezberlerse/gereğince amel ederse) cennete girecektir."²⁰⁵

b) Fâtır suresi 32. (ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ)
 ... / وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بإِذْنِ اللَّهِ... / Sonra Kitab'ı, kullarımız arasından seçtiklerimize verdik. Onlardan kimi kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır...) ayetinde, insanlar üç gruba ayrılmış; ancak söz konusu

²⁰³ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 225^b. Hadis için bkz. Selim b. Âdilhilâlî, Muhammed b. Musa Âl-i Nasr, **el-İstî'âb fî beyâni'l-esbâb**, 3 c., Riyad, Dâru İbnü'l-Cevzî, 2004, C: III, s. 68-69.

²⁰⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 298^a. Hadis için bkz. Zeyle'î, **Tahrîcü ehâdîsi'l-Keşşâf**, C: III, s. 372.

²⁰⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 98^b. Hadis için bkz. Buhârî, "Şurûr", 18.

grupların kıyamette karşı karşıya kalacakları muamele konusunda herhangi bir malumat verilmemiştir. Müfessir, naklettiği bir hadis ile ilgili grupların kıyametteki durumlarını beyan etmiş, dolayısıyla ayette verilen bilgilere yenilerini ilave etmiştir. Hadis şu şekilde nakledilmiştir: “السَّابِقُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بِغَيْرِ حِسَابٍ وَالْمُقْتَصِدُ يَحَاسِبُ” / Bu ümmetin öne geçeni, hesaba çekilmeden cennete girer. Ortada olanı, biraz hesaba çekildikten sonra cennete girer. Zalimi ise kurtulmaktan ümidini kesene kadar haşır meydanında bekletilir, tam ümidini kestiği anda rahmete nail olur.”²⁰⁶

c) Zümer suresi 68. (وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ) / Sûr'a üflenir ve Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölür. Sonra ona bir daha üflenir, bir de bakarsın onlar kalkmış bekliyorlar.) ayetinde Sûr'a yapılacak üflemlerin iki tanesinden ve üflemlerde meydana gelecek olaylardan bahsedilmektedir. Müfessir, Hz. Peygamber'in “النَّفْخُ فِي الصُّورِ ثَلَاثُ نَفَخَاتٍ؛ نَفْخَةُ الْفَرَجِ وَنَفْخَةُ الصَّعَقِ وَهُوَ الْمَوْتُ وَنَفْخَةُ الْبَعْثِ، وَبَيْنَ” / Sûr'a, üç defa üflenir. Korku, bayılma/ölüm ve dirilme üfleme. Her iki üfleme arasında kırk sene bulunur.”²⁰⁷ dediğini belirtmektedir. Görüldüğü gibi müfessir, bu hadisle ayette geçmeyen korku üfleme ve iki üfleme arasındaki zaman dilimini belirterek ayete ek bilgiler katmıştır.

7) Kelimenin Anlamına Şâhid Getirmesi

a) A'râf suresi 180. (وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا...) / En güzel isimler Allah'ındır. Ona o isimleriyle dua edin...) ayetinin tefsirinde Allah kelimesinin kökü ve anlamı üzerinde durmakta ve bunun için birkaç muhtemel kök ve anlamdan bahsetmektedir. İleri sürdüğü köklerden birisi de “وَلَهُ”dir. Müfessir, Hz. Peygamber'in “ لَا تُؤَلِّهُ وَالِدَةٌ ”

²⁰⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 238^a. Hadis için bkz. Heysemî, **Mecma'uz-zevâid**, C: VII, s. 96.

²⁰⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 255^b. Hadis için bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, **el-Ba'sü ve'n-nüşûr**, thk. eş-Şeyh 'Âmir Ahmed Haydar, Beyrut, Merkezü'l-Hademâti ve'l-Ebhâsi's-Sıkâfiyye, 1986, s. 337.

.بَوْلِدَهَا / Hiçbir (köle) anneye, (ayrı olarak satılarak) çocuğunun acısı tattırılmaz.” dediğini ifade ederek kelimenin anlamına hadisi şâhid göstermektedir.²⁰⁸

b) Nahl suresi 62. (وَبِجَعْلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ السِّتْنُهُمُ الْكَذِبَ أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَى لَا جَرَمَ أَنَّ لَهُمْ) / Hoşlarına gitmeyen şeyleri Allah'a isnad ederler. En güzel sonuç kendilerininmiş diye dilleri de yalan uyduruyor. Hiç şüphe yok ki onlara cehennem vardır ve onlar oraya giren öncülerdir.) ayetindeki “مُفْرَطُونَ” kelimesinin, öncü anlamında olduğunu ve önce suya varan anlamındaki “فَارَطَ” kelimesinden türetildiğini, “أَنَا فَرَطُكُمْ عَلَى الْحَوْضِ.” / Ben havuz başında öncünüzüm.” hadisindeki “فَرَطَ” kelimesinin de aynı anlama geldiğini belirterek yine hadisten şâhid getirmektedir.²⁰⁹

c) Nebe suresi 14. (وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا.) / Yağmur yüklü bulutlardan şarıl şarıl yağmur yağdırdık.) ayetindeki “ثَجَّاجًا” kelimesinin, şiddetli dökülme anlamında olduğunu ve hadisteki (الْحَجُّ هُوَ التَّجُّ وَالْعَجُّ.) / Hac, dökülme ve bağıriştir.) “التَّجُّ” kelimesi de aynı anlama geldiğini belirterek kelimenin anlamına hadisten şâhid getirmeye çalışmaktadır.²¹⁰

2.3. Kur’ân’ın Kur’ân İlimleriyle Tefsiri

Müfessir, tefsir yaparken Kur’ân ilimlerinden de istifade etmiştir. Müfessirin Kur’ân ilimleri ile yaptığı tefsirleri, başlıklar altında ve örnekler üzerinde incelemeye çalışacağız.

1) Nesih

Nesih, “Şer’î bir hükmü daha sonra gelen bir başka şer’î hükümle ortadan kaldırmaktır.” Başka bir hükmü ortadan kaldıran nassa nâsîh, hükmü ortadan kaldırılan nassa ise mensûh denir. Söz konusu ilme ise nesih ilmi denilmektedir. Nesih ilmi, Kur’ân ilimlerinin en önemlilerindedir. Çünkü Kur’ân’da neshin olup

²⁰⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 99^a. Hadis için bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkadir ‘Atâ, 10 c., 3. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, C: VIII, s. 8.

²⁰⁹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 147^b. Hadis için bkz. Buhârî, “Rıkâk”, 53.

²¹⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 241^a. Hadis için bkz. İbn Mâce, “Menâsik”, 6.

olmadığını ve varsa hangi ayetlerin mensûh olduğunu bilmek, son derece önem arz etmektedir. Nesih olgusu, öteden beri tartışıl原因 gelmiş, Kur’ân’ın diğer ilahi kitapları neshi konusunda ittifak oluşmuş; ancak Kur’ân ayetlerinin başka ayet veya hadislerle neshi mevzuunda ihtilaf söz konusu olmuştur.²¹¹ Neshin tahsis vb. konularla karıştırılması sonucu mensûh ayetlerin sayısı kimi âlimler tarafından bir hayli fazla gösterilmiş,²¹² hatta söz konusu ayetlerin sayısını beş yüze çıkarıncılar da olmuştur.²¹³ Süyûtî, mensûh ayetlerin sayısını on dokuz indirmiş,²¹⁴ Dihlevî (v. 1176/1762) ise beş kadar ayetin mensûh olduğunu ifade etmiştir.²¹⁵ Neshin varlığını kabul eden âlimlerin bir kısmına göre Kur’ân; sadece Kur’ân’la, kimilerine göre ise sünnetle de nesh edilebilir.²¹⁶

Müfessir, neshin varlığını kabul eden ve Kur’ân’ın sünnetle de nesh edilebildiğini düşünen âlimlerdendir. Ancak o, konuyu abartmaktan kaçınmış; sadece yetmiş dokuz ayetin neshiyle ilgili bilgi vermiş ve yalnız kırk üç tanesinin mensûh olduğunu belirtmiştir. Müfessir, Bakara suresi 106. (مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ) ...مِثْلَهَا / Herhangi bir ayeti nesheder veya unutturursak ondan daha hayırlısını veya benzerini getiririz...) ayetinin tefsirinde, neshi tanımlamakta; hem lafzı hem de hükmü nesh edilenle sadece lafzı veya sadece hükmü nesh edilen olmak üzere neshin üç çeşit olduğunu belirtmekte ve her çeşit için örnekler vermektedir. İlk çeşide örnek olarak “Bilinen on emzirme, haram kılar.” ve “Eğer Âdemoğlunun iki vadi dolusu altını olsaydı, üçüncü bir vadi daha isteyecekti. Onun karnını topraktan başka hiçbir şey doldurmayacaktır.” “ayetlerini” verirken ikinci çeşit için zina eden evli ve dul kişilerin cezasını belirlediği bildirilen ve “recm ayeti” olarak meşhur olan “ayeti” göstermektedir. Üçüncü çeşide örnek olarak da affetmeyi, cahillere aldırılmamayı ve kötülüğe karşı iyilikle mücadele etmeyi emreden “ayetleri” vermektedir. Müfessir, neshin daha hafif veya daha ağır ya da aynı seviyedeki ağırlıkta bir hükümle

²¹¹ Bkz. Muhsin Demirci, **Tefsir Usûlü**, 70. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2018, s. 232-234; Ögmüş, **Kur’ân İlimleri**, s. 95-96.

²¹² Süyûtî, **el-İtkân**, C: IV, s. 1443.

²¹³ Ahmed b. Abdürrahim Şâh Veliyullah ed-Dihlevî, **el-Fevzü’l-kebîr fi usûli’t-tefsîr**, çev. Selman el-Hüseynî en-Nedvî, 3. bs., Beyrut, Dârü’l-Beşâiri’l-İslamiyye, 2005, s. 53.

²¹⁴ Süyûtî, **el-İtkân**, C: IV, s. 1447.

²¹⁵ Dihlevî, **el-Fevzü’l-kebîr**, s. 54-59.

²¹⁶ Süyûtî, **el-İtkân**, C: IV, s. 1436.

yapılabileceğini ileri sürmekte ve her birisi için örnekler vermektedir. Ona göre, on kişiye karşı bir kişinin mücadele etmesini emreden ayeti nesh eden ve bunu iki kişiye karşı bir kişi olarak değiştiren ayet, birincisine; nafile oruç ve namazı, Ramazan ve beş vakit namaz ile nesh eden ayetler, ikincisine; kıblenin değişimini sağlayan ayet ise üçüncüsüne misal olabilir.²¹⁷

Müfessire göre, Bakara 178. ayeti, Mâide 45. ayeti ile;²¹⁸ Bakara 180. ayeti, Nisâ 11. ayeti veya “لَا وَصِيَّةَ لِرِثٍ.” / Vâris için vasiyet yoktur.”²¹⁹ hadisi ile;²²⁰ Bakara 183. ayeti, aynı surenin 187. ayeti ile;²²¹ Bakara 184. ayeti, aynı surenin 185. ayeti ile;²²² Bakara 219. ayeti, Tevbe 60. ayeti ile;²²³ Bakara 240. ayeti, aynı surenin 234 ve Nisâ 11. ayetleri ile;²²⁴ Âl-i İmrân 102. ayeti, Tegâbün 16. ayeti ile;²²⁵ Mâide 13. ayeti, Enfâl 58. ayeti ile;²²⁶ Enfâl 65. ayeti, aynı surenin 66. ayeti ile;²²⁷ Enfâl 72. ayeti, aynı surenin 75. ayeti ile;²²⁸ Tevbe 36 ve 41. ayetleri, aynı surenin 122. ayeti ile;²²⁹ Müzzemmil 20. ayetinin “فَأَقْرُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ.” / Kılableceğiniz kadar (gece namazı) kılın.” kısmı, aynı ayetin “وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ.” / Beş vakit namazı kılın.” bölümü ile mensûh olmuştur.²³⁰

Ona göre Bakara 256, Nisâ 63, 81, 90, En‘âm 68, 159, Enfâl 61, Yunus 41, Hicr 85, Nahl 125, Meryem 84, Ankebût 46, Secde 30, Ahzâb 48, Sâffât 178, Zuhruf 89, Câsiye 14, Kâf 39, 45, Tûr 48, Necm 29, Kamer 6, Me‘âric 42, Müzzemmil 10, Târik 17, Gâşiye 22, ve Kâfirûn 6. ayetleri ise Tevbe 5. ayeti ile neshedilmiştir.²³¹

Müfessir, Mâide suresi 6. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ...) / Ey iman edenler! Namaza kalkacağımız zaman yıkayınız yüzlerinizi...) ayetinin

²¹⁷ Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 24^a.

²¹⁸ **A.e.**, vr. 31^b.

²¹⁹ İbn Mâce, “Vesâyâ”, 6.

²²⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 31^b.

²²¹ **A.e.**, vr. 32^a.

²²² **A.e.**, vr. 32^b.

²²³ **A.e.**, vr. 37^a.

²²⁴ **A.e.**, vr. 40^a.

²²⁵ **A.e.**, vr. 323^a.

²²⁶ **A.e.**, vr. 67^a.

²²⁷ **A.e.**, vr. 106^b.

²²⁸ **A.e.**, vr. 107^b.

²²⁹ **A.e.**, vr. 117^b.

²³⁰ **A.e.**, vr. 335^a.

²³¹ Bkz. **A.e.**, vr. 42^a, 62^a, 63^b, 64^b, 80^b, 87^b, 106^a, 120^b, 144^b, 150^b, 171^b, 220^b, 226^b, 230^b, 248^a, 268^b, 271^a, 294^b, 294^b, 299^a, 299^b, 302^a, 331^b, 334^b, 349^a, 350^a, 361^a.

tefsirinde, önce her namaz için ayrı ayrı abdest almanın farz kılındığını; ama daha sonra bu farziyetin nesh edildiğini, aynı surenin 33. (*إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ*) ... *وَيَسْعُونَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا* / Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası...) ayetinin tefsirinde ise zekât develerinin çobanını öldüren ve develeri kaçıran kişilerin, Hz. Peygamber'in emriyle elleri ve ayakları kesilerek ölünceye kadar güneşte bekletildiklerini; ardından söz konusu cezanın nesh edildiğini bildirmekte; ancak nâsîh nas hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.²³² Ayrıca Zümer suresi 13. (*قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ*) / De ki: "Eğer ben Rabbime isyan edersem, şüphesiz büyük bir günün azabından korkarım.") ayetinin de mensûh olduğunu; çünkü bu durumun Hz. Peygamber'in günahlarının bağışlanmadan önceki zamanla alakalı olduğunu belirtmekte; fakat yine nâsîh nasla ilgili herhangi bir malumata yer vermemektedir.²³³

2) Mekkî-Medenî

Malum olduğu üzere Hz. Peygamber gönderildikten sonra yaklaşık 13 yıl Mekke'de, putperestlerin hâkim olduğu bir yerde; 10 yıl Medine'de, bir İslam devletinin teşekkül ettiği, Müslümanların hâkim olduğu, Yahudi ve münafıkların yaşadığı bir yerde ikamet etti.²³⁴ Mekke'de genellikle inanç ve önceki ümmetlerin kıssalarını ihtiva eden sure ve ayetler inerken Medine'de çoğunlukla ahkâmla alakalı sure ve ayetler nazil olmuştur.²³⁵

Sure ve ayetler, üç kıstasa göre Mekkî ve Medenî olarak taksim edilmiştir. Zamana göre taksim yapılırken hicretten önce inen sure ve ayetler Mekkî, hicretten sonra nazil olanlar ise Medenî kabul edilmiştir. Mekân dikkate alınarak yapılan taksimde, Mekke ve yakınlarında nazil olanlar Mekkî, Medine ve yakınlarında inenler ise Medenî olarak ele alınmış ve bu mekânların dışında inenler ise Mekkî veya Medenî olarak değil; seferî olarak benimsenmiştir. Hitap dikkate alınarak yapılan taksimde ise

²³² A.e., vr. 68^b.

²³³ A.e., vr. 253^a.

²³⁴ Adnan Demircan, **Siyer**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016, s. 201-273, 289-383.

²³⁵ Zürcânî, **Menâhilü'l-irfân**, C: I, s. 203-204; İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, 32. bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018, s. 68.

Mekkelilere/putperestlere hitap edenlerin Mekkî, Müslüman ve Yahudilere hitap edenlerin ise Medenî olduğu belirtilmiştir.²³⁶

Tefsirden, müfessirin hangi kıstası benimsediğini anlamak, pek mümkün olmamaktadır. Çünkü o, sadece sure ve çok az sayıdaki ayetlerin Mekkî veya Medenî olduğunu bildirmekte ve hangi ölçüye göre taksim yaptığını belirtmemektedir. Ancak 82. ayeti hariç, Vâkı'a suresinin Mekkî olduğunu, söz konusu ayetin ise seferde indirildiğini belirtmesi, onun en azından söz konusu sureyi mekâna göre taksim ettiğini göstermektedir.²³⁷

Müfessir, Mekkî ve Medenî sureleri belirtmekte ve bu konuyla ilgili ihtilaflara değinmektedir. Zaman zaman Mekkî surelerdeki Medenî; Medenî surelerdeki Mekkî ayetleri ve bunlarla ilgili ihtilafları da beyan etmektedir. Mesela A'râf suresinin Mekkî olduğunu; ancak 160-167. ayetleri konusunda ihtilaf bulunduğunu belirtmektedir.²³⁸ Ayrıca Yunus suresinin 40. ayeti; Hac suresinin 6 (19-24) ayeti; Şu'arâ suresinin son dört veya beş ayeti; Rûm suresinin iki (17 ve 18) ayeti; Secde suresinin üç (18, 19 ve 20) ayeti; Zuhuruf suresinin 45. ayeti; Duhân suresinin 15. ayeti; Ahkâf suresinin 3 (15, 16 ve 17) ayeti; Kamer suresinin 45. ayeti hariç, tüm bu surelerin Mekkî olduğunu belirtmektedir.²³⁹ Öte yandan Ankebût suresinin bazılarına göre Mekkî bazılarına göre Medenî; kimilerine göre ise ilk on ayeti hariç Mekkî olduğunu; Tegâbün suresinin ise cumhura göre Mekkî, bazı âlimlere göre ise iki (14 ve 15) ayeti hariç Medenî olduğunu belirtmektedir.²⁴⁰

3) Muhkem-Müteşâbih

Kur'ân'da, bazı ayetlerin muhkem, bazılarının ise müteşâbih olduğu bildirilmekte;²⁴¹ ancak bu kavramlardan neyin kastedildiği tam olarak beyan edilmemektedir. Müfessir, Âl-i İmrân suresi 7. (هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ) / O, sana Kitab'ı indirendir. Onun bazı ayetleri muhkemdir, ...هُنَّ أُمَّ الْكِتَابِ وَآخَرٌ مُتَشَابِهَاتٌ...

²³⁶ Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, C: I, s. 43-46.

²³⁷ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 306^a-306^b.

²³⁸ *A.e.*, vr. 87^b.

²³⁹ Bkz. *A.e.*, vr. 87^b, 118^a, 185^a, 204^a, 221^a, 225^b, 265^a, 268^b, 281^b, 301^b, 321^b-322^a.

²⁴⁰ *A.e.*, vr. 218^b, 321^b.

²⁴¹ Âl-i İmrân, 3/7.

bilgisinin yazılı olan “Levh-i Mahfûz” olduğunu bildirmekte; ardından “الكتاب”ın Kur’ân olduğuna dâir başka bir görüş bulunduğunu ve söz konusu görüşe göre Kur’ân’da, bazen mücmel bazen mufassal olarak, her şeyin bilgisinin bulunduğunu söylemekte; ancak ne mücmel-mufassal kavramları hakkında herhangi bir bilgiye yer vermekte ne de mücmel-mufassal ayetleri belirtmektedir.

5) Emsâlü’l-Kur’ân

Emsâlü’l-Kur’ân, ayetlerin anlam ve amaçlarının muhatapta etki bırakacak ve hayranlık uyandıracak şekilde kısa ve özlü olarak ifade edilmesine denilmektedir.²⁴⁶

Kur’ân’da yer alan meseller, başta ilgili konuda yazılan eserlerde ve tefsir kitaplarında ele alınmakta ve anlamları üzerinde durulmaktadır. Müfessir, zaman zaman ayetlerde geçen mesellere dikkat çekmektedir. Mesela Bakara suresi 17. (مَثَلُهُمْ) / Onların durumu, ateş yakan kimsenin durumuna benzer: Ateş tam çevresini aydınlattığı sırada Allah ışıklarını yok ediverir de onları göremez bir şekilde karanlıklar içinde bırakıverir.) ayetinde verilen meselin üzerinde durmakta, Allah’ın münafıkları geceleyin bir çölde kalan ve etrafını görmek için ateş yakan, ateşinin sönmeye üzerine eskisi gibi yine karanlıklarda kalan kişiye benzettiğini; münafıkların durumunun da böyle olduğunu; çünkü müslüman olduklarını ilan ederek geçici olarak kazandıkları güveni ölümle kaybedeceklerini ve yine küfrün karanlığında kalıp onun cezasını çekeceklerini ifade etmektedir.²⁴⁷

A‘râf suresi 176. (وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ) / Dileseydik onu, bununla yükseltirdik. Fakat o, yere saplandı ve hevesine uydu. Artık onun hali, köpeğin hali gibidir ki, üstüne varsan da, kendi haline bıraksan da dilini sarkıtıp solur...) ayetinde geçen meseli de ele alıp incelemekte ve şöyle demektedir:

“Yani bu kâfiri uyarırsan, ona nasihatte bulunsan istifade edip imana gelmeyecek; onu uyarırsan, ona nasihatte bulunmasan da yine doğru yolu bulup iman etmeyecektir. Kâfirin bu iki durumu, köpeğin iki durumuna benzemektedir.

²⁴⁶ Bedrettin Çetiner, “Mesel”, **DİA**, Ankara, 2004, C: XXIX, s. 299.

²⁴⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 10^a-10^b.

Çünkü köpeğin üzerine varsan da dilini çıkarıp soluyacak, varmasan da yine aynı şeyi yapacaktır.”²⁴⁸

Ra‘d suresi 17. (أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَهُۥ بِقَدَرٍ ۖهَا فَاخْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا...) / O, gökten su indirdi de dereler kendi ölçülerince aktı ve sel üste çıkan köpüğü aldı götürdü...) ayetinin tefsirinde de yine ayette geçen mesele değinmekte; Allah’ın hak için faydalı su ve cevherleri, batıl için ise faydasız su ve cevher köpüğünü örnek verdiğini belirtmekte; köpüğün dünyada fayda vermediği gibi küfrün de sahibine fayda vermeyeceğini, su ve cevherin fayda verdiği gibi imanın da fayda vereceğini ifade etmektedir.²⁴⁹

2.4. Kur’ân’ın Kelâm İlmiyle Tefsiri

Kelâm; “Allah’ın zatından, sıfatlarından, nübüvvet konularından, başlangıç ve sonuç itibariyle kâinatın hallerinden İslam kanunu üzere bahseden bir ilim dalıdır.”²⁵⁰

Kelâm âlimleri, iddialarını ispatlamak için çeşitli delil getirme yöntemlerini kullanmaktadırlar. Müfessir, tefsirinde söz konusu delillerden temânu‘ ve kudret delillerine temas etmektedir. Mesela İsrâ suresi 99. (أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ) / Onlar, gökleri ve yeri yaratan Allah’ın kendileri gibilerini yaratmaya kadir olduğunu görmediler mi?..) ayetini tefsir ederken söz konusu ayetin kudret deliline işaret ettiğini bildirmekte; ancak sözü edilen delille ilgili herhangi bir tanıma yer vermemektedir.²⁵¹

Enbiyâ suresi 22. (لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ.) / Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Arş’ın Rabbi Allah, onların nitelemelerinden yücedir.) ayetinin tefsirinde ise “Eğer gökte ve yerde başka ilahlar olsaydı aralarındaki temânu‘dan dolayı ikisi de bozulurdu.” diyerek temânu‘ deliline temas etmektedir.²⁵²

²⁴⁸ A.e., vr. 98^b.

²⁴⁹ A.e., vr. 138^b.

²⁵⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, DİA, Ankara, 2002, C: XXV, s. 196.

²⁵¹ Ezdî, et-Tibyân, vr. 157^a.

²⁵² A.e., vr. 181^a.

2.4.1. Müfessirin Kelâmî Görüşleri

Müfessirin kelâm konusunda serdettiği görüşlerin büyük bir kısmı Eş‘arîlerin, bir kısmı selefî ve bir kısmı da Mâtürîdîlerin görüşlerine uygundur. Müfessir, kelâmî konularla alakalı ayetleri tefsir ederken hangi mezhebe göre tefsir yaptığını belirtmemektedir. Zaman zaman isim vermeden mezhep görüşlerini serdetmekte ve bir görüşü tercih etmektedir. Kimi zaman Kaderiye, Müşebbihe ve Mücessime dediği mezheplerin görüşlerini reddetmektedir.²⁵³ Müfessirin kelâmî konulardaki görüşlerini başlıklar altında ve örnekler üzerinde incelemeye çalışacağız.

1) Allah’ın Zat ve Sıfatları

İslâm âlimleri, Allah’ın zatının ve sıfatlarının mahiyeti hakkında ihtilaf etmişleridir. Buna bağlı olarak da ilgili konuları ihtiva eden ayetler farklı şekillerde tefsir edilmiştir. Bazı âlimler, Allah’ın zatı ve sıfatlarıyla ilgili ayetleri müteşâbih kabul ederek yorumlamaktan uzak durmuş,²⁵⁴ bazıları ise tevil etme yolunu tercih etmiştir. Tevil yolunu tercih edenlerin bir kısmı, Allah’ın bir cisim olmadığını ve hiçbir yaratığa benzemediğini vurgularken;²⁵⁵ diğer bir kısmı, onun bir cisim olduğunu; ancak başka hiçbir şeye benzemediğini savunmuştur. Hatta Allah’ın insana benzeyen bir bedeni olduğuna yönelik uç iddiaların da ortaya atıldığı olmuştur.²⁵⁶

Müfessir, Allah’ın zat ve sıfatlarıyla ilgili ayetleri tefsir ederken genellikle söz konusu ayetleri tevil etmekle yetinmektedir. Zaman zaman selefî görüşlerine de atıf yapmakta; ancak tevil yoluna gidenleri isabetli bulmaktadır. Mesela Tâhâ suresi 5. (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى.) ayetinin tefsirinde “استوى”nın anlamının emrin, hükümranlılığın ve gücün yerleşmesi, üstün gelmesi olduğunu bildirdikten sonra bazı âlimlerin söz konusu kelimeyi müteşâbih kabul ederek kelimenin anlamı hakkında konuşmaktan çekindiklerini; bazılarının hatalı bir tevilde

²⁵³ Bkz. **A.e.**, vr. 76^b, 101^a, 172^b, 303^b.

²⁵⁴ Bkz. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn ‘Atıyye, **el-Muharrerü’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz**, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, 6 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001, C: IV, s. 37.

²⁵⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 172^b.

²⁵⁶ Bağdâdî, **el-Fark beyne’l-fırak**, s. 214-217.

bulunarak cisimleştirmeye düştüklerini; kimilerinin ise -kendisinin yaptığı gibi- isabetli bir tevil yaptıklarını belirtmektedir.²⁵⁷

Fâtiha suresi 7. *صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ.* / Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna; gazaba uğrayanların ve sapıklarınkine değil.) ayetinin tefsirinde Allah'ın gazabını, intikam iradesi,²⁵⁸ En'âm suresi 158. *هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ* (..ayetininde bulunan "Rabbinin gelmesi"ni, emrinin gelmesi²⁵⁹ ve Sâd suresi 75. *قَالَ يَا* ...*إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِيَّ* / Dedi ki: "Ey İblîs! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni alıkoyan nedir?.." ayetindeki "Allah'ın elini", Allah'ın kuvveti ve kudreti olarak tefsir ederek yine Allah'ın zat ve sıfatlarını tevil etme yolunu tercih etmiştir.²⁶⁰

2) Allah'ın Görülmesi

Allah'ın görülmesi meselesi, kelâmcılar arasında en fazla tartışılan konulardan birisidir. Nitekim bazı âlimler, Allah'ın görülmesinin mümkün olmadığı yönünde fikir beyan ederken; kimi âlimler ise bunun mümkün olduğunu ifade etmişlerdir. Allah'ın görülmesinin mümkün olduğunu bildirenlerin bir kısmı, onun sadece ahirette; bir kısmı ise hem dünyada hem ahirette görülebileceğini belirtmişlerdir.²⁶¹

Müfessir, bu konuyla ilgili ayetleri yorumlarken Allah'ın sadece ahirette görüleceğini ifade eden âlimlerin yolunda yürümektedir. Nitekim En'âm suresi 103. *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ* (..ayetini tefsir ederken: "Gözler onu ihata etmez; ama görür. Nasıl ki insanlar, onu bilir; fakat ihata etmezler. Veya dünyada ihata etmez; ancak müminler onu, niteliğini bilmeden ve ihata etmeden, ahirette görürler." diyerek Allah'ın ahirette görülebileceğini ifade etmektedir.²⁶²

²⁵⁷ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 172^b.

²⁵⁸ *A.e.*, vr. 7^a.

²⁵⁹ *A.e.*, vr. 87^a.

²⁶⁰ *A.e.*, vr. 252^a.

²⁶¹ Bkz. Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, thk. Sabri b. Selâme Şahin, Riyad, Dârü's-Sebât li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2002, s. 132; Ömer b. Süleyman el-Eşkar el-'Uteybî, *el-'Akîde fillâh*, 12. bs., Amman, Dârü'n-Nefâis, 1999, s. 201.

²⁶² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 83^a.

Yunus suresi 26. (لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ... / Güzel iş yapanlara daha güzeli ve bir de fazlası vardır...) ayetinin tefsirinde “زِيَادَةٌ”dan kastın, Allah’ın görülmesi olduğunu belirterek yine Allah’ın ahirette görülebileceğine işaret etmektedir.²⁶³

Hız. Peygamber’in Allah’ı gördüğüne dâir delil olarak sunulan ayetlerden Tekvîr suresi 23. (وَلَقَدْ رَأَاهُ بِالْأُفُقِ الْمُبِينِ. / Andolsun onu apaçık ufukta gördü.) ayetinin tefsirinde ise Hız. Peygamber’in, (Allah’ı değil) Cebrail’i gördüğünü belirterek Allah’ın dünyada görülemeyeceğini ima etmektedir.²⁶⁴

3) Peygamberlik

Müfessir, peygamberleri nebî ve resûl olarak iki kısma ayırmakta ve sayıları hakkında bilgi vermektedir.²⁶⁵ Ayrıca peygamberlerin sadece insanlardan seçildiklerini, hepsinin erkek ve şehirli olduklarını,²⁶⁶ günah işleyebileceklerini,²⁶⁷ Hız. Yusuf ve Hız. İsa hariç bütün peygamberlerin kırk yaşında gönderildiklerini, Hız. İsa’nın ise otuz yaşında iken peygamber olarak görevlendirildiğini²⁶⁸ ve Hız. Muhammed’in peygamberlerin efendisi olduğunu kaydederek²⁶⁹ peygamberlik ve peygamberler hakkında bazı bilgiler vermektedir.

4) Mûcize ve Kerâmet

Mûcize, peygamberlik iddiasında bulunan bir kişinin peygamberliğini kanıtlamak için Allah’ın izniyle ortaya koyduğu ve zamanında olağanüstü kabul edilen hâdiseye denilir. Kerâmet ise peygamberlik iddiasında bulunmayan ve dinin gereklerine göre hareket eden kişilerden ortaya çıkan olağanüstülüklerdir.²⁷⁰

²⁶³ A.e., vr. 119^b.

²⁶⁴ A.e., vr. 345^b.

²⁶⁵ A.e., vr. 2^a.

²⁶⁶ A.e., vr. 136^b.

²⁶⁷ A.e., vr. 259^a.

²⁶⁸ A.e., vr. 51^a, 130^b.

²⁶⁹ A.e., vr. 156^b, 243^b.

²⁷⁰ Bkz. Halil İbrahim Bulut, “Mûcize”, **DİA**, Ankara, 2005, C: XXX, s. 350.

Müfessir, peygamberlerin mûcize gösterdiklerini bildirmekte ve bazı mûcizelerinden bahsetmektedir. Mesela En‘âm suresi 19. (قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلْ اللَّهُ شَهِيدٌ) ... قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلْ اللَّهُ شَهِيدٌ / De ki: “Şahitlik bakımından hangi şey daha büyüktür?” De ki: “Allah benimle sizin aranızda şahittir. İşte bu Kur‘ân bana, onunla sizi ve eriştiği herkesi uyarayım diye vahyolundu...” ayetinin tefsirinde Kur‘ân’ın hem lafız ve nazmıyla hem gelmiş ve gelecek hakkında verdiği haberlerle insanları aciz bıraktığını söyleyerek Kur‘ân’ın mûcize olduğuna işaret etmektedir.²⁷¹

Enfâl suresi 17. (قُلْ لِمَ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتُمْ إِذْ رَمَيْتُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى...) / Onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı...) ayetini tefsir ederken, Hz. Peygamber’in bazı mûcizelerine değinmekte ve onun toprağı, kâfirlerin gözlerine; mızrağı, Übey b. Halef’e; oku kalede bulunan ve yatağında yatmakta olan Kinâne b. Ebi’l-Hukayk’a atıp ulaştırdığını bildirmektedir.²⁷²

Aynı surenin 70. (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَسْرَى إِنْ يَعْلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِكُمْ...) ... يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَسْرَى إِنْ يَعْلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِكُمْ... / Ey Peygamber! Elinizdeki esirlere söyle: “Eğer Allah, kalplerinizde bir hayır bilirse, sizden alınan fidyeden daha hayırlısını size verir...” ayetinin tefsirinde Hz. Peygamber’in amcası Abbas’tan (v. 32/653), yeğenleri Akîl b. Ebû Tâlib (v. 60/680) ve Nevfel b. Hâris’in (v. 15/636) fidyelerini vermesini istediğini; Abbas’ın, bu fidyeleri verdiği takdirde dilencilik yapacak duruma düşeceğini belirterek buna karşı çıktığını; bunun üzerine Hz. Peygamber’in: “Mekke’den çıkınca Ümmü’l-Fadl’a (v. 30/650), bu yolculukta başıma ne geleceğini bilmiyorum. Başıma bir şey gelirse bu, senin ve çocuklarındır, diyerek verdiği mal nerede?” dediğini bildirerek Hz. Peygamber’in başka bir mûcizesinden bahsetmektedir.²⁷³

Müfessir, Hz. Meryem’in yanında harikulâde bir şekilde yazda kış, kışta ise yaz meyvelerinin bulunmasının Hz. Zekeriya veya Hz. İsa’nın mûcizesi ya da Hz. Meryem’in kerâmeti olduğunu belirterek kerâmetlere de değinmektedir.²⁷⁴

²⁷¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 77^b.

²⁷² **A.e.**, vr. 103^a.

²⁷³ **A.e.**, vr. 107^a.

²⁷⁴ **A.e.**, vr. 50^a.

5) Kıyamet

Müfessir, diğer kelâmî konularda olduğu gibi kıyamet konusunda da fazla bilgi vermemekte, sadece kıyametin (yakın olduğunu gösteren) bazı alametlerinden bahsetmektedir. Mesela En‘âm suresi 158. (هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ...بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ... / Meleklerin gelmesini mi yoksa Rabbinin gelmesini mi, yoksa Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi bekliyorlar?..) ayetinin tefsirinde sözü edilen Allah’ın ayetlerinin, kıyamet alametleri olduğunu belirtmekte, ardından “Güneşin batıdan doğması, Dâbbe’nin çıkması ve Hz. İsa’nın gökten inmesi gibi.” diyerek bazı kıyamet alametlerine değinmektedir.²⁷⁵

Kehf suresi 98. (قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا. / Dedi ki: “Bu, Rabbinin bir rahmetidir. Rabbinin vaadi gelince onu yerle bir eder. Rabbinin vaadi, gerçektir.”) ayetinin tefsirinde Allah vaadinin, kıyametin hemen öncesinde gerçekleşecek olan Ye’cûc ve Me’cûc’un çıkışı olduğunu kaydederek kıyametin başka bir alametinden bahsetmektedir.²⁷⁶

Neml suresi 82. (وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ... / Azabı hakettikleri zaman, yerden onlarla konuşacak bir dabbe çıkarırız...) ayetinin tefsirinde bir başlık açmakta ve kıyametin alameti dediği Dâbbe ve çıkışıyla ilgili bazı malumatlar vermektedir.²⁷⁷

Duhân suresi 10. (فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُبِينٍ. / Gögün açık bir duman getireceği günü bekle.) ayetini tefsir ederken Hz. Peygamber’in kıyametin ilk alametinin duman, sonra Hz. İsa’nın nüzülü olduğunu bildirdiğini belirterek başka bir kıyamet alametini vermeye çalışmaktadır.²⁷⁸

Kamer suresi 1. (اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ. / Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı.) ayetinin tefsirinde ise Hz. Peygamber’in aya işaret ettiğini, bunun üzerine Allah’ın izni ve kudreti ile ayın ikiye ayrıldığını ve Allah’ın, bunun kıyamet alameti olduğunu

²⁷⁵ A.e., vr. 87^a.

²⁷⁶ A.e., vr. 166^a.

²⁷⁷ A.e., vr. 212^b.

²⁷⁸ A.e., vr. 269^a.

buyurduğunu beyan ederek Hz. Peygamber zamanında meydana geldiği rivayet edilen bir olayı da kıyamet alameti olarak göstermektedir.²⁷⁹

6) Şefaât

Şefaât, “Birini kurtarmak ya da birine yarar sağlamak maksadıyla bir büyüğün nezdinde aracı olmak” şeklinde tanımlanabilir.²⁸⁰ Şefaatin varlığı konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır.²⁸¹ Müfessir, şefaatin var olduğunu savunan âlimlerdendir. Nitekim İsrâ suresi 79. / وَمَنْ أَلِيٍّ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا. / Gecenin bir bölümünde sana mahsus bir nafîle olarak teheccüd kıl ki, Rabbin seni övülmüş bir makama erdirsin.) ayetinin tefsirinde “övülmüş makam”ın şefaât makamı olduğunu, kimilerine göre söz konusu şefaatin A‘râf ehli, bazılarına göre ise günahkârlar için geçerli olduğunu belirterek şefaatin varlığına işarette bulunmaktadır.²⁸²

Zuhruf suresi 86. / وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ. / Onun dışında taptıkları şeyler, şefaât edemezler. Ancak bilerek hakka şâhitlik edenler başka.) ayetinin tefsirinde ise “Şefaât, şefaât edilen için af dilemektir.” diyerek şefaati tanımlamakta ve şefaatin var olduğunu bildirmektedir. Ona göre, Allah dışında ibadet edilen Hz. İsa, Hz. Üzeyir ve melekler de şefaât edeceklerdir.²⁸³

Duhân suresi 41. / O gün dostun dostu / يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى سَيِّئاً وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ. / O gün dostun dostu hiçbir faydası olmaz. Kendilerine yardım da edilmez.) ayetinin tefsirinde ise müminlerin birbirlerine şefaât edeceklerini belirterek yine şefaatin varlığına işaret etmektedir.²⁸⁴

Müfessir, şefaât edecek kişi ile kendisine şefaât edilecek kişinin özelliklerinden ve şefaât türlerinden de bahsetmektedir. Mesela Bakara suresi “Ayetü’l-Kürsî” ismiyle meşhur olan 255. ayetinin / مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ. / İzni olmadan Onun katında

²⁷⁹ A.e., vr. 302^a.

²⁸⁰ Yaşar Düzenli, *Üslup ve Semantik Açından Kur’ân ve Şefaât*, 2. bs., İstanbul, Pınar Yayınları, 2008, s. 44.

²⁸¹ A.e., s. 101-102.

²⁸² A.e., vr. 156^a.

²⁸³ A.e., vr. 268^b.

²⁸⁴ A.e., vr. 280^a.

şefaatte bulunacak kimdir?” bölümünün tefsirini yaparken şefaatin, ancak Allah’ın razı olduğu bir kişinin, bir mümine şeaatçi olmasıyla gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Müfessir, şeaatçi ile kendisine şeaat edilecek kişinin özelliklerini vererek şefaatin mutlak değil; belirli hususlara bağlı olduğuna işaret etmektedir.²⁸⁵

Şu‘arâ suresi 100. (فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ. / Bizim şeaatçilerimiz yok.) ayetini tefsir ederken yine şeaat edecek kişileri belirtmeye çalışmakta; fakat “kîle” diyerek söz konusu bilgiye katılmadığını ima etmektedir. Buna göre, şeaat edecekler şunlardır: Melekler, peygamberler, âlimler ve atalar.²⁸⁶ Bu arada söz konusu bilgi, bir hadiste de vardır. Ne var ki o hadiste dört değil, üç şeaatçiden bahsedilmekte ve melekler yerine de şehitler denilmektedir. Ayrıca hadiste “atalar” diye bir şeaatçiye yer verilmemektedir. Bahis konusu hadisin metni şöyledir: “يَشْفَعُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثَلَاثَةٌ: الْأَنْبِيَاءُ ثُمَّ / Kiyamet gününde üç (sınıf) şeaat eder; peygamberler sonra âlimler sonra şehitler.”²⁸⁷

Neml suresi 87. (وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ...) / Sûr’a üfürüleceği ve Allah’ın dilediği kimselerden başka göklerdeki ve yerdeki herkesin korkuya kapılacağı günü...) ayetinin tefsirinde ise “büyük şeaat” olarak meşhur olan ve kıyamet gününde insanların bir an önce hesaba çekilmeleri için Hz. Peygamber tarafından yapılacağı bildirilen şeaate değinmektedir. Ardından “kîle” ile Hz. Peygamber’in ümmeti için dört yerde şeaat edeceğini belirtmektedir. Bu dört yeri şöyle izah etmektedir: “Birincisi, hesabın bir an önce yapılması için; ikincisi, hesap anında, âlimler, salihler ve kardeşlerle (peygamberlerle) birlikte; üçüncüsü, cehennemdekiler için; dördüncüsü ise cennettekilerin derecelerinin yükseltilmesi için.”²⁸⁸

²⁸⁵ A.e., vr. 42^a.

²⁸⁶ A.e., vr. 206^b.

²⁸⁷ Bkz. İbn Mâce, “Zühd”, 37.

²⁸⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 213^a.

7) Sihir ve Nazar

Sihir, “El çabukluğu, göz boyama ve yaldızlı sözler söyleme yoluyla gerçekleştirilen hile ve aldatma işi, şeytanla yakınlık kurup ondan yardım alma ve nesnelerin şeklini değiştirme iddiası”²⁸⁹ olarak tanımlanmaktadır. Nazar (göz değmesi) ise şöyle tarif edilmektedir: “Beğenilen bir şeye kıskançlıkla bakmak ve zarar verecek şekilde onu etkilemektir.”²⁹⁰ Sihir ve nazarın hakikati hakkında ihtilaf vardır. Kimilerine göre nazar diye bir şey yoktur. Sihir ise bir illüzyon ve aldatmacadan ibarettir. Bazılarına göre ise her ikisinin de bir gerçekliği, hakikati söz konusudur.²⁹¹

Müfessir, sihrin ve nazarın gerçek ve hakikat olduğuna inanan âlimlerdendir. Nitekim Yusuf suresi 67. (وَ قَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ...) / Ey oğullarım! Bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin...) ayetinin tefsirinde Hz. Yakub’un göz değmesinden korktuğu için çocuklarından farklı kapılardan şehre girmelerini istediğini ifade ettikten sonra, gözün ve sihrin hak olduğunu; çünkü Yüce Allah, imtihan amacıyla nazar ve sihir anında hükmünü gerçekleştirdiğini belirtmektedir.²⁹²

Kalem suresi 51. (وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ...) / Kâfirler, neredeyse seni gözleriyle devirecekler...) ayetini tefsir ederken kâfirlerin Hz. Peygamber’e göz değdirmeğe çalıştıklarını, bunun için bu konuda meşhur olan bazı kişilerden yardım istediklerini kaydederek yine göz değmesinin gerçek olduğuna işaret etmektedir.²⁹³

8) Hidayet ve Dalâlet

Yüce Allah’ın hidayet ve dalâleti, âlimler tarafından farklı algılanmış ve her mezhep, kendi kabullerine göre bu kavramları tanımlamıştır. Mutezile, hidayeti “Sonuca ulaştıracak şekilde yol gösterme” olarak tarif ederken Allah’ın kimseyi saptırmayacağını bildirerek dalâletin kulun irade ve söz kudretiyle gerçekleştiğini;

²⁸⁹ İlyas Çelebi, “Sihir”, **DİA**, Ankara, 2009, C: XXXIX, s. 170.

²⁹⁰ Salime Leyla Gürkan, “Nazar”, **DİA**, Ankara, 2006, C: XXXII, s. 443.

²⁹¹ Bkz. Ebû Hayyân Ahmed b. Yusuf el-Endelüsî, **el-Bahrü'l-muhît fi't-tefsîr**, thk. Sıdkî Muhammed Cemil, 10 c., Beyrut, Dârü'l-Fikr, 2010, C: I, s. 525.

²⁹² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 134^a.

²⁹³ **A.e.**, vr. 328^b.

dolayısıyla Allah için böyle bir eylemin söz konusu olmadığını belirtmişlerdir.²⁹⁴ Eş‘arî ve Mâtürîdîler ise hidayet ve dalâleti, bu eylemlerin yaratılması olarak tarif etmişlerdir.²⁹⁵

Müfessirin hidayet ve dalâlet tanımı, Eş‘arî ve Mâtürîdîlere uygundur. Nitekim Fâtiha suresi 6. (إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) / Bizi doğru yola ilet.) ayetinin tefsirinde hidayeti, “Allah’ın kulunun kalbinde imanı yaratmasıdır.” şeklinde tarif etmektedir.²⁹⁶

Müfessirin bu konuda yaptığı tefsirleri ise Eş‘arîlerin anlayışına uygundur. Mesela A‘râf suresi 29. (قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ) / De ki: “Rabbim adaleti emretti. Her secde yerinde yüzlerinizi doğrultun. Dini Allah’a has kılarak ona ibadet edin. Sizi başlangıçta yarattığı gibi döneceksiniz.”) ayetinin tefsirinde insanların ilk yaratılışlarına göre, saidin, said; şakinin de şaki olarak kıyamete gideceklerini belirterek Eş‘arîler gibi düşündüğünü belli etmektedir.²⁹⁷ Çünkü Mâtürîdîlere göre said, şaki olabileceği gibi şakinin de said olma ihtimali her zaman mevcuttur.²⁹⁸

9) Büyük Günah İşleyen Durumu

Kelâm mezhepleri arasında, büyük günah işleyen kişiler hakkında ihtilaflar söz konusudur. Kimileri onları mümin olarak kabul ederken bazıları ise onların kâfir olduklarını iddia etmektedir. Mutezile ise onları ne mümin ne kâfir olarak kabul etmekte ve onların durumlarını tanımlamak için “el-menzile beyne’l-menzileteyn” (imanla küfür arasında) kavramını kullanmaktadır.²⁹⁹

²⁹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Hidayet”, **DİA**, Ankara, 1998, C: XVII, s. 474. Yusuf Şevki Yavuz, “Dalâlet”, **DİA**, Ankara, 1993, C: VIII, s. 429.

²⁹⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne (Tefsîrü’l-Mâtürîdî)**, thk. Mecdî Bâslûm, 10 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005, C: I, s. 366; Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî, **Hâşiyetü’ş-Şihâb ‘alâ Tefsîri’l-Beyzâvî**, 8 c., Beyrut, Dâru Sâdir, t.y., C: I, s. 249.

²⁹⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 6^b.

²⁹⁷ **A.e.**, vr. 89^b.

²⁹⁸ Eş‘arî ve Mâtürîdîlerin bu konudaki görüşleri için bkz. Mustafa Özgen “Eş‘ari ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1992, s. 48-49.

²⁹⁹ Sadreddin Ali b. Ali İbn Ebi’l-‘Îz, **Şerhu’t-Tahâviyye**, thk. Ahmed Şakir, Riyad, Vizâretü’ş-Şüûni’l-İslamiyye, 1418/1997-1998, s. 301, 538.

Müfessir, büyük günah işleyenin mümin olduğu kanaatindedir. Çünkü Bakara suresi 178. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى... / Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı...) ayetini tefsir ederken söz konusu ayetin, katilin iman dâiresinden çıkmadığını ve İslam kardeşliğinin kendisi için devam ettiğini gösterdiğini belirtmektedir.³⁰⁰

10) Kader

Kelâm alanında tartışılan konulardan birisi de kader meselesidir. Eş‘arî ve Mâtürîdî mezheplerine göre Allah, kulların yapacaklarını daha önce ayarlamış ve her şey buna uygun olarak gerçekleşmektedir. Ancak bu iki mezhep, kaza ve kader kavramlarının anlamı hakkında ihtilaf etmiştir. Zira Mâtürîdîler, Allah’ın her şeyi önceden ayarlamasına kader; her şeyin Allah’ın ayarlamasına uygun olarak meydana gelmesine ise kaza demektedir. Buna karşılık Eş‘arîler; birincisi için kaza, ikincisi için kader ifadelerini kullanmayı tercih etmektedir. Mutezile ise sorumluluk getiren eylemlerin kader ve kazaya bağlanmasına karşı çıkmakta, kader ve kazanın insanların eylemlerinin hükmünü açıklamak olduğunu ileri sürmektedir.³⁰¹

Müfessir, kader ve kazayla alakalı ayetleri tefsir ederken Eş‘arî ve Mâtürîdîler gibi yorumlar yapmaktadır. Nitekim Nisâ suresi 71. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا) / Ey iman edenler! Tedbirinizi alıp, küçük birlikler hâlinde veya topluca savaşa gidin.) ayetini tefsir ederken: “Tedbir almak, kaderi durdurmaz; ancak biz kendimizi, kendi ellerimizle tehlikeye atmama konusunda imtihan ediliyoruz. Kader ise kazaya göre meydana gelecektir.” belirterek kaza ve kaderin sorumluluk taşıyan insan eylemlerine yönelik olduğunu ortaya koyarken söz konusu kavramları Eş‘arîler gibi kullanmaktadır.³⁰²

Kehf suresi 55. (وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةٌ) / İnsanlara hidayet geldikten sonra onları inanmaktan ve Rablerinden mağfiret dilemekten alıkoyan, öncekilerin başına gelenlerin kendilerine

³⁰⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 31^b.

³⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *DİA*, Ankara, 2001, C: XXIV, s. 58.

³⁰² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 62^b.

de gelmesini veya göz göre göre azaba uğramayı beklemeleridir.) ayetinin tefsirinde yaptığı yorumla da kaderi, Eş‘arî ve Mâtürîdîler gibi düşündüğünü göstermektedir. Nitekim söz konusu ayeti tefsir ederken “Allah’ın müşrikler için azap takdir etmesi, onların iman etmelerine engel olmuştur.” demektedir.³⁰³

Müfessir, En‘âm suresi 1. (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ...) / Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur...) ayetinin tefsirinde ise gölgenin nurdan önce zikredilme nedenleri üzerinde durmaktadır. Müfessire göre burada gölgenin nurdan önce zikredilmesi, Kaderiyye’nin görüşünü çürütmektedir. Zira Kaderiyye, hayrın Allah’tan şerrin ise başkasından geldiğini iddia etmektedir. Bu yorumu, müfessirin kader konusunda Kaderiyye/Mutezile’ye muhalif bir görüşe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.³⁰⁴

11) Allah’ın İradesi

Allah’ın iradesi konusu da ihtilaf edilen kelâmî konulardandır. Eş‘arî ve Mâtürîdîler, kullar tarafından yapılan her eylemin Allah’ın iradesi ile olduğunu, onun iradesi olmadan hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceğini ifade ederken; Mutezile ise Allah’ın iradesinin günahların işlenmesinde söz konusu olmadığını savunmaktadır.³⁰⁵

Müfessir bu konuda da Eş‘arî ve Mâtürîdîler gibi tefsir yapmaktadır. Mesela En‘âm suresi 148. (سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ...) / Müşrikler diyecekler ki: “Allah dileseydi ne biz ne de atalarımız ortak koşar ve hiçbir şeyi de haram kılardık...” ayetinin tefsirinde, Allah’ın emri ile iradesinin farklı şeyler olduğunu; çünkü Allah’ın iradesinin her şeye taalluk ettiğini ve yapılan bütün eylemlerin Allah’ın iradesi ile gerçekleştiği halde Allah’ın bunların hepsini emretmediğini belirtmektedir.³⁰⁶

³⁰³ A.e., vr. 162^b.

³⁰⁴ A.e., vr. 76^b.

³⁰⁵ Bkz. Ebü’l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş‘arî, **Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve’htilâfü’l-musallîn**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 2 c., Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, 1990, C: I, s. 115-116; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, **Kitâbü’t-Tevhîd**, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Beyrut, Dâru Sâdir, 2001, s. 376.

³⁰⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 86^a.

Müfessir diğer dinlerin inanç konularına da değinmekte ve söz konusu inançların doğru olmadığını belirtmektedir. Yahudilerin kıyamete tam olarak inanmadıklarını³⁰⁷ onların kanaatine göre beklenen Mesih'in, Mesih b. Davud; yani Deccâl olduğunu bildirmektedir.³⁰⁸ Müfessir, Yahudilerin "Biz Allah'ın oğullarıyız." demelerini, mecâzî bir ifade olarak ele almakta ve Yahudilerin Allah tarafından çok sevildiklerini bildirmek için bu sözü kullandıklarını ifade etmektedir.³⁰⁹

Müfessir, Hıristiyan mezheplerinden ve onların Hz. İsa hakkındaki itikatlarından da bahsetmektedir. Mesela Hıristiyanların Hz. İsa'nın mecâzî bir ifade olarak "Ben babamıza gidiyorum." demesini, hakîkî bir ifade olarak anladıklarını ve bunun için Allah'ın çocukları olduklarını iddia ettiklerini belirtmektedir.³¹⁰ Ona göre, Yakubiler İsa'yı Allah, Nastûrîler Allah'ın oğlu, Melkânîler ise üçün biri (baba, oğul ve kutsal ruh) olarak kabul etmektedir.³¹¹

Müfessir, bir yerde Sâbiîlerin Hıristiyan bir grup olduğunu söylemekte,³¹² bir başka yerde ise Sâbiîlikle ilgili farklı iki görüşe yer vermektedir. Birinci görüşe göre onlar, dinsiz bir topluluktur (Ehl-i Kitâb değildir). "Kîle" ile verilen ikinci görüşe göre ise onlar Allah'ı kabul eder, Zebur'u okur ve Kâbe'ye dönerek ibadet ederler. Ayrıca yıldızlara tazimde bulunur ve meleklerle taparlar.³¹³

Müfessir, birkaç yerde Mecûsîlikten de bahsetmektedir. Mesela Bakara suresi 94. / De ki: "فَلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ.) / De ki: "Eğer Allah katındaki ahiret yurdu diğer insanlar için değil de, sadece sizinse ve doğru söylüyorsanız, ölümü temenni edin." ayetinin tefsirinde Mecûsîlerin Arap müşrikleri olduğunu, iki ilahın var olduğuna inandıklarını ve ahirete inanmadıkları için birbirlerine "Bin yıl yaşa!" diye dua ettiklerini söylemektedir.³¹⁴ Yusuf suresi 106. (وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ.) / Onların çoğu Allah'a ancak ortak koşarak inanırlar.)

³⁰⁷ A.e., vr. 109^b.

³⁰⁸ A.e., vr. 259^a.

³⁰⁹ A.e., vr. 68^a.

³¹⁰ A.e., vr. 67^a.

³¹¹ A.e., vr. 169^b.

³¹² A.e., vr. 186^a.

³¹³ A.e., vr. 18^b.

³¹⁴ A.e., vr. 22^b.

ayetin tefsirinde ise Mecûsîlerin, güneşe tapmakla ve onu şefaatçi bellemele Allah'a ortak koştuklarını ifade etmektedir.³¹⁵

Müfessir, Yezîdîlerin inançlarından da bahsetmekte; lakin onları Zenâdîka olarak isimlendirmektedir. Nitekim En'âm suresi 100. (وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا) / Cinleri, Allah'a ortak koştular. Halbuki onları, o yaratmıştır. Bilmeden ona oğullar ve kızlar uydurdular...) ayetin tefsirinde mezkûr ayetin, Allah ile İblîs'in kardeş olduğunu; Allah'ın faydalı, İblîs'in ise zararlı şeyleri yarattığını iddia eden Zenâdîka hakkında indirildiğini ileri sürmektedir.³¹⁶

Sâffât suresi 158. (وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا) / Allah ile cinler arasında nesep bağı kurdular.) ayetin tefsirinde ise bazılarının, "نَسَبًا" kelimesini şirk olarak tefsir ettiğini ifade etmekte, ardından bu ayetten kastedilenlerin "Bizim iki ilahımız var; iyilik ilahı Allah ile kötülük ilahı İblis." diyenler olduğunu belirterek isim vermeden Yezîdîliğin inanç ilkeleriyle ilgili bilgi vermektedir.³¹⁷

2.5. Kur'ân'ın Fıkıh ve Fıkıh Usulü İlimleriyle Tefsiri

Fıkıh, tafsîlî delillerden fer'î hükümleri istinbât etmeyi sağlayan kuralları bilmektir.³¹⁸ Fıkıh usulü ise şer'î hükümlerin delillerini ve söz konusu delillerin delalet yöntemlerini icmalî bir şekilde bilmektir.³¹⁹

Müfessir, Nisâ suresi 83. (وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّعَوْا بِهٖ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ) / Kendilerine emniyet veya korku ile ilgili bir haber geldiğinde onu yayarlar. Halbuki o haberi Peygamber'e veya âlim ve yöneticilere götürselerdi; onlar, ondan ne gibi sonuç çıkaracaklarını bilirlerdi...) ayetin tefsirinde söz konusu ayetin, dinî hükümleri istinbât etmenin caiz olduğunu gösterdiğini belirtmekte ve başka ayetlerin tefsiri vesilesiyle bazı fıkıh usulü

³¹⁵ A.e., vr. 136^b.

³¹⁶ A.e., vr. 82^b-83^a.

³¹⁷ A.e., vr. 247^b. Yezidîliğin inançları için bkz. Mehmet Aydın, "Şeytana Tapma Yezidîlerin İnanç Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXIII, 1998, s. 360.

³¹⁸ Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî es-Sarsarî, *Şerhu Muhtasaru'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 3 c., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1987, C: I, s. 120.

³¹⁹ Sarsarî, *Şerhu Muhtasaru'r-Ravda*, C: I, s. 106.

kaidelerine değinmektedir.³²⁰ Mesela Âl-i İmrân suresi 188. (لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا آتَوْا) / Ettiklerine sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi seven kimselerin, sakın azaptan kurtulacaklarını sanma...) ayetini tefsir ederken ilgili ayetin, kişinin yaptığı şeye karşı övülmek istemesinin caiz olduğunu ortaya koyduğunu belirtmektedir.³²¹ İçkiyle ilgili ayetleri³²² tefsir ederken içkinin pislik, şeytanın işi olarak tanımlandığını ve ondan uzak durmanın emredildiğini; bu şekildeki bir tanımlama ve emrin, haramlığa delalet ettiğini belirtmektedir.³²³

Nahl suresi 89. (وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا) / Her ümmetin içinden üzerlerine bir şahit göndereceğimiz, seni de onların üzerine bir şahit olarak getireceğimiz günü düşün. Sana her şeyi açıklayan kitabı indirdik...) ayetinin tefsirinde ise Kur'ân'ın her şeyi beyan ettiğini; çünkü sünnet, icmâ ve kıyasın Kur'ân'a bağlı olduğunu bildirerek Kur'ân'la birlikte sünnet, icmâ ve kıyasın da hükmün kaynağı olabileceğine işaret etmektedir.³²⁴

et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân'da, genellikle hükmünü doğrudan Kur'ân'dan alan konulardan söz edilmektedir. Ancak ilgili ayetlerin anlaşılması ile ilgili bazen diğer delillerden de bahsedilmektedir. Mesela Bakara suresi 218. (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ) / İman edenler, hicret edenler, Allah yolunda cihad edenler...) ayetinin tefsirinde “Her zaman müşriklerle savaşılacağına dâir bugün icmâ vardır.” diyerek icmâa başvurmaktadır.³²⁵ Müfessir âlimlerin delil olduğuna ittifak ettikleri sünnet, icmâ ve kıyas ile örf³²⁶ ve sahabe sözü³²⁷ delillerini de kullanmaktadır.

³²⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 64^a.

³²¹ **A.e.**, vr. 60^b.

³²² يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ. إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ. Mâide, 5/90-91.

³²³ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 73^a.

³²⁴ **A.e.**, vr. 149^a.

³²⁵ **A.e.**, vr. 37^a.

³²⁶ **A.e.**, vr. 54^a.

³²⁷ **A.e.**, vr. 191^a.

2.5.1. Müfessirin Fıkhî Görüşleri

Müfessir, ahkâm ayetlerini tefsir ederken genelde mezhep ismi zikretmeden bir müçtehit gibi ayetleri tefsir etmekte ve bu ayetlerden alınabilecek fıkhî hükümleri kısa kısa belirtmektedir. Kimi zaman bir konuyla ilgili birden fazla görüşten bahsetmektedir. Zaman zaman bazı Sünnî mezheplerin isimlerini zikrederek onların ayetlerden çıkardıkları fıkhî hükümleri beyan etmekte; ancak hiçbir mezhebin tarafını tutmamaktadır. Atıf yapmadan aktardığı görüşlerin büyük bir kısmı, Şâfiî mezhebine uygun iken bir kısmı, Hanefî mezhebinin görüşlerine paralel olmaktadır. Müfessirin fıkhî konulardaki görüşlerini başlıklar altında aktarmaya gayret edeceğiz.

1) Temizlik

Müfessir, temizlikle ilgili ayetleri tefsir ederken ilgili konuyla alakalı bazı fıkhî bilgiler vermektedir. Mesela Mâide suresi 6. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا) وَجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا...) ayetinin tefsirinde, önce ayetin abdestle ilgili kısmını tefsir etmekte ve abdestte ellerin dirseklerle, ayakların aşık kemikleri ile birlikte yıkanması gerektiğini ifade etmektedir. Akabinde ayette takdim-tehir olduğunu; “أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ” bölümünün “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ” kısmından sonra gelmesi gerektiğini belirtmekte ve ayeti yeniden ele alarak şöyle tefsir etmektedir: “Abdestsiz, tuvalete gitmiş veya kadınlara dokunmuş iseniz yüzünüzü ve dirseklerle birlikte ellerinizi yıkayın. Başlarınızı meshedin ve topuklarla birlikte ayaklarınızı da. Cünüp iseniz temizlenin, hasta iseniz veya yolcu olup su bulamazsanız taharet için su yerine temiz bir toprağa yönelin.” diyerek abdest, gusül ve teyemmüme değinmektedir.³²⁸

³²⁸ A.e., vr. 66^a.

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَى فَأَعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ) Bakara suresi 222. / حَتَّى يَطْهُرْنَ... / Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki: “O bir ezadır. Ay halinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın...”) ayetinin tefsirinde ise kadınların hayızdan temizlendikten sonra boy abdesti ile eşlerine helal olduklarını belirterek hayızdan temizlenme konusunu izah etmektedir.³²⁹

2) Namaz

Müfessir, Mekke’de namazların vakitsiz ve iki rekât olarak eda edildiğini; beş vakit namazın, Rûm suresinin 17 ve 18. (وَ لَهُ الْحَمْدُ فِي) / فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ. وَالْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ. / Akşama girdiğinizde, sabaha kavuştuğunuzda, namaz kılın. Göklerde ve yerde hamd ona mahsustur. Gündüzün sonunda ve öğle vaktine girdiğinizde namaz kılın.) ayetleriyle, hicretten 1 ay 4 gün sonra farz kılındığını³³⁰ ve “...وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا...”³³¹ ayetiyle namazda konuşmanın yasaklandığını ifade etmektedir. Ayrıca gündüz namazlarında kıraatin gizli, gece namazlarında ise açıktan olması gerektiğini,³³² cuma namazına gitme farzietinin iç ezan ile başladığını³³³ ve ayakta namaz kılamayanın oturarak, o şekilde de kılamiyorsa yatarak namaz kılacağını belirterek namazla ilgili bazı fikhî bilgilere yer vermektedir.³³⁴

Müfessir, Kâf suresi 39 ve 40. (فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ) / وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَأَدْبَارَ السُّجُودِ. / O halde onların söylediklerine sabret ve güneşin doğuşundan önce de, batısından önce de Rabbini hamd ederek tespih et. Gecenin bir kısmında ve secdelerin ardından da onu tespih et.) ayetlerinin beş vakit namaza delalet ettiğini; “قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ” sabahı, “وَقَبْلَ الْغُرُوبِ” öğle ve ikindiye, “وَمِنَ اللَّيْلِ” ifadesinin ise akşam ve yatsıyı beyan ettiğini belirtmektedir. Bu arada ayetin “وَأَدْبَارَ السُّجُودِ” kısmının, namazlardan sonra yapılan tesbihata veya vitir ve diğer nafîle namazlara işaret ettiğini

³²⁹ A.e., vr. 38^a.

³³⁰ A.e., vr. 45^a.

³³¹ A’râf, 7/104.

³³² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 101^b.

³³³ A.e., vr. 320^b.

³³⁴ A.e., vr. 60^b.

4) Zekât

Müfessir, zekât hakkında da bazı bilgiler aktarmaktadır. Nitekim zekâtın verileceği kişileri bildiren Tevbe suresi 60. (*إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا*) / Sadakalar, Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla köleler, borçlular, Allah yolunda olanlar ve yolda kalmışlar içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.) ayetini tefsir ederken ayette yer alan kavramları tanıtarak zekâtın hangi vasıftaki insanlara verileceğini belirlemeye çalışmaktadır. Ona göre “fakir”, muhtaç olduğu halde dilenmeyen veya kendisine yetmeyecek kadar mala/gelire sahip ya da “Suffa” ehli olan kişidir. “Miskin”, ihtiyaç sahibi olan ve dilenen veya hiçbir şeyi bulunmayandır. “Âmil”, zekât memurudur. “Müellefetü'l-kulûb”, İslam'a karşı iyi duygulara sahip olması istenen kişidir. “Rikâb”, hür olmak isteyen köledir. “Gârim”, kötü bir amaç dışında borçlanan ve borcunu eda edemeyendir. “Allah yolunda olan”, cihad edendir. “İbnü's-sebîl” ise yolda kalmış veya misafir olan kişidir. Müfessire göre, insanların arasını düzeltmek için borçlanan kişi, zengin olsa bile zekâttan pay alacaktır. Mücahitlere verilecek pay, cihad süresince kendilerine yetecek kadar olacaktır. Zekât memuruna, aynı vasıftaki bir kişinin ücretine denk bir ücret verilecektir. “İbnü's-sebîl”, şayet ihtiyaç sahibiyse pay alabilecektir.³³⁹

5) Hac

Müfessir, hac konusunda da birçok fikhî bilgiye yer vermektedir. Mesela haccın farziyet şartlarının binek, azık, bolluk ve hareme vardırarak imkân olduğunu;³⁴⁰ hac veya umre için ihrama girdiği halde Mekke'ye girmesine mâni olunan kişinin (muhsar) ihsâr kurbanını kimilerine göre engelle karşılaştığı yerde keseceğini; bazılarının göre ise harem bölgesine göndereceğini ve orada kestireceğini bildirmekte; haccın ihsâr kurbanının, Kurban Bayram'ı gününde; umreninkinin ise hareme ulaştığı anda kesileceğini ifade etmektedir.

³³⁹ A.e., vr. 112^b.

³⁴⁰ A.e., vr. 54^b.

Müfessir, temettü haccı konusuna da eğilmekte ve bunun Mekke'de İkamet etmeyenlerin hac aylarında umre, aynı sene içinde ve mîkâta dönmeden hac için ihrama girdikleri hac çeşidi olduğunu belirtmektedir.³⁴¹

Öte yandan hac veya umre için ihrama giren kişinin, kara hayvanlarını avlayamayacağını; kendisinin avladığı veya kendi emri ile avlanan hayvanlardan yiyemeyeceğini bildirmektedir. Yasağı ihlal edenin ceza kurbanı keseceğini, bunun da avladığı hayvana benzer veya onun değerinde evcil bir hayvan olacağını belirtmektedir. Müfessir, ceza kurbanını tespit edecek kişiler ile kurbanın kesim yeri hakkında âlimlerin farklı görüşlerini aktarmaktadır. Aynı şekilde, kurbanın yerine verilecek yemeğin miktarı ve tutulacak orucun sayısı hakkında da değişik görüşlere yer vermektedir.³⁴²

Harem sınırları konusunda da bilgi vermeye çalışan müfessir, söz konusu sınırların Medine tarafından üç, Irak ve Tâif tarafından yedi, Ci'râne tarafından dokuz, Cidde tarafından ise on mil olduğunu belirtmektedir.³⁴³

6) Nikâh

Müfessir, nikâh alanına giren birçok konu hakkında da bilgiler vermeye çalışmaktadır. Mesela evlenmenin, ancak veli ve şahitlerle caiz olduğunu; Hz. Peygamber hariç, bir erkeğin aynı anda en fazla dört kadınla evli olabileceğini ve bir kişinin istediği kadar cariye edinebileceğini belirtmektedir.³⁴⁴ Cariyeyle evlenme konusunu da ele alan müfessir, kişinin özgür bir kadınla evlenecek imkânlarla sahip olmaması, zina yapmaktan korkması ve evleneceği cariye'nin Müslüman olması ile bunun caiz olduğunu beyan etmektedir.³⁴⁵ Müslüman olmayan kadınlarla evlilik meselesini de irdeleyen müfessir, Ehl-i Kitâb; yani Yahudi ve Hıristiyan kadınlarla evlenmenin caiz olduğunu;³⁴⁶ Sâbiî kadınlarla ise caiz olmadığını; çünkü onların Ehl-

³⁴¹ A.e., vr. 24^a.

³⁴² A.e., vr. 73^a-73^b.

³⁴³ A.e., vr. 109^b.

³⁴⁴ A.e., vr. 230^b.

³⁴⁵ A.e., vr. 66^a.

³⁴⁶ A.e., vr. 66^a.

i Kitâb olmadıklarını belirtmektedir.³⁴⁷ Bir kâfirle evli iken müslüman olan kadının, kocası kâfir olmaya devam etmesi durumunda evliliklerinin düşeceğini ve söz konusu kadının, kâfir eşi boşamasa da, Müslüman bir erkekle evlenebileceğini belirtmektedir.³⁴⁸

Müfessir, anneliğin ancak doğurma veya emzirme yoluyla gerçekleşebildiğini belirterek evlat edinme ile mahremiyet bağının oluşmadığına işaret etmektedir.³⁴⁹

Evlilik müessesesinin önemli konularından birisi olan boşanma meselesini ve boşanmayla ortaya çıkan sorumlulukları da ele alıp inceleyen müfessir, boşanmanın ilişki yaşanmayan bir temizlik devresinde gerçekleştirilmesi gerektiğini ve buna sünnî boşanma denildiğini belirtmektedir.³⁵⁰ Boşanma çeşitlerinden bahseden müfessir, erkeğin üç talak hakkının bulunduğu; iki talaka kadar boşayan kişinin, eşini nikâhına geri alabileceğini; buna ric'î talak denildiğini; üç talak ile yapılan boşanmanın ise evliliği tamamen sona erdirdiğini; bu durumda kadının başka bir kişi ile evlenmeden ve onunla ilişki yaşamadan eski eşine geri dönemeyeceğini belirtmektedir.³⁵¹

Müfessir, erkeğin eşine yaklaşmayacağına yemin etmesi anlamına gelen ve fıkıh ıstılahında “ilâ” denilen konuda da bazı bilgiler vermektedir. Ona göre böyle bir yeminde bulunan kişi, dört ay içinde ya eşini boşayacak ya da yeminini bozup yemin kefareti verecektir. Aksi takdirde mahkeme devreye girecek ve onları boşayacaktır.³⁵²

İslamiyet'ten önce bir nevi boşanma çeşidi sayılan “zihâr” konusunu da ele alan müfessir, zihâr yapan kişinin, eşini hemen boşamadığı takdirde, kefaret vermesi gerekeceğini ve ancak kefaret vermekle onu kendisine tekrar helal kılabileceğini belirtmektedir. Kefaretin bir kölenin özgürleştirilmesi olduğunu, köle bulamayanın iki

³⁴⁷ A.e., vr. 18^b.

³⁴⁸ A.e., vr. 318^b.

³⁴⁹ A.e., vr. 312^a.

³⁵⁰ A.e., vr. 323^a.

³⁵¹ A.e., vr. 38^b, 323^a.

³⁵² A.e., vr. 38^a.

ay üst üste oruç tutacağını ve bunu da yapamayanın en fazla tüketilen gıda maddesinden altmış fakire ikişer müd³⁵³ vereceğini belirtmektedir.³⁵⁴

Müfessir, kadınların iddet sürelerine ve iddet boyunca iâşe ve barınma haklarına da değinmekte; boşanmış kadınların iddetlerinin üç temizlik veya hayız, hayız görmeyecek kadar küçük veya yaşlı ise üç ay, eşi ölmüş kadınların iddetlerinin dört ay on gün, boşanmış veya eşi ölmüş hamile kadınların iddetlerinin ise doğum yapmak olduğunu beyan etmektedir.³⁵⁵ Kadınların iddet süresince iâşe ve barınma haklarına sahip olduklarını; bu süre boyunca ne eşleri ne de başka akrabalarının, onların bu haklarını ellerinden alamayacağını belirterek evlilikle gerekli hale gelen iâşe ve barınma haklarının, iddet müddeti boyunca da devam ettiğini belirtmektedir.³⁵⁶ Öte yandan boşanan çiftlerin bebeklerinin emzirme meselesini de ele alıp inceleyen müfessir, babanın emzirme ücreti ile birlikte bu süre boyunca bebeğin ve emziren kadının nafakasını da vereceğini; anne, fahiş bir ücret istediği takdirde bebeği başka bir kadına emzirtebileceğini ifade etmektedir.³⁵⁷

7) Örtünme

Müfessir, örtünme meselesi hakkında şunları söylemektedir: Kadının halhal, bilezik, küpe, kına, yüz, el ve ayaklarının üst kısmı gibi ziynet yerlerini; kadınlara ilgi duymayan, kölesi dışındaki namahrem erkeklere ve kâfir kadınlara göstermemesi gerektiğini belirtmekte; ancak yüz, el ve ayakların üst kısmının günlük hayatta zorunlu olarak ortaya çıkan bölümlerinin bundan istisna edildiğini,³⁵⁸ yaşlı kadınların da sadece yüzlerini açabileceklerini kaydetmektedir.³⁵⁹

³⁵³ Dört müd, bir sa' eder. Bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, **Şerhu Muhtasari't-Tahâvî**, thk. İsmetullah İnaletullah Muhammed v.d., 8 c., Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2010, C: II, s. 360. Sa', 2.75 litredir. Bkz. Hüseyin Algül v.d., **İlmihal**, 2 c., Ankara, TDV yayınları, 2005, C: I, s. 508.

³⁵⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 324^a.

³⁵⁵ **A.e.**, vr. 38^a, 39^a.

³⁵⁶ **A.e.**, vr. 323^a.

³⁵⁷ **A.e.**, vr. 39^a.

³⁵⁸ **A.e.**, vr. 196^a.

³⁵⁹ **A.e.**, vr. 199^a.

8) Ukûbât

Müfessir, ceza hukuku konusunda da birçok konuya değinmektedir. Mesela “Hırsızlık, gereği gibi korunan bir malı gizli bir şekilde alma eylemidir.” diyerek hırsızlığı tanımlamakta, ardından bunun cezasının sağ elin bilekten kesilmesi olduğunu belirtmektedir.³⁶⁰

Zina cezasının; bekar kimseler için yüz kamçı,³⁶¹ evli ve dul olanlar için ise ölüm olduğunu;³⁶² zinaya şahitlik edecek dört kişinin adil olmaları gerektiğini; zina iftirasından dolayı iftira cezasına çarptırılan kişilerin hiçbir zaman şahitliklerinin kabul edilmeyeceğini ve bazı âlimlere göre ise tevbe edenin şahitliğinin kabul olunacağını beyan etmektedir.³⁶³

Müfessir, yankesicilere verilecek cezanın, işledikleri suçlara göre değişeceğini; öldürme eyleminde bulunanların öldürülüp çarpmıha gerileceklerini; mal gasp edip öldürme eyleminde bulunmayanların, bir elleri ve bir ayaklarının kesileceğini; öldürmeyen ve mal gasp etmeyenlerin cezalarının ise sadece sürgün olduğunu belirtmektedir. Bu görüşleri serdettikten sonra “kîle” ile başka görüşlere de yer vermekte ve Müslüman yankesicinin yakalanmadan önce de olsa tevbe ile işlediği suçların cezasından kurtulamayacağını ifade etmektedir.³⁶⁴

Bir Müslüman’ı, kâfir olduğunu bildiği için veya kendisini hedeflemediği halde yanlışlıkla öldüren kişinin cezasının, bir köleyi âzat etmek ve maktulün varislerine diyet ödemek olduğunu; diğer öldürme olaylarında ise maktulün velisi, isterse katili öldürebileceğini; isterse diyet alacağını;³⁶⁵ hareme iltica eden katile Iraklılara göre dokunulamayacağını; Şâfiî’nin evla görüşünün de bu yönde olduğunu;³⁶⁶ bilerek ve isteyerek bir Müslüman’ı, Müslüman olduğu için öldüren

³⁶⁰ A.e., vr. 69^a.

³⁶¹ A.e., vr. 194^a.

³⁶² A.e., vr. 86^b.

³⁶³ A.e., vr. 197^b.

³⁶⁴ A.e., vr. 68^b-69^a.

³⁶⁵ A.e., vr. 86, 153^b.

³⁶⁶ A.e., vr. 26^a.

kişinin ebedi olarak cehennemde kalacağını³⁶⁷ ve dinden çıkmanın cezasının da ölüm olduğunu belirtmektedir.³⁶⁸

Müfessir, yaralama suçlarında verilecek cezaları da konu edinmekte ve söz konusu cezaların birebir olduğunu, birebir uygulama ihtimalinin bulunmadığı yaralamalarda ise diyet ödeneceğini belirtmektedir.³⁶⁹

Savaş hukuku kapsamına giren cizye meselesini incelerken putperestlerden cizye kabul etmenin caiz olmadığını, onların müslüman olmaktan başka bir seçeneklerinin bulunmadığını bildirmektedir.³⁷⁰

“Fey” ve “ganimet” konusunu da ele alan müfessir, savaş olmadan kâfirlerden elde edilen mallara “fey” denildiğini belirtmektedir. Ayrıca “feyin”, Hz. Peygamber döneminde beşe bölündüğünü; beşte dördünün Hz. Peygamber’e verildiğini; geri kalanın ise onun akrabalarına, yetim ve fakirlere dağıtıldığını kaydetmektedir.³⁷¹ Müfessir, savaş sonucu elde edilen mallara ise “ganimet” denildiğini ifade ettikten sonra bunun beşte dördünün savaşanlara verildiğini, kalan kısmının ise “fey” hükmüne tabi olduğunu belirtmektedir.³⁷² Müfessir, aynı konu çerçevesinde Hz. Peygamber’e ait olan “fey” ve “ganimet” paylarının, onun vefatı ile düşüp düşmediği konusundaki ihtilafa da değinmektedir. Buna göre söz konusu payın düşmediğini söyleyen âlimlerin görüşü, bunun halifeye verileceği veya toplumun maslahatına ya da savaş araç gereçlerinin teminine harcanacağı şeklindedir. Müfessirin bu bağlamda ele aldığı hususlardan biri de Hz. Peygamber’in akrabalarına ait olan paydır. Müfessir, bu payın sonsuza dek geçerli olacağını veya halifenin akrabalarına verileceğini ifade ettikten sonra fakir olmayan akrabanın hak sahibi olup olmadığı konusunda ise iki görüş bulunduğunu belirtmektedir.³⁷³

Yemin kefareti konusunda da bazı fikhî bilgiler aktaran müfessir, boş yeminden kastedilenin, yemin kastı olmadan dil alışkanlığı neticesinde yapılan

³⁶⁷ A.e., vr. 65^a.

³⁶⁸ A.e., vr. 86^b.

³⁶⁹ A.e., vr. 69^b-70^a.

³⁷⁰ A.e., vr. 33^b.

³⁷¹ A.e., vr. 314^b-315^a.

³⁷² A.e., vr. 102^a, 104^b.

³⁷³ A.e., vr. 104^b.

yeminler olduğunu;³⁷⁴ bunda sorumluluk bulunmadığını; ancak yemin kasti ile yapılan yeminlerin bağlayıcı olduğunu ve kefarete gerektirdiğini bildirmekte; kefaretin bir köle âzat etmek veya kişinin ailesine yedirdiği zeytin yağı, süt, peynir vb. ürünlerden on fakire birer müd vermek ya da onları bir üst, bir altla veya bir gömlek vb. giysilerle giydirmek olduğunu; bunu bulamayanların ise üç gün oruç tutacaklarını belirtmektedir.³⁷⁵

9) Yiyecek ve İçecekler

Helal-haram yiyecekleri ele alırken ekinlerin, küçük ve büyük baş hayvanların helal; balık ve çekirge hariç murdar hayvanın, kanın, domuzun ve Allah dışında başka birisinin ismi zikredilerek kesilen hayvanların ise haram olduğunu; ancak amacı haram yemek olmayan ve kötü bir iş yapmaksızın zor durumda kalan kişilerin, haramlardan yiyebileceklerini bildirmektedir. Bu arada murdarın haram olmasının nedeninin, kanın etin içinde donması olduğunu; çünkü söz konusu durumun yiylene zarar verdiğini; balık ve çekirgede böyle bir durum meydana gelmediği için murdar olmalarının onları haram kılmadığını belirtmektedir.³⁷⁶ Öte yandan avını öldürmeden veya öldürdükten sonra sahibine getiren, sahibinin direktiflerine göre hareket edecek kadar yetiştirilen bir avcı hayvan tarafından avlanan hayvanların, ittifaken helal olduğunu; avını öldüren ve ondan yiyen avcı hayvanların avladıkları hayvanların helallığı konusunda ise ihtilaf bulunduğu ifade etmektedir.³⁷⁷

Müfessir, diğer dinlerde geçerli olan bazı şeriat hükümlerinden de bahsetmekte ve söz konusu hükümleri, zaman zaman İslam şeriatıyla karşılaştırmaktadır. Mesela Yahudilerde diyet ve katili af etme seçeneğinin bulunmadığını, kısasın tek seçenek olduğunu belirtmektedir.³⁷⁸ Müfessir, Hıristiyanların ayinlerinde doğuya yöneldiklerini,³⁷⁹ şeriatlarında kısas ve diyetin söz konusu olmadığını ve aftan başka

³⁷⁴ A.e., vr. 38^a.

³⁷⁵ A.e., vr. 72^b.

³⁷⁶ A.e., vr. 31^a.

³⁷⁷ A.e., vr. 66^a.

³⁷⁸ A.e., vr. 31^b.

³⁷⁹ A.e., vr. 25^a.

seçeneğin bulunmadığını beyan etmektedir.³⁸⁰ Ayrıca Hıristiyanlarda Ramazan ayında oruç tutmanın farz olduğunu, onların bu farzı tahrif ettiklerini ifade etmektedir.³⁸¹

2.6. Kur'ân'ın Tarih ve Siyer İlmiyle Tefsiri

Müfessir, bazı ayetleri tefsir ederken kimi tarihî bilgilere de yer vermekte ve mezkûr ayetleri bu bilgiler çerçevesinde anlamlandırmaya çaba göstermektedir. Mesela Şu'arâ suresi 176 ve 177. (إِذْ قَالَ لَهُمُ شُعَيْبٌ أَلَا تَتَّقُونَ. / Eyke halkı, peygamberleri yalanladı. Hani Şuayb, onlara dedi ki: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?") ayetlerinin tefsirinde Hz. Şuayb için "kardeşleri Şuayb" denilmemesinin, onun söz konusu kavmin akrabası olmadığını gösterdiğini; çünkü onun iki kavme; önce kendi kavmi Medyen halkına, onların helak olması üzerine Eyke halkına gönderildiğini ve bunun için ayetlerde Medyen halkına yönelik tebliğinden bahsedilince "kardeşleri Şuayb" ifadesi kullanıldığını; aynı ifade tarzının Eyke halkı için tercih edilmediğini beyan etmektedir.³⁸²

Burûc suresi 4. (فُقِلَ أَصْحَابُ الْأَخْدُودِ. / Lanet olsun! hendekleri hazırlayanlara.) ayetinin tefsirinde ise hendek kazan ve Müslümanları yakmaya çalışan kavimden bahsetmekte; onların putlara tapan bir kavim olduğunu, müslüman olanları cezalandırmak için hendekler kazıp içinde ateş yaktıklarını, onları ateşle korkutarak dinlerinden döndürmek istediklerini, dönmeyenleri ise ateş dolu hendeğe atıp yaktıklarını, söz konusu olayın Şam³⁸³ bölgesinde bulunan Negrân'da meydana geldiğini ve bazılarının bu olayın Hz. Peygamber'in doğumundan yaklaşık 70 sene önce meydana geldiğini ifade ettiklerini belirtmektedir.³⁸⁴

Müfessir, ayetleri tefsir ederken siyerle ilgili birçok bilgi de aktarmaktadır. Mesela Bakara suresi 281. (وَإِنْقُورُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ. / Allah'a döndürüleceğiniz günden sakının. Sonra herkese yaptıklarının karşılığı

³⁸⁰ A.e., vr. 31^b.

³⁸¹ A.e., vr. 32^a.

³⁸² A.e., vr. 207^b.

³⁸³ Sa'lebi'nin Mukâtil'den yaptığı rivayete göre Şam'da, Fâris'te ve Yemen'de olmak üzere toplam üç Negrân vardır. Ona göre Burûc suresi, Yemen'deki Negrân'dan bahsetmektedir. Bkz. Sa'lebi, **el-Keşf ve'l-beyân**, C: X, s. 170.

³⁸⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 348^a.

verilecek ve onlara zulmedilmeyecektir.) ayetinin tefsirine geçmeden önce “Kıssatü'n-Nebî” şeklinde bir başlık açmakta, ardından ayeti tefsir etmeye başlamaktadır. Ayeti tefsir ettikten sonra İbn Abbas'tan rivayetle, ilgili ayetin Hz. Peygamber'e inen son ayet olduğunu; Hz. Peygamber'in bu ayetin inişinden sonra 3 saat veya 7, 9, 11 ya da 81 gün yaşadığını belirtmektedir. Ardından tarihçilerin, Hz. Peygamber'in Fîl yılında doğduğunu; Sa'doğullarına sütannesine verildiğini; Hz. Peygamber 2 aylık iken babasının vefat ettiğini; 5 yaşında iken annesinin onu Zühreoğullarından olan dayılarının ziyareti için Mekke'ye getirdiğini;³⁸⁵ 6 yaşında iken annesinin vefat ettiğini; bakımını dedesi Abdülmuttalib'in üstlendiğini; 8 yaşında iken dedesinin vefat etmesiyle amcası Ebû Tâlib'in onu yanına aldığını... ifade ettiklerini belirterek yaklaşık bir sayfa boyunca Hz. Peygamber ile ilgili birçok bilgi aktarmaktadır.³⁸⁶

Âl-i İmrân suresi 4. (مِنْ قَبْلِ هُدًى لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ) / O, daha önce [Tevrat'ı ve İncil'i] insanlar için birer hidayet olarak [indirmişti]. Furkan'ı da indirdi. Şüphesiz Allah'ın ayetlerini inkâr edenler için şiddetli bir azap vardır. Allah, mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir.) ayetinin tefsirinde ise mezkûr ayetin, kendisinden sonra gelen seksen küsur ayet ile birlikte Necdî heyeti hakkında nazil olduğunu bildirmekte, daha sonra söz konusu heyet ve onların Hz. Peygamber'le diyalogları hakkında birçok bilgi aktarmaktadır.³⁸⁷

2.7. Kur'ân'ın Tasavvuf İlimiyle Tefsiri

Tasavvuf, kısaca “Ruhu temizleme yolu” olarak tarif edilmektedir.³⁸⁸

et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân'ın tasavvufî bir yönünün olduğunu söylemek çok zordur. Çünkü tefsirde işârî yorumlara çok az başvurulmakta ve yapılan yorumların tamamı, ayetlerin zahirine uygun olmaktadır. Tespit edebildiğimiz

³⁸⁵ Hz. Peygamber'in annesi onu Medine'ye, babasının dayılarının yanına götürmüştü; Mekke dönüş yolunda hastalanarak vefat etmişti. Anlaşılan müfessir; Medine ile Mekke'yi karıştırmış, rivayette dayılardan bahsedilince bunun Hz. Peygamber'in dayıları olduğunu sanmış ve bunun için Zühreoğulları demiştir. Çünkü Hz. Peygamber'in annesinin Mekke'ye dönme sebebi, Hz. Peygamber'in dayılarını ziyaret etmek için değil; kendi evine dönmek içindi. Bkz. Demircan, **Siyer**, s. 177.

³⁸⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 45^a.

³⁸⁷ **A.e.**, vr. 46^b-47^a.

³⁸⁸ Süleyman Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, İstanbul, Yeni Ufuklar Yayınları, 1998, s. 12.

kadarıyla işârî sayılabilecek tefsir sayısı yaklaşık on kadardır. Bunların üçünü, örnek olarak vereceğiz.

a) Nûr suresi 35. (اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ)
الرُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ
... نَارٌ / Allah, göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun temsili şudur: Duvarda bir hücre; içinde bir kandil; kandil de, bir cam fânûs içinde. Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya, ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacaktır.) ayetinin tefsirinde “kîle” ile şöyle bir işârî tefsirde bulunmaktadır:

“Bu, Hz. Peygamber’in örneğidir. Mişkât, onun göğsü; zücâc, saf, duru olduğu için kalbi; misbâh, peygamberliği; mübarek ağaç, Hz. İbrahim; Hz. Peygamber’in Hz. İbrahim’den istifadesi, onun dininin ve yolunun üzerine olmasıdır. Çünkü Allah, İbrahim’in dinine tabi olman için sana vahyettik.³⁸⁹ ve ‘أُولَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لِلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ.’³⁹⁰ demektir. Ayrıca peygamberlerin çoğu, onun neslindedir. Doğulu ve batılı olmaması, Hıristiyan ve Yahudi olmaması demektir. Çünkü Hz. İbrahim Yahudi ve Hıristiyan değildi ve asla batıya veya doğuya doğru namaz kılmadı, aksine hep Kâbe’ye doğru namaz kılan hanîf bir Müslüman’dı. ‘Ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacaktır.’ Yani Hz. Peygamber konuşmasa da onun gerçeğinin ortaya çıkması, yakındır veya Kur’ân inmemiş olsaydı yine Allah’ın delilleri ortaya çıkacaktı.”³⁹¹

b) Furkân suresi 46. (ثُمَّ قَبَّضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا.) / Sonra onu kendimize yavaş yavaş çektik.) ayetinin tefsirinde de işârî yorumlara yer vermektedir. Nitekim söz konusu ayetin tefsirinde değişik yorumlar yaptıktan sonra gölgenin, küfrün karanlığı olduğunu ve peygamberliğin kesilmesiyle sabit (sakin) kaldığını ifade etmekte; ardından güneşin Hz. Peygamber, gölgenin çekilmesi ise küfrün yok olması olduğunu belirtmektedir. Daha sonra şöyle bir açıklama yapmaktadır: “... ya da gölge İslam’ın durumu, güneş Hz. Peygamber ve gölgenin çekilmesi de Hz. Peygamber’in şu sözüdür: ‘إِنَّ الْإِيمَانَ لَيَأْرُرُ’

³⁸⁹ Nahl, 16/123.

³⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/68.

³⁹¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 197^a.

إِلَى الْمَدِينَةِ كَمَا تَأْرُزُ الْحَيَّةُ إِلَى جُحْرِهَا / Şüphesiz ki yılanın deliğine çekilmesi gibi İslam da Medine'ye çekilecektir.”³⁹²

c) Fâtır suresi 12. (وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شْرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ... / İki deniz aynı olmaz. Şu tatlıdır, susuzluğu giderir, içimi kolaydır. Şu ise tuzludur, acıdır...) ayetini tefsir ederken yine işârî bir tefsire yer vermekte ve tatlı olan denizden müminin, tuzlu olandan ise kâfirin kalbinin kastedilmiş olabileceğini belirtmektedir.³⁹³

2.8. Kur'ân'ın Ahlak İlmiyle Tefsiri

Ahlâk ilmi, insanı kemale erdirecek yolları gösteren ilim olarak tarif edilebilir.³⁹⁴

Müfessir, cüzi de olsa ahlak ilminden de istifade etmeye ve ayetleri buna göre yorumlamaya çalışmaktadır. Mesela Bakara suresi 3. (الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ... / Onlar, gayba inanır...) ayetinin tefsirini yaparken imanın çeşitlerinden ve fonksiyonundan bahsetmektedir. Ardından “Mümin musibet anında sabreder, bir nimete kavuştuğunda şükreder, zulme uğradığı zaman affeder, doğru konuşur ve adaletle hükmeder.” ifadelerini kullanarak ahlak ilmi ile tefsir yapmaya çalışmaktadır.³⁹⁵

En'âm suresi 90. (أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدِيهِمْ أُفْتَدَهُ... / Onlar, Allah'ın doğru yola ilettiği kimselerdir. Sen de onların tuttuğu yola uy...) ayetinin tefsirinde ise bazı peygamberlerin öne çıkan ve uyulması gereken ahlakî özelliklerini şu şekilde belirtmektedir: “Adem'in tevbesi, Nûh'un şükürü, İbrahim'in vefakarlığı, İsmail'in ahde vefası, İshak'ın hilmi, Yakub'un hüsnü zannı, Yusuf'un musibetlere katlanması, Eyyûb'un sabrı, Davud'un hatadan dönüşü, Süleyman'ın tevazuu, Musa'nın ihlası, Zekeriya'nın ibadeti, Yahya'nın iffeti ve İsa'nın zahidliği.” Müfessir Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'den söz konusu ahlakî özelliklere göre davranmasını istediğini belirtmekte; daha sonra “Sana zulmedeni affetmen, vermeyene vermen, seninle

³⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C: XV, s. 283; Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 202^b.

³⁹³ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 237^b.

³⁹⁴ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, C: III, s. 63.

³⁹⁵ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 8^a.

akrabalık bağıını kesene akrabalık hakkına riayet etmen ve sana kötülük yapana iyilik yapman güzel ahlaklardandır.” ifade etmektedir.³⁹⁶

2.9. Kur’ân’ın Lügat İlmiyle Tefsiri

Lügat ilmi, şu şekilde tarif edilmektedir: “Cüzi manaları göstermeleri açısından kelime ve şekillerini inceleyen bir ilim dalıdır.”³⁹⁷

Arap diliyle inen Kur’ân’ın ilk muhatapları, Araplardan müteşekkildi. Bundan dolayı Kur’ân’ın bu ilk muhatapları, onu rahat bir şekilde anlayabildiler. Kur’ân’ın anlamıyla ilgili Hz. Peygamber’e çok az soru iletilmesi, bunun göstergesidir. Hz. Peygamber’in vefatının ardından yapılan fetih hareketleri sonucu, ahali Arap olmayan birçok yer fethedildi ve bu yerlerde yaşayanların büyük bir kısmı, İslamiyet’i benimsedi. Arap olmayan bu yeni Müslümanların Kur’ân’ı okumaya ve anlamaya çalışmaları, bazı sorunlara neden oldu. Çünkü kendilerine göre yabancı bir dille inen Kur’ân’ı doğru bir şekilde okumak ve anlamak, onlar için çok zordu. Bunun için Müslüman âlimler, Arap olmayan Müslümanların Kur’ân’ı doğru okuyup anlayabilmeleri için değişik çabalar gösterdiler. Bu çabalar sonucu, Kur’ân noktalanıp harekelendirildiği gibi onun anlaşılması için birçok çalışma yapıldı. Ortaya konan çabalar neticesinde, Arapça kelimelerin bilgisi üzerinde duran lügat, türemelerini inceleyen iştikâk, yapıları ve değişimleriyle uğraşan sarf ile cümle içindeki durumlarını izah eden nahiv ilmi gibi değişik dil ilimleri ortaya çıktı. Bu ilimler, başlangıçta bir dil ilmi olarak kabul edilmişse de zamanla birbirlerinden ayrıldı ve her biri için özgün bir çalışma sahası oluştu.

Kur’ân’ı anlamak isteyenlerin en fazla ihtiyaç duyacakları ilimlerin başında, lügat ilmi gelmektedir. Zira bu ilim ile, Kur’ân’da yer alan kelimelerin anlamları bilinebilmektedir. Bunun için diğer birçok müfessir gibi Ezdî de önce ayetlerde yer alan kelimelerin anlamları üzerine durmakta, daha sonra diğer ilimlerin verileri vasıtasıyla ayetleri tefsir etmeye çalışmaktadır. Ezdî’nin lügat ilmi vasıtasıyla yaptığı tefsirleri, çeşitli başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

³⁹⁶ A.e., vr. 81^b-82^a.

³⁹⁷ Mahmud Fehmî Hicâzî, *Ususu ilmi’l-lügati’l-Arabiyye*, Kahire, Dârü’s-Sikâfe, 2003, s. 72.

1) Kelimenin Sözlük Anlamını Belirtmesi

Malum olduğu gibi her kelimenin vaz edildiği ilk anlamı bulunmakta, bununla beraber duruma göre kelimelere yeni anlamlar yüklenebilmektedir. Yüklenen anlamlardan birisi de belli bir alanda söz konusu kelimedeki kastedilen manayı ifade eden ve kelimenin sözlük anlamına yakın olan terim anlamıdır. Belli bir alan hakkında yapılan konuşma ve yazılan yazılarda, kelimeler daha çok terim anlamlarına dikkat edilerek seçilmektedir. Kur'ân'da da durum bundan farklı olmamakta ve birçok kelime, Kur'ân'ın yüklediği yeni anlamlarıyla kullanılmaktadır. Bunun için tefsir yaparken Kur'ân'ın ıstılahına dikkat etmek ve buna göre yorumlarda bulunmak, son derece önem arz etmektedir. Ancak kelimelerin terim anlamları, sözlük anlamına yakın olması ve onunla bir münasebetinin bulunması nedeniyle sözlük anlamlarının da ihmal edilmemesini gerektirmektedir. Müfessir de buna riayet etmekte ve kelimelerin sözlük anlamlarına da dikkat çekmektedir. Mesela Bakara suresi 3. (الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ. / Onlar, gayba inanır, beş vakit namazı kılmaya devam eder ve kendilerine verdiğimizden harcarlar.) ayetindeki “رَزَقْنَاهُمْ” ifadesini tefsir ederken, “رَزَقَ” kelimesinin sözlükte hisse, pay anlamında kullanıldığını belirtmektedir.³⁹⁸

Bakara suresi 16. (أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى... / İşte onlar, hidayete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir...) ayetinde geçen “اشْتَرُوا” ifadesinin sözlük anlamını şu şekilde izah etmektedir: “شِرَاءُ الْمَالِ” (mal satın alma) da bu manadan türemiştir. Çünkü satın almada, satın alanın söz konusu ürüne meyli vardır. “شَرَى”, sattı; “اشْتَرَى”, satın aldı anlamındadır.³⁹⁹

Bakara suresi 44. (اتَّامِرُوا النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنَسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ. / Siz Kitab'ı okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz?) ayetinde yer alan “تَعْقِلُونَ” ifadesini tefsir ederken, “İnsanı bağladığı için ona (akla) akıl denilmiştir.” diyerek akıl kelimesinin sözlük anlamının bağlamak olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁰

³⁹⁸ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 8^a.

³⁹⁹ *A.e.*, vr. 10^a.

⁴⁰⁰ *A.e.*, vr. 15^b.

2) Kelimenin Terim Anlamını Belirtmesi

Daha önce de belirtildiği gibi müfessir, Kur’ân terminolojisine bağlı kalarak tefsir yapmaktadır. Bunun için ayetlerdeki kelimelerin terim anlamlarını izah ederek ayetlerden kastedilen manaları ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Mesela Âl-i İmrân suresi 161. (وَمَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يَعْلَلَّ مَمْعَلًا بِمَا غَلَّ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ...) / Hiçbir peygamberin [ganimet malından gizlice bir şey alarak] ihanet etmesi düşünülemez. Kim ihanet ederse, kıyamet günü, ihanet ettiği şeyle birlikte gelir...) ayetinin tefsirinde “غُلُول”un ganimet malından gizlice bir şey alma anlamına geldiğini belirterek ayeti kelimenin terim anlamına göre tefsir etmektedir.⁴⁰¹

Mâide suresi 48. ayetinin “لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا.” / Her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk.” kısmını tefsir ederken, “شِرْعَةً” kelimesinin terim anlamının namaz ve oruç gibi kullara yüklenen farzlar ve bunun dışında kalan görevler olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰²

Enfâl suresi 1. (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ...) / Sana ganimetler hakkında soruyorlar. De ki: “Ganimetler, Allah’a ve Resûlüne aittir...” ayetinin tefsirinde feyin savaşılmadan kâfirlerden elde edilenler olduğunu, ganimetin ise savaş sonucu ele geçirilenlere denildiğini belirterek fey ve ganimet kelimelerinin terim anlamlarını aktarmaktadır.⁴⁰³

3) Kelimenin Sözlük ve Terim Anlamları Arasındaki İlişkiyi Belirtmesi

Müfessir, kimi zaman önce ayetlerde yer alan kelimelerin sözlük ve terim anlamlarını belirtmekte, ardından iki anlam arasındaki ilişkiyi izah etmektedir. Mesela Bakara suresi 6. (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ.) / Küfre saplananlara gelince, onları uyarsan da, uyarmasan da, onlar için birdir, inanmazlar.) ayetini tefsir ederken, küfrün sözlük anlamının örtmek ve gizlemek olduğunu; terim olarak Allah’ın ayetlerini inkâr eden ve onun nimetlerine karşı nankörlükte bulunanlar için

⁴⁰¹ A.e., vr. 59^a.

⁴⁰² A.e., vr. 70^a.

⁴⁰³ A.e., vr. 102^a.

kullanıldığını; kâfirin, küfrü ile imanı gizlediği için bu isimle isimlendirildiğini bildirerek iki anlam arasındaki bağlantıyı ortaya koymaya çalışmaktadır.⁴⁰⁴

Bakara suresi 183. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ / تَتَّقُونَ. / Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı.) ayetindeki “الصِّيَامُ” kelimesinin sözlük anlamının tutmak olduğunu, terim olarak Ramazan ayında Allah için yemek yemeği bırakma anlamında kullanıldığını belirterek yine iki anlam arasındaki bağlantıyı beyan etmektedir.⁴⁰⁵

Tevbe suresi 16. (أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِجَنَّةٍ... / Yoksa, Allah, sizden, cihad edip Allah, peygamber ve müminlerden başkasını kendilerine sırdaş edinmeyenleri ortaya çıkarmadan bırakılacağınızı mı sandınız?..) ayetindeki “وَلِجَنَّةٍ” kelimesinin, sözlükte “sırdaş” manasına geldiğini belirtmektedir. Ardından söz konusu kelimenin “Müslüman birisinin, kâfir bir kişiyi dost edinmesi ve Müslümanların sırlarını onun vasıtasıyla kâfirlere ulaştırması” şeklindeki terim anlamını aktararak iki anlam arasındaki münasebeti beyan etmektedir.⁴⁰⁶

4) Müşterek Lafızların Anlamlarını Belirtmesi

Müfessir, zaman zaman müşterek lafızların değişik anlamlarını izah etmektedir. Mesela Fâtiha suresi 2. (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. / Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.) ayetindeki “رَبِّ” kelimesinin efendi, sahip, yetiştiren, bazılarına göre bir şeye dayanmadan ayakta kalabilen anlamlarında olduğunu; birisinin bir mekânda ikamet ettiğini bildirmek için “رَبِّ بِالْمَكَانِ وَأَرْبِّ” denildiğini ve söz konusu kelimenin el takısı ile kullanıldığında sadece Allah'ı gösterdiğini belirterek kelimenin değişik anlamlara geldiğini ortaya koymaktadır.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ A.e., vr. 8^b.

⁴⁰⁵ A.e., vr. 32^a.

⁴⁰⁶ A.e., vr. 108^b.

⁴⁰⁷ A.e., vr. 6^a.

Bakara suresi 40. (...أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ...) / يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ... / Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın...) ayetini tefsir ederken “ذَكَرَ” kelimesinin müşterek bir kelime olduğunu; hatırlama, konuşma ve şeref anlamlarına geldiğini belirterek yine bir kelimenin farklı anlamlarını zikretmektedir.⁴⁰⁸

Aynı durum, Âl-i İmrân suresi 39. (فَدَانَتْهُ الْمَلِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُنْزِلُكَ) / بِحَبِيْبٍ مُّصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُوْرًا وَنَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِيْنَ. / Zekeriya mabedde namaz kılarken melekler ona, “Allah sana, kendisinden gelen bir kelimeyi doğrulayıcı, efendi, nefesine hâkim ve salihlerden bir peygamber olarak Yahya’yı müjdelers.” diye seslendiler.) ayetinin tefsirinde de söz konusudur. Nitekim ayetteki “سَيِّدًا” kelimesi için on bir, “حَصُوْرًا” için üç anlam aktarmaktadır. Ona göre, “سَيِّدًا”; saygı değer, halim, takva sahibi, fıkıh bilgini, âlim, ahlakı güzel, tabi olunan lider, kızmayan, haset etmeyen, bütün iyiliklerde akranlarını geçen veya kendisine verilenle kanaat eden anlamlarına gelirken; “حَصُوْرًا” ise; kadınlara yaklaşmayan, iktidarsız olan veya eğlence ve boş şeylerden yüz çeviren anlamlarında kullanılmaktadır.⁴⁰⁹

Müfessir, bir kelimenin değişik anlamlarından bahsederken bazen ayette geçerli olan anlam/anlamları bildirmekte, böylece mezkûr ayetin tefsirinde dikkate alınmayacak manaları da belirtmiş olmaktadır. Mesela Âl-i İmrân suresi 127. (لِيَقْطَعَ...) / طَرَفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا... / Kâfirlerden bir zümreyi helâk etsin diye...) ayetinin tefsirinde, “طَرَفًا” kelimesinden bir topluluk, bir zümre veya bir tarafın kastedilmiş olabileceğini; söz konusu kelimenin bir şeyin kenarı anlamında da kullanıldığını; ancak ilgili anlamın burada geçerli olmadığını ifade ederek ayette uygun olan anlamları belirtmeye çalışmaktadır.⁴¹⁰

En‘âm suresi 141. ayetinin “ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِيْنَ. ” / İsrâf etmeyin. Çünkü o, israf edenleri sevmez.” kısmının tefsirinde de aynı durum söz konusudur. Çünkü ayetteki “ وَلَا تُسْرِفُوا ” ifadesini, “Mallarınızı günahlarda sarf etmeyin.” şeklinde tefsir etmekte ve mezkûr ifade için bu anlamı uygun görmekte; ancak israfın eldekini tüketene kadar verme, hak sahibinin hakkını vermeme, hak edilenden daha fazla alma

⁴⁰⁸ A.e., vr. 15^a.

⁴⁰⁹ A.e., vr. 50^a.

⁴¹⁰ A.e., vr. 56^b.

ve hak etmeyene verip hak edeni mahrum bırakma anlamlarına geldiğini söyleyenlerin de olduğunu belirterek söz konusu anlamların ayete uygun düşmediğine işaret etmektedir.⁴¹¹

2.10. Kur’ân’ın İştikâk İlmiyle Tefsiri

İştikâk ilmi, kelimelerin birbirlerinden türemeleri ile ilgili bilgi veren ve bu konuda kurallar ortaya koyan ilim dalı olarak tarif edilmektedir.⁴¹²

Müfessir, cüzi de olsa iştikâk ilminin verileri ile de tefsir yapmaya çalışmaktadır. Nitekim bazı yerlerde kelimenin köküne değinmekte ve buna göre kelimenin anlamını meydana çıkarmaya çaba göstermektedir. Mesela Bakara suresi 2. (ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ... / İşte bu kitap, onda hiçbir şüphe yoktur...) ayetinde bulunan “الْكِتَابُ” kelimenin kökünün, “كَتَبَ” olduğunu ve birleştirme anlamına geldiğini bildirmekte; ardından kitapta manaların ve hikmetli sözlerin toplandığı veya harflerin yan yana bulunduğu için kitabın bu ismi aldığını beyan etmektedir.⁴¹³

Müfessir, Bakara suresi 19. (أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ... / Ya da gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak halinde boşanan yağmur gibi...) ayetindeki “صَيِّبٍ” kelimesinin kökünü de belirtmeye çalışmakta ve ilgili kelimenin “صَابَ يَصُوبُ صَوْبًا”den türetildiğini, sağanak yağmur anlamına geldiğini ve bu kelimenin buluttan inen her şey için kullanıldığını ifade etmektedir.⁴¹⁴

A’râf suresi 10. (وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ. / Andolsun, sizi yeryüzünde güçlendirdik. Sizin için orada birçok geçim imkânları da yarattık. Ne kadar az şükrediyorsunuz!) ayetinin tefsirinde “مَعَايِشَ” kelimesinin, “مَفَاعِلَ” vezninde olduğunu; “ي” ile okunduğunu ve başındaki “م” harfinin zaid olduğunu; çünkü “عَشْتٌ”den türetildiğini ifade ederek yine kelimenin kökünü belirtmektedir. Ardından “مَدَائِنَ”, “خَلَائِفَ”, ve “صَحَائِفَ” kelimelerinin “hemze” ile okunduklarını; çünkü “فَعَائِلَ” vezninde bulduklarını ve başlarındaki harflerin aslî olduğunu ifade etmektedir.

⁴¹¹ A.e., vr. 85^b.

⁴¹² Hicâzî, *Ususu ilmi'l-lügati'l-Arabiyye*, s. 72.

⁴¹³ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 7^b.

⁴¹⁴ A.e., vr. 10^b.

Daha sonra “مَعَايِشَ” kelimesinin “ي”sının, aslî ve “ayne’l-fiil” olduğu için “ي” şeklinde yazıldığını; مَدَائِنَ, خَلَائِفَ ve صَحَائِفَ kelimelerinin “ي”larının ise zaid olduğundan dolayı hemzeye dönüştüğünü beyan etmektedir.⁴¹⁵

Müfessir, bazen kelimenin muhtemel köklerinden bahsetmekte ve söz konusu köklere göre kelimenin kazandığı anlamlara değinmektedir. Mesela Bakara suresi 14. (وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ... / İman edenlerle karşılaştıkları zaman, “İnandık.” derler. Fakat şeytanlarıyla yalnız kaldıkları zaman...) ayetindeki “شَيَاطِينِهِمْ” kelimesinin müfredi olan “شَيْطَان”ın köküyle ilgili, iki görüş nakletmekte ve bu köklere göre kelimenin kazandığı manaları izah etmektedir. Ona göre, “شَيْطَان” kelimesi ya “شَطَنَ”den veya “شَاطَ”den türemiştir. Birinci köke göre kelimenin anlamı, “hayırdan uzak”; ikinci köke göre ise “yanıp kinle dolan” anlamına gelmektedir.⁴¹⁶

A'râf suresi 22. (فَدَلَّيْهُمَا بِغُرُورٍ... / Onları kandırarak yasağa sürükledi...) ayetindeki “دَلَّى” fiilinin “تَدَلَّى” ya da “تَدَلَّى”den türetildiğini belirtmekte ve bu iki köke göre fiilin kazandığı farklı anlamlara dikkat çekerek yine kelimenin muhtemel köklerine göre ifade ettiği anlamların üzerinde durmaktadır. Ona göre, eğer “دَلَّى” fiili, “تَدَلَّى”den ise ayetin anlamı şöyle olacaktır: “Bu suretle onları kandırarak kendilerine fayda vermeyecek bir iş yaptırdı.” Eğer “تَدَلَّى”den türetildiği kabul edilirse o zaman ayet, şu anlama gelecektir: “Bu suretle onları kandırarak (sakıncalı) bir yola sürükledi.”⁴¹⁷

Muhammed suresi 30. (وَلَوْ نَشَاءُ لَأَرَيْنَاكَهُمْ فَذَلَّلْنَاهُمْ بِسِمَائِهِمْ وَتَلَعْنَا نَفْسَهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ) / Biz dileseydik, onları sana gösterirdik de, sen onları yüzlerinden tanırdın. Andolsun, sen onları, konuşma tarzlarından/konuşmalarındaki hatalarından da tanırırsın. Allah, yaptıklarımızı bilir.) ayetinde geçen “لَحْنٌ” kelimesinin “لَحْنٌ يَلْحُنُ” (Kendisini iyi ifade etti.) veya “لَحْنٌ يَلْحُنُ”dan (Kelamda hata etti.) türemiş olabileceğini; “لَحْنٌ يَلْحُنُ”dan türetilmişse sözün içeriği, manası, amacı; “لَحْنٌ يَلْحُنُ”dan türetilmişse sözün hatası manasına gelecektir.⁴¹⁸ Yani ayetin anlamı, birinci köke göre “Sen onları

⁴¹⁵ A.e., vr. 88^b.

⁴¹⁶ A.e., vr. 9^b.

⁴¹⁷ A.e., vr. 89^a.

⁴¹⁸ A.e., vr. 86^b.

konuşma tarzlarından tanırsın.” ikinci köke göre “Sen onları konuşmalarındaki hatalardan/çelişkilerden tanırsın.” olacaktır.

2.11. Kur’ân’ın Sarf İlmiyle Tefsiri

Sarf ilmi, Arapça kelimelerin yapısı, vezni ve geçirdiği değişikliklerle ilgili malumat veren ilim dalıdır.⁴¹⁹

Tefsirde iştikâk ilmiyle tefsir yapıldığı gibi sarf ilmiyle de yapılmakta, hatta sarf ilmine daha fazla önem verilmektedir. Müfessir, bazı kelimeleri sarf ilmi açısından değerlendirerek mezkûr kelimelerin hangi sîga olduğunu beyan etmektedir. Mesela En‘âm suresi 75. (وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...) / İşte böylece İbrahim’e göklerdeki ve yerdeki muazzam hükümlerini ve nizamı gösteriyorduk...) ayetinin tefsirinde “مَلَكُوتَ” kelimesinin üzerinde durmakta ve söz konusu kelimenin mübalağa sîgası olduğunu ve kelimeyi mübalağa sîgası yapanın sonundaki “و” ve “ت” harfleri olduğunu belirtmektedir.⁴²⁰

Hûd suresi 43. ayetinin “قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَجِمَ.” / Dedi ki: ‘Bugün Allah’ın rahmet ettikleri hariç, onun emrinden korunacak hiç kimse yoktur.’ bölümünün tefsirinde de sarf ilminden istifade etmekte ve “عَاصِمَ” kelimesinin lafzının, ism-i fâil olduğunu; ancak ism-i mef‘ûl anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.⁴²¹

İsrâ suresi 101. (فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَىٰ مَسْحُورًا...) / ... Firavun ona dedi ki: “Ey Musa! Kesinlikle senin bir büyücü olduğunu zannediyorum!..”) ayetinde de kelime bilgisine yer vermekte ve bu sefer ism-i mef‘ûl olan “مَسْحُورًا” kelimesinin, ism-i fâil anlamında olduğunu iddia etmektedir.⁴²²

Müfessir, kelime vezinlerini belirleme konusunda da sarf ilminden yararlanmakta ve birkaç yerde ayetlerde geçen kelimelerin veznine dikkat çekerek ayetleri bu doğrultuda tefsir etmektedir. Mesela Âl-i İmrân suresi 156. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُرَىٰ لَوْ كَانُوا عِندَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا...)

⁴¹⁹ Abdullah b. Yusuf el-Cedî‘ el-‘Anzî, *el-Minhâcü’l-muhtasar fî ilmeyi’s-sarf ve’n-nahv*, 3. bs., Beyrut, Müessesetü’r-Reyyan, 2007, s. 7.

⁴²⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 81^a.

⁴²¹ *A.e.*, vr. 125^b.

⁴²² *A.e.*, vr. 157^a.

/ Ey iman edenler! Kardeşleri sefere veya savaşa çıktığında onlar hakkında, “Onlar bizim yanımızda olsalardı, ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi.” diyen inkârcılar gibi olmayın...) ayetinde geçen “غُرَى” kelimesinin “غُرَاة” gibi “غَارِي”nin çoğulu olduğunu kaydettikten sonra, kelimenin veznini vermekte ve söz konusu kelimenin “زُكَّع” ve “سُجَّد” gibi “فُعَل” vezninde olduğunu belirtmektedir.⁴²³

En‘âm suresi 6. (أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَأَرْسَلْنَا)
...السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا / Onlardan önce nice nesilleri helâk ettiğimizi görmediler mi? Yeryüzünde size vermediğimiz imkân ve iktidarı onlara vermiştik. Onlara bol bol yağmur yağdırmıştık...) ayetindeki “مِدْرَارًا” kelimesinin vezninin “مِفْعَال” olduğunu belirterek yine kelimenin veznine yer vermektedir.⁴²⁴

Yusuf suresi 69. (وَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ أَوَىٰ إِلَيْهِ أَخَاهُ قَالَ إِنِّي أَنَا أَخُوكَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا)
...يَعْمَلُونَ / Yusuf’un huzuruna girdiklerinde; o, kardeşini bağrına bastı ve “Ben senin kardeşinim, artık onların yaptıklarına üzülme.” dedi.) ayetindeki “تَبْتَئِسْ” kelimesinin tefsirinde de aynı yolu takip etmekte ve söz konusu kelimeyi tefsir etmeden önce veznine yer vermektedir. Ona göre “تَفْعِيل”, “تَبْتَئِسْ” vezindedir.⁴²⁵

Müfessir, kelime tahlillerini yaparken genellikle sarf kurallarından bahsetmemekte ve bunların okuyucu tarafından bilindiğini varsaymaktadır. Ancak bazı yerlerde mevzubahis olan kurallara işaret etmektedir. Müfessirin değindiği sarf kurallarını, örneklerle izah etmeye çalışacağız.

a) Müfessir, Fâtiha suresi 5. (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ.) / Sadece sana kulluk eder ve sadece senden yardım dileriz.) ayetindeki “نَسْتَعِينُ” kelimesinin aslının “نَسْتَعُونَ” olduğunu; “و” harfinin harekesinin “ع” harfine verilmesi üzerine “و”ın sakin, önceki harfin meksûr hale geldiğini; bunun için “و”ın “ي”ya dönüştüğünü ifade etmektedir.⁴²⁶ Müfessir burada, ayne’l-fiil olan illet harfinin harekesinin, kendisinden önce gelen

⁴²³ A.e., vr. 58^b.

⁴²⁴ A.e., vr. 77^a.

⁴²⁵ A.e., vr. 134^b.

⁴²⁶ A.e., vr. 6^b.

sahih harfe verilmesi ve meksûr harften sonra gelen sakin “و”ın “ي”ya dönüşmesi ile ilgili iki sarf kuralına yer vermiştir.⁴²⁷

b) Bakara suresi 2. (ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ...) / İşte bu kitap, onda hiçbir şüphe yoktur...) ayetindeki “ذَلِكَ” kelimesini tahlil ederken söz konusu kelimedeki “ل” harfinin aslında sakin olduğunu, iki sakin harfin yan yana bulunmaması için harekelendirildiğini ve kural gereği kesreli yapıldığını belirtmektedir.⁴²⁸ Görüldüğü gibi müfessir, iki sakin harfin art arda gelmesinin caiz olmadığını ve harekelenmesi lazım gelen sakin harfin kesreli yapılması gerektiğini ifade ederek yine iki sarf kuralından bahsetmektedir.⁴²⁹

c) Bakara suresi 16. (أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ...) / İşte onlar, hidayete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir...) ayetindeki “اشْتَرَوُا” fiilinin aslının “اشْتَرِيُوا” olduğunu; “ي” harfinin harekeli, ondan önce gelen harfin fethalı olmasından dolayı “ي”nın “ا”e (elif) dönüştüğünü ve iki sakin harfin (“و” ve “ا”) yan yana bulunmaması için “ا” harfinin düştüğünü belirtmektedir.⁴³⁰ Müfessirin burada aktarmaya çalıştığı sarf kuralları, şöyle ifade edilmektedir: İlet harflerinden olan “و” ve “ي” harfleri, harekeli olup kendilerinden önce gelen harfler fethalı olursa ikisi de elife dönüşecektir. İki sakin harf, yan yana bulunursa ikisinden birisi ya harekelenecek ya da düşecektir.⁴³¹

d) Bakara suresi 74. (ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ...) / Sonra bunun ardından kalpleriniz katılaştı; taş gibi, hatta daha katı oldu. Çünkü taş vardır ki, içinden ırmaklar fışkırır. Taş vardır ki yarılır da içinden sular çıkar...) ayetinde yer alan “يَسْفَقُ” fiilinin, aslında “يَسْفَقُ” şeklinde olduğunu; “ت” harfinin “ش” harfine idgam edilmesiyle bu hale geldiğini bildirerek,⁴³² “تَفَعَّلُ” babının fâe’l-fiilinin, “ش” harfi olduğunda, “ت”nın

⁴²⁷ Bkz. Halid b. Abdullah el-Ezherî, *Şerhu’t-tasrîh ‘ale’t-Tavzîh*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnû’s-Sûd, 3 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000, C: II, s. 744.

⁴²⁸ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 7^b.

⁴²⁹ İlgili kurallar için bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, C: IV, s. 215.

⁴³⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 10^a.

⁴³¹ Sa’düddin Mes’ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi’l-‘İzzî*, Beyrut, Dârü’l-Minhâc, 2011, s. 184.

⁴³² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 20^a.

“ش”ne dönüşüp kelimenin fâe’l-fiiline idgam edilmesiyle alakalı sarf kuralını izah etmeye çalışmaktadır.⁴³³

e) Tevbe suresi 38. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ أَنْزِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَنْتَقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ... / Ey iman edenler! Size ne oldu ki, “Allah yolunda sefere çıkın.” denilince, yere çakılıp kaldınız...) ayetinde geçen “أَنْتَقَلْتُمْ” fiilinin tahlilini de sarf ilminin kuralları çerçevesinde yapmakta ve ilgili fiilin aslının “تَقَالْتُمْ” olduğunu, “ت” harfinin “ث” harfine dönüştürülüp sonraki “ث” harfine idgam edildiğini belirtmektedir.⁴³⁴ Müfessir, burada kelimenin tahlilini yaparken söz konusu kelimenin değişimine neden olan sarf kuralına işaret etmektedir. İlgili kural şöyledir: “تَفَاعُلٌ” babının fâe’l-fiili “ت” harfi olursa, fiilin başında bulunan “ت” harfi “ث” harfine dönüşür ve sonraki “ث”ya idgam edilir.⁴³⁵

f) Yunus suresi 5. (هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً... / Güneşi ışık kılan odur...) ayetinde bulunan “ضِيَاءً” kelimesinin aslının “ضِيَاءٌ” olduğunu, “و” harfinin kesreden sonra bulunmasından dolayı “ي”ya çevrildiğini bildirmektedir.⁴³⁶ Bu arada böyle bir kuralın bulunmadığını ve söz konusu kelimedeki değişimle ilgili başka bir kuralın aktarıldığını belirtmemizde fayda vardır. Söz konusu kural, şu şekilde ifade edilmektedir: Bir masdarın ayne’l-fiili olan “و” harfi, kesreli bir harf ile “ا” (elif) arasında kalırsa ve masdarın fiilinde de değişime uğramışsa, “ي” harfine dönüşecektir.⁴³⁷

g) Yusuf suresi 45. (وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ... / Zindandaki iki kişiden kurtulmuş olanı, nice zamandan sonra hatırladı ve dedi ki...) ayetindeki “ادَّكَرَ” kelimesinin aslının “ادَّتَكَرَ” olduğunu; “ت” ve “ذ” (zâl) harflerinin “د” (dâl) harfine dönüşüp ikisinin idgam edilmesiyle bu duruma geldiğini ifade etmektedir.⁴³⁸ Müfessirin bahsettiği kural, sarf eserlerinde şöyle tanımlanmaktadır: “إِفْتِعَالٌ” babının fâe’l-fiili “ذ” (zâl) olursa “ت”sı, “د”a (dâl) dönüşecek; ondan sonra ya olduğu gibi

⁴³³ Mustafa b. Muhammed el-Galâyînî, **Câmi’u’d-Dürûsi’l-Arabiyye**, 3 c., 28. bs., Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, 1993, C: II, s. 125.

⁴³⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 111^a.

⁴³⁵ Bkz. Ebû Said Hasan b. Abdullah es-Sîrâfî, **Şerhu Kitâbi Sibeveyh**, thk. Ahmed Hasan, Ali Seyyid Ali, 5 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2008, C: V, s. 449, Galâyînî, **Câmi’u’d-Dürûsi’l-Arabiyye**, C: II, s. 125.

⁴³⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 118^b.

⁴³⁷ Abduh er-Râcihî, **et-Tatbîku’s-sarfî**, Beyrut, Dârü’n-Nehdati’l-Arabiyye, t.y., s. 168.

⁴³⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 132^b.

kalacak veya “ذ” (zâl) harfi, “د” (dâl) harfine ya da “د” (dâl) harfi, “ذ” (zâl) harfine dönüşecek ve iki harf birbirine idgam edilecektir.⁴³⁹

h) Ra‘d suresi 29. (الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ) / İnanan ve salih amel işleyenler için, mutluluk ve güzel bir dönüş yeri vardır.) ayetindeki “طُوبَىٰ” kelimesinin aslının “طُوبَىٰ” olduğunu; “ي” harfinin sakin, öncesi zammeli olduğu için “و” harfine dönüştüğünü belirterek⁴⁴⁰ “Zammeli bir harften sonra gelen, sakin ve kelimenin ayne’l-fiili olan “ي” harfi; “و” harfine dönüşecektir.” kuralına atıf yapmaktadır.⁴⁴¹

i) İsrâ suresi 11. (وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا) / İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder. İnsan çok acelecidir.) ayetindeki “يَدْعُ” kelimesinin “يَدْعُو” şeklinde, “و” ile yazılması gerektiğini, çünkü merfû pozisyonda bulunduğunu belirtmektedir. Ardından yazının, telaffuza uygun olması için “و” harfinin yazılmadığını; ancak hakikatte var olduğunu kaydederek⁴⁴² kendisinden önce nasb ve cezm edatı bulunmayan muzâri fiillerin merfû okunmasıyla ilgili sarf kuralına atıf yapmaktadır. Müfessirin demek istediği şudur: “يَدْعُو” fiilinin sonundaki “و” ile “الْإِنْسَانُ” kelimesinin başındaki “ل” harfleri sakin oldukları için kural⁴⁴³ gereği “و” harfi düşmekte ve okunmamaktadır. Ancak imlâ kuralları gereği yazılması gereken⁴⁴⁴ “و” harfi, muhtemelen yanlış okuyuşa mahal vermemek için Kur’ân’da yazılmamıştır.

j) Meryem suresi 5. (وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا...) / Benden sonra gelecek akrabalarımın korkuyorum. Karım ise kısırdır. Bana kendi tarafından bir çocuk bağışla...) ayetindeki “عَاقِرًا” kelimesinin, ism-i fâil olmadığını; çünkü fiili, “عَفَّرَ” dan (فَعَلَ يَفْعَلُ, 5. bap) olduğunu ve فَعْلَ in ism-i fâilinin, فَعِيل olarak geldiğini belirtmektedir.⁴⁴⁵

⁴³⁹ Tefâtânî, *Şerhu Tasrîfi'l-İzzî*, s. 123.

⁴⁴⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 139^a.

⁴⁴¹ Muhammed b. Hasan er-Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, thk. Muhammed Nürü’l-Hasan, Muhammed ez-Zefzâf, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 3 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y., C: I, s. 117.

⁴⁴² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 152^a.

⁴⁴³ Bkz. Tefâtânî, *Şerhu Tasrîfi'l-İzzî*, s. 184.

⁴⁴⁴ Bkz. Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, C: I, s. 374.

⁴⁴⁵ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 167^b. Söz konusu kural için bkz. Cercâvî, *Şerhu’t-tasrîh*, C: II, s. 40.

k) Sâd suresi 47. (وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ.) / Şüphesiz onlar, bizim katımızda hayırlı, seçkin kimselerdendir.) ayetindeki “مُصْطَفَيْنَ” kelimesindeki “ف” harfinin meksûr olması gerektiğini; çünkü mezkûr kelimenin “مُصْطَفَى”nın (müzekker salim) çoğulu olduğunu; ancak düşen elifi göstermesi için meftûh bırakıldığını belirtmektedir.⁴⁴⁶

l) İhlâs suresi 3. (لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ.) / Doğurmamış ve doğmamıştır.) ayetindeki “يَلِدْ” fiilinin aslının “يُولَدْ” olduğunu; “و” harfinin, “ي” harfi ile kesre arasında kalmasından dolayı düştüğünü belirtmektedir.⁴⁴⁷ Müfessirin temas ettiği bu sarf kuralı; ikinci (-فَعَلَ) veya altıncı (فَعِلَ- يَفْعُلُ) bablardan gelen misâl-vâvî fiillerin muzârî ve “فِعْلَةٌ” veznindeki masdarlarında söz konusudur.⁴⁴⁸

2.12. Kur’ân’ın Nahiv İlmiyle Tefsiri

Nahiv, mu‘rab ve mebnîliği bakımından Arapça kelimelerin durumlarının öğrenilmesini sağlayan kuralları ihtiva eden ilim dalına denilmektedir.⁴⁴⁹

et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân’da, neredeyse her ayetin i‘râbı yapılmakta ve i‘râb vecihlerine göre değişen manalara dikkat çekilmektedir. Ayrıca çok sayıda nahiv kurallarından bahsedilmektedir. Lakin kurallar verilirken okuyucunun bilgili olduğu varsayılarak yeterli malumat verilmemektedir. Bununla birlikte zaman zaman ancak geniş nahiv kitaplarında yer alabilecek derin izahlara girişilebilmektedir. Mesela Bakara suresi 4. (وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ...) / Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar...) ayetindeki “الَّذِينَ” kelimesi ile ilgili şöyle denilmektedir:

“Eğer ‘Ellezîne’ mu‘rab mı mebnî mi? denilirse, cevap; ‘Ellezîne’, müfredi (ellezî) gibi mebnîdir.’ (olur). ‘Eğer neden cemi, mebnî; tesniye, mu‘rab oldu?’ denilirse, cevap; ‘Tesniye (olmak), onu harfe benzer olmaktan çıkarmıştır (harften uzaklaştırmıştır). Cemi de böyledir (harfe benzer olmaktan

⁴⁴⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 251^b. Söz konusu kural için bkz. Cemâleddin b. Osman İbnü’l-Hâcib, **el-Kâfiye fî ilmi’n-nahv**, thk. Salih Abdülazim eş-Şâir, Kahire, Mektebetü’l-Âdâb, 2010, s. 39.

⁴⁴⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 362^b.

⁴⁴⁸ Teftâzânî, **Şerhu Tasrîfi’l-‘İzzî**, s. 155.

⁴⁴⁹ ‘Anzî, **el-Minhâcü’l-muhtasar**, s. 11.

uzaklaşmıştır); ancak cemi, müfrede daha fazla benzer. Çünkü cemin i'râbı, müfredin i'râbı gibi kelimenin sonundadır. Ayrıca cemi, müfred gibi farklı sîgalara sahiptir ve cemi yapılabilmektedir. Bunun için cemi, müfred gibi mebnî olmuştur. Tesniye ile müfred arasında ne i'râbda ne sîgada ne de cemi yapmada bir benzerlik vardır. O müfrede benzemeyen, tek başına müstakil bir sîgadır. Bunun için mu'rab olmuştur.”⁴⁵⁰

Müfessir, nahvî değerlendirmelerde bulunurken genellikle Basra ekolünün terimlerini kullanmakta; ancak cümlelerin i'râbını çoğunlukla her iki ekole göre de yapmaktadır. Bu bağlamda kayda değer bir husus da şudur ki müfessir, sadece bir yerde nahiv ekollerini ismen zikretmektedir. Bu da Fâtiha suresi 6. (إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ.) / Bizi doğru yola ilet.) ayetinin tefsirinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim ilgili ayetteki “إِهْدِنَا” kelimesinin, emir kipi olduğunu; Basrîlerce mebnî, Kûflerçe mu'rab kabul edildiğini bildirerek nahiv ekollerinin isimlerini zikretmektedir.⁴⁵¹

Müfessir, nahiv kuralları ile ilgili bilgi verirken veya cümleleri i'râb ederken bazı nahiv âlimlerine atıfta bulunmakta ve onların görüşlerine yer vermektedir. Ancak mezkûr görüşler hakkında olumlu veya olumsuz herhangi bir beyanda bulunmamakta ve her herhangi bir görüşü tercih etmemektedir. Mesela Bakara suresi 20. (يَكَادُ الْبُرْقُ / Şimşek neredeyse gözlerini alıverecek...) ayetindeki “يَكَادُ” fiilinin, eylemin yakın olduğu anlamına geldiğini ve menfi olduğu zaman olumlu, müspet olduğu zaman ise olumsuz bir mana ifade ettiğini kaydetmektedir. Ardından “أَنَّ”in (“يَكَادُ”dan sonraki fiilin) başına gelmediğini; çünkü “يَكَادُ”nun çok yakın olma durumunu belirttiğini; “أَنَّ”in ise fiillere gelecek anlamı kattığını beyan etmektedir. Daha sonra Sibeveyh’in bunu “عَسَى”ya benzeterak “أَنَّ”in (kendisinden sonraki fiilin) başına gelmesini caiz gördüğünü söylemektedir.⁴⁵² Ne var ki Sibeveyh, **el-Kitâb** adlı

⁴⁵⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 8^a-8^b. “Ellezîne”nin mebnîliği için ileri sürülen birinci gerekçe; yani müfred gibi i'râbının kelimenin sonunda olması, bizim örneğimiz dikkate alındığında yerinde olmayan bir gerekçedir. Çünkü eğer “ellezîne” mu'rab kabul edilirse cem-i müzekker-i sâlim olur ve onun i'râbını alır ki cem-i müzekker-i sâlimin i'râbı; müfred gibi kelimenin sonunda değil; tesniye gibi kelimenin ortasında ve harflerledir. Bazı âlimler; cemin mebnî, müsennânın mu'rab olmasının gerekçesini şu şekilde izah ederler: “Ellezîne, cemi değil ism-i cemidir. Çünkü ‘ellezî’, hem akıllı hem de akılsızlar için kullanılırken ‘ellezîne’ sadece akıllılar için kullanılır.” Bkz. Cemâleddin Muhammed b. Abdullah İbn Mâlik, **Şerhu Teshîli'l-Fevâid**, thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed Bedevî el-Mahtûn, 4 c., y.y., Dâru Hecer, 1990, C: I, s. 191.

⁴⁵¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 6^b.

⁴⁵² **A.e.**, vr. 10^b.

eserinde, müfessirin iddiasının aksine “أَنَّ”in, “يَكَادُ”dan sonraki fiilin başına getirilmediğini bildirmektedir.⁴⁵³

En’âm suresi 32. (وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهُمْ وَاللَّدَارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ.) / Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki ahiret yurdu Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Anlamıyor musunuz?) ayetindeki “وَاللَّدَارُ الْآخِرَةُ” terkibi, İbn Âmir hariç, kurrâ-i seb‘a tarafından sıfat tamlaması olarak okunmuştur. İbn Âmir ise “لَدَارُ الْآخِرَةِ” şeklinde; yani isim tamlaması olarak okumuştur.⁴⁵⁴ Müfessir, bu ayeti tefsir ederken diğer kıraatlerden bahsetmeden sadece İbn Âmir’in kıraatini dikkate alarak hareket etmekte; “دَار” ve “آخِرَةَ” kelimelerinin aynı anlama geldikleri halde birbirlerine muzâf olduklarını belirtmektedir. Akabinde anlamları aynı, lafızları farklı olan iki kelimenin birbirlerine muzâf olmalarının caiz olduğunu; ancak hem lafızları hem de manaları aynı olan kelimelerde bu işlemin caiz görülmediğini kaydetmekte ve söz konusu ifadeyi, birinci duruma delil göstermektedir. Daha sonra Ferrâ’nın, mezkûr ayette aynı anlama gelen iki ismin birbirine muzâf olmalarından söz edilemeyeceğini; çünkü “دَار” kelimesinin isim, “آخِرَةَ” kelimesinin ise sıfat olduğunu; dolayısıyla ismin sıfata muzâf olmasının mevzubahis olduğunu söylediğini ifade etmektedir.⁴⁵⁵

Daha önce de belirttiğimiz gibi **et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân** tefsiri, nahiv açısından son derece zengin bir kaynaktır. Ancak tefsirde nerdeyse her ayetin i’râbı yapıldığı halde nahiv kurallarına pek yer verilmemekte ve okuyucunun söz konusu kuralları bildiği varsayılarak sadece imalarda bulunulmaktadır. Zikredilen her nahiv kuralı için birer başlık açarak ve örnekler vererek tefsirde yer alan nahiv kurallarını belirtmeye çalışacağız.

1) Fâil

Fâil, fiil ya da fiil anlamını ihtiva eden bir kelimedenden sonra gelen merfû isimdir.⁴⁵⁶

⁴⁵³ Sibeveyh, **el-Kitâb**, C: III, s. 159.

⁴⁵⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Musa İbn Mücâhid, **es-Seb‘a fî’l-kırâ’ât**, thk. Şevki Dayf, 2. bs., Kahire, Dârü’l-Meârif, 1980, s. 256.

⁴⁵⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 78^a.

⁴⁵⁶ Ali el-Cârim, Mustafa Emin, **en-Nahvu’l-vâzih**, 3 c., Kahire, Dârü’l-Meârif, t.y., C: I, s. 28.

Fâil ister müfred ister müsennâ isterse cemi olsun fiil, her zaman müfred olur ve fâille müsennâ ve cemi (sayı) bakımından uyumlu olmaz. Ancak nahvîlerin “أَكْلُونِي” lügati dedikleri bir Arap lehçesinde fiil, müsennâ ve cemi olan fâiliyle uyum içindedir. Bundan dolayı nahvîler, bu şekilde rivayet edilen her sözün, ilgili lehçeye göre söylendiğini ve fâil için geçerli olan söz konusu kuralı ihlal etmediğini bildirmektedirler.⁴⁵⁷ Müfessir de Mâide suresi 71. (... ثُمَّ عَمُوا وَصَمُوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ... / ... Sonra onlardan çoğu kör ve sağır kesildiler...) ayetindeki “عَمُوا” fiilinin çoğul olarak gelmesinin, sözü edilen lehçeye göre olduğunu söyleyerek, ilgili kurala işarete bulunmakta; ancak çoğu yerde yaptığı gibi kuralla alakalı bilgi vermemekte ve okuyucunun bunu bildiğini varsaymaktadır.⁴⁵⁸

Masdarın fâili, bazen merfû değil; mecrûr olarak gelmektedir. Nahiv âlimlerine göre bunun sebebi, masdarın fâiline muzâf olmasıdır.⁴⁵⁹ Müfessir, Meryem suresi 2. (ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا. / Bu, Rabbinin, Zekeriya kuluna olan merhametinin anılmasıdır.) ayetindeki “ذِكْرُ” kelimesinin masdar olduğunu ve fâili olan “رَبِّكَ”ye izafe edildiğini belirterek bu kuralı ifade etmeye çalışmaktadır.⁴⁶⁰

Aynı durum, ism-i fâil için de söz konusudur. Müfessir, Kehf suresi 6. (فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا. / Eğer bu söze inanmazlarsa, arkalarından duyacağın üzüntü sebebi ile neredeyse kendini helak edeceksin.) ayetinin tefsirinde “بَاخِعٌ نَفْسِكَ” ifadesinin, bir kıraatte “بَاخِعٌ نَفْسِكَ” şeklinde de okunduğunu belirterek fâiline muzâf olan ism-i fâile örnek vermektedir.⁴⁶¹

2) Nâib-i Fâil

Nâib-i fâil, fiilin meçûl yapılmasından dolayı düşen fâilin yerine geçen, fiil cümlesinin merfû bir unsurudur.⁴⁶² Nâib-i fâil, fâili olmayan fiilin mef'ûlü olarak da isimlendirilmektedir.⁴⁶³ Müfessir, Ahkâf suresi 35. ayetindeki “فَمَنْ يَهْلِكْ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ.”

⁴⁵⁷ İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-Fevâid*, C: II, s. 116

⁴⁵⁸ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 71^b.

⁴⁵⁹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, C: II, s. 46.

⁴⁶⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 167^b.

⁴⁶¹ *A.e.*, vr. 158^a.

⁴⁶² Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 4 c., 3. bs., Kahire, Dârü'l-Meârif, t.y., C: II, s. 97.

⁴⁶³ İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, s. 15.

/ Sadece yoldan çıkmış olan topluluk helâk edilir.” cümlesinin i‘râbını yaparken “يُهْلِكُ” fiilinin bir kıraatte mechûl okunduğunu, “الْقَوْمُ” kelimesinin de merfû okunup onun mef‘ûlü (nâib-i fâil) yapıldığını bildirerek nâib-i fâile dikkat çekmektedir.⁴⁶⁴

3) Haber

Haber, genelde mübtedâdan sonra gelen, cümleyi tamamlayan ve merfû olan isim cümlesinin bir ögesidir. Haber, bir kelime olabileceği gibi bir cümle de olabilmektedir. Müfessir, zaman zaman cümle olan haberlere dikkat çekmektedir.⁴⁶⁵ Mesela Bakara suresi 255. (اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ... / Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur...) ayetini tefsir ederken “اللَّهُ” kelimesinin mübtedâ, sonraki cümlelerin ise onun haberi olduğunu belirterek söz konusu kurala dikkat çekmektedir.⁴⁶⁶

Genelde mübtedâdan sonra gelen haber, zaman zaman mübtedâdan önce de gelebilmektedir. Haberin mübtedâdan önce olması bazen zorunlu, kimi zaman ise zorunlu değildir. Müfessir haberin başta olduğu ayetleri tefsir ederken bu kurala işaret etmektedir.⁴⁶⁷ Mesela Ahkâf suresi 12. (وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابٌ مُوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً... / Bundan önce bir rehber ve bir rahmet olarak Musa’nın kitabı vardı...) ayetindeki “كِتَابٌ” kelimesinin mübtedâ, “وَمِنْ قَبْلِهِ”nin ise onun haberi olduğunu ve mübtedâdan önce geldiğini söylemektedir.⁴⁶⁸

4) Hâl

Hâl, fâil veya mef‘ûlün eylem anındaki durumunu belirten ve mansûb olan bir cümle unsurudur.⁴⁶⁹ Hâl ile ilgili birçok kural vardır. Bu kurallardan birisi de mazi bir fiille başlayan hâl cümlesinin başında “و” ve “قد” edatlarının bulunma gereğidir. Ancak söz konusu edatlar, her zaman ilgili cümlelerin başında lafzen olmayabilirler. Böylesi

⁴⁶⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 284^b.

⁴⁶⁵ Hasan, **en-Nahvu’l-vâfi**, C: I, s. 442, 466.

⁴⁶⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 41^b.

⁴⁶⁷ Hasan, **en-Nahvu’l-vâfi**, C: I, s. 501-506.

⁴⁶⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 282^b.

⁴⁶⁹ Ebû Bekir Muhammed b. es-Serî İbnü’s-Serrâc, **el-Usûl fi’n-nahv**, thk. Abdülhüseyin el-Fetlî, 3 c., 3. Bs., Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, t.y., C: I, s. 213.

durumlarda sözü edilen edatların mukadder olduğu söylenmektedir.⁴⁷⁰ Müfessir, Nisâ suresi 90. (إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا) / Sizinle aralarında anlaşma olan bir topluma sığınmış veya ne sizinle ne de kendi kavimleriyle savaşmayı içlerine sığdıranlar başka...) ayetinin tefsirinde “قد”daki zamirin hâli olan “حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ” cümlesinin başında, “و” ve “قد” edatlarının mukadder olduğunu söyleyerek sözü edilen kurala atıf yapmaktadır.⁴⁷¹

5) İstisnâ

İstisnâ, “إِلَّا” veya benzeri bir edattan sonra gelen kelimeyi (müstesnâ) hakikî veya farazi olarak önceki kelimenin (müstesnâ minh) dahil olduğu hükümden çıkarmaktır.⁴⁷²

İstisnâ, “muttasıl” ve “munkatı” olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Muttasıl istisnâda müstesnâ, hakikî olarak müstesnâ minhin içinde iken, munkatı istisnâda ise bu durum farazi olarak kabul edilmektedir. Bunun için muttasıl istisnâ yerine bazen “cinsten (genelden) çıkarılan” ifadesi de kullanılabilir. Müfessir, bazen muttasıl ve munkatı kavramlarını kullanmakta⁴⁷³ kimi zaman cinsten çıkarılan ve cinsten çıkarılmayan ifadeleri ile bu istisnâları belirtmeye çalışmaktadır. Mesela Bakara suresi 34. (وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ...) / Hani biz meleklerle, “Âdem’e saygı ile eğilin.” demiştik de İblîs’ten başka hepsi saygı ile eğilmişlerdi...) ayetinin tefsirinde “إِبْلِيسَ”in meleklerden olduğu için istisnânın cinsten yapıldığını kaydetmekte, ardından bazılarının “إِبْلِيسَ”in meleklerden olmadığını söylediklerini, onlara göre istisnânın cinsten yapılmış olamayacağını beyan etmektedir.⁴⁷⁴ Bu arada müfessir, bazen cinsten çıkarılmayan; yani munkatı istisnâyı da istisnâ saymakta, zaman zaman

⁴⁷⁰ Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Mufassal fi ilmi'l-Arabiyye**, 2. bs., Beyrut, Dârü'l-Cîl, t.y., s. 64.

⁴⁷¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 64^b.

⁴⁷² Bkz. Ebû Muhammed Bedreddin Hasan b. Kasım el-Murâdî, **Tevzîhu'l-makâsîd ve'l-mesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik**, thk. Abdurrahman Ali Süleyman, 6 c., Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 2001, C: II, s. 669.

⁴⁷³ Bkz. Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 159^a.

⁴⁷⁴ **A.e.**, vr. 14^b.

onun istisnâ olmadığını ve “إلا”nın “لكن” anlamında olduğunu belirterek çelişkiye düşmektedir.⁴⁷⁵

6) Münâdâ

Nekre ve muzâf münâdâlar mansûb, muzâf ve nekre olmayan münâdâlar ise merfû olarak okunmaktadır.⁴⁷⁶ Müfessir, ele aldığı münâdânın neden mansûb veya merfû olduğunu belirterek münâdâda geçerli olan bu kurala işaret etmeye çalışmaktadır. Mesela Bakara suresi 32. (قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ.) / Melekler, “Seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiklerinden başka hiçbir bilginiz yoktur. Şüphesiz her şeyi bilen ve hikmetle yapan sensin.” dediler.) ayetinin tefsirinde, “سُبْحَانَكَ”nin münâdâ olduğu için mansûb okunduğunu; çünkü muzâf olarak geldiğini kaydederek muzâf münâdânın mansûb olacağını ifade etmeye çalışmaktadır.⁴⁷⁷

A‘râf suresi 142. (وَوَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأْتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً وَقَالَ مُوسَى... / Musa’ya otuz gece süre belirledik, buna on daha kattık. Böylece Rabbinin belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı. Musa, kardeşine “Ey Harun! kavmim arasında benim yerime geç...” ayetinin i‘râbını yaparken “هُرُونَ” isminin merfû olarak da okunduğunu ve bu kıraate göre münâdâ olacağını bildirerek muzâf ve nekre olmayan münâdâların merfû olarak geleceğine dikkat çekmektedir.⁴⁷⁸

Münâdânın bir çeşidine nüdbe denilmektedir. Nüdbede çağırma değil acıklı durumu belirtme söz konusudur.⁴⁷⁹ Müfessir, nüdbeye de dikkat çekmekte ve A‘râf suresi 150. ayetinin (قَالَ ابْنُ أُمِّ إِبْنِ الْقَوْمِ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي.) / Dedi ki: ‘Ey anamın oğlu! Kavim beni güçsüz buldu. Az kalsın beni öldürüyorlardı.’ kısmını tefsir ederken “ابْنُ أُمِّ” ifadesinin, nüdbe üzerine mansûb olduğunu beyan etmektedir.⁴⁸⁰

Münâdâyla alakalı bir konu da merfû olan münâdâyı tabi olan (sıfat, te’kîd, atfû beyân, atfû nesak) kelimelerde mevzubahistir. Söz konusu münâdâ mebnî olduğu

⁴⁷⁵ A.e., vr. 350^a-350^b.

⁴⁷⁶ Sibeveyh, *el-Kitâb*, C: II, s. 182-183.

⁴⁷⁷ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 14^a.

⁴⁷⁸ A.e., vr. 96^a.

⁴⁷⁹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, C: II, s. 220.

⁴⁸⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 96^b.

için kendisine tabi olan kelime, ya lafzına tabi olup merfû olacak ya da mahalline tabi olup mansûb olacaktır. Çünkü merfû münâdâ, mahallen mansûb kabul edilmektedir.⁴⁸¹ Müfessir merfû münâdâya tabi olan kelimelerin i'râbında, buna dikkat çekmekte ve ayetin her iki şekilde de okunduğunu belirtmektedir. Mesela Sebe suresi 10. (وَلَقَدْ آتَيْنَا) / داوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوْبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَاللَّنَّاءُ لَهُ الْحَدِيدَ. / Andolsun, Davud'a tarafımızdan bir lütuf verdik. "Ey dağlar! Kuşların eşliğinde onunla birlikte tespih edin." dedik ve demiri ona yumuşattık.) ayetindeki "الطَّيْرَ" kelimesinin hem merfû hem mansûb olarak okunduğunu; zira merfû münâdâ olan "جِبَالُ" kelimesine ma'tûf olduğunu belirtmekte; merfû kıraatte münâdânın lafzına, mansûb kıraatte ise münâdânın mahalline tabi olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸²

7) İştigâl

İştigâl, kendisinde amel etmesi mümkün olmayan bir fiilden önce gelen bir ismin, gizli bir fiile mansûb olmasıdır.⁴⁸³ Müfessir, ayetlerin i'râbını yaparken bu kurala da dikkat çekmektedir. Nitekim Mâide suresi 38. (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا...) / Hırsız erkek ve kadının ellerini kesin...) ayetini tefsir ederken "وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ" nun merfû ve mansûb olarak okunduğunu, mansûb kıraate göre iştigâl olduğunu kaydetmektedir. Akabinde fiilden önce gelen ismin gizli bir fiile mansûb olmasına iştigâl denildiğini ifade ederek sözü edilen kuralı açıklamaktadır.⁴⁸⁴

8) Sarf Üzerine Mansûb

Atıf harflerinden sonra gelen kelime (ma'tûf), ma'tûf aleyh için geçerli olan manayı ve i'râbı almaktadır. Ancak atıf harfinden sonra gelen kelimenin fiil olması durumunda bu kural, her zaman geçerli olmamakta; bazen ma'tûf olan fiil, mâna ve i'râb bakımından ma'tûf aleyh fiile bağlı kalmayıp mansûb olabilmektedir. Nahvîler bu şekilde gelen fiilin sarf üzerine mansûb olduğunu belirterek, ilgili fiilin önceki fiile bağlı olmadığını ifade etmeye çalışmaktadırlar.⁴⁸⁵ Bu kural, sadece Kûfe ekolünde

⁴⁸¹ Zemahşerî, **el-Mufassal**, s. 37-38.

⁴⁸² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 233^a.

⁴⁸³ Bkz. İbnü'l-Hâcib, **el-Kâfiye**, s. 21.

⁴⁸⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 69^a.

⁴⁸⁵ Bkz. Ferrâ, **Me'âni'l-Kur'ân**, C I, s. 235.

vardır. Basra ekolünde ise söz konusu fiilin gizli bir “أَنْ” ile mansûb olduğu kaydedilmektedir. Müfessir, Âl-i İmrân suresi 142. (أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ) / Yoksa siz, Allah içinizden cihad edenleri belli etmeden, sabredenleri ortaya çıkarmadan cennete gireceğinizi mi sandınız?) ayetinde bulunan ikinci “يَعْلَمُ”nin, sarf üzerine mansûb olduğunu belirterek Kûfe ekolünde geçerli olan mezkûr kurala atıf yapmaktadır.⁴⁸⁶

9) Cer Harfleri

Nahvin önemli konularından birisi de cer harflerinin cümleye kattıkları anlam ile onlarla alakalı kurallardır. Müfessir, ayetlerin i‘râbını yaparken zaman zaman cer harflerinin anlamları üzerinde durmakta ve söz konusu harflerle alakalı bildirilen bazı kuralları zikretmeye çalışmaktadır. Mesela Bakara suresi 22. (الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا) / O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır...) ayetindeki “مِنْ”in, teb‘îziye ve tebyîniye olmak üzere iki anlama geldiğini; birinci anlama göre “رُفْقًا” kelimesinin, mef‘ûlü leh; ikinci anlama göre ise mef‘ûlü bih olduğunu belirterek hem cer harfinin çeşitli anlamlarına hem de söz konusu anlamlara göre cümlenin diğer unsurlarında meydana gelen i‘râb değişikliğine değinmektedir.⁴⁸⁷

Âl-i İmrân suresi 153. (إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوَنَ عَلَى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ فَأَتَابَكُمْ عَمَّا) / Peygamber, arkanızdan sizi çağırırken siz durmadan dağa yukarı kaçıyor, hiç kimseye dönüp bakmıyordunuz. Bundan dolayı Allah, size keder üstüne keder verdi...) ayetinin tefsirinde ise “بِعَمِّ” kelimesinin başındaki “ب”nın, “مَعَ”, “بَعْدَ” veya “عَلَى” anlamına geldiği konusunda üç görüş bulunduğunu; üç görüşe göre iki kederin de sahabe için söz konusu olduğunu ve buna göre ayetin, “Bundan dolayı Allah, size keder üstüne keder (/kederden sonra keder /kederle birlikte keder) verdi.” anlamlarına geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca “ب” harfinin karşılık anlamına da geldiğini, buna göre sahabe sadece kendilerine tattırılan kederi yaşadığını ve ayetin “Bundan dolayı

⁴⁸⁶ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 57^b.

⁴⁸⁷ *A.e.*, vr. 11^a.

Allah, verdiğiniz kedere karşılık size keder verdi.” anlamında olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁸

Cer harfleri ile ilgili kurallardan birisi de câr-mecrûn bağılı bulunduğu kelimeyle ilgilidir. Çünkü cer harfleri, genel veya özel anlam taşıyan bir fiile ya da fiil anlamındaki bir kelimeye bağlanmaktadır.⁴⁸⁹ Müfessir cer harfleri ile ilgili bu kurala da değinmektedir. Nitekim Bakara suresi 2. (ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ.) / İşte bu kitap, onda hiçbir şüphe yoktur, takva sahipleri için hidayettir.) ayetindeki “لِّلْمُتَّقِينَ”nin, gizli olan “كَائِنٌ” kelimesine bağılı olduğunu belirtmesi,⁴⁹⁰ fiil anlamındaki genel manalı bir kelimeye bağılı olan câr-mecrûr için örnek olurken; Hicr suresi 90. (كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ . الْمُقْتَسِمِينَ / Kendi kitaplarını parçalara ayıranlara da indirdiğimiz gibi.) ayetindeki “كَمَا”nın aynı surenin 87. ayetindeki “أَتَيْنَا”⁴⁹¹ fiiline bağılı olduğunu ifade etmesi ise özel anlamlı bir fiile bağılı olan câr-mecrûra örnek teşkil etmektedir.⁴⁹²

Cer harfleri ile ilgisi bulunan başka bir kural da “cerr-i civâr” denilen, bir ismin, herhangi bir âmil yokken yanında bulunan kelimeye uyum sağlamak için mecrûr olmasıdır. Bu durum, cer harfleriyle mecrûr olan bir kelimeden sonra gelen isim için geçerli olduğu gibi, muzâfün ileyhten sonra gelen kelime için de söz konusudur.⁴⁹³ Müfessir, tefsir yaparken bu şekilde mecrûr olan kelimeleri de belirtmeye çalışmaktadır. Nitekim İbrahim suresi (مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي) Rablerini inkâr edenlerin durumu (şudur): Onların amelleri fırtınalı bir günde rüzgârın, şiddetle savurduğu küle benzer...) ayetindeki “عَاصِفٍ” kelimesinin mecrûr olmasının cerr-i civâr ile olduğunu beyan etmektedir.⁴⁹⁴

10) İzâfe

İki kelimededen birincisinin ikincisine nispet edilmesine izâfe denilmektedir. İzâfe terkindeki birinci kelimeye muzâf, ikincisine ise muzâfün ileyh ismi

⁴⁸⁸ A.e., vr. 58^a.

⁴⁸⁹ Hasan, **en-Nahvu'l-vâfi**, C: II, s. 436-441.

⁴⁹⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 8^a.

⁴⁹¹ وَقَدْ أَتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمُنَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمِ. لَا تَمَنَّ عَيْنِكَ إِلَىٰ مَا مَنَعْنَا بِهِ أَرْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَأخْفِضْ جَنَاحَكَ “ Hicr, 15/87-90. ”لِّلْمُؤْمِنِينَ. وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ. كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ الْمُقْتَسِمِينَ.

⁴⁹² Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 145^a.

⁴⁹³ Ebû Muhammed Yusuf b. Ebû Said es-Sîrâfi, **Şerhu ebyâti Sibeveyh**, thk. Muhammed Ali, 2 c., Kahire, Dârü'l-Fikr, 1974, C: I, s. 340-341.

⁴⁹⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 140^a.

verilmektedir. Arapçada çokça kullanılan bu izâfe terkihiyle alakalı birkaç kural söz konusudur.⁴⁹⁵ Müfessir, bu kuralların bazılarında işarette bulunmuştur. Biz müfessirin bu konuyla alakalı değindiği kuralları örneklerle izah etmeye çaba göstereceğiz.

a) Muzâfün, muzâfün ileyhine yerine geçmesi ve onun alması gereken pozisyonu ve i'râbı alması⁴⁹⁶

Müfessir, Hûd suresi 114. (وَاقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَرُفًا مِنَ اللَّيْلِ...) / Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl...) ayetindeki “طَرَفِي” kelimesinin, zarf üzerine mansûb olduğunu; çünkü zarf olan “النَّهَارِ”ya izâfe edildiğini belirterek mevzubahis olan kurala gönderme yapmaktadır.⁴⁹⁷

Aynı kurala Yusuf suresi 3. (وَنَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ...) / Sana kıssaların en güzelini anlatıyoruz...) ayetinde de temas etmektedir. Nitekim söz konusu ayette bulunan “أَحْسَنَ” kelimesinin, masdar üzerine mansûb olduğunu; çünkü masdara izâfe edildiğini bildirmektedir.⁴⁹⁸

b) Muzâf olan müsennâ ve cem-i müzekker-i salimin nûnlarının düşmesi⁴⁹⁹

Müfessir, Sâffât suresi 38. (إِنَّكُمْ لَذَائِقُونَ الْعَذَابِ الْأَلِيمِ) / Şüphesiz siz elem dolu azabı tadacaksınız.) ayetindeki “لَذَائِقُونَ الْعَذَابِ” ifadesinin, “ن” harfinin hazfı ve “الْعَذَابِ”nın kesresi ile okunduğunu; doğrusunun bu olduğunu kaydetmektedir. Akabinde bir kıraatte “ن” harfi hafzedilmeyerek/yerinde bırakılarak “الْعَذَابِ”nın mansûb okunduğunu belirterek “ن” harfinin düşme nedeninin, kelimenin muzâf olması olduğuna işaret etmektedir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred, **el-Muktedab**, thk. Muhammed Abdülhalik Azîme, 4 c., 3. bs., Kahire, Vizâretü'l-Evkâf, 1994, C: IV, s. 143-147.

⁴⁹⁶ Bkz. Ebü'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin el-'Ukberî, **el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb**, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 2 c., Dımaşk, Dârü'l-Fikir, 1995, C: I, s. 264; Galâyînî, **Câmi'u'd-Dürüsü'l-Arabiyye**, C: III, s. 54.

⁴⁹⁷ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 129^a.

⁴⁹⁸ **A.e.**, vr. 129^b.

⁴⁹⁹ Hasan, **en-Nahvu'l-vâfi**, C: III, s. 8.

⁵⁰⁰ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 244^a.

11) Gayr-i Munsarîf

Tenvin almayan ve muzâf olmadığı veya başında el takısı bulunmadığı sürece kesre yerine fetha ile mecrûr olan kelimelere gayr-i munsarîf denilmektedir. Bir ismin gayr-i munsarîf olmasına neden olan dokuz özellik bulunmaktadır. Bir isimde bu özelliklerden iki veya tekrar eden bir özellik bulunursa söz konusu isim, gayr-i munsarîf olur. Sözü edilen özellikler şunlardır: Alemiyyet (özel isim), te'nîs (müenneslik), veznü'l-fiil (fiile has kalıp), vasîf (sıfat), adl (başka bir kelimedenden/kalıptan dönüşen isim), cemi, mürekkeb (izâfe ve atıf dışında iki kelimedenden oluşan birleşik isim), 'ucmet (Arapça olmayan isim), müenneslik eliflerine benzer elif-nûn.⁵⁰¹

Müfessir, zaman zaman gayr-i munsarîf kelimeleri ve gayr-i munsarîf olma nedenlerini belirtmektedir. Mesela Bakara suresi 40. (يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ) ...عَلَيْكُمْ / Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın...) ayetinde “İsrâîl” kelimesinin yabancı özel bir isim olmasından dolayı gayr-i munsarîf olduğunu belirtmektedir.⁵⁰² Yani mevzubahis olan kelimenin Arapça dışı özel bir isim olması, onun kesre ile değil fetha ile mecrûr olmasına neden olmuştur. Çünkü “İsrâîl” kelimesi, muzâfün ileyh olmasına rağmen meftûh okunmuştur.

Aynı surenin 136. (قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ...) / Deyin ki: “Biz Allah’a, bize indirilene, İbrahim, İsmail, İshak ve Yakub’a iman ettik...” ayetinin tefsirinde ise Nûh, Salih, Hûd, Şuayb, Lût ve Muhammed hariç bütün peygamber isimlerinin gayr-i munsarîf olduğunu bildirmektedir.⁵⁰³ Başka ayetlerin tefsirinde ise vasîf ile adl;⁵⁰⁴ alemiyyet ile müenneslik eliflerine benzer elif-nûn;⁵⁰⁵ alemiyyet ile te'nîs veya vasîf⁵⁰⁶ ya da veznü'l-fiil özelliklerinden dolayı gayr-i munsarîf olan isimleri beyan etmektedir.⁵⁰⁷

⁵⁰¹ Zemahşerî, *el-Mufassal*, s. 16-17.

⁵⁰² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 15^a.

⁵⁰³ *A.e.*, vr. 27^a.

⁵⁰⁴ *A.e.*, vr. 32^a.

⁵⁰⁵ *A.e.*, vr. 32^a.

⁵⁰⁶ *A.e.*, vr. 173^b.

⁵⁰⁷ *A.e.*, vr. 228^a.

12) Cem-i Kesret ve Cem-i Killet

Arapçada çoğullar, üç kısma ayrılır; müzekker sâlim, müennes sâlim ve mükesser. Mükesser çoğullardan, 3-10 sayılarını gösteren ve dört kalıptan müteşekkil bulunan çoğullara cem-i killet, diğerlerine cem-i kesret denilmektedir.⁵⁰⁸ Bu çoğullarla ilgili birçok nahvî kural vardır. Bu kurallardan birisi de bunlara dönen zamirlerle alakalıdır.⁵⁰⁹ Müfessir, Tevbe suresi 36. (إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ) / Şüphesiz Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah katında ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram aylardır. İşte bu, Allah'ın dosdoğru kanunudur. Öyleyse o aylarda kendinize zulmetmeyin...) ayetinin i'râbını yaparken bu kurala değinmekte ve cem-i killete dönen zamirin çoğul, cem-i kesrete dönen zamirin ise müfred müennes olması gerektiğini ve bundan dolayı "اِثْنَا عَشَرَ"na dönen zamirin çoğul (فِيهِنَّ), "اِثْنَا عَشَرَ"ye dönen zamirin ise (مِنْهَا) müfred müennes olarak geldiğini belirtmektedir.⁵¹⁰

13) İsm-i Mevsûl

Belirsiz olan ve kendilerinden kastedilen anlamın ortaya çıkması için bir cümleye veya şibh-i cümleye ihtiyaç duyan kelimelere ism-i mevsûl denilmektedir. Sılâ denilen ve mevsûlleri belirten cümle ve şibh-i cümlede, mevsûl ile sılâyı birbirine bağlayan ve genellikle zamirden oluşan bir bağ (âid) bulunmaktadır.⁵¹¹ Müfessir, Bakara suresi 219. ayetinin " وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ. / Sana ne harcayacaklarını soruyorlar." kısmını tefsir ederken "دَا"nın mevsûl, "يُنْفِقُونَ"nin onun sılası, âidin ise mahzûf olduğunu belirterek sözü edilen kuralı hatırlatmaktadır.⁵¹²

14) Kıabl Kelimesinin Mu'rab ve Mebnîliği

Zarf olan ve her zaman muzâf olması gereken "kıabl" kelimesinde, dört durum söz konusudur. "Kıabl" kelimesinin muzâf olduğu kelime ve cümleler (muzâfün ileyh), kelamda lafzen yer alabilecekleri gibi mahzûf da olabilirler. Muzâfün ileyh, mahzûf

⁵⁰⁸ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, C: IV, s. 114.

⁵⁰⁹ Cercâvî, *Şerhu't-tasrîh*, C: I, s. 63.

⁵¹⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 110^b.

⁵¹¹ Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, C: I, s. 340-341.

⁵¹² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 37^a.

olduğu zaman, ya hiç olmamış farz edilecek ya da lafzı veya manası varsayılacaktır. Kıbl kelimesi, son durumda mebnî (muzâfün ileyhın mahzûf olup manası varsayıldığında), geri kalan diğer durumlarda ise mu‘rab olur.⁵¹³ Müfessir, Bakara suresi 4. (... وَأَنْزَلَ مِنَ قَبْلِكَ... / Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar...) ayetini tefsir ederken bu duruma değinmekte; ancak âdeti olduğu üzere gereken bilgileri tam olarak aktarmamakta; sadece muzâfün ileyhın var olduğunda söz konusu kelimenin mu‘rab, düştüğünde ise mebnî olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁴

15) İz, İzâ ve İzen

Müfessir; “إِذْ”, “إِذَا” ve “إِذَنْ” edatlarıyla alakalı bazı nahiv kurallarını aktarmaya çalışmaktadır. Mesela Bakara suresi 11. (وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ.) / Bunlara, “Yeryüzünde fesat çıkarmayın.” denildiğinde, “Biz ancak ıslah edicileriz!” derler.) ayetinin tefsirinde, “إِذْ”in muzâri fiille birlikte kullanıldığı zaman bile mazi/geçmiş zaman anlamına geldiğini; “إِذَا”nın bunun tam tersi olduğunu, “إِذَنْ”in ise şimdiki zaman için kullanıldığını bildirmektedir.⁵¹⁵ Şunu kaydedelim ki müfessirin “إِذْ” ve “إِذَا” hakkında verdiği bilginin sağlaması, nahiv kaynaklarından yapılabilmektedir.⁵¹⁶ Ne var ki “إِذَنْ” için verdiği bilgi için aynı durum geçerli değildir. Zira söz konusu kaynaklara göre “إِذَنْ”, hem şimdiki hem de gelecek zaman için kullanılmaktadır.⁵¹⁷ Öte yandan müfessir, yukarıda aktardığımız görüşüyle çelişecek şekilde başka ayetlerin tefsirinde “إِذْ”in, “إِذَا”nın anlamında; yani müstakbel için de kullanıldığını belirtmektedir.⁵¹⁸

⁵¹³ Abdullah b. Yusuf İbn Hişâm en-Nahvî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 4 c., Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, t.y., C: III, s. 154-160.

⁵¹⁴ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 8^b.

⁵¹⁵ *A.e.*, vr. 9^b.

⁵¹⁶ Abdullah b. Yusuf İbn Hişâm en-Nahvî, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, thk. Mâzin el-Mübarek, Muhammed Ali Hamdullah, 2 c., Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1964, C: I, s. 84-85, 97.

⁵¹⁷ Zemahşerî, *el-Mufassal*, s. 323.

⁵¹⁸ Bkz. Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 75^b-76^a.

16) Fasıl Zamiri

Basrîlerin fasıl, Kûfilerin imâd dedikleri zamir, mübtedâdan sonra gelen ve kendisinden sonraki kelimenin haber olduğunu gösteren bir kelimedir. Fasıl/imâd zamiri, Kûfilere göre i'râbı vardır ve önceki kelimenin, başka bir görüşe göre sonraki kelimenin i'râbını alır. Basrîlere göre ise söz konusu zamirin i'râbı yoktur. Çünkü sadece haberin sıfatla karışmasını engellemek için getirilmiştir.⁵¹⁹ Müfessir, Bakara suresi 5. (وَ أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ.) / İşte onlar Rablerinin doğru yolu üzerindeler ve kurtuluşa erenler de onlardır.) ayetindeki “وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ” cümlesinin i'râbını yaparken “هُمُ”, ikinci mübtedâ; “الْمُفْلِحُونَ”, onun haberi; cümle birinci mübtedânın (أُولَئِكَ) haberidir. Ya da “هُمُ”, fasıl zamiridir ve i'râbı yoktur.” diyerek hem Basrîlere hem de Kûfilere göre i'râb yapmakta; ama söz konusu kelimeye Basrîler gibi fasıl zamiri demektedir.⁵²⁰

Fasıl zamiri ile alakalı kurallardan birisi de söz konusu zamirin iki ma'rife veya ma'rifeye yakın iki kelimenin arasında bulunmasının gerekliliğidir.⁵²¹ Müfessir, Mü'min suresi 21. ayetindeki “كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ.” / Onlar, kendilerinden daha güçlü ve yeryüzündeki eserleri daha üstündü.” cümlesinin i'râbını yaparken “هُمُ”un fasıl/imâd zamiri olduğunu bildirdikten sonra, ilgili zamirin iki ma'rife veya ma'rifeye yakın iki nekre ya da bir ma'rife ile ma'rifeye yakın bir nekre arasında bulunması gerektiğini, oysaki “أَشَدَّ” kelimesinin ma'rifeye yakın olmadığını ifade etmektedir. Ardından “أَشَدَّ”nin el takısını kabul etmediği için ma'rifeye benzediğini, bunun için fasıl/imâd zamirinden sonra gelebildiğini belirterek bu kurala da dikkat çekmektedir.⁵²²

⁵¹⁹ Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 2 c., Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2007, C: II, s. 579.

⁵²⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 8^b.

⁵²¹ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf*, C: II, s. 579.

⁵²² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 257^a.

17) Medih ve Zem Fiilleri

Arap dilinde diğer fiillerden farklı özelliklere sahip olan ve sadece övme ve yerme için kullanılan özel fiiller vardır.⁵²³ Müfessir, Bakara suresi 90. (يُسْمَا اسْتَرَوْا بِهِ) / أَنفُسَهُمْ... / Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür!..) ayetinin tefsirinde, “يُسْمَا”nın zem, “يُسْمَا”nın ise medih için vazedildiğini; ikisinin sadece mazi fiil kalıbında kullanıldığını belirterek medih ve zem fiilleri ve onların özellikleri hakkında bazı bilgilere yer vermektedir.⁵²⁴

18) Kâne ve kardeşleri

Nâkıs fiiller de denilen kâne ve kardeşleri, mübtedâ haberin başına gelir ve mübtedâyı merfû ederek kendilerine isim, haberi ise mansûb ederek kendilerine haber yaparlar. Ancak zaman zaman mübtedâ-haberin başına gelmez ve diğer fiiller gibi tâtme olur ve fâil alırlar.⁵²⁵ Müfessir, tefsir yaparken kâne ve kardeşlerinin nâkıs veya tâtme olduğunu bildirerek onların bu durumuna işaret etmektedir. Mesela En‘âm suresi 139. (وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰ أَرْوَاجِنَا وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً فَهُمْ فِيهِ) / شُرَكَاءُ... / Dediler ki: “Şu hayvanların karınlarındaki yavrular, sadece erkeklerimize aittir. Eşlerimize ise haramdır.” Eğer ölü olursa, o zaman onda hepsi ortaklıklar...) ayetindeki “وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً” cümlesinin i‘râbını yaparken “يَكُنْ”un “ي” ile, “مَيْتَةً”nin mansûb olarak okunduğunu ve buna göre cümlenin “وَإِنْ يَكُنْ مَا فِي بُطُونِهَا مَيْتَةً” anlamına geldiğini belirtmektedir. Ardından “يَكُنْ”un nâkıs, “مَا”nın da onun ismi, “مَيْتَةً”nin ise haberi olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra “مَيْتَةً” kelimesinin merfû olarak da okunduğunu, buna göre “يَكُنْ”un tâtme, “مَيْتَةً”nin onun fâili olduğunu kaydederek kâne ve kardeşlerinin hem nâkıs hem de tâtme olabildiğini belirtmektedir.⁵²⁶

⁵²³ el-Mübârek b. Muhammed Mecdüddin İbnü'l-Esîr, **el-Bedî' fi ilmi'l-Arabiyye**, thk. Fethî Ahmed Aliyüddin, 2 c., Mekke, Câmiatü Ümmülkurâ, 1420/1999-2000, C: I, s. 487.

⁵²⁴ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 22^a.

⁵²⁵ Hasan, **en-Nahvu'l-vâfi**, C: I, s. 543-549.

⁵²⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 85^b.

19) İinne/Enne ve Kardeşleri

İinne ve enne, fiile benzer harfler⁵²⁷ veya inne ve enne kardeşleri⁵²⁸ denilen edatlardandır. Bunlar, mübtedâ-haberin başına gelir ve mübtedâyı mansûb ederek kendilerine isim, haberi ise merfû ederek kendilerine haber yaparlar.⁵²⁹

Bu edatlardan olan “inne” ve “enne”, aslında ayrı iki edat değil; başına geldiği veya içinde bulunduğu cümleye göre inne veya enne şeklinde telaffuz edilen bir edattır. Müfessir, En‘âm suresi 33. (فَدُ نَعْلَمُ إِنَّهُ لِيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ...) / Söylediklerinin seni üzdüğünü biliyoruz...) ayetinde yer alan “inne”yle ilgili “ل” (harfi, haberinin başına geldiği) için “إِنَّهُ”, meksûr oldu; çünkü ilim/bilme (ifade eden bir kelimedden) sonra gelmiştir.” diyerek söz konusu edatın ilim ifade eden kelimelerden sonra meftûh, haberinin başında “ل” harfi bulunduğu zaman meksûr olduğunu belirtmektedir.⁵³⁰ Müfessir, ayrıca inne/ennenin şart cevabının başında bulunan “ف”dan sonra geldiği zaman yine meksûr okunacağını bildirmektedir.⁵³¹

Bazen inne ve ennenin nûnlarından birisi düşer ve “in” ve “en” şeklinde okunurlar. Böyle bir durumda “muhaffafa” ismi alan bu edatlardan enne, amel etmeye devam ederken, inne ise bazen amel eder kimi zaman amel etmez.⁵³² Müfessir, innenin bu durumuna bazen dikkat çekmekte ve eğer amel etmişse isim ve haberini belirtmektedir. Mesela Tâhâ suresi 89. (أَفَلَا يَرَوْنَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا.) / Onların sözlerine karşılık vermediğini, kendilerine ne bir zarar ne de bir fayda vermek gücünde olmadığını görmezler mi?) ayetinin tefsirini yaparken “أَنَّ”daki (أَنَّ لَا) “أَنَّ”in muhaffafa olduğunu ve amel ettiğini bildirmekte; ardından isminin mahzûf bir zamir, haberinin ise “لَا يَرْجِعُ” olduğunu belirtmektedir.⁵³³

Söz konusu edatların isimlerine ma‘tûf olan kelime, mansûb ve merfû olarak okunabilmektedir.⁵³⁴ Çünkü bu edatlara isim olarak alınan kelime, edat yokken

⁵²⁷ Ebü'l-Bekâ Ya‘îş b. Ali İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufassal*, 6 c., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, C: IV, s. 519.

⁵²⁸ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İzâhu'l-‘Adudî*, thk. Hasan Şazelî Ferhûd, y.y., y.y., 1969, s. 115.

⁵²⁹ İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufassal*, C: IV, s. 521

⁵³⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 81^b. Bkz. Said b. Muhammed el-Afgânî, *el-Mûcezz fi kavâ‘idi'l-lügati'l-Arabiyye*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 2003, s. 245.

⁵³¹ Bkz. Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 113^a.

⁵³² İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, C: I, s. 378, 383.

⁵³³ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 177^b-178^a.

⁵³⁴ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, C: I, s. 375-376.

mübtedâ ve merfû idi. Müfessir, Mâide suresi 69. (/ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ...) / Şüphesiz inananlar ile Yahudiler ve Sâbiîler...) ayetini tefsir ederken “الصَّابِئُونَ” kelimesinin mansûb ve merfû olarak okunduğunu, merfû kıraate göre “إِنَّ” ile isminin mahalline ma‘tûf olduğunu kaydederek sözünü ettiğimiz kurala işaret etmektedir.⁵³⁵

İnne ve kardeşlerinin isim ve haberi, daha önce mübtedâ-haber oldukları için müzekkerlik-müenneslik ve sayı bakımından uyumlu olmaları gerekir.⁵³⁶ Müfessir, A‘râf suresi 56. (وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ) / Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah’a korkarak ve umarak dua edin. Şüphesiz Allah’ın rahmeti iyilik edenlere çok yakındır.) ayetinin i‘râbını yaparken mübtedâ-haber uyumu açısından müennes olması gereken “قَرِيبٌ” kelimesinin müzekker olarak gelmesinin, iki sebepten dolayı olabileceğini zikretmektedir. Bunlardan birincisi, “رَحْمَتٌ”nin “شَيْءٌ” şeklindeki manasının dikkate alınmış olması; diğeri ise “رَحْمَتٌ”nin müennesliğinin hakikî olmamasıdır. Ardından “Denilmiş ki: Araplar, ‘قَرِيبٌ’ ve ‘بَعِيدٌ’ kelimelerini nesepte (akraba yakınlığını-uzaklığını bildirmek için) müennes, uzaklık ve yakınlıkta (mesafe bildirmek için) müzekker olarak kabul ederler.” ifadesini kullanarak inne ve kardeşlerinin isimleriyle haberleri arasında olması gereken uyuma temas etmektedir.⁵³⁷

20) Atıf Harfleri

Atıf harfleri; kelimeleri, ifadeleri ve cümleleri birbirlerine bağlayan edatlardır.⁵³⁸ Atıf harfleri ile ilgili bazı kurallar bulunmaktadır. Bu kurallardan birisi, şu şekilde ifade edilmektedir: “Câr (cer harfi veya muzâf) tekrar edilmeden mecrûr zamire hiçbir şey atfedilmez.”⁵³⁹ Müfessir, Bakara suresi 133. (أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ) / أمؤت اذ قال لىبنيه ما تعبدون من بعدى قالوا نعبد الهك والله أبانك إبراهيم واسمعيلى واسحق الهاء اجداء ونحن له المؤمنون. / Yoksa Yakub’a ölüm geldiği zaman siz orada mı idiniz? O zaman (Yakub) oğullarına: “Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?” demişti. Onlar: “Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak’ın ilahı olan tek Allah’a kulluk edeceğiz; biz ancak

⁵³⁵ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 71^b.

⁵³⁶ Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, C: I, s. 457.

⁵³⁷ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 92^a.

⁵³⁸ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, C: II, s. 55.

⁵³⁹ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, C: III, s. 239.

ona teslim olmuşuzdur.” dediler.) ayetindeki “أَبَايَكَ” kelimesinin “الِهَكَ”deki mecrûr zamire atfedildiğini, bunun için cârın (مُزَافٌ/إِلَهٌ) tekrar edildiğini belirterek söz konusu kurala işaret etmektedir.⁵⁴⁰

Müfessirin, atıf harfleriyle ilgili değindiği ikinci kural ise iki farklı âmilin ma‘mûlünü tek atıf harfî ile atfetmekle alakalıdır. Söz konusu kural, nahiv âlimlerinin çoğu tarafından kabul edilmemektedir.⁵⁴¹ Müfessir Câsiye suresi 3-5. (إِنَّ فِي السَّمَوَاتِ / وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ ﴿3﴾ وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُتُّ مِنْ دَابَّةٍ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿4﴾ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ... Şüphesiz göklerde ve yerde, inananlar için nice deliller vardır. Sizin yaratılışınızda ve Allah’ın yaydığı her bir canlıda da kesin olarak inanan bir toplum için nice deliller vardır. Geceyle gündüzün birbiri ardınca gelişinde...) ayetlerinin tefsirinde surenin 5. ayetindeki “وَاخْتِلَافِ” kelimesinin, 3. ayette bulunan “إِنَّ” ve “فِي”nin ma‘mûlü olan “السَّمَوَاتِ”ya ma‘tûf olduğu konusunda bir görüşün bulunduğunu belirtmekte, ardından birçok nahiv âliminin bunu kabul etmediğini ifade ederek söz konusu kuralı açıklamaya çalışmaktadır.⁵⁴²

Müfessirin atıf harfleri ile ilgili verdiği üçüncü kural ise zahir bir ismin, merfû muttasıl bir zamire atfedilmesiyle alakalıdır. Kurala göre söz konusu zamir, önce merfû munfasıl zamir ile tekid edilmeli, daha sonra zahir isim kendisine atfedilmelidir.⁵⁴³ Müfessir, bu durumun bulunduğu ayetlerin i‘râbını yaparken zaman zaman sözünü ettiğimiz kuralı hatırlatmaktadır. Mesela Bakara suresi 35. (وَقُلْنَا يَا آدَمُ / اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ... Dedik ki: “Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin...”) ayetindeki “زَوْجُكَ”nin “اسْكُنْ”deki gizli zamire ma‘tûf olduğunu, atfın sahih olabilmesi için söz konusu gizli zamirin “أَنْتَ” ile tekid edildiğini belirterek ilgili kurala işaretle bulunmaktadır.⁵⁴⁴

⁵⁴⁰ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 27^a.

⁵⁴¹ İbn Hişâm en-Nahvî, *Muğni'l-lebîb*, s. 539-540.

⁵⁴² Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 280^b.

⁵⁴³ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, C: II, s. 78.

⁵⁴⁴ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 14^b.

21) Cevap Edatları

Cevap edatları, sorulara verilen cevabın başında yer alan kelimelere denilmektedir. Arapçada “نَعَمْ”, “بَلَى” vb. cevap edatları bulunmakta ve her birinin kullanım yerleri ve anlamları farklı olmaktadır.⁵⁴⁵ Müfessir, sadece bir yerde, Bakara suresi 81. (وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَىٰ ...) / Dediler ki: “Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır.” Sen onlara de ki: “Siz bunun için Allah’tan söz mü aldınız? -Allah verdiği sözden dönmez-. Yoksa siz Allah’a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz? Hayır, kötülük işleyip suçu benliğini kaplamış...” ayetinin tefsirinde cevap edatlarından bahsetmektedir. Nitekim söz konusu ayetteki “بَلَى”nın daha önce verilen haberi/bilgiyi reddettiğini, sonraki haberi ispat ettiğini ve olumsuz cümlelerin cevabı olduğunu, “نَعَمْ”in ise olumlu cümlelerin cevabında kullanıldığını ifade etmektedir.⁵⁴⁶

22) Yemin Cevabının Lâmi

Arap dilinde, sözü pekiştirmenin birçok yolu vardır. Bunlardan birisi de yemindir. Ancak çoğunlukla yemin zikredilmez ve yemin manasını elde etmek için cümlelerin başına “kasem (yemin) cevabının lâmi” denilen bir harf getirilir. Müfessir, tefsir yaparken diğer nahiv kurallarında olduğu gibi bu kuralla ilgili de bilgi vermektedir. Nitekim Nisâ suresi 87. (اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ...) / Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Andolsun, sizi kıyamet gününde mutlaka bir araya toplayacaktır...) ayetinin i‘râbını yaparken “لِيَجْمَعَنَّكُمْ” kelimesinin başındaki “ل” harfinin yemin cevabının “ل”ı olduğunu belirtmekte, ardından konu ile ilgili bir kuraldan söz etmektedir. İlgili kuralı şu şekilde açıklamaktadır: “Kendisinden sonra şeddeli bir “ن” bulunan her “ل”, yemin cevabının “ل”ıdır.”⁵⁴⁷

⁵⁴⁵ Bkz. Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fi ilmi'l-Arabiyye*, C: II, s. 227.

⁵⁴⁶ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 21^a.

⁵⁴⁷ A.e., vr. 64^a.

23) K̄alb

Cümle öğelerinin birbirlerinin yerine konulmasına “k̄alb” denilmektedir.⁵⁴⁸ Müfessir Sebe suresi 33. (وَقَالَ الَّذِينَ اسْتَضَعُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ...) / Zayıf ve güçsüz görülenler, büyüklük taslayanlara, “Hayır, gece ve gündüz tuzakları...” ayetindeki “مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ” ifadesinin tefsirinde “اللَّيْلِ” ve “النَّهَارِ”nın, “مَكْرُ” kelimesinin fâilleri değil; zarf olduklarını bildirmektedir. Burada zarf olan “اللَّيْلِ” ve “النَّهَارِ”nın fâilin yerine geçirilip masdara muzâfün ileyh yapılmasını “k̄alb” kuralıyla açıklamaktadır.⁵⁴⁹

2.13. Kur’ân’ın Belâgat İlimleriyle Tefsiri

Belâgat, sözü düzgün ve yerinde söyleme kurallarını ihtiva eden ilim dalıdır.⁵⁵⁰ Belâgat ilmi beyân, bedî ve me’ânî olmak üzere üç kısma ayrılır.

Müfessir, lügat ve nahiv ilimlerine verdiği önemi, belâgat ilimlerine vermemekte; ancak bazı ayetleri söz konusu ilimlerle tefsir etmeye çalışmaktadır.

2.13.1. Bedî İlminin Konusuna Giren Tefsirleri

Bedî, “Edebî sanatlarla örülü ifadenin lafız bakımından kusursuz, mana bakımından makul ve aynı zamanda bir ahenge sahip olmasının usul ve kaidelerini inceleyen” ilim demektir.⁵⁵¹

Müfessir, “bedî” ilminin kapsamına giren ve konuşmada cümle sonlarının birbirlerine yakın seslerle söylenmesini ifade eden “secî” konusuna değinmekte ve bazı ayetleri buna göre tefsir etmeye çalışmaktadır.⁵⁵² Nitekim Tâhâ suresi 117. (فَفُلْنَا) / Biz dedik ki: “Ey Âdem! Şüphesiz bu, senin ve eşin için bir düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın; sonra mutsuz

⁵⁴⁸ Bkz. Ebû Hayyân Ahmed b. Yusuf el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi Kitâbi't-Teshîl*, thk. Hasan Hendâvî, 11 c., Dimaşk, Dârü'l-Kalem, t.y., C: VI, s. 213.

⁵⁴⁹ Ezdî, *et-Tibyân*, vr. 225^b.

⁵⁵⁰ Hulûsi Kılıç, “Belâgat”, *DİA*, Ankara, 1992, C: V, s. 381.

⁵⁵¹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Bedî”, *DİA*, Ankara, 1992, C: V, s. 320.

⁵⁵² Bkz. Nusrettin Bolelli, *Belâgat*, 5. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2009, s. 447-454.

olursunuz.”) ayetinin tefsirinde “فَتَسْتَفِيَانِ” yerine, fasıla (ayetlerin sonu) aynı olsun diye “فَتَسْتَفِيَانِ” denildiğini belirterek “secî” sanatına işaret etmektedir.⁵⁵³

Mâide suresi 116. ayetinin “تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ / Sen benim içimde olanı bilirsin, ama ben sende olanı bilemem.” kısmını, “Yani senin gaybındakini, sırrındakini veya zatındakini bilmiyorum. Bu, müşâkele yoluyla (söylenmiştir). Bunun anlamı, sen benim bildiğimi biliyorsun ama ben senin bildiğini bilmiyorumdur.”⁵⁵⁴ şeklinde tefsir ederek “müşâkele”⁵⁵⁵ olarak isimlendirilen bedî ilminin başka bir konusuna değinmektedir.

Hac suresi 60. ayetinin “ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ.” kısmını, “Bu böyle. Kendisine verilen eziyete dengiyle karşılık verirse...” şeklinde tefsir ettikten sonra, karşılık veren kişi için eziyet verme ifadesinin kullanılmasının, müşâkele yoluyla olduğunu belirterek yine söz konusu sanata göre tefsir yapmaya çalışmaktadır.⁵⁵⁶

Bedî ilminin kapsamında yer alan “iltifât” sanatı da⁵⁵⁷ müfessirin bazı ayetlerin tefsirinde temas ettiği konulardandır. Mesela Nisâ suresi 64. (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ) / Biz her peygamberi sırf, Allah’ın izni ile itaat edilmek üzere gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah’tan günahlarının bağışlamasını dileseler ve Peygamber de onlara bağışlama dileseydi...) ayetini tefsir ederken Yüce Allah’ın, peygamberliğin şanının yüceliğini vurgulamak için iltifât sanatına başvurarak hitap sîgasından gaip sîgasına geçtiğini ifade etmektedir.⁵⁵⁸

⁵⁵³ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 179^a.

⁵⁵⁴ **A.e.**, vr. 76^a.

⁵⁵⁵ Müşâkele, bir şeyin kelamda kendisine yakın olan bir kelimeye ait bulunan ifadelerle aktarılmasıdır. Bkz. Hâşimî, **Cevâhirü’l-belâga**, s. 309.

⁵⁵⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 189^a.

⁵⁵⁷ Söz konusu sanat, bir üsluptan başka bir üsluba geçmeye denilir.⁵⁵⁷ Bkz. Nasrullah b. Muhammed İbnü’l-Esîr el-Kâtib, **el-Câmi‘u’l-kebîr fi smâa‘ti’l-manzûm mine’l-keîâm ve’l-mensûr**, thk. Mustafa Cevvâd, Cemil Said, Bağdat, Matbaatü’l-Mecma‘i’l-İlmî, 1956, s. 98.

⁵⁵⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 62^b.

2.13.2. Beyân İlminin Konusuna Giren Tefsirleri

Beyân, bir manayı farklı söz ve usullerle anlatmayı öğreten, belirli usul ve kaideleri bulunan ilim dalı olarak tarif edilmektedir.⁵⁵⁹

Müfessir, “beyân” ilminin konusuna giren ve lafzın, konulduğu manada kullanılması anlamına gelen “hakîkat”, herhangi bir nedenden dolayı esas manasından başka bir manada kullanılması anlamındaki “mecâz”⁵⁶⁰ mevzuuyla alakalı bazı konulara değinmektedir. Müfessirin bu kapsamda ele aldığı konuları birer örnek üzerinde incelemeye çalışacağız:

En‘âm suresi 38. (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمٌّ أَمْثَلُكُمْ...) / Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktur...) ayetinin tefsirinde, “طَارَ فِي حَاجَتِي. / İşimi görmek için uçtu (hızlı hareket etti).” ifadesinde olduğu gibi mecâzî anlamda da kullanılabilen “طَارَ يَطِيرُ” fiilinin, hakikî anlamda kullanıldığını; zira ayetteki “بِجَنَاحَيْهِ” kelimesine yer verilmesinin buna işaret olduğunu belirtmektedir. Müfessir, burada kelimenin hakikî anlamında kullanıldığı hususu üzerinde durarak bunu temellendirmeye çalışmaktadır.⁵⁶¹

Yusuf suresi 31. (فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكًا...) / Bunların dedikodularını duyunca haber gönderip onları çağırdı. Onlar için oturup yaslanacakları yer hazırladı...) ayetinin tefsirinde ise “مُتَّكًا”ın yastık ve yaslanılan benzer şeyler olduğunu, söz konusu ifadede yemeklerin kastedildiğini; çünkü lüks hayat yaşayan insanların yaslanarak yemek yediklerini belirterek mecâzî anlamda kullanılan ifadeye dikkat çekmektedir.⁵⁶²

Tevbe suresi 40. (إِلَّا تَتُوبُوا فَلَنْ تُصْرُوهَ فَفَدَّرَ نَصْرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا...) / Eğer siz ona yardım etmezseniz, kâfirler onu iki kişiden biri olarak çıkardıkları zaman, ona Allah yardım etmişti...) ayetinin tefsirinde bu sefer mecâzın çeşitlerinden, “sebebe nispet” konusuna değinmektedir. Çünkü ilgili ayette, kâfirlerin Hz. Peygamber’i Mekke’den çıkardıkları bildirilmektedir. Oysaki Hz. Peygamber kendisi çıkmış, kâfirler sadece çıkmasına

⁵⁵⁹ Bolelli, **Belâgat**, s. 33.

⁵⁶⁰ Hâşimî, **Cevâhirü’l-belâga**, s. 251; Bolelli, **Belâgat**, s. 82.

⁵⁶¹ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 78^b.

⁵⁶² **A.e.**, vr. 131^b.

neden olmuşlardı. Müfessir eylemin sebebe, yani Hz. Peygamber'in çıkmasına neden olan kâfirlere nispet edilmesinin, sebebe nispet konusuna girdiğini bildirmekte ve başka ayetleri de buna delil olarak sunmaktadır.⁵⁶³

Muhammed suresi 21. ayetinin “فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرَ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ.” / İş ciddiye bindiği zaman Allah'a sadakat göstereceklerdi, elbette kendileri için daha hayırlı olurdu.” bölümünün tefsirinde “mecâzî isnâd” çeşitlerinden, fiilin fâile değil; onunla alakası bulunan başka bir şeye nispet edilme konusunu ele almaktadır.⁵⁶⁴ Nitekim ilgili ayetin tefsirinde “Denilmiş ki: Emir (iş) azmedilmez, üzerinde azmedilen olur. Çünkü azim, insan için söz konusudur. (Cevap olarak şöyle denilir): ‘Fiilin azma nispeti, mecâzîdir.’” diyerek mecâzî isnâdın bu çeşidine işaret etmektedir.⁵⁶⁵

Mecâzın çeşitlerinden birisi de sebebin, müsebbeb yerine kullanılmasıdır. Müfessir, beyân ilminin kapsamına giren bu konuya da dikkat çekmekte ve bazı ayetleri buna göre yorumlamaktadır. Mesela Ankebût suresi 3. (وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ) / Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik. Allah, doğru söyleyenleri de yalancıları da mutlaka bilecektir.) ayetinin tefsirinde sebebin, müsebbeb yerine kullanıldığını; çünkü doğru ve yalancıları bilmenin, onların amellerinin karşılığını verme sebebi olduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁶

Müfessir, bazı ayetleri mecâz çeşitlerinden olan “mecâz-i mürselle” de tefsir etmeye çalışmaktadır.⁵⁶⁷ Nitekim İsrâ suresi 107. (قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ) / De ki: “İster inanın ister inanmayın; şu bir gerçek ki, bundan önce kendilerine ilim verilen kimselere o okununca, derhal yüz üstü secdeye kapanırlar.”) ayetini tefsir ederken çenenin (أَدْفَانٍ) mecâzî olarak yüz (وجه) yerine kullanıldığını belirterek parça-bütün olarak alakaları olan kelimelerin birbirlerinin yerine kullanılabileceğini ifade etmektedir.⁵⁶⁸

⁵⁶³ A.e., vr. 111^a.

⁵⁶⁴ Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb el-Kazvîni, **el-İzâh fî ‘ulûmi’l-belâga**, thk. Muhammed Abdülmün‘im Havâcî, 6 c., 3. bs., Beyrut, Dârü’l-Cîl, 1993, C: I, s. 117.

⁵⁶⁵ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 276^a.

⁵⁶⁶ A.e., vr. 218^b.

⁵⁶⁷ Mecâz-i mürsel, mecâzî anlamın benzerlik dışında hakîkî anlamla olan alakaya denilir. Bkz. Hâşimî, **Cevâhirü’l-belâga**, s. 252.

⁵⁶⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 157^b.

Nahl suresi 40. (إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ.) / Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece, ona, “ol” dememizdir. O da hemen olur. (ayetinin tefsirinde, ayette yer alan “ol” emrinden hakikî anlamın değil; Yüce Allah’ın iradesinin hızlı bir şekilde meydana gelmesinin kastedildiğini, bunun isti‘âre olduğunu belirterek⁵⁶⁹ mecâz çeşitlerinden olan “isti‘âre”⁵⁷⁰ sanatına başvurmaktadır.)

2.13.3. Me‘ânî İlminin Konusuna Giren Tefsirleri

Me‘ânî, “sözün yerinde olma (muktezâ-i hâle uygunluk) şartlarını, sözü duruma ve yere göre uyarılma ilkelerini inceleyen” ilim dalı olarak tarif edilmiştir.⁵⁷¹

Müfessir, me‘ânî ilminin konularından olan ve değişik amaçlarla başvuru alan “takdim-tehirin”,⁵⁷² Kur’ân’da var olduğunu kabul etmekte ve bazı ayetleri buna göre tefsir etmeye çalışmaktadır. Mesela Bakara suresi 180. (كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ. / Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması -Allah’a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı.) ayetinin tefsirinde ayetin “كُتِبَ عَلَيْكُمْ الْوَصِيَّةُ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ” şeklinde olması gerekirken “الْوَصِيَّةُ” kelimesinin tehir edildiğini belirterek söz konusu sanata göre ayeti yorumlamaktadır.⁵⁷³

Bakara suresi 233. (وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّ الرِّضَاعَةَ...) / Anneler, emzirmeyi tamamlamak isteyenler için çocuklarını iki tam yıl emzirirler...) ayetinin tefsirinde “يُرْضِعْنَ” ifadesinin haber (inşânın zıddı) olduğunu; lakin emir (inşâ) anlamında kullanıldığını belirterek⁵⁷⁴ haberin inşa, inşânın haber yerine kullanılmasıyla alakalı me‘ânî ilminin başka bir konusuna işarete bulunmaktadır.⁵⁷⁵

⁵⁶⁹ A.e., vr. 146^b.

⁵⁷⁰ Mecâz çeşitlerinden olan isti‘âre, kullanılan mecâzî ifadeyle birlikte ifadeyi hakikat gibi göstermek için hakikî anlama ait olan bazı özelliklerin kullanılmasıdır. Bkz. Hâşimî, **Cevâhirü'l-belâga**, s. 258; Bolelli, **Belâgat**, s. 90-143.

⁵⁷¹ İsmail Durmuş, “Meânî”, **DİA**, Ankara, 2003, C: XXVIII, s. 204.

⁵⁷² Kelamda, sonra gelmesi gereken cümle ve ifadelerin daha önce zikredilmesi veya önce verilmesi gerekenlerin daha sonraya bırakılmasına takdim-tehir denilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr el-Kâtib, **el-Câmi‘u'l-kebîr**, s. 108-118, Bolelli, **Belâgat**, s. 390-396.

⁵⁷³ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 31^b.

⁵⁷⁴ A.e., vr. 38^b.

⁵⁷⁵ Bkz. Habenneke, **el-Belâgatü'l-Arabiyye**, C: I, s. 512.

Tevbe suresi 53. (قُلْ أَنفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا لَنْ يُتَقَبَلَ مِنْكُمْ إِنْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ.) / De ki: “İster gönüllü ister gönülsüz olarak harcayın, sizden asla kabul olunmayacaktır. Çünkü siz fasık bir topluluksunuz.”) ayetinin tefsirinde ise bu sefer haber anlamında kullanılan emre (inşâya) değinmektedir. Nitekim ilgili ayeti tefsir ederken “انْفِقُوا”nın emir olduğunu, ancak haber manasında kullanıldığını; çünkü ayetin “Siz gönüllü de gönülsüz de harcarsanız sizden kabul edilmeyecektir.” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁵⁷⁶

Me‘ânî ilminin kapsamına giren “hazif”⁵⁷⁷ üslubu da tefsirde değinilen belâgat sanatlarından olmuştur. Müfessir, Nûr suresi 10. (وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ) / Allah’ın size lütfu ve merhameti olmasaydı ve Allah tövbeleri kabul eden, hüküm ve hikmet sahibi olmasaydı, haliniz nice olurdu.) ayetinin tefsirinde “لولا”nın cevabının mahzûf olduğunu söyleyerek bu sanata da değinmektedir.⁵⁷⁸

⁵⁷⁶ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 112^a.

⁵⁷⁷ Hazif, manayı bozmayacak şekilde kelimadan bir kelimeyi veya bir cümleyi atmak ve bu yolla konuşmayı özlü hale getirmektir. Bkz. Bolelli, **Belâgat**, s. 397-403.

⁵⁷⁸ Ezdî, **et-Tibyân**, vr. 195^a.

SONUÇ

İlk başta şifahi rivayetlere dayanan tefsir faaliyeti, bu konudaki bilgilerin çoğalması üzerine kitabî hale getirilip tefsir kitapları yazılmaya başlanmıştır. Bu aşamadan sonra tefsir sahasında eser telif etmek isteyen her âlim; kendi bilgi, düşünce ve hedef kitlesine göre bir yöntem ve üslup kullanmıştır. Böylece söz konusu alanda hacim ve yöntem bakımından farklı birçok eserin yazılması mümkün olmuştur. İlahi kelamı anlama ve bu anlamı insanlara ulaştırma kervanına katılmak isteyen âlimlerden birisi de Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'dir.

Ezdî, 617/1220 yılında ve muhtemelen Dımaşk'ta dünyaya gelmiş; siyasî bakımdan son derece çalkantılı bir dönem ve coğrafyada yaşamıştır. Ezdî, bir ilim yuvasında dünyaya gelmiştir. Ezdî'nin babası ve ataları ilimle meşgul olmuş ve bunu nesilden nesile aktarmışlardır. Ezdî, daha 5-6 yaşlarında iken babası tarafından hadis meclislerine götürülmüş ve ilim tahsil etmesi sağlanmıştır. Ezdî, çok sayıda büyük âlimden ders alarak başta tefsir ve hadis olmak üzere birçok ilimde kendisini geliştirmiştir. Ezdî, uzun süre devlette çalışmış ve değişik görevler ifa etmiştir. Bu durum onun çok sayıda talebe yetiştirmesine ve eser telif etmesine mâni olmuştur.

Ezdî, **Enîsü'l-münkatı'în** ve **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** adlarıyla iki eser telif etmiştir. **Enîsü'l-münkatı'în** adlı eserin 6 cilt olduğu bildirilmiş; ama ne eserin konusu ne de yazmalarıyla ilgili herhangi bir malumat verilmiştir. **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân** ise Kur'ân'ın tamamının ele alındığı bir tefsirdir.

Tezimiz çerçevesinde incelediğimiz **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'ın iki mahtût nüshasından bahsedilmektedir. Ancak Hindistan'ın Tûnik kütüphanesinde bulunduğu bildirilen nüshanın bu tefsire ait olmadığı ortaya çıkmıştır. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan nüshanın Nisâ ve Mâide surelerinin tefsirinden bazı varaklar eksiktir. Nüsha, rutubetten etkilenen bazı varakları hariç, rahat bir şekilde okunabilmektedir.

Ülkemizde Ezdî ve tefsiri ile ilgili müstakil bir çalışma yapılmamış; ancak bazı çalışmalarda çeşitli vesilelerle kendisi ve tefsiri hakkında kimi bilgiler aktarılmıştır. Öte yandan tefsir, Nisâ ve Mâide sureleri hariç, Ümmülkurâ Üniversitesi Külliyyetü'l-Benât'ın lisansüstü öğrencileri tarafından yüksek lisans ve doktora tezleri kapsamında tahkik edilmiştir. Ne var ki hem ülkemizdeki çalışmalarda hem tefsir üzerinde yapılan

tahkik tezlerinde Ezdî ve tefsiri ile alakalı bazı hatalı bilgiler yer almıştır. Çalışmamızda, mezkûr hatalı bilgiler ele alınmış ve bu bilgilerin doğruları tespit edilerek delilleriyle birlikte ortaya konmaya çalışılmıştır.

Ezdî, tefsirinin mukaddimesinde eserini kaleme alırken çok sayıda tefsir kitabını yanında bulundurduğunu belirtmiş; ama kaynaklarının isimlerini vermemiştir. Aynı şekilde tefsirin içinde de 3-4 yer dışında herhangi bir kaynağa ismen atıf yapmamıştır. Bununla birlikte bazı yerlerde istifade ettiği kaynakların müelliflerinin isimlerini zikretmiştir. Nakil yaparken genellikle kaynakların ibarelerini değiştirmiş ve bilgileri kendi ifadeleriyle aktarmıştır. Ezdî'nin kaynakları, başta tefsir olmak üzere ulûmü'l-Kur'ân, kıraat, kelâm, tarih/siyer ve dil eserlerinden oluşmaktadır. Öte yandan Ezdî de kendisinden sonra gelen bazı müfessirleri etkilemiştir. Nitekim **Mevâhib-i 'Aliyye** adlı Farsça tefsirin sahibi Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî ile **Rûhu'l-beyân** isimli tefsirin yazarı İsmail Hakkı Bursevî, **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'dan etkilenmiş ve tefsirlerinin birçok yerinde ondan nakiller yapmışlardır. Ayıntâbî Mehmed Efendî ise Türkçe (Osmanlıca) telif ettiği **Terceme-i Tibyân Tefsîri** adlı tefsirinde ona hiçbir şekilde atıf yapmasa da **Tibyân**'ı çok okuduğunu belirtmiştir.

Kaynaklarda Ezdî'nin itikâdî ve amelî mezhebi hakkında herhangi bir malumat yoktur. Ezdî de tefsirinde buna dâir hiçbir bilgi vermemekte ve hangi mezhebe mensup olduğunu gösterecek yorumlarda bulunmamaktadır. Ancak Mutezile, Müşebbihe ve Mücessime fıkralarına reddiyede bulunmakta ve Yüce Allah'ın sıfatlarının doğru bir şekilde yorumlanmasının daha isabetli olduğunu söylemektedir. Ayrıca kelâmî konularda getirdiği yorumlar, ağırlıklı olarak Eş'arî; fikhî konulardaki yorumları ise Şafîî mezhebiyle paralellik arz etmektedir. Bu da onun itikâdî konularda Eş'arîlere, fikhî konularda Şâfîîlere daha yakın durduğunu; ama Ehl-i Sünnet dâiresi içinde bulunan bütün görüşlere değer verdiğini ve mutaassıp davranmadığını göstermektedir.

Ezdî, tefsirinde hem rivayet hem de dirayet metotlarını kullanmıştır. Rivayet metodu olarak Hz. Peygamber'den nakledilen tefsir rivayetlerine büyük değer atfetmiş ve eserinde bunlara yer vermiştir. Aynı şekilde sahabeden yapılan rivayetlere de bolca yer ayırmış ve zaman zaman onlara atıf yapmadan tefsirlerini aktarma yoluna girmiştir. Bu arada tâbiîn, etbâu't-tâbiîn ve diğer müfessirlerin tefsirlerini de nakletmeye önem vermiştir. Ayrıca kıssalara ve İsrâilî bilgilere de çok yer vermiştir. Ezdî, nüzul

sebeplerini dikkate alarak ayetleri anlamaya çalışmış, bunun için her türlü nüzul sebebi rivayetine başvurmuştur. Kıraatlerle tefsir yapmaya da büyük önem vermiş, nerdeyse bütün kıraatleri zikretmiş ve kıraatlerin anlam üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir.

Ezdî, Kur'ân'ın bütünlüğüne, terminolojisine, ayetlerin siyâk-sibâkına önem vermiş ve bunun için Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmeye gayret göstermiştir. Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir ederken çoğu zaman, tefsir için başvurduğu ayetlere atıf yapmış, bazen de söz konusu bilgilerin Kur'ân'da mevcut olduğunu bildirmiş, zaman zaman sadece ayetlerin mefhumuyla tefsir yapmakla yetinmiştir.

Ezdî, sünnet/siret olmadan Kur'ân'ın gereği gibi anlaşılamayacağını veya yanlış anlaşılacağını düşünmüş, bunun için Kur'ân'ı sünnet/siretle birlikte ele alarak tefsir etmeye çalışmıştır. Bundan dolayı bu konudaki rivayetlere yer vermiş veya bu rivayetleri göz önünde bulundurarak tefsir yapmaya çalışmıştır.

Ezdî, tasavvufun yaygın ve etkili olduğu bir dönemde ve bölgede yaşamasına rağmen tasavvufla pek alakadar olmamıştır. Bunun neticesinde eserinde tasavvufa dâir yorumlara, yok denilecek kadar az yer vermiş, aktardığı bu tür yorumların da zahiri manaya ters düşmemesine özen göstermiştir. Tefsirde kelâm, fıkıh ve fıkıh usulü ilimlerine göre de tefsirler yapmış, mezkûr konularla alakalı ayetlerin tefsirinde âlimlerin farklı görüşlerine yer vermeye gayret etmiştir.

Ezdî, Kur'ân'ın Arapça nazil olduğunu dikkate almış ve bunun için lûgat, iştikâk, sarf, nahiv ve belagat ilimleriyle tefsir yapmaya özen göstermiştir. Bu amaçla tefsirinde, kelimeleri önce lûgavî açıdan ele alarak tahliller yapmış, ardından kelimelerin köklerine, yapılarına ve geçirdikleri değişimlere değinmiştir. Daha sonra ayetlerin i'râbını yapmış, farklı kıraatlerin i'râb üzerindeki etkisini belirtmiş ve ayetleri bazen belagat ilimleri açısından da değerlendirmiştir.

Ezdî, muhtemelen ilimde belli bir seviyeye gelmiş kişileri düşünerek tefsirini kaleme almıştır. Çünkü sadece tefsire ihtiyaç duyan kelime ve ayetleri tefsir etmiş ve diğerlerini atlamıştır. Ayrıca okuyucunun hadis konusunda dirayetli olduğunu düşünmüş, bunun için bazen kaynak hadisleri zikretmemiş veya söz konusu bilgilerin hadislerde yer aldığını belirtmekle yetinmiştir.

et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân, ayetlerle ilgili birçok yorumu barındırmakta, önceki tefsirlerde uzun uzadıya ele alınan birçok bilgiyi özlü bir şekilde ihtiva etmekte, tüm bunları akıcı ve anlaşılır bir üslupla aktarmaktadır. Öte yandan tefsirde orijinal bilgiler, çok az yer almakta; zaman zaman yanlış anlaşılmalara sebebiyet verecek ifade hataları bulunmaktadır. Nahiv, sarf ve belagat kurallarıyla tefsir yapılırken söz konusu kurallar hakkında bilgi verilmemekte; kimi zaman mezkûr ilimlerde yaygın kullanılan terimler yerine az kullanılan terimler tercih edilmektedir. Ayrıca birçok İsrâîlî ve asılsız haberlere, zayıf hatta mevzû rivayetlere yer verilmekte ve hadislerin sıhhat durumuna dikkat çekilmemektedir.

Öyle anlaşılıyor ki Ezdî, belli seviyedeki bir kitleyi hedeflemesinden dolayı iştikâk, sarf, nahiv, beyân, bedî, me'ânî, fıkıh, fıkıh usulü ve kelâm ilimleriyle tefsir yaparken mezkûr ilimlerin ıstılahları hakkında bilgi vermemiştir. Bunun için **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'ı okuyacak kişinin Kur'ân, sünnet/siret, dil ve İslam ilimleri konusunda yeterli derecede bilgi sahibi olması gerekir. Aksi takdirde tefsiri doğru anlaması zor olacaktır.

Tefsir, dil ilimleri konusunda belli bir birikime sahip olan, uzun tefsirleri okumak istemeyen ve Kur'ân'ın tefsiri konusunda söyleneler hakkında az-çok bilgi sahibi olmak isteyenler için iyi bir çalışmadır. Tefsir, günümüz medreselerinde ders kitabı olarak okutulabileceği gibi İlahiyat fakültelerinin lisans programlarında bulunan Tefsir Metinleri Dersi için de istifade edilebilecek bir eserdir.

Son olarak ifade edelim ki **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'ın, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir yöntemi ile filolojik yönü çok dikkat çekicidir ve bunların müstakil çalışmalara konu edinilmesi ciddi manada faydalı olacaktır. Ayrıca **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**'ın, kelimelerin lügavî tahlillerine de bolca yer verdiği için ondan bir Kur'ân sözlüğünün oluşturulması da istifadeyi artıracaktır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed: “Türkçedeki Kur’an Meâllerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C: X, No: 19-20, 2012, s. 231-301.
- Abdülmün‘im, Mahmud b. Muhammed: **er-Ravzatü’n-nediyye şerhu metni’l-Cezeriyye**, y.y., el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 2001.
- Afgânî, Said b. Muhammed: **el-Mûcez fî kavâ‘idi’l-lügati’l-Arabiyye**, Beyrut, Dârü’l-Fikr, 2003.
- Ahfeş el-Evsat, Ebü’l-Hasan Said b. Mes‘ade: **Me‘âni’l-Kur’ân**, thk. Hüdâ Mahmud Karâ‘a, 2 c., Kahire, Mektebetü’l-Hâncî, 1990.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah: **el-Müsned**, thk. Şuayb el-Arnaût v.d., 45 c., Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah: **er-Red ‘ale’l-Cehmiyye ve’z-Zenâdika**, thk. Sabri b. Selâme Şahin, Riyad, Dârü’s-Sebât li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 2002.
- Ahmed Ebû Süleyman, Nevâl bint Muhammed: “et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân min evveli Sûreti Fâtır ila âhiri Sûreti’r-Rahmân”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke, 1432/2010-2011.
- Albayrak, Halis: **Kur’ân’ın Bütünlüğü Üzerine**, 7. bs., İstanbul, Şule Yayınları, 2015.
- Algül, Hüseyin v.d.: **İlmihal**, 2 c., Ankara, TDV Yayınları, 2005.
- Altıkulaç, Tayyar: “Ebû Şâme”, **DİA**, Ankara, 1994, C: X, s. 233-235.
- ‘Anzî, Abdullah b. Yusuf el-Cedî‘: **el-Minhâcü’l-muhtasar fî ilmeyi’s-sarf ve’n-nahv**, 3. bs., Beyrut, Müessesetü’r-Reyyan, 2007.
- Arpa, Recep: “Ayıntâbî Mehmed Efendi’nin Tibyân Tefsiri: Telîf Mi Tercüme Mi?”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 35, 2016, s. 55-96.

- Arpa, Recep: “Ayıntâbî Mehmed Efendi’nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2005.
- ‘Âşûr, Said Abdülfettâh: **el-Eyyûbiyyûn ve’l-Memâlik**, Kahire, Darü’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1996.
- ‘Âşûr, Said Abdülfettâh: **Mısır ve’ş-Şâm fî asrı’l-Eyyûbiyyîn ve’l-Memâlik**, Beyrut, Dârü’n-Nehdati’l-Arabiyye, 1972.
- Ateş, Süleyman: **İşârî Tefsîr Okulu**, İstanbul, Yeni Ufuklar Yayınları, 1998.
- Aydar, Hidayet: **Klasikten Moderne Seçme Tefsir Metinleri**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2016.
- Aydar, Hidayet: **Kur’ân-ı Kerîm’in Tercümesi Meselesi**, 2. bs., İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2014.
- Aydar, Hidayet: **Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri 1**, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2013.
- Aydar, Hidayet: **Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri 2**, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2014.
- Aydar, Hidayet: “Türkler’de Kur’an Çalışmaları”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 1, 1999, s. 159-235.
- Aydın, Mehmet: “Şeytana Tapma Yezidilerin İnanç Esasları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XXIII, 1998, s. 359-366.
- Ayıntâbî, Mehmed Efendî: **Tercüme-i Tibyân Tefsîri**, 4 c., No: 03374/1, İstanbul, İBB Atatürk Kitaplığı.
- ‘Azîzî, eş-Şeyh Ali b. eş-Şeyh Ahmed: **es-Sirâcü’l-münîr şerhu’l-Câmi’i’s-Sagîr fî Ahâdîsi’l-Beşîri’n-Nezîr**, 4 c., y.y., y.y., t.y.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir: **el-Fark beyne’l-fırak ve beyânü’l-fırakati’n-nâciye minhüm**, 5. bs., Beyrut, Dârü’l-Âfâkı’l-Cedîde, 1982.

- Bağdâdî, İsmail Paşa: **Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn**, 2 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Bakkal, Ali: “Kur’ân’ı Anlamada Siyak-Sibakın Önemi”, **Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü**, Ankara, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi Yayınları, 2009, s. 11-48.
- Basuğuy, Bedrettin: **Eyyûbîler**, İstanbul, Siyer Yayınları, 2017.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes’ûd: **Me’âlimü't-tenzîl**, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum’a Damîriyye, Süleyman Müslim el-Hars, 8 c., Riyad, Dâru Taybe, 1409/1988-1989.
- Bencbîrî, Muhammed Tahir: **Neylü's-sâirîn fî tabakâti'l-müfessirîn**, 3. bs., Bencbîr, Mektebetü'l-Yemân, 2000.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin: **el-Ba’sü ve'n-nüşûr**, thk. eş-Şeyh Âmir Ahmed Haydar, Beyrut, Merkezü'l-Hademâti ve'l-Ebhâsi's-Sıkâfiyye, 1986.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin: **es-Sünenü'l-kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkadir ‘Atâ, 10 c., 3 bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin: **Şu‘abü'l-îmân**, thk. Abdülali Abdülhamid Hâmid, 14 c., Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyzâvî, Ebû Said Nâsirüddin Abdullah b. Ömer: **Envârü't-tenzîl ve esrârü't-t’vîl**, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer’âşlî, 5 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998.
- Birişik, Abdülhamit: “Osmanlıca Tefsir Tercümleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C: XVII, No: 1, 2004, s. 53-68.
- Birişik, Abdülhamit: “Tefsir”, **DİA**, Ankara, 2011, C: XL, s. 281-290.
- Bolelli, Nusrettin: **Belâgat**, 5. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2009.
- Brockelmann, Carl: **Târîhu'l-edebi'l-Arabî**, çev. Hasan Mahmud İsmail, 15 c., Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2008.

- Buhârî, Ebû Abdullah
Muhammed b. İsmail: **Sahîhu'l-Buhârî**, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsirunnâsir, 9 c., y.y., y.y., 1422/2001-2002.
- Bulut, Halil İbrahim: “Mûcize”, **DİA**, Ankara, 2005, C: XXX, s. 350-352.
- Bursalı, Mehmed Tahir: **Delîlü't-tefâsîr**, İstanbul, Necm-i İstiklâl Matbaası, 1324/1906-1907.
- Bursevî, Ebü'l-Fidâ İsmail
Hakki b. Mustafa: **Rûhu'l-beyân**, 10 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâs, t.y.
- Bürîdî, Ahmed b.
Muhammed: “Tefsîrü'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân” **Mecelletü Ma'hedi'l-İmâmi's-Şâtübî**, No: 2, 1427/2006, s. 12-68.
- Cârim, Ali, Emin, Mustafa: **en-Nahvu'l-vâzih**, 3 c., Kahire, Dâru'l-Meârif, t.y.
- Cerrahoğlu, İsmail: **Tefsir Tarihi**, 8. bs., Ankara, Fecr Yayınları, 2017.
- Cerrahoğlu, İsmail: **Tefsir Usûlü**, 32. bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b.
Ali: **Şerhu Muhtasari't-Tahâvî**, thk. İsmetullah İnaletullah Muhammed v.d., 8 c., Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2010.
- Cündioğlu, Düccane: “Matbu Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu”, **2. Kur'ân Sempozyumu**, Ankara, Bilgi Vakfı Yayınları, 1996, s. 157-237.
- Cürcânî, Ebû Bekir
Abdülkahir b. Abdurrahman: **Dürcü'd-dürrer fî tefsîri'l-ây ve's-süver**, thk. Tal'at Salâh el-Ferhâh, Muhammed Emîr Şekûr, 2. c., Amman, Dâru'l-Fikr, 2009.
- Çalışkan, İsmail: “Tefsîrî Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı”, **Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları**, ed. Bilal Gökkır v.d., 2 c., Ankara, Özkan Matbaacılık, 2011.

- Çelebi, İlyas: “Sihir”, **DİA**, Ankara, 2009, C: XXXVII, s. 172-172.
- Çetiner, Bedrettin: “Mesel”, **DİA**, Ankara, 2004, C: XXIX, s. 299-301.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said: **el-Beyân fî ‘addi âyi’l-Kur’ân**, thk. Ganim Kudûrî el-Hamed, Kuveyt, Merkezü’l-Mahtûtât ve’t-Türâs, 1994.
- Demircan, Adnan: **Arap-Mevâli İlişkisi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996.
- Demircan, Adnan: **Siyer**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.
- Demirci, Muhsin: **Kur’ân Tarihi**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015.
- Demirci, Muhsin: **Tefsirde Metodolojik Sorunlar**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2012.
- Demirci, Muhsin: **Tefsir Tarihi**, 8. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2017.
- Demirci, Muhsin: **Tefsir Usûlü**, 70. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2018.
- Derveze, Muhammed İzzet: **et-Tefsîrû’l-hadîs**, 10 c., Kahire, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1383/1963-1964.
- Dihlevî, Ahmed b. Abdürrahim Şâh Veliyullah: **el-Fevzü’l-kebîr fî usûli’t-tefsîr**, çev. Selman el-Hüseynî en-Nedvî, 3. bs., Beyrut, Dâru’l-Beşâiri’l-İslamiyye, 2005.
- Durmuş, İsmail: “Meânî”, **DİA**, Ankara, 2003, C: XXVIII, s. 204-206.
- Düzenli, Yaşar: “Siyerin Hakemliğinde Tefsirin Varoluş Mücadelesi”, **Siyer Araştırmaları Dergisi**, No: 5, Ocak-Haziran 2019, s. 235-244.
- Düzenli, Yaşar: **Üslup ve Semantik Açından Kur’ân ve Şefaât**, 2. bs., İstanbul, Pınar Yayınları, 2008.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş’as: **es-Sünen**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 4 c., Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, t.y.

- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Ali el-Melikü'l-Müeyyed: **el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer**, 4 c., Kahire, el-Mektebetü'l-Hüseyniyyetü'l-Misriyye, t.y.
- Ebü Hayyân, Ahmed b. Yusuf el-Endelüsî: **el-Bahrü'l-muhît fi't-tefsîr**, thk. Sıdkî Muhammed Cemil, 10 c., Beyrut, Dârü'l-Fikr, 2010.
- Ebü Hayyân, Ahmed b. Yusuf el-Endelüsî: **et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi Kitâbi't-Teshîl**, thk. Hasan Hendâvî, 11 c., Dımaşk, Dârü'l-Kalem, t.y.
- Ebü Muhammed, Abdülkadir b. Muhammed el-Hanefî: **el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye**, 2 c., Haydarabad, Dâiretü'l-Meârifi'n-Nizâmiyye, t.y.
- Ebü Şâme, Şihâbeddin Abdurrahman b. İsmail: **el-Bâ'is 'alâ inkâri'l-bide'i ve'l-havâdis**, 2. bs., Mekke, Mektebetü'n-Nehdati'l-Hadîse, 1981.
- Ebü Şâme, Şihâbeddin Abdurrahman b. İsmail: **ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn**, 2. bs., Beyrut, Dârü'l-Cîl, 1974.
- Ebü Zehre, Muhammed b. Ahmed: **İbn Teymiyye hayâtüh ve asruh**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1991.
- Ebü 'Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ: **Mecâzü'l-Kur'ân**, thk. Fuat Sezgin, 2 c., Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, t.y.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed: **Tabakâtü'l-müfessirîn**, Medine, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Elbânî, Ebü Abdurrahman Muhammed Nâsirüddîn: **Silsiletü'l-ahâdîsi'z-zaîfe ve'l-mevzûa**, 14 c., Riyad, Dârü'l-Meârif, 1992.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed: **el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, 2 c., Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2007.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail: **Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve'htilâfü'l-musallîn**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 2 c., Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Ezdî, Hıdır b. Abdurrahman: **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, No: 34 NK 244, Varak adedi: 363.

- Ezherî, Halid b. Abdullah: **Şerhu't-tasrîh 'ale't-Tavzîh**, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnü's-Sûd, 3 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Fârisî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed: **el-Îzâhu'l-'Adudî**, thk. Hasan Şâzelî Ferhûd, y.y., y.y., 1969.
- Fâsî, Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed: **Zeylü't-Takyîd fî Ruvâti's-Süneni ve'l-Esânîd**, thk. Kemal Yusuf el-Hût, 2 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Fellâte, Semire bint İdris: "et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-En'âm ilâ âhiri Sûreti'l-Enfâl", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke, 1430/2008-2009.
- Ferâhidî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed: **Kitâbü'l-'Ayn**, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî, 8 c., Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, t.y.
- Ferrâ, Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyâd: **Me'âni'l-Kur'ân**, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülfettâh İsmail eş-Şilbî, 3 c., 3. bs., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Ferruh Efendî, İsmail: **Tefsir-i Mevâkib**, 2 c., İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1865.
- Galâyînî, Mustafa b. Muhammed: **Câmi'u'd-Dürûsi'l-Arabiyye**, 3 c., 28. bs., Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1993.
- Gelgeç, Sevim: "Kur'an-ı Kerim'de Beyan Kavramı ve Hz. Peygamber'in Tebyin Görevi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015.
- Gürkan, Salime Leyla: "Nazar", **DİA**, Ankara, 2006, C: XXXII, s. 443-444.
- Habenneke, Abdurrahman b. Hasan: **el-Belâgatü'l-Arabiyye**, 2 c., Dımaşk, Dârü'l-Kalem, 1996.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah: "Bedî", **DİA**, Ankara, 1992, C: V, s. 320-322.
- Hafâcî, Şihâbeddin Ahmed b. Muhammed: **Hâşiyetü's-Şihâb 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî**, 8 c., Beyrut, Dâru Sâdır, t.y.

- Hâkim en-Neysâbûrî,
Muhammed b. Abdullah: **el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn**, thk. Mustafa Abdülkadir ‘Atâ, 4 c., 2. bs., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.
- Hamevî, Muhammed Yasin: **Dımaşk fi’l-asri’l-Eyyûbî**, Dımaşk, el-Matbaatü’l-Hâşimiyye, 1942.
- Hamidullah, Muhammed: **Kur’an-ı Kerim Tarihi**, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmud Kanık, ed. Ahmet Baydar, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.
- Hârisî, Bedriye Halef: “et-Tibyân fi tefsîri’l-Kur’ân min evveli Sûreti’l-Vâkı‘a ilâ nihâyeti Sûreti’n-Nâs”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke, 1432/2010-2011.
- Hasan, Abbas: **en-Nahvu’l-vâfi**, 4 c., 15. bs., Kahire, Dârü’l-Meârif, t.y.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrahim b. Mustafa: **Cevâhirü’l-belâga fi’l-me‘ânî ve’l-beyân ve’l-bedî‘**, Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, t.y.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamed b. Muhammed: **Şe’nu’d-du‘â**, thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk, 3. bs., Beyrut, Dârü’s-Sekâfeti’l-Arabiyye, 1992.
- Hattâbî, Vefâ bint Dahilullah: “et-Tibyân fi tefsîri’l-Kur’ân min evveli Sûreti Tâhâ ilâ nihâyeti Sûreti Sebe”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke, 2008.
- Hâzîmî, Nâsır Muhammed Ali: “el-Hayâtü’l-ilmiyye fi Dımaşk fi’l-asri’l-Eyyûbî”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2 c., Mekke, 1421/2000-2001.
- Hererî, Muhammed Emin b. Abdullah: **Hadâ’iku’r-revh ve’r-Reyhân fi revâbî ‘ulûmi’l-Kur’ân**, 33 c., Beyrut, Dâru Tûki’n-Necât, 2001.
- Heysemî, Ebü’l-Hasan Nureddin Ali b. Ebû Bekir: **Mecma‘uz-zevâid ve menba‘u’l-fevâid**, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî, 10 c., Kahire, Mektebetü’l-Kudsî, 1994.
- Hicâzî, Mahmud Fehmî: **Ususu ilmi’l-lügati’l-Arabiyye**, Kahire, Dârü’s-Sikâfe, 2003.
- Holt, P. M., Lambton, A. K. S., Lewis, Bernard: **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev. Hamdi Aktaş v.d., 4 c., 2. bs., İstanbul, Hikmet Yayınları, 1988.

- İbn ‘Akîl, Abdullah b. Abdurrahman: **Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 4 c., 20. bs., Kahire, Dârü’t-Türâs, 1980.
- İbn ‘Asâkir, Ebü’l-Kasım Ali b. Hasan: **Târîhu Dımaşk**, thk. Amr b. Garâme, 80 c., Beyrut, Dârü’l-Fikr, 2000.
- İbn ‘Âşûr, Muhammed Tahir et-Tûnisî: **et-Tahrîr ve’t-tenvîr**, 30 c., Tunus, ed-Dârü’t-Tûnisyye, 1984.
- İbn ‘Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib: **el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz**, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, 6 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebü’l-Feth Osman: **el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi’l-kırâ’ât ve’l-izâh ‘anhâ**, 2 c., Riyad, Vizâretü’l-Evkâf, 1999.
- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed: **er-Rihle**, Beyrut, Dâru Sâdır, t.y.
- İbn Dokmâk, Sârimüddin İbrahim b. Muhammed: **Nüzhetü’l-enâm fî târîhi’l-İslâm**, thk. Semir Tabâra, Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, 1999.
- İbn Ebi’l-‘Îz, Sadreddin Ali b. Ali: **Şerhu’t-Tahâviyye**, thk. Ahmed Şakir, Riyad, Vizâretü’ş-Şüûni’l-İslamiyye, 1418/1997-1998.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali: **ed-Dürerü’l-kâmine fî a’yâni’l-mi’eti’s-sâmîne**, 4 c., Beyrut, Dârü’l-Cîl, 1992.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali: **Fethu’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî**, 13 c., Riyad, el-Mektebetü’s-Selefiyye, t.y.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali: **el-İmtâ‘ bi’l-erba‘îni’l-mütebâyine**, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali: **Lisânü’l-mizân**, thk. Komisyon, 7 c., 2. bs., Beyrut, Müessesetü’l-A‘lemî, 1971.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali: **el-Mecma‘u’l-müessis li’l-Mu‘cemi’l-Müfehriş**, thk. Yusuf Abdurrahman, 4 c., Beyrut, Dârü’l-Ma‘rife, 1992-1994.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali: **Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fikr fî mustalahi ehli'l-eser**, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî, Riyad, Matbaatü Sefîr, 2001.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed: **Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber**, thk. Halil Şehhâde, 8 c., Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1981.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed: **Muhtasar fî şevâzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'**, Kahire, Mektebetü'l-Mütenebbî, t.y.
- İbn Hişâm en-Nahvî, Abdullah b. Yusuf: **Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik**, 4 c., Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, t.y.
- İbn Hişâm en-Nahvî, Abdullah b. Yusuf: **Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb**, thk. Mâzin el-Mübarek, Muhammed Ali Hamdullah, 2 c., Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1985.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik: **es-Sîretü'n-nebeviyye**, 4 c., 3. bs., Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer: **el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri 'Ulûmi'l-Hadîs**, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer: **el-Bidâye ve'n-nihâye**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 21 c., y.y., Dâru Hecer, 2003.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer: **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm**, thk. Sami b. Muhammed Selâme, 8 c., 2. bs., Riyad, Dâru Taybe, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim: **Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân**, thk. İbrahim Şemseddin, 2. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd: **es-Sünen**, Şuayb er-Arnaût v.d., 5 c., Beyrut, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Mâlik, Cemâleddin Muhammed b. Abdullah: **Şerhu Teshîli'l-Fevâid**, thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed Bedevî el-Mahtûn, 4 c., y.y., Dâru Hecer, 1990.
- İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed b. Mükerrerem: **Muhtasaru Târîhi Dımaşk**, thk. Rûhiye en-Nehhâs, Abdülhamid Murad, Muhammed Mutî', 29 c., Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1984.

- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Musa: **es-Seb‘a fi’l-kırâ‘ât**, thk. Şevki Dayf, 2. bs., Kahire, Dârü’l-Meârif, 1980.
- İbn Nâsirüddin, Şemseddin Muhammed b. Abdullah: **Tevzîhu’l-müştebeh**, thk. Muhammed Naim el-Araksûsî, 10 c., Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1993.
- İbn Nokta, Muînüddin Muhammed b. Abdülgani: **Tekmiletü’l-İkmâl**, thk. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, 5 c., Mekke, Câmîiatü Ümmülkurâ, 1418/1997-1998.
- İbn Tağrîberdî, Ebü’l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf: **ed-Deflü’ş-şâfi ale’l-Menheli’s-Sâfi**, thk. Fehim Muhammed Şeltût, 2 c., 2. bs., Kahire, Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1998.
- İbn Tağrîberdî, Ebü’l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf: **el-Menhelü’s-sâfi ve’l-müstevfi ba‘de’l-Vâfi**, thk. Muhammed Muhammed Emin, Said Abdülfettâh ‘Âşûr, 13 c., Kahire, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, t.y.
- İbn Tağrîberdî, Ebü’l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf: **en-Nücümü’z-zâhire fi mülûki Mısır ve’l-Kâhire**, 16 c., Kahire, Dârü’l-Kütüb, t.y.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim: **Mukaddime fi usûli’t-tefsîr**, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1994.
- İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Sâlim: **Müferricü’l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb**, thk. Cemâleddin Şeyyâl, Hasaneyn Muhammed Rebî‘, Said Abdülfettâh ‘Âşûr, 5 c., Kahire, Dârü’l-Kütübi ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 1957.
- İbn Ya‘îş, Ebü’l-Bekâ Ya‘îş b. Ali: **Şerhu’l-Mufassal**, 6 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001.
- İbnü’l-‘Adîm, Kemâleddin Ömer b. Ahmed: **Buğyetü’t-taleb fi târihi Haleb**, thk. Süheyl Zekkâr, 12 c., Beyrut, Dârü’l-Fikr, t.y.
- İbnü’l-‘Amîd, el-Mekîn Cercis: **Ahbâru’l-Eyyûbiyyîn**, Kahire, Mektebetü’s-Sikâfeti’d-Dîniyye, t.y.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali: **Fünûnü’l-efnân fi ‘uyûni ‘ulûmi’l-Kur‘ân**, thk. Hasan Diyâuddin ‘İtır, Beyrut, Dârü’l-Beşâiri’l-İslamiyye, 1987.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali: **Zâdü’l-mesîr fi ilmi’t-tefsîr**, 9 c., Beyrut, el-Mektebetü’l-İslamî, 1984.

- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed: **el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb**, 3 c., Bağdat, Mektebetü'l-Müsennâ, t.y.
- İbnü'l-Esîr el-Kâtib, Nasrullah b. Muhammed: **el-Câmi'u'l-kebîr fî sînâati'l-manzûm mine'l-keâm ve'l-mensûr**, thk. Mustafa Cevvâd, Cemil Said, Bağdat, Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmî, 1956.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâleddin b. Osman: **el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv**, thk. Salih Abdülazim eş-Şâir, Kahire, Mektebetü'l-Âdâb, 2010.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhây b. Ahmed: **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, thk. Abdülkadir el-Arnaût, Mahmud el-Arnaût, 11 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebû Bekir: **et-Tibyân fî eymâni'l-Kur'ân**, thk. Abdullah b. Sâlim el-Batâfî, Mekke, Dâru Âlemi'l-Fevâid, t.y.
- İbnü'l-Müstevfî, Mübarek b. Ahmed: **Târîhu Erbil**, thk. Sami b. es-Seyyid Humâs, 2 c., Bağdat, Dârü'r-Reşîd, 1980.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekir Muhammed b. es-Serî: **el-Usûl fî'n-nahv**, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, 3 c., 3. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, t.y.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafz Zeyneddin Ömer b. Muzaffer: **Târîhu İbni'l-Verdi**, 2 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İshak, Ali Şevâh: **Mu'cemü musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm**, 4 c., Riyad, Dârü'r-Rifâî, 1983-1984.
- İyibilgin, Orhan: "Ayntâbî'nin Tercüme-i Tibyan Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008.
- Jeffery, Arthur: **Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1954.
- Kallek, Cengiz: "Mâverdî", **DİA**, Ankara, 2003, C: XXVIII, s. 180-186.
- Kârî, Ebül'l-Hasan Nureddin Ali b. Muhammed: **el-Esrârü'l-merfû'a fî'l-ahbâri'l-mevzû'a (el-Mevzû'âtü'l-kübrâ)**, thk. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, t.y.

- Kasım, Kasım Abduh, es-Seyyid Ali, Ali: **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik**, y.y., 'Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye ve'l-İctimâ'iyye, t.y.
- Kasımî, Cemâleddin b. Muhammed Said: **Mehâsinü't-te'vîl (Tefsîrû'l-Kasımî)**, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnü's-Sûd, 9 c., 2. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Kâşifi, Kemâleddin Hüseyin: **Mevâhib-i 'Aliyye**, 4 c., Şehrekürd, Kitâbfirûşiyu Çâphane-i İkbâl, t.y.
- Kâtip Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah: **Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübî ve'l-fünûn**, 2 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Kaya, Murat: "Tanzimât'tan II. Mesrûtiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001.
- Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb: **el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga**, thk. Muhammed Abdülmün'im Havâcî, 6 c., 3. bs., Beyrut, Dârü'l-Cîl, 1993.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza: **Mu'cemü'l-müellifîn**, 4 c., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, t.y.
- Keskioğlu, Osman: **Kur'an-ı Kerim Bilgileri**, 3. bs., Ankara, TDV Yayınları, 2012, s. 231.
- Kılıç, Hulûsi: "Belâgat", **DİA**, Ankara, 1992, C: V, s. 380-383.
- Komisyon: **el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyi'l-mahtût: el-Hadîsü'n-nebeviyyü's-şerîf ve 'ulûmih ve ricâlih**, 3 c., Amman, Müessesetü Âli'l-Beyt, 1991.
- Komisyon: **el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyi'l-mahtût: Mahtûtâtü't-tefsîr ve 'ulûmih**, 2 c., Amman, Müessesetü Âli'l-Beyt, 1989.
- Kotan, Şevket: **Kur'an ve Tarihselcilik**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2015.

- Kurtubî, Ebû Abdullah
Muhammed b. Ahmed: **el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân (Tefsîrû’l-Kurtubî)**, thk. Ahmed Berdûnî, İbrahim İtfeyyîş, 20 c., 2. bs., Kahire, Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1964.
- Kuşeyrî, Ebü’l-Kasım
Abdülkerim: **Şerhu esmâ’illâhi’l-hüsnâ**, 2. bs., Beyrut, Dâru Âzâd, 1986.
- Kürd Ali, Muhammed b.
Abdürrezzâk: **Hutatu’ş-Şâm**, 6 c., 3. bs., Dimaşk, Mektebetü’n-Nûrî, 1983.
- Makrîzî, Takıyyüddin Ebü’l-
Abbas Ahmed b. Ali: **es-Sülûk li-ma‘rifeti düveli’l-mülûk**, thk. Muhammed Abdülkadir ‘Atâ, 8 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr
Muhammed b. Muhammed: **Kitâbü’t-Tevhîd**, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Beyrut, Dâru Sâdır, 2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr
Muhammed b. Muhammed: **Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne (Tefsîrû’l-Mâtürîdî)**, thk. Mecdî Bâslûm, 10 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- Mecdüddin İbnü’l-Esîr, el-
Mübarek b. Muhammed: **el-Bedî‘ fî ilmi’l-Arabiyye**, thk. Fethî Ahmed Aliyüddin, 2 c., Mekke, Câmîatü Ümmülkurâ, 1420/1999-2000.
- Merâkeşî, Ebû Abdullah
Muhammed b. Muhammed: **ez-Zeyl ve’t-tekmile li-kitâbeyi’l-Mevsûl ve’s-Sıla**, thk. İhsan Abbas, Muhammed b. Şerîfe, Beşşâr ‘Avvâd Maruf, 6 c., Tunus, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2012.
- Muhammed Hüseyin, Hamdi
Abdülmün‘im: **Dirâsât fî târihi’l-Eyyûbiyyîn ve’l-Memâlîk**, İskenderiye, Dârü’l-Ma‘rifeti’l-Câmi‘iyye, 2000.
- Murâdî, Ebû Muhammed
Bedreddin Hasan b. Kasım: **Tevzîhu’l-makâsîd ve’l-mesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik**, thk. Abdurrahman Ali Süleyman, 6 c., Kahire, Dârü’l-Fikri’l-Arabî, 2001.
- Murtazâ ez-Zebîdî,
Muhammed b. Muhammed: **Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs**, thk. Komisyon, 40 c., Kuveyt, Dârü’l-Hidâye, t.y.
- Mustafa, İbrahim v.d.: **el-Mu‘cemü’l-vasît**, 2 c., Kahire, Dârü’d-Da‘ve, t.y.

- Müberra, Ebü'l-Abbas
Muhammed b. Yezîd: **el-Muktedab**, thk. Muhammed Abdülhalik Azîme, 4 c., 3. bs., Kahire, Vizâretü'l-Evkâf, 1994.
- Müneccid, Selahaddin: “Nusûs min kitâbin mefkûd (Siyerü'l-Mülûk)” **Mecelletü Âlemi'l-Kütüb**, C. III, No: 2, 1360/1941, s. 196-198.
- Müslim, Ebü'l-Hasan b.
Haccâc: **Sahîhu Müslim**, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, 5 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Nafiz, Rıdvan, Uzunçarşılı,
İsmail Hakkı: **Sivas Şehri**, İstanbul, y.y., 1928.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman
Ahmed b. Şuayb: **es-Sünen**, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, 9 c., 2. bs., Halep, Mektebü'l-Metbu'âti'l-İslamiyye, 1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriya
Muhyiddin Yahya b. Şeref: **Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât**, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Nüveyhîd, Âdil: **Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm ve hatta'l-asri'l-hâdir**, 2 c., 3. bs., Beyrut, Müessesetü Nüveyhîd es-Sikâfiyye, 1988.
- Nüveyrî, Şihâbeddin Ahmed
b. Abdülvehhâb: **Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb**, thk. Müfid Kumayha v.d., 33 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Okumuş, Mesut: **Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2009.
- Öğmüş, Harun: **Kur'ân İlimleri ve Tefsîr Tarihi**, çev. Halil Aldemir, İstanbul, İFAV Yayınları, 2015.
- Özgen, Mustafa: “Eş'ari ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1992.
- Öztürk, Mustafa: “Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: VIII, No: 2, Temmuz-Aralık 2008, s. 1-20.
- Râcihî, Abduh: **et-Tatbîku's-sarfi**, Beyrut, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, t.y.

- Radî el-Esterâbâdî,
Muhammed b. Hasan: **Şerhu'ş-Şâfiye**, thk. Muhammed Nûrû'l-Hasan, Muhammed ez-Zefzâf, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 3 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Redâdî, Sâmiye: “et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti't-Tevbe hattâ âhiri Sûreti Meryem”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke, 1429/2008.
- Sâ'idî, Neclâ bint Selim: “et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti Sûreti Âl-i İmrân”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Riyad, 2007.
- Sa'leb, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya: **Me'âni'l-Kur'ân**, thk. Şakir Seb' Netîş el-Esedî, Bağdat, Matba'atü'n-Nâsriyye, 2010.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed: **el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân**, thk. İbn 'Âşûr, 10 c., Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2002.
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek: **A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr**, thk. Ali Ebû Zeyd v.d., 5 c., Beyrut, Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1998.
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek: **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, thk. Ahmed el-Arnaût, Mustafa et-Türkî, 29 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.
- Salih el-Mahmud,
Abdurrahman: **Mevkîfü İbn Teymiyye mine'l-Eşâ'ire**, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1995.
- Sarsarî, Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî: **Şerhu Muhtasarü'r-Ravda**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 3 c., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Selim b. 'İdilhilâlî, Âl-i Nasr,
Muhammed b. Mûsâ: **el-İstî'âb fî beyâni'l-esbâb**, 3 c., Riyad, Dâru İbni'l-Cevzî, 2004.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd
Abdülkerim b. Muhammed: **el-Ensâb**, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî v.d., 13 c., Haydarabad, Meclisü Dâireti'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1962.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed: **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm**, thk. Ali Muhammed Mu'avvîd, Adil Ahmed Abdülmevcûd, Zekeriya Abdülmeccid en-Nûtî, 3 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbas Şihâbeddin Ahmed b. Yusuf: **‘Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz**, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnü’s-Sûd, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Serinsu, Ahmet Nedim: **Kur’ân ve Bağlam**, İstanbul, Şule Yayınları, 2012.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu: **Mir’âtü’z-zemân fî tevârîhi’l-a’yân**, thk. Muhammed Berekât v.d., 23 c., Dımaşk, Dârü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2013.
- Sırma, İhsan Süreyya: **Müslümanların Tarihi**, 5 c., 3. bs., İstanbul, Beyan Yayınları, 2017.
- Sibeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman: **el-Kitâb**, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, 5 c., 3. bs., Kahire, Mektebetü’l-Hâncî, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Muhammed Yusuf b. Ebû Said: **Şerhu ebyâti Sibeveyh**, thk. Muhammed Ali, 2 c., Kahire, Dârü’l-Fikr, 1974.
- Sîrâfî, Ebû Said Hasan b. Abdullah: **Şerhu Kitâbi Sibeveyh**, thk. Ahmed Hasan, Ali Seyyid Ali, 5 c., Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2008.
- Sübkî, Ebû Hâmid Bahâeddin Ahmed b. Ali: **‘Urûsü’l-efrâh fî şerhi Telhîsi’l-Miftâh**, thk. Abdülhamid Hendâvî, 2 c., Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, 2003.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir: **Hüsnu’l-muhâdara fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire**, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim, 2 c., Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1967.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir: **el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân**, thk. Komisyon, 7 c., Medine, Vizâretü’ş-Şuûni’l-İslamiyye, t.y.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir: **Tedribü’r-râvî fî şerhi takrîbi’n-nevâvî**, thk. Ebû Kuteybe Nazar el-Fâryâbî, 2 c., 2. bs., Riyad, Mektebetü’l-Kevser, 1415/1994-1995.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa: **el-Müvâfakât**, thk. Ebû ‘Ubeyde Meşhur b. Hasan, 7 c., y.y., Dâru İbn Affân, 1997.
- Şatnâvî, Müntasır Mahmud: **‘et-Terbiye ve’t-ta’lîm fî bilâdi’ş-Şâm fî devleti’l-Memâlîki’l-Bahriyye’**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kerek, 2008.

- Şehristânî, Ebü'l-Feth
Muhammed b. Abdülkerim: **el-Milel ve'n-nihal**, 3 c., Kahire, Müessesetü'l-Halebî, 1968.
- Şeşen, Ramazan: **Selahattin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler**, İstanbul, İsar Yayınları, 2007.
- Şeyh, Abdüssettâr: **el-Hâfız ez-Zehbî**, Dımaşk, Dârü'l-Kalem, 1994.
- Şinkîti, Muhammed Emin b.
Muhammed el-Muhtar: **Edvâ'ü'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân**, 7 c., Mekke, Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, t.y.
- Taberânî, Ebü'l-Kasım
Süleyman b. Ahmed: **el-Mu'cemü'l-kebîr**, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, 25 c., 2. bs., Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Ebü Cafer
Muhammed b. Cerîr: **Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 26 c., y.y., Dâru Hecer, 2001.
- Taberî, Ebü Cafer
Muhammed b. Cerîr: **Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk**, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, 11 c., 3. bs., Kahire, Dârü'Mearif, t.y.
- Tâceddin es-Sübki,
Abdülvehhâb b. Takıyyüddin: **Mu'fidü'n-ni'am**, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübi's-Sikâfiyye, 1986.
- Tâceddin es-Sübki,
Abdülvehhâb b. Takıyyüddin: **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ**, thk. Mahmud Muhammed, Abdülfettâh Muhammed, 10 c., Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1918.
- Tahtâvî, Ahmed Râfi' b.
Muhammed: **et-Tenbîh ve'l-îkâz limâ fî Züyûli Tezkireti'l-Huffâz**, Dımaşk, Matbaatü't-Terakkî, 1348/1929-1930.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman: **Şerhu Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr**, Riyad, Dâru İbni'l-Cevzi, 1428/2007.
- Tayyibî, Şerefüddin Hüseyin
b. Abdullah: **Şerhu'l-Miškât**, thk. Abdülhamid Hendâvî, 13 c., Riyad, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd
b. Ömer: **Şerhu Tasrifi'l-İzzî**, Beyrut, Dârü'l-Minhâc, 2011.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed
b. İsa: **es-Sünen**, thk. Beşşâr 'Avvâd Maruf, 6 c., Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

- Tüceybî, Kasım b. Yusuf: **Bernâmeçü't-Tüceybî**, thk. Abdülhâfiz Mansûr, Tunus, ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981.
- 'Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr: **el-Du'afâ'ü'l-kebîr**, thk. Abdülmütî Emin Kal'acî, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1984.
- 'Ukberî, Ebü'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin: **İ'râbü'l-kırâ'âti's-şevâz**, thk. Muhammed es-Seyyid Ahmed, 2 c., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- 'Ukberî, Ebü'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin: **el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb**, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 2 c., Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1995.
- 'Ukberî, Ebü'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin: **et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân**, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, nşr. İsa el-Bâbî el-Halebî, y.y., y.y., t.y.
- 'Uleymî, Mücîrüddin Abdurrahman b. Muhammed: **el-Ünsü'l-celîl**, thk. Mahmud 'Avde el-Kaâbine, 2 c., Amman, Mektebetü Dendîs, 1999.
- 'Uteybî, Ömer b. Süleyman el-Eşkar: **el-'Akîde fillâh**, 12. bs., Amman, Dârü'n-Nefâis, 1999.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed: **Esbâbü'n-nüzûl**, thk. 'Usâm b. Abdülmuhsin el-Humeydân, 2. bs., Demmam, Dârü'l-İslah, 1992.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed: **et-Tefsîrü'l-basît**, thk. Komisyon, 25 c., Riyad, 'Îmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1430/2008-2009.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed: **el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz**, thk. Safvân Adnan Davûdî, Beyrut, Dârü'l-Kalem, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki: "Dalâlet", **DİA**, Ankara, 1993, C: VIII, s. 429-430.
- Yavuz, Yusuf Şevki: "Hidayet", **DİA**, Ankara, 1998, C: XVII, s. 473-477.
- Yavuz, Yusuf Şevki: "Kader", **DİA**, Ankara, 2001, C: XXIV, s. 58-63.

- Yavuz, Yusuf Şevki: “Kelâm”, **DİA**, Ankara, 2002, C: XXV, s. 194-196.
- Yiğit, İsmail: **Memlûkler**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1991.
- Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed: **Zeylü Mir'âti'z-Zemân**, 4 c., 2. bs., Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1992.
- Ze'rûr, İbrahim: “el-Hayâtü'l-ictimâ'yye fi bilâdi's-Şâm fi'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dımaşk, 1990.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Serî: **Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh**, thk. Abdülcelil Abduh Şilbî, 5 c., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Serî: **Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ**, thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk, 2. bs., Beyrut, Dârü'l-Me'mûn, 1979.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. İshak: **İştikâku esmâ'illâhi'l-hüsnâ**, thk. Abdülhüseyin el-Mübarek, 2. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin: **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, 3 c., Kahire, Mektebetu Vehbe, t.y.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed: **el-İber fi haberi men gaber**, thk. Ebû Hâcer Muhammed Said b. Besyûnî Zağlûl, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed: **el-Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddisîn**, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, Tâif, Mektebetü's-Sadîk, 1988.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed: **Mu'cemü's-şüyûhi'l-kebîr**, thk. Muhammed Habîb el-Heyle, 2 c., Tâif, Mektebetü's-Sadîk, 1988.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed: **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, thk. Şuayb el-Arnaût v.d., 25 c., 3. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed: **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, 52 c., 3. bs., Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2000.

- Zehebî, Şemseddin
Muhammed b. Ahmed: **Tezkiretü'l-huffâz**, 4 c., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım
Cârullah Mahmud b. Ömer: **el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîl**, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Mu'avvid, 6 c., Riyad, Meketebetü'l-'Ubeykân, 1998.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım
Mahmud b. Ömer: **el-Mufasssal fî ilmi'l-Arabiyye**, 2. bs., Beyrut, Dârü'l-Cîl, t.y.
- Zerkeşî, Bedreddin
Muhammed b. Abdullah: **el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, 4 c., 3. bs., Kahire, Dârü't-Türâs, 1984.
- Zeyle'î, Cemâleddin Abdullah
b. Yusuf: **Tahrîcü ehâdisi'l-Keşşâf**, thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd, 4 c., Riyad, Dâru İbn Huzeyme, 1414/1993-1994.
- Zürkânî, Muhammed b.
Abdülazim: **Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, 2. c., 3. bs., Kahire, Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, t.y.

EKLER

Müfessirin Yaşadığı Dönemde Dımaşk'ı Yöneten ile Söz Konusu Dönemde Başta Bulunan Sultan ve Halifeler

Eyyûbîler Dönemi

Dımaşk	Tarih	Değişikliğin Nedeni	Sultan	Halife
Muazzam*	-624 (-1227)	Vefat	Kâmil	Nâsır
				Zâhir
Nâsır Davud*	624-626 (1227-1229)	Kaybetme [°]		Müstansır Mansûr
Eşref*	626-635 (1229-1237)	Vefat		
Salih İsmail*	635 (1237-1238)	Kaybetme [°]		
Kâmil	635 (1238)	Vefat		
Cevvâd*	635-636 (1238-1239)	Anlaşma ile devir		
Salih Eyyûb*	636-637 (1238-1239)	Kaybetme [°]		II. Adil
Salih İsmail*	637-643	Kaybetme [°]		Salih Eyyûb

* Bu dönemde Dımaşk bağımsızdı.

° Yapılan savaşta şehri kaybetti.

(2. sefer)	(1239-1245)			
Muînüddin	643 (1245)	Vefat		
Şihâbeddin Reşîd el-Kebîr	643-644 (1245-1246)			
Şihâbeddin Reşîd el-Kebîr ve şair Yahya b. Matrûh	644-646 (1246-1248)	Azil		
Cemâleddin İbn Yağmur	646-648 (1248-1250)	Sultanın şehirde ikamet etmesi		Müsta'sım [∪]
Nâsır Yusuf	648-658 (1250-1260)	Şehirden ayrılma		Nâsır Yusuf [∅]
Cemâleddin İbn Yağmur	658 (1260)	Moğol işgali		
Ketboğâ (Moğol komutanı)	658 (1260)	Şehrin Memlûklerce kurtarılması	Hülâgû (Moğol emîri)	

[∪] İslam âlemi, Müsta'sım'ın Moğollar tarafından öldürülmesi üzerine 3,5 yıl halifesiz kaldı.

[∅] Eyyübîler, Mısır'ı kaybettiler.

Memlûkler Dönemi

Dımaşk	Tarih	Değişikliğin Nedeni	Sultan	Halife
Halebî	658-659 (1260-1261)	Kaybetme [∩]	Kutuz	
Aytekin Bundukdârî	659 (1261)	Başka göreve atanma	Baybars	Müstansır Ahmet [□]
Taybars Vezîrî	659-660 (1261-1262)	Tutuklanma		
Necîbî	660-670 (1262-1271)	Azil		
Aydemir	670-678 (1271-1279)	Azil		
Sungur el- Eşkar	678-679 (1279-1280)	Kaybetme [∩]	Sülemiş	Hâkim
Laçın	679-690 (1280-1291)	Tutuklanma	Kalâvûn	
Şücâ'î	690-691 (1291-1292)	Azil		
Hamevî	691-694	Azil	Eşref Halil	

[∩] Mısır'da yönetim el değiştirenince bağımsızlığını ilan etti. Ancak yapılan savaşta şehri kaybetti.

[□] Artık halifeler Mısır'da ve hilafet sadece bir isimden ibarettir.

	(1292-1295)		Nâsır Muhammed
Gurlu	695-696 (1295-1297)	Azil	Ketboğâ
Kapçak	696-698 (1297-1298)	Şehirden kaçma*	Laçin
			Mansûr Muhammed (2. Sefer)
Akkuş el- Efrem	698-699 (1298-1299)	Moğol işgali	
Melik İsmail	699-700 (1299-1300)	Şehrin kurtarılması	Gazan Han
Akkuş el- Efrem	700- (1300-)		Mansûr Muhammed

* Kapçak, Laçin'in iktidara gelmesiyle şehri bırakıp kaçtı.

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Siirt'in Pervari ilçesinde dünyaya geldi. 2003 yılında Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünden, 2015 yılında ise Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2013 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak "İstisnâ Çeşitleri ve Anlam Yansımaları" isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı.

2005-2006 yılları arasında İstanbul Büyükçekmece ilçesine bağlı Kıraç Belde Belediyesi'nde memur olarak çalıştı. 2007-2016 yılları arasında İstanbul'un değişik camilerinde İmam-Hatip olarak görev yaptı. 2016 yılından itibaren Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

Esat ÖZCAN

esatozcan75@gmail.com